Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

P
436

Фунд биб

849

VIII 181

28736 Рецепт
ривіре
Цебищев

Рафаэли

(А. Мелик-Акопян)

Хенты (Сумасшедший).

(из жизни турецких-армян во время Русско-Турецкой войны в 1877 г.)

Астрах. Мариинской Женской Гимназіи
№№ хронол. 8
сист.

Романы
„Лепин"

Էջ տիրոջ Ստեփանոսյանց

42

ՐԱՖՖԻ

Астрах. Шко
Женской
№№ хронол.
сист.

ԽԵՆԹԸ

Երկաժներ վերջին Ռուս-Թուրքական պատերազմից

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ԱՌԻԼ ԴԱՒԹԵԱՆ ԱՊՐԵՍԵԱՆՑ

ՇՈՒՇԻ
Шуша
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԻՐԶԱՅԱՆԻ ՄԱՀՏԵՍԻ-ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

1881

Գրաշար Ադամ Մահտեսի-Յակոբեանց

ՐԱՖՖԻ

ԽԵՆԹԸ

Էրկածներ վերջին Ռուս-Թուրքական
պատերազմից

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ԱԲԵԼ ԳԱՌԻԹԵԱՆ ԱՊՐԵՍԵԱՆՑ

ՇՈՒՇԻ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԻՐԶԱՅԱՆԻ ՄԱՀՏԵՍԻ-ՅԱՆՈՐԵԱՆՑ

1881

Дозволено Цензурою. Тифлисъ 13-го Октября. 1880 г.

Типографія М. Мугдуси-Аксенова.
г. Шуша.

2873 С

Ի նշան երախտագիտության

ՄՆԵՄԱՐԳԻ ՊՐՆ.

ԴԱՆԻԷԼ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ ԱՀԱՌՆԵԱՆՑԻՑ

ԵՒ ԵՂԲԱՐՑ

Խորին յարգանքով նուիրումեմ

ԱԲԵԼ ԱՊՐԻԿԵԱՆՑ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՂԻՑ

Ի նկատի առնելով այն ջերմ համակրութիւնը, որին հանդիպեց ,,Խենթը'' մեր ընթերցող հասարակութեան կողմից, երբ այդ դեղեցիկ աշխատութիւնը մաս-մաս տպվեցաւ ,,Մշակ'' լրագրի մէջ, և գանկալով, որ այդ ժամանակակից վէպը լինի ամեն մի հայ մարդու գրասեղանի զարդը, ես յանձն առի նրան առանձին գրքով հրատարակել:

Ցանկալի կը լինէր, որ մեր մանուկ գրականութեան զարդացմանը օժանդակողները հաւաքէին և առանձին գրքերով տպագրէին տաղանդաւոր հեղինակի և միւս աշխատութիւնները, որ ցրված են մեր պարբերական հրատարակութիւնների մէջ, և որոնք, իսկապէս, ամենապատուաւոր տեղն են բռնում մեր աղքատ բելլետրիստիկայի մէջ, որը դեռ շատ ու շատ մշակութեան կարօտ է:

Այդ հոգսը աւելի կարողներին թողնելով, առ այժմ ինձ քաղցր է այդ իմ փոքրիկ ծառայութիւնով արտայայտել իմ երախտագիտութեան անկեղծ զգացմունքը և իմ խորին յարգանքը դէպի ,,Խենթի'' պատուելի հեղինակը, որի աշակերտը լինելու բախտաւորութիւնն եմ ունեցել Պարսկաստանում:

ԱԲԵԼ ԱՊՐԵՍԵԱՆՑ.

ԽԵՆԹԸ

ԱՐԿԱԾՆԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Խենթը մի քար գլորից փոսը,
Հարիւր խելքներ հաւաքվեցան,
Չը կարողացան դուրս հանել։

Մինչև խելացին կը մտածէ,
Խենթը գետից անց կը կենայ։

Խենթից—ուղիղ պատասխան։
Ազգ. առածներ։

Ա.

Բայազէդը պաշարված էր։

Թուրք, քիւրդ, բոշայ, ջուլօ և աւելի քան քսան հազար խառնիճաղանճ բաշիբոզուկներ, խառն տաճկաց կանոնաւոր զօրքերի հետ, շրջապատել էին կիսաւեր քաղաքը։ Նա ծխում էր կրակի մէջ, որպէս մի ընդարձակ խարոյկի տարածութիւն։ Արիատոնեայ հայերի տները դատարկվել էին բնակիչներից։ Բարբարոսի սուրը և գերութիւնը սպառել էր նրանց։ Հայերից մի փոքրիկ մաս միայն աղատվել էր, կանխապէս փախչելով սահմանակից Մադու քաղաքի կողմերը, որ պարսից հողի վրա է գտնվում։

Բայազէդի միջնաբերդը դեռ մնացել էր անառիկ։ Փոքրաթիւ ռուս զինուորներ, հայ և թուրք կամաւոր միլիցիայի հետ, ամրացել էին այնտեղ, և օրհասական յուսահատութեամբ, սպասում էին մի սարսափելի վախճանի։ Բերդը չորեք կողմից սեղմված էր, կարծես, մի երկաթի օղակի մէջ, որը հետզհետէ նեղնալով, կամենում էր միանգամից խեղդել և մահացնել յուսաբեկ պաշարվածներին։ Յարաբերութիւնը դրսի հետ բոլորովին կտրված էր։

Պաշարումը պատահեց 1877 թւի յունիսի 6-ին և տևեց ամբողջ 23 օր։ Դա այն ժամանակն էր, երբ ռուսաց յաջողակ սրի բախտը Հայաստանում յանկարծ փոխվեցաւ։ Տեղային մահմետականութիւնը, որ սկզբում այնքան յօժարութեամբ ընդունեց ռուսաց տիրապետութիւնը, կրկին ապստամբվեցաւ և միացաւ Սմայիլ փաշայի զօրքերի հետ։ Գեներալ Տէր-Ղուկասովը, երևանեան զօրաբաժնի հրամանատարը, այդ միջոցում գտնվում էր Օէյդեգանի և Դալի—Բաբայի մէջ, և իր փոքրաթիւ գունդերով քաջութեամբ պատերազմում էր Մուխթար փաշայի հինգ անգամ աւելի ուժի դէմ։ Դա, երևի, տեղեկութիւն չունէր, թէ ինչ էր պատահել դժբախտ Բայազէդի հետ, որին թողել էր բերդապահ (կոմենդանտ) Ռշտոկվիչի պահպանութեան ներքոյ։

Գիշեր էր։

Վասալուսնի եղջիւրը դեռ նոր չքացել էր հորիզոնից, թողնելով իր ետևից մթին խաւար։ Արդեօ, այդ խաւարը, այդ մութը աւելի սիրուժ լինէր պաշարվածների համար։ Արդեօ, լուսինը, տիեզերքի սիրելին, իր արծաթափայլ ճառագայթներով մատնում լինէր նրանց։ Բայց գիշերի մթութիւնը դարձեալ չը կարողացաւ արգելք լինել բարբարոսների կատաղի յարձակմանը։ Բայազէդի միջնաբերդը, որպէս միմեայլ կէտ, անորոշ կերպով նկարված էր բլուր-

ների բարձրաւանդակի վրա։ Այս ամեն կողմից կրակը մաղվում էր այդ կէտի վրա, և ամեն կողմից թնդանօթների ռումբերը ու հրազէնների գնդակները կարկտի նման թափվում էին այնտեղ։ Բերդը մռնչում էր, որպէս մի վիթխարի գազան, որին ամեն կողմից հարուածում էին։ Նա դեռ ևս յամառութեամբ մաքառում էր օրհասի և մահուան դէմ։ Նա վըճռել էր մեռնել, բայց փառքով մեռնել։ Մօտ 1000 ռուս զինուորներ, նոյն չափով հայ և թուրք կամաւորների հետ, կռվում էին Սմայիլ փաշայի քսան հազարի դէմ։ Բերդից խիստ սակաւ էին պատասխանում, որովհետև հրազէնների պաշարը խնայում էին, որը սպառվելու մօտ էր։ Միայն երբեմն արձակում էին մի կամ երկու թնդանօթ, որոնց բերանը դարձնում էին դէպի այն կողմը, ուսկից յայտնվում էր թշնամու կրակը։

Նոյն գիշերը, բերդի խարխուլ շինվածքներից մէկի մէջ, որ մի ժամանակ ծառայում էր որպէս զինուորանոց, և ռուսների տիրելուց յետոյ, օսմանցիները թողել էին կիսաւեր և հեռացել,—նոյն գիշերը այստեղ գետնի վրա տարածված էր մի բազմութիւն, մի ուժաթափ և ուշակորոյս բազմութիւն, որ սարսափելի տագնապի մէջ ներկայացնում էր կատաղութեան բոլոր զարհուրանքը։

—Մի կաթիլ ջուր.... նուաղեցայ ծարաւից.... լսվում էին զանազան դառն հառաչանքներ։

—Մի պատառ հաց.... մեռնում եմ սովից.... աղաղակում էին զանազան խուլ ձայներ։

Այդ ողորմելիները մի ամբողջ շաբաթ համարեա ոչինչ չէին կերել, ոչինչ չէին խմել։ Պաշարումը այն ասողջան շուտափոյթ և անակնկալ կերպով կատարվեցաւ, որ բերդի մէջ բաւական պաշար վեր առնելու ժամանակ չը գտան։ Այժմ պաշարուածները ստիպված էին պատերազմել երեք հզօր ոսոխների դէմ, ներսից՝—սովի և

ծարաւի դէմ, իսկ դրսից՝—թշնամու կրակի դէմ։

Ամսի 8-ից զինուորները զրկվեցան տաք կերակրից։ Ներդապահի ձին և արտիլերիայի ձիաները բոլորը մորթել և կերել էին։ Ձիաների գարին մնաց զինուորների համար, որը նոյնպէս սպառվեցաւ։ Վերջապէս ուտեստը այն աստիճան նուազեցաւ, որ իւրաքանչիւր զինուորին տալիս էին օրեկան 1/8 ֆունտ կամ 4 լոտ պաքսիմաթ և մի—մի դրդալ ջուր։ Իսկ յունիսի տօթը այդ ժամանակ անտանելի էր։ Հիւանդանոցում հիւանդների վիճակը, ուտելու և խմելու կողմից, շատ չէր զանազանվում առողջներից։

Ներդի մէջ ջուր չը կար։ Ներդից դուրս, 300 քայլ հեռաւորութեան վրա, գտնվում էր մի աղբիւր, որը փակել էին թուրքերը։ Ամեն գիշեր փորձում էին ցած իջնել բերդից ջուր բերելու համար, բայց 20—30 գնացողներից շատ անգամ մէկն էլ չէր վերադառնում։

—Ա՛ց....ջ՛ուր....կրկին լսելի եղան օրհասական հառաչանքները։

Ա՜հ կրկին և կրկին որոտաց թնդանոթի բոմբիւնը և խլացրեց թշուառականների ձայները....

Այդ այն բոպէներից մէկն էր, որ մարդը կորցնում է իր կարեկցութիւնը դէպի ընկերը,—կորցնում է, որովհետև ոչինչով օգնելու հնար չունի։ Այդ պատճառով, ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում սովեալների վրա, ոչ ոք հոգ չէր տանում ծարաւիներին։ Ամեն մարդ, ընդհանուր խռովութեան մէջ, սպասում էր մի վճռական բոպէի, երբ թշնամին հեղեղի նման ներս կը թափվէր, և սուրը ձեռքում կը հանդիպէին իրանց պատուաւոր վախճանին։

Միջնաբերդի ներսից, պատսպարված վերնապարսպի ետևում, շուրջանակի շարված էին պահապան զինուորներ, և հրացանների համար բացված ծակերից դիտում էին թշնամու շարժումը։ Նրանք չէին համարձակվում գլուխները վեր բարձրացնել պարսպից։ Ներդի

չորս կողմի բարձրաւանդակներից անկնայ նետում էին, և գնդակները շվշվալով սլանում էին աջ ու ձախ, զարկելով պահապանների երեսին մի անախորժ տաք օդ։

Այստեղից տեսնվում էր քաղաքը, որ ներկայացնում էր մի սոսկալի տեսարան։ Նա լուսաւորված էր, կարծես, մի մեծ տօնախմբութեան համար։ Լուսաւորված էին և քաղաքի շրջակայ բարձրութիւնները։ Պատարվում էր մարդկային անդթութեան եղեռնական տօնը։ Դա գաղանների մի տօն էր, որ հանդիսացնում էին մուսուլմանները։ Տարտարոսը, միայն տարտարոսը, իր կրակի բոցերով, իր չար ոգիներով և իր բոլոր զարհուրանքով կարող էր պարծենալ մի այսպիսի անդթութեան առջև։ Այրվում էին հայերի տները։ Լուրաքանչիւր տան լուսամուտներից և դռներից հոսում էին, կարծես, հրեղէն գետեր, և խառն ծխային թանձրութեան հետ, բարձրանում էին օդի մէջ, սփռելով դէպի ամեն կողմ կայծերի յորդ և առատ հեղեղ։ Հրդեհը հետզհետէ սաստկանում էր, ճարակելով հայերի ամբողջ թաղը։ Այժմ տների կտուրներից դուրս էին ցայտում հրեղէն լեզուներ։ Վառված գերանները խորտակվում էին, և ամբողջ կտուրը դղրդալով, գոռգռալով, փուլ էր գալիս, և հրակէզ վերմակով ծածկում էր բնակիչներին, որոնք ամեն կողմից կրակով փակված լինելով, դուրս գալու հնար չունէին։ Թշուառ զոհերի աղաղակների և հառաչանքների ձայները խառնվում էին բոցերի որոտմունքի հետ, որոնք վիթխարի վիշապների նման գալարվում էին և պտրտվում էին օդի մէջ, տարածելով դէպի ամեն կողմ մի սարսափելի լուսաւորութիւն։ Այդ լուսաւորութեան մէջ, որպէս մի հրակայ պանորամայի մէջ, մինը միւսի ետևից հանդիսանում էին աւելի և աւելի զարհուրելի պատկերներ։ Մուսուլմանները կոտորում էին հայերին.....կոտորում էին կրակից դուրս փախչողներին, չը խնայե-

լով ոչ սեռի և ոչ հասակի.....Անկահասակ աղջիկներին, ծամերից բռնած քարշ էին տալիս տներից.....Ամեն կողմից լսելի էին լինում ցաւալի աղաղակներ.....Հայց թշուառների լացը և արտասուքը չէր կարողանում ամոքել գազանների սիրտը.....

Այս բարբարոսութիւնների մէջ մասնակցում էին ոչ միայն քրդերը, այլ և տաճկաց կանոնաւոր զօրքը, և որ աւելի սարսափելին է՝—քրդերի կանայքը.....Այդ վերջինները, կատաղի ֆուրիաների նման, մռաացած կնոջ գութը և սէրը, խլում էին երեխաներին մօր գրկից և ձգում էին կրակի մէջ.....մի փոքրիկ ընդդիմադրութիւն անգամ պատժվում էր սրով.....

Մի քանի հայ կամաւոր զինուորներ, բերդից նայելով այդ դժոխային տեսարանին, լաց էին լինում..... Պատորածը շարունակվում էր ամբողջ երեք օր և երեք գիշեր։

—Ա՛խ, ինչպէս մորթում են... ասում էին նրանք հառաչելով։

Դրանց մօտ կանգնած էր մի ուրիշ հայ երիտասարդ, որ նոյն պէս նայում էր քաղաքում կատարվող բարբարոսութիւնների վրա։ Նրա աչքերում արտասուք չէր երևում։ Տխրութեան մի նշոյլ անգամ չեր կարելի տեսնել նրա զայրացած դէմքի վրա։ Նրա սիրտը նոյն բոպէում լցված էր մի դառն ատելութեամբ՝ ոչ դէպի այն գազանները, որ այրում էին, որ մորթում էին, այլ դէպի այն վախկոտները, որ ոչխարի նման թոյլ էին տալիս իրանց մորթել։

—Նայեցէ՛ք, նայեցէ՛ք, ասաց նա,—այսքան բազմութեան մէջ մի մարդ էլ չէք տեսնի, որ ձեռք բարձրացնէր իր սպանողի վրա... Էլ դրանից աւելի ինչ կարող է լինել, որ շարժէր մարդու կատաղութիւնը, որ բորբոքէր մարդու վրէժխնդրութիւնը։—Տունը աչքի առջև այրում են, դաւակները կրակի մէջ խորովում են, կինը, աղջիկը քաշում տանում են..... Տղամարդը տեսնում է այդ բոլորը

և ինքը ամենայն խոնարհութեամբ պարանոցը դէմ է անում թշնամու սրին.....Տօ, անիծեալ, դու էլ մարդ ես, դու էլ սպանիր, յետոյ մեռիր.....

—Վարդան, դու միշտ այսպէս անգութ ես.....նկատեց նրան ընկերներից մէկը։

Վարդանը ոչինչ չը պատասխանեց և հեռացաւ։ Կարծես, նրան խիստ ծանր էր նայել այն տեսարանին, որի մէջ տեսնում էր հայի ամօթալի պատկերը..... ,,Այդ ազգը պատուով մեռնել չը գիտէ''... մտածում էր նա։

Դրանցից փոքր ինչ հեռու, բերդի մի խուլ անկիւնում, մի ուրիշ խումբ հայ կամաւորների մէջ, անց էր կենում հետևեալ խօսակցութիւնը։

—Եթէ Պետրոսն էլ յետ չը դառնայ, այս գիշեր հինգ հոգի կը կորցնենք...

—Հաստ ուշացաւ, երևի, խեղճ տղան...

—Չէ՛, ականջ դրէք, այդ նրա սիգնալն է,—լսում էք ագռաւի կռնչիւնը...

—Ինչ է, իջեցնենք թօկի սանդուղքը։

Սանդուղքը ցած թողեցին և քանի րոպէից յետոյ բերդի վերնապարսպի վրա յայտնվեցաւ մի երիտասարդ, բեռնաւորված մի ահագին տիկ ջրով։ Ընկերները օգնեցին ջրբերին և նա վեր եկաւ բերդի մէջ։ Բոլորը գրկեցին և նրա երեսը սփռեցին համբոյրներով։ Մէկը զարհուրելով յետ քաշվեց, և ասաց։

—Այդ ինչու է երեսդ թաց, Պետրոս։

Այդ միջոցին հրդեհի բոցերը աւելի բարձրանալով, լուսաւորեցին Պետրոսի ներկված դէմքը։

—Արիւն է հոսում..... դուշեց՛ն բոլորը։

—Ա՛նաս չունի... պատասխանեց Պետրոսը ծիծաղելով,—քանի օր էր, որ երեսս չէի լուացել. այս գիշեր մի լաւ լուացվեցայ.....

—Պետրոսը կարճ կերպով պատմեց, թէ հասնելով ջրի աղբիւրի մօտ, գտաւ այնտեղ մի քանի քուրդ պահապաններ, որոնք հսկում էին, չլցէ թէ պաշարվածները, բերդից իջնելով, ջուր տանէին։ Նրանք յարձակվեցան իր վրա, և մինչև կարողացաւ բոլորի ,,ձայնը կորել'', ինքը գլխից վերք ստացաւ։

—Ինչ եղաւ Յանէսը, Թոմասը, Ադամը, Ներսէն, հարցրին նրանից։

Գրո՞ղը տանէ նրանց, պատասխանեց Պետրոսը իր սովորական հեգնական եղանակով։—Արծես, այդ անիծածները մէկ մէկու խօսք էին տուել, որ հէնց այս գիշեր շնորք տանէին իրանց հանդուցեալ պապերի մօտ։ Մէկը պարսպի ներքև ընկած էր, երևի, հէնց ցած իջնելու միջոցին գնդակ էր կերել... միւսը կէս ճանապարհի վրա թաւալվում էր, խեղճը դեռ չէր հանգստացել... մէկը աղբիւրի մօտ գերանի նման անշարժ պառկած էր... բայց խեղճ Թոմասը, նրանից մի փոքր հեռու, կողքի վերքը բռնած, անիծում էր քրդերին..... իսկ ես նրա ջիգրը առեցի.....

Այս չորս հայ երիտասարդները, որոնց մասին խօսում էր Պետրոսը, մինը միւսի ետևից ուղարկված էին ջուր բերելու, բայց և ոչ մէկը չը վերադարձաւ։ Այսպիսի դէպքեր այնքան յաճախ էին կրկնվում, որ մահը, սպանութիւնը դարձել էր նրանց համար մի սովորական բան։ Այս պատճառով Պետրոսի պատմութիւնը մի առանձին տպաւորութիւն չը գործեց ընկերների վրա։ Նրանք մինչև անգամ չէին մտածում շուտով փաթաթել Պետրոսի գլխի վերքը, որից արիւնը անդադար հոսում էր։ Ինքը Պետրոսն էլ չէր մտածում այդ մասին։

—Սատանան տանէ այդ քրդերին, շարունակեց նա,—կարծես, այդ անիրաւների աչքերը գայլի նման մթնում էլ տեսնելիս լինին։ Որ կողմից որ մի շշնջոց են լսում, իսկոյն դնդակը հասցնում են, տեսար, զոհը դողդողաց և գլորվեցաւ գետին...

Այսպէս խօսում էին խաւարի մէջ, յետոյ մոտեցրեցին փաթաթել Պետրոսի գլխի վերքը, և ապա վեր առնելով ջրի տիկը, որ պարունակում էր իր մէջ հաղարաւոր անձինքների կեանքը, նրանք սկսեցին դիմել դէպի բերդի բակը։

—Տղերք, ասաց նրանցից մէկը,—թուրքերին մի կաթիլ անգամ պէտք չէ տալ. հանաք բան չէ, այս գիշեր մենք չորս հոգի կորցրինք այս մի տիկ ջրի համար, բայց նրանցից ոչ մէկը չուզեց բերդից դուրս գալ։

—Չէ՛, լաւ բան չէ, ասաց Պետրոսը,—պէտք է նրանց էլ տալ։

—Ի՞նչ վատ բան է, պատասխանեց առաջինը,—մի քանի օր առաջ նրանք էլ ջուր բերեցին, բայց դողի նման թաղցրին և իրանք միայն խմեցին։

—Նրանք վատ վարվեցան, բայց մենք պէտք է ցոյց տանք, թէ ինչ բան է զինուորական եղբայրութիւնը։

Նրանք մտան զինուորանոցի բակը։

—Ջո՛ւր... ջո՛ւր... լսելի եղան ամէն կողմից ուրախութեան աղաղակներ, և բազմութիւնը հաւաքվեցաւ մեր երիտասարդների շուրջը։

Անկարելի է նկարագրել այն հոգեկան բերկրանքը, այն կատաղի ուրախութիւնը, որով այդ ծարաւի բազմութիւնը դիմեց դէպի ջրի տիկը։ Բոլորը իրար խառնվեցան, և մինը միւսի գլխովն էր ուզում թռչել, որ առաջ ինքը խմէ։

—Մի ձրագ վառեցէք և մեղ մի խանդարէք, ամենիդ բաժին կը հասնի, ասաց ջուրը շաղակող երիտասարդը և տիկը դրեց գետին։

Վաւերցին մի ջահ, որի գունատ-կապտագոյն լոյսը տարածվեցաւ խռովված, և ուրախութիւնից իրան կորցրած, բազմութեան վրայ։

Հայ երիտասարդը առաց իր ձեռքը առաջի մի ամենափոքրիկ բաժակ և սկսեց նրանով բաժանել ջուրը։ Դա խիստ սաստիկ զզուելի հոտ ունէր, իսկ համը չափազանց անախորժ էր։ Մի քանիսը խմեցին և ոչինչ չը նկատեցին։ Մէկը բացականչեց։

—Այդ ի՞նչ գոյն ունի ջուրը։

—Խմիր, խօսեց Պեսրոսը, որ այնտեղ կանգնած էր.—քրդերը հիմայ ջուրը այսպէս ներկած են տալիս մեզ...

—Ինչպէս ներկած... ձայն տուեցին ամէն կողմից։

—Ներկում են մեր արիւնով... դուք մի տեսնէիք, թէ քանի դիակներ էին ընկած այն աղբիւրի մէջ, որտեղից ես գողացայ այդ ջուրը։

Բազմութիւնը սոսկաց, բայց դարձեալ ուշադրութիւն չը դարձնելով, խմեց պղտոր կարմրագոյն հեղուկը, որի մէջ թափված էր այնքան մարդկային արիւն... որի մէջ լուծված էին այնքան մարդկային մարմիններ... Մէկը մինչև անգամ իրան թոյլ տուեց ասել մի այսպիսի բարբարոսական սրախօսութիւն։

—Դա շատ լաւ է... ջուրը կը պարարտանայ և աւելի ուժ կըտայ։

Ուրախացած զինուորների կատակները շուտով ընդհատվեցան։ Թնդանօթների խուլ որոտը կրկին լսելի եղաւ հեռուից, և կրկին ռումբերը սկսեցին մռնչելով սլանալ բերդի վրայից։ Նրանցից մէկը ընկաւ զինուորներից մի փոքր հեռու, և պայթելով, տարածեց դէպի ամէն կողմ իր մահաբեր հարուածները....

Այդ միջոցին ամբոցի սենեակներից մէկի մէջ, ուր մի ժամանակ կենում էր օսմանցի բերդապահը, այժմ ռուս բերդապահը, Ռշտոլվիչը, մի քանի օֆիցերների հետ կազմել էին զինուորական խորհուրդ։ Խորհրդին մասնակցում էին հայ և թուրք միլիցիայի

դլխաւորները։ Փոքրիկ սեղանի վրա վառվում էր լամպայ և աղօտ կերպով լուսաւորում էր նրանց տխուր և բաղմահոգ դէմքերը։

Վերջին օրերում անդադար նամակներ էին ստացվում թշնամի բանակից, որոնցմով յայտնում էին անձնատուր լինել։ Նամակները գրում էր ռուսաց հին ոխերիմ, երևելի Շամիլի, որդի Գեներալ-Էյտենանտ Շամիլը, որ այժմ թշնամու բանակի մէջն էր գտնվում և նորին մեծութեան սուլթանի սվիտայի համհարզ էր։ Վերջին նամակը լի էր սպառնալիքներով և խոստումներով։ Զինուորական խորհրդի առարկան այդ նամակն էր. մտածում էին, թէ ինչ պէտք է պատասխանել։

—Անձնատուր չենք լինի, խօսեց բերդապահը, քանի որ դեռ կենդանի ենք։

—Եթէ մի քանի օր ևս կը տևէ պաշարումը, մեզ անհնարին կը լինի դիմանալ, խօսեց մի օֆիցէր։

—Մեր դրութիւնը հէնց այս օրից անտանելի է, խօսեց մի ուրիշը,— ոչ ուտելու հաց ունենք և ոչ կռվելու պատրաստութիւն։—Զը գիտեմ ինչու այդ յիմար քրդերը միանգամով վրա չեն տալիս, ինչով կարող ենք պաշտպանվել, աւելացրեց նա մի փոքր վրդովված ձայնով։

—Այո, շատ անիւոհեմ վարվեցանք.... ասաց մի այլ օֆիցէր։

—Ցնցեալը ուղղել չենք կարող, խօսենք ներկայի վրա, նկատեց բերդապահը, որ նախագահում էր խորհրդին, և զինուորական օրէնքի համեմատ, պաշարման ժամանակ էր բոլորի բարձրագոյն հրամանատարը, խիստ ընդարձակ իրաւունքներով։

—Անձնատուր չենք լինի, քանի դեռ կենդանի ենք, կրկնեց նա իր առաջին խօսքը։

—Եթէ դրսից մեզ օգնութիւն չը հասնէ, կորած ենք, պատասխանեց մի խան, որ թուրք կամաւորների դլխաւորն էր։

—Օգնութիւն սպասելու զօրութիւն չէ մնացել, խօսեց մի բէգ.— իմ կարծիքով, պէտք է բաց անել բերդի դռները, պատառել մեզ շրջապատող թշնամու շղթան և անցկենալ. կամ կը յաջողվի մեզ ազատվել, կամ կընկնենք թշնամու ձեռքը։

—Ա՛երջինը աւելի հաւանական է, պատասխանեց հայ կամաւորների գլխաւորը,—բայց հետեւանքը սարսափելի կը լինի։ Այս բերդը այժմ, դռնէ որպէս պատնէշ, պահում է օսմանցի զօրքերի առաջ գնալը. եթէ սրան կորցնենք, այն ժամանակ բաց կանենք Սմայիլ փաշայի բաշիբոզուկների ճանապարհը, և նրանք մի քանի օրվայ մէջ անարգել կերպով կը տիրեն Երևանը, Նախիջևանը և դուցէ շատ հեռու կը գնան։ Տեղային մահմեդականութիւնը, որքան ինձ յայտնի է, անհամբեր սպասում է այդ ինքնակոչ հիւրերին. իսկ քրիստոնեայ հայերի ձեռքում զէնք չը կայ։ Մեր երկիրը պահպանելու համար խիստ աննշան թւով զօրք է թողած, որովհետև մեր գլխաւոր ուժերը այժմ կենդրոնացած են Ղարսի մօտակայքում։ Մինչև նրանց հասնելը, օսմանցիք ամեն ինչ ոչնչացրած կը լինեն։

Հայ ասիձանաւորի խօսքերը գրգռեցին Թուրք խանի բարկութիւնը, և նա խօսեց խռովված կերպով։

—Դուք մահմեդականների մասին կասկած էք յայտնում։

—Իմ կասկածը անտեղի չէ, որովհետև ինձ յայտնի են փաստեր, որ հաստատում են ասածս։ Հենց այս բոպէիս մեզ պաշարող քրդերի թւում գտնվում են շատ գիւղացիներ, որոնք պատերազմից առաջ ռուսաց հպատակներ էին։ Իսկ Նախիջևանի կողմերում մի ցնորված մոլայ ամեն դիշեր երազներ է տեսնում, թէ շուտով իսլամը կը տիրէ այդ երկրին։

Նախագահը դադարեցրեց վիճաբանութիւնը, ասելով։

—Պէտք է սպասել և մինչև վերջին շունչը ընդդիմադրել։ Այս

յուսով եմ, որ շուտով օգնութիւն կը ստանանք։ Գեներալ Տէր-Ղուկասովը շատ հեռու չէ մեզանից։ Ահա հէնց որ իմացաւ մեր դրութիւնը, կը շտապէ Բայազէդը ազատելու։ Միայն պէտք է շուտով նրան իմացում տալ։

—Ի՞նչ միջոցով, հարցրին նրանից։

—Նամակով, պատասխանեց նա։

—Ո՞վ կը տանէ։

—Կարծեմ, մեր այսքան բազմութեան մէջ կը գտնվի մի սիրտ ունեցող տղամարդ։

—Դիցուք թէ գտնվեցաւ, բայց ի՞նչպէս կարող է անցկենալ. թշնամին մեր բոլոր կողմերը բռնել է։

—Կը փորձենք։

Խորհուրդը վճռեց նամակ գրել Տէր-Ղուկասովին, և քառորդ ժամից յետոյ բերդապահը, պատրաստ նամակը ձեռին, միւսների հետ դուրս եկան խորհրդարանից։

Թմբուկի թեթև ձայնը հաւաքեց զինուորներին բերդի հրապարակի վրա։ Բերդապահը բարձր ձայնով խօսեց։

—Տղերք, ձեզ յայտնի է մեր դրութիւնը, այդ մասին խօսելը աւելորդ է։ Այժմ մեր յոյսը մնացել է Աստուծոյ վրա և Նրա յաջողութեամբ դրսից գալու օգնութեան վրա։ Եթէ օգնութիւնը ուշացաւ, մենք կորած ենք։ Ուրեմն պէտք է շտապենք մեր վիճակի մասին շուտով իմացում տալ, ուր որ հարկն է։ Ահա այդ նամակը պէտք է հասցնել գեներալ Տէր-Ղուկասովին, որը մեզանից շատ հեռու չէ գտնվում։ Ահա այդ նամակը ստացածին պէս, կը շտապէ մեզ ազատելու։ Իմա՞ ո՞վ կը լինի ձեզանից այն քաջը, որ յանձն կառնէ կատարել այդ մեծ ծառայութիւնը,—թող մօտենայ և ընդունէ նամակը։ Ես խոստանում եմ, որ նա կը ստանայ մի

այնպիսի պարգև, որը վայել է մի անձնաղոհ տղամարդի, որ այ-
քան բազմութեան ազատութեան պատճառ է լինելու։—Թող ձայն
տայ, ով որ ցանկանում է տանել նամակը։

Տիրեց ընդհանուր լռութիւն և բազմութեան միջից ոչ մի
ձայն լսելի չեղաւ։

—Կրկնում եմ, շարունակեց բերդապահը աւելի զգալի ձայնով,—
որ այս նամակի հետ կապված է մեր ամենի փրկութիւնը. ո՞վ է
ցանկանում վայելել այդ փառքը և մեր բոլորի ազատիչը լինել։

Դարձեալ ոչ մի ձայն լսելի չեղաւ։

—Մի՞թէ ձեր մէջ չը կայ սիրտ ունեցող մի տղամարդ, կոչեց
նա զողզոջուն ձայնով.—ո՞վ է յանձն առնում տանել նամակը։

—Ես, լսելի եղաւ բազմութեան միջից մի ձայն, և մի հայ երի-
տասարդ մօտեցաւ, ընդունեց նամակը։

Այս երիտասարդը Վարդանն էր։ *)

Բ.

Հետևեալ աւուր առաւօտեան պահուն, երբ արեգակի առա-
ջին ճառագայթները տարածվեցան երկրի վրա, Ռայաղէդի մէջ և
նրա շրջակայքում բացվեցաւ մի սարսափելի տեսարան։ Այժմ պարզ
տեսնվում էր հետևանքը այն կոտորածի, որ ամբողջ երեք օր և
երեք դիշեր կատարվել էր բարբարոսի ձեռքով։ Քաղաքում տիրում
էր գերեզմանական լռութիւն, որ երբեմն ընդհատվում էր ագուա-
ների կռնչիւնով, որոնք խումբերով սաւառնում էին այստեղ և այն-

(* Երիտասարդի անունը Սամիսոն էր, բայց ես իմ վեպի հերոսից ստեղծեցի մի ա-
ռանձին տիպ. դրանով թէ և փոքր ինչ շեղվեցայ պատմական ճշտութիւնից, բայց թող
ներվի ինձ, եթէ ես խնդրութիւնը մասնաւորապէս զոհել եմ բանաստեղծական ազա-
տութեանը։

տեղ՝ մեռելոտիք ուտելու համար։ Փողոցները այդ դժբախտ քաղաքի ներկայացնում էին խիստ տխուր և սրտաշարժ պատկեր,—տները դարձել էին մոխրի կույտ... տեղ-տեղ ծխում էին դեռ չը վառված նիւթերը... համարեա ամեն մի տան մօտ ընկած էին ծերերի, երիտասարդների, կնիկների և երեխաների դիակներ... սոված շները ագահութեամբ քարշ էին տալիս դիակները, և մրմրթալով, գռմռալով աշխատում էին վանել խումբերով ցած իջնող ագռաւներին.... Ամեն կողմից, ամեն անից, ամեն բակից և շուկայից փչում էր լուծվող դիակների խեղդիչ գարշահոտութիւնը....

Այսպիսի մեռեալ քաղաքի մէջ կանգնած էր Ռայաղէդի միջնաբերդը և սպասում էր իր ցաւալի օրհասին.....

Պաշարումը հետզհետէ սաստկանում էր։ Սար, ձոր, բլուր, դաշտ և տափարակ պատած էին բաշիբոզուկների բազմաթիւ, մի և նոյն ժամանակ խառնափնթոր հրոսակներով։ Ռանակները զետեղված էին առանձին խումբերով, և իւրաքանչիւր խումբի մէջ տեսնվում էր շարժում, իրարանցում և աղմուկ։ Արօնական մոլեռանդութիւնը, խառնված զինուորական անզգամութեան հետ, անցնում էր բարբարոսութեան ամեն չափից և սահմանից։ Մարդը, գազան դարձած, կեղեքում էր, մահացնում էր իր նմաններին։

Երիւնից կշտանալուց յետոյ, Ներանք սկսել էին այժմ յաղթցնել իրանց ընչասիրութեան ծարաւը։ Մի տեղ գետնի վրա տարածել էին քաղաքումը հարուստ համարված հայերին և զանազան տանջանքներով չարչարում էին, որ Ներանք յայտնեն, թէ որտեղ են թաղցրել իրանց փողերը։ Թշուառները լացում էին, աղաղակում էին, ասելով, թէ ինչ որ ունէին՝ տուեցին, այլ ևս ոչինչ չէ մնացել։ Ներանց չէին հաւատում, և հոր աչքի առջև երեխաներին մորթում էին, որ ստիպեցնեն յայտնել իրանց պահնատը։ Մի այլ տեղ քրդերը

բաժանում էին դիզված աւարը. նրանց կնիկները ուրախ-ուրախ բառնում էին ձիաների վրա, որ տանեն իրանց տները։ Մի փոքր հեռու բաժանում էին հայ գերիներին, բայց մի գեղեցիկ կնոջ կամ աղջկայ վրա չէին համաձայնում, վիճում էին և սպառնում էին միմեանց սրերով։ Մի ուրիշ տեղում գայլերը, վայրենի կատուները, գիշակեր թռչունների հետ, հաւաքված անթաղ դիակների վրա, իրանց առաւօտեան նախաճաշիկն էին անում։ Դրանցից ոչ այնքան հեռու, կրծնասէր մահմետական զինուորները, խորին ջերմեռանդութեամբ իր վաղորդեան նամազն էր անում, և արիւնոտ ձեռքերը դէպի երկինք բարձրացնելով, փառաբանում էր իսլամի Աստուածն....

Այդ բոլորը կատարվում էր վառօդից և խարոյկներից բարձրացած ծխի ու մխի մէջ, որ թանձր մառախուղի նման պատել էին հորիզոնը, և արգելում էին արեղակի ճառագայթների ներս թափանցելուն։ Թնդանօթները որոտում էին, վիթխարի բերդի կողքերը ռմբակոծում էին, բայց նա անշարժ, բլուրների բարձրութեան վրա նստած, տակաւին արհամարհում էր թշնամու անդադար հարուածները։

Բայց մի տեղ ամբողջ բանակի ուշադրութիւնը գրաւել էր մի մարդ։ Նա երբեմն թռչկոտելով, երբեմն ծափ տալով, անցնում էր բանակի միջից, և մի և նոյն ժամանակ երգում էր մի այսպիսի յիմար քրդերէն երգ.

,, Պառաւ տատը դորտ դարձաւ,
,, Դորտ դարձաւ, ծովը մտաւ,
,, Ծովից ոսկի դուրս հանեց,
,, Աչաղը ոսկի դարձաւ,
,, Ոսկին տուեց մի այծ առեց,
,, Կաղլիկ, քոսոտ այծ առեց,
,, —Այծիկ, այծիկ ջան այծիկ,

,, Ջանս քեզ զուրբան, այծիկ,
,, Ասա՛, ինչու դու եղար
,, Այսպէս քոսոտ ու կաղլիկ՝՝...

Խենթը.... ձայն էին տալիս ամեն կողմից քրդերը, և հաւաքվելով նրա շուրջը, ստիպում էին կրկնել իր երգը։

Եւ իրաւ, այդ մարդը խենթ էր, կամ գոնէ այսպէս ձևացնում էր իրան։ Նա հագնված էր այն կերպով, որպէս հագնվում են մեզ մօտ լրախաղացների օգնականները, որոնց կոչում են „տակի մասխարայ" և որոնք լարի ներքևում զանազան տեսակ խեղկատակութիւններով ծիծաղեցնում են հանդիսականներին։ Նոյնը անում էր և այդ խենթը։ Նա մի բարձրահասակ երիտասարդ էր վայրենի դէմքով. գլխին դրած ունէր հին թաղիքի կտորից անշնորք կերպով կարած մի երկայն գդակ, որ վերջանում էր քառանկիւնի ձևով, և իւրաքանչիւր անկիւնից քարշ էին ընկած մի-մի փոքրիկ զանգակներ, որոնք նրա ամեն մի շարժմունքից զընգզընգում էին և աններդաշնակ ձայներ էին հանում։ Նրեսը մրոտած էր կօշկաներկով, որի վրա զանազան ուղղութեամբ քաշված էին զանազան գոյներով գծեր,—կարմիր, դեղին, կապոյտ և այլն։ Ռացի գդակից, ամբողջ հագուստը մի կտորից էր բաղկացած. դա գինուորի քրքրված մի վերարկու էր, որի մէջ փաթաթված էր նա բոլորովին մերկ մարմնով։ Մէջքը պնդած էր մի թօկի կտորով, որ գօտիի տեղ էր ծառայում։ Ոտքերը բոբիկ էին, ոտնամաններ չունէր։

—Ապա էշի նման մէկ զո՛ա, ասում էին նրան։

—Խենթը մատները կոխում էր ականջների մէջ, կռանում էր, բերանը լայն բաց էր անում, և որքան ձայն ունէր, սկսում էր էշի նման զռալ։ Ռազմութիւնը ծիծաղում էր և ամեն կողմից ձգում էին նրան պղնձէ դրամներ։ Նա վեր էր առնում դրամները, զարմա-

ԳՐԱԴԱՐԱՆ, ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ցած նայում էր նրանց վրա, և մի կողմ էր ձգում, ասելով, թէ ինձ հաց տուեցէք։ Նրան տալիս էին հաց, առնում էր, և ահագին պատառներով բերանը դնելով, առանց ծամելու կուլ էր տալիս։

—Դու, երևի, արջի նման պարել ևս գիտես, ասում էին նրան,—ապ՛ա տեսնենք քո հունարը։

Խենթը սկսում էր զանազան անճոռնի շարժումներ անել, չորս թաթիկների վրա սողալ, ոտները բարձրացնել, ձեռքերի վրա կանգնել, և ուրիշ տեսակ-տեսակ յիմարութիւններ անել։

Մի ամբողջ օր խենթը մնաց քրդերի բանակի մէջ. զուարճացնում էր բոլորին, խօսում էր քրդերէն որպէս մի քուրդ, հայհոյում էր, անիծում էր ռուսներին. գոռում և գոչում էր, թէ բոլոր ,,գաւուրներին'' պէտք է կոտորել։ Մինչև կէս գիշեր նրա ձայնը ամեն կողմից լսելի էր լինում։ Բայց միւս առաւօտեան խենթին բանակի մէջ էլ ոչ ոք չը տեսաւ....

Գ.

Միջօրէի տրեղակը սաստիկ այրում էր. տօթը խեղդելու չափ անտանելի էր։ Օրվայ այն ժամն էր, երբ ճանապարհները դատարկվում են ուղեւորներից, և ամեն մարդ քաշվում է մի հովանաւոր տեղ, զովանալու, և մի փոքր աղատ շունչ առնելու համար։ Այդ ժամուն Բայազէդից դէպի Մ.ալաշկերտի կողմերը տանող ճանապարհով միայնակ գնում էր մի մարդ։ Ճանապարհը ոլոր-մոլոր պտոյտներով անցնում էր լեռների միջով, և բարձրութիւնների անգաղար ելևէջները սաստիկ դժուարացնում էին նրան։ Բայց ուղեւորը, երևի, յոգնութիւն չէր զգում, թէև առանց երիվարի էր, թէև հետի էր գնում և հագին ոտնամաններ անգամ չունէր։ Նա գնում էր շտապ քայլերով, առանց կանգ առնելու, առանց իր

շուրջը նայելու, կարծես թէ, մի սաստիկ պահանջ մղում էր նրան դէպի առաջ, կարծես թէ, ամեն մի կորցրած բոպէն նրա համար շատ թանգ լինէր։

Ուղևորը մի երիտասարդ էր, հասակաւոր մի և նոյն կերպարանքով, որպէս հագնված էր նախնեաց դիշերում խենթը։ Մի և նոյն քրքրված զինուորի վերարկուն ծածկում էր նրա բոլորովին մերկ անդամները, մի և նոյն թոկի կտորով պնդած ունէր իր մէջքը։ Միայն պակաս էր բոժոժներով զարդարած թաղկեայ գդակը, և կօշկաներկով սևացրած դէմքը, որի վրա այժմ գոյնզգոյն գծեր չէին երևում։ Նրա գլուխը, արեգակի կիզող ճառագայթներից պահպանվելու համար, այժմ ծածկված էր բոլորովին թարմ, և դեռ տերևները չը թառամած պրտուներից հիւսած գլխարկով, որի նմանը իրանց ձեռքով հիւսելով, կրում են մշակները ամառը խոտ հընձելու ժամանակ։ Այդ նահապետական պարզ գլխարկը հովանաւորում էր նրա այրական, բայց նոյն ժամու տխուր դէմքը, որի վրա նկարված էր խորին յուսահատութիւն, խառնված ներքին վրդովմունքի հետ.... թէև իր օտարոտի հագուստի մէջ անգամ նա երևում էր խիստ տարապայման մի բնաւորութիւն։

Նրա ականջներին զարկեց մի ձայն, որ աւելի նման էր ձիու խրխնջալու ձայնին։ Նա կանգնեց և ուշադրութեամբ սկսեց նայել իր շուրջը։ Ձայնը կրկնվեցաւ։ Նա ստուգեց, որ ձայնը լսվում էր մերձակայ ձորից, և բոպէական մտածութիւնից յետոյ իր քայլերը ուղղեց դէպի այն կողմը, որ շեղվում էր ուղիղ ճանապարհից։ Փոքր ինչ առաջ գնալուց յետոյ, նա բաձրացաւ մի բլուրի վրա, և արծուի սրատեսութեամբ սկսեց դիտել ձորի խորքը։ Այնտեղ շռայլաբար աձել էին զանազան տեսակ խոտաբոյսեր, որոնց մէջ արածում էր մի թամքած ձի. երևում էին մի խումբ թռչուններ, և ուրիշ ոչինչ։—

Ուղևորը աւելի ուշադրութեամբ նայելով, նկատեց, որ թուփերի մօտ ցցված էր մի երկայն նիզակ, որի ծայրը փայլում էր արեգակի ճառագայթներից։ ,,Ուրեմն այստեղ մարդ կայ, մտածեց նա,—և այդ մարդը մենակ պէտք է լինի, որովհետև արածող միակ ձին նրան է պատկանում. և այդ մարդը պէտք է քուրդ լինի, որովհետև նիզակը քրդի է, բացի դրանից, ձիու ասպաղէնքը նոյնպէս քրդական են. և այդ քուրդը պէտք է քնած լինի, որովհետև ձիու ոտները շղթայած են, որ հեռու չը գնայ։''—Իսկոյն նրա գլխում ծագեց մի միտք և նա իջաւ բլուրի գագաթից ձորի մէջ։

Ձորի միջով վազում էր մի փոքրիկ վտակ, որի եզերքը հովանաւորված էին խիտ եղեգնաբոյսերով։ Նա թաղնվեցաւ եղեգների մէջ։ Այժմ նա սկսեց աննկատելի կերպով սողալ դէպի այն թուփերը, որոնց մօտ ցցված էր նիզակը։ Օձը իր բոլոր առաձգական դիւրաթեքութեամբ չէր կարող այնպէս սողալ, որպէս այդ համարձակ և ճապուկ մարմինը գալարվում էր խիտ եղեգնաբոյսերի մէջ։ Մեղմիկ քամին նոյն ժամուն օրօրում էր բոյսերի գլխիկները, և նրանցից առաջ եկած սօսափիւնը խլացնում էր թաղնված դարանակալի սողալուց պատճառված խշխշոցը, երբ նա անում էր մի անգգոյշ շարժում։ Ամեն ինչ յաջողութիւն էր խոստանում....

Նա արդէն մօտեցաւ թուփերին, որոնց մօտ ցցված էր նիզակը։ Այստեղ նա մի քանի քայլ հեռաւորութեան վրա կանգ առեց, և պահպանելով իր առաջին դիրքը, սկսեց եղեգների միջից նայել։ Ու իրաւ, թուփերի հովանու տակ պառկած էր մի մարդ, որ կիսով չափ երևում էր։ Նրա հագուստը ցոյց էր տալիս որ քուրդ է։ Արևմտեան տոթը քշել էր նրան այստեղ հանգստանալու համար։ Արդեօք քնա՞ծ էր նա, թէ արթուն,—դժուար էր դիտենալ, որովհետև քրդի երեսը դարձրած էր դէպի հակառակ կողմը,

իսկ թիկունքը դէպի ուղևորի կողմը։ Նա ամբողջ մարմնով տարածվել էր խոտերի վրա, որոնք ծալվելով նրա ծանրութեան ներքոյ, կազմել էին խիստ փափուկ օթոց։

Ուղևորը դեռ իր դարանից դիտում էր։ Արդի արթուն, թէ քնած լինելը սաստիկ հետաքրքրում էր նրան։ Եթէ պառկած մարդու երեսը դէպի իր կողմը դարձրած լինէր, նա կարող էր տեսնել, արդեօք աչքերը փակած էին, թէ ոչ։ Ներքին վրդովմունքը սկսեց իռոմել նրան և աչքերի մէջ յայտնվեցաւ կատաղի բարկութիւն։ Մտատանջութիւնը ալեկոծում էր նրան, չը գիտէր, թէ ինչ պէտք էր վճռել։ Ինքը անզէն և մերկ, գործ պիտի ունենար մի ուրիշից ցդլուխ զինված դազանի հետ։ Բայց պէտք էր վերջացնել.... ժամանակը թռչում էր.... ամեն րոպէ թանգ էր նրա համար.... Բայց ինչով և ինչպէս վերջացնել....

Մինչ նա այդ մտատանջութեան մէջ էր, նկատեց, որ քուրդը գլուխը վեր բարձրացրեց, նայեց իր շուրջը, նայեց իր ձիու վրա, և երբ տեսաւ, որ նա շատ հեռու չէր գնացել, կրկին գլուխը դրեց իր խուրջինի վրա, որ բարձի տեղ էր ծառայում, և պառկեց։ Ուրեմն նա քնած չէր, և եթէ քնած էր, այժմ զարթեցաւ։ Խռովութեան նման մի բան կրկին ցնցեց ուղևորի դէմքը. նրա պնչերը սկսեցին լայնանալ և շրթունքը դողդողալ։ Բայց երբ նրա աչքը ընկաւ նիզակի վրա, տեսաւ, որ նիզակը բաւական հեռու ցցած էր գետնի մէջ, և ուղիղ դէպի այն կողմի վրա, որտեղ թաղնված էր ինքը։ Այդ առիթը, կարծես, նրան մի փոքր հանգստացրեց. նրա դէմքը այժմ խաղաղ կերպարանք ընդունեց և աչքերի մէջ փայլեց ուրախութեան նման մի բան։ Օ՜էնք,—այդ էր հարկաւոր նրան իր դիտաւորութիւնը կատարելու համար.... Յանկարծ, որպէս մի դարանակալ վագր, նա դուրս թռաւ եղեգնարոյսերի

միջից, խլեց նիզակը և արձանացաւ պառկած քրդի առջևը։

—Տուր զէնքերդ, եղաւ նրա առաջին խօսքը։

Քուրդը, տեսնելով այդ այլանդակ կերպարանքը, զինուորի քրքրված վերարկուի մէջ և իր ծաղրական գլխարկով, մի արհամարհական հայացք ձգեց նրա երեսին, և առանց փոխելու իր պառկած դիրքը, ձեռքը տարաւ ատրճանակին, և ուղղելով դէպի խենթը, ասաց.

—Ա՛ռ, ա՛հա....

Ատրճանակը որոտաց և գնդակը անցաւ խենթի կողքի մօտից։

—Ինի՞ւ, դու ընդդիմանում ես՞, գոչեց նա և նիզակի ծայրը ուղիղ խրեց քրդի կոկորդի մէջ։ Տաք արիւնը դուրս ցայտեց վերքից, նրա գլուխը դողդողաց և ընկաւ դետին։

Արկին բարձրացաւ քուրդը և մի երկրորդ անօգուտ փորձ փորձեց, ձեռքը տարաւ դէպի իր սուրը, կիսով չափ դուրս քաշեց պատենից, բայց ձեռքը թուլացաւ և սուրը մնաց իր տեղում։

—Շա՜ուն, ի՞նչու ես սպանում ինձ.... հարցրեց նա մահուան տաղնապի մէջ։

—Դու շատ ես սպանել իմ աղգից.... դու շատ ես յափշտակել.. ես ձեզանից սովորեցայ սպանելը... ձեզանից սովորեցայ յափշտակելը... Դու հեռու ճանապարհ պիտի գնամ... տեսնում ես, ոչ հագուստ ունեմ, ոչ զէնքեր և ոչ ձի։ Քո հագուստը, քո զէնքերը և այդ գեղեցիկ ձին, որ արածում է խոտերի մէջ, ինձ պէտք էին... ես գիտէի, որ քանի շունչդ բերնումդ է, ոչինչ չես տայ ինձ, դրա համար քեզ հանգստացրի.... Դուցէ դու զրկվեցար Բայազէդի կողոպուտից, բայց փոյթ չէ, քո եղբայրները այնտեղ եռանդով գործում են....

Քուրդը ոչինչ չը ասաց. նրա աչքերը արդէն փակվել էին.... և անշունչ դիակը տարածվել էր գետնի վրա։

Այդ բոլորը կատարվեցաւ մի քանի բոպէի մէջ։ Ուղևորը մերկացրեց իր գոհին, նրա դիակը քաշեց, տարաւ և թաղցրեց եղեգների մէջ, ծածկեց իր քրքրված վերարկուով, և ինքը հագնելով նրա զգեստները, կրելով նրա զէնքերը,—թռաւ գեղեցիկ ձիու վրա, և շարունակեց իր ճանապարհը....

Դ.

Այդ անցքից մի օր յետոյ, մի ձիաւոր, քրդի ձևով հագնված, ծոի նման սլանալով, մտաւ Տէր-Ղուկասովի բանակը։ Նա յայտնեց, թէ գեներալի անունով շատ կարևոր նամակ ունի բերած։ Նրան տարան դէպի գեներալի վրանը։ Մի օֆիցերի ձեռքով նամակը ներս ուղարկեց նա, իսկ ինքը վրանի դրսումը սպասում էր, հոգ տանելով իր ձիուն, որ շատ քրտնած էր։ Մի քանի բոպէից յետոյ նրան ներս կանչեցին։

Վրանի մէջ նստած էր միջահասակ մի զինուորական, լեքը կազմուածքով և սուր ծի խրոխտ դէմքով։ Դա ինքը՝ Տէր Ղուկասովն էր։ Նա ալևոր գլուխը թեքած ունէր դրասեղանի վրա, ուր ածած էին շատ նամակներ, որ նոր էին բացված։ Նա կրկին վեր առաց նրանցից մէկը, կարդում էր և անդադար ծխում էր։ Նրա անհանգիստ դէմքը արտայայտում էր ներքին խռովութիւն և խորին ցաւակցութիւն։ Նա դարձաւ դէպի նամակաբերը, հարցնելով։

—Դու հայ ես։

—Բացի հայ լինելս, տէրտէրի տղայ եմ, պատասխանեց երիտասարդը։

Գեներալը մի սուր հայացք ձգեց նրա համարձակ դէմքի վրա և շարունակեց իր հարց ու փորձը.

—Ներդումը հաց կա՞։

—Մի քանի օրից յետոյ կը սկսեն մէկ մէկու միս ուտել, եթէ

չէին ցանկանայ քաղցած մեռնել։

—Ջուր, ի՞նչպէս։

—Ձը կայ։ Պէտք է դրսից բերել տալ. ցերեկով դուրս գալու հնար չը կայ. իսկ գիշերը, երբ մթնում է, հերթով տասը-քսան մարդ լիջեցնում են պարիսպներից, որ գնան ջուր բերեն. քրդերը այդ լաւ են իմանում, հեռուից հրացանի են բռնում, և գնացողներից շատ անգամ մէկն էլ չէ վերադառնում։

—Հրազէնների պաշարը ի՞նչպէս է,—վառօդ, գնդակ ունե՞ն։

—Սպառվել էր։ Բայց մի հայ—էլի մեր հայերի երեսը թող սիպտակ լինի—գտաւ բերդի մէջ թուրքերից թաղցրած բաւական զէնքեր, վառօդ և գնդակ. հիմա նրանցով եօլայ են գնում։

—Դու ի՞նչպէս կարողացար դուրս գալ բերդից։

—Առաւօտեան, դեռ արևը չը ծագած, պարսպից ցած լիջայ և ուղիղ մտայ քրդերի բանակի մէջ։ Մի ամբողջ օր նրանց ծիծաղացրի, ուրախացրի, երգեցի, պար եկայ և հաղար տեսակ օյիններ հանեցի, և այսպէս, ամեն տեղ մտայ, ամեն բան իմացայ, յետոյ, մնաք բարով ասելով, հեռացայ։

Գեներալը զարմացած նայեց երիտասարդի երեսին, հարցնելով.

—Դու խե՞նթ ես, ինչ է, այդ ընչե՞ր ես խօսում։

—Այ՛օ, տէր, պատասխանեց երիտասարդը հանդիստ կերպով.—ինձ վիճակված է իմ ամբողջ կեանքում խենթի դեր կատարել..... վատ չէ, դա ազատում է շատ փորձանքներից... Այս հէնց ինձ խենթի տեղ էի դրել և այնպէս մտայ քրդերի բանակը։

Այ նա սկսեց նկարագրել իր հագուստը և այն բոլոր ծաղրական ձևերը, որով յայտնվեցաւ քրդերի բանակի մէջ։

Գեներալի սառն դէմքի վրա անցաւ մի թեթև ժպիտ, և նա ընկերաբար հարցրեց.

—Իսկ այդ հագուստը դու ո՞ր տեղից գտար։

Ասուած հասցրուց։ Ճանապարհին մի քուրդ գտայ, այդ հագուստը, այդ զէնքերը և այն սիրուն ձին, որ գրսումը կանգնած է, նրանից խլեցի, պատասխանեց երիտասարդը, իր սովորական եղանակով պատմելով, թէ ինչ հնարքով կարողացաւ սպանել քրդին։

—Դու քաջ տղայ ես երևում, ասաց գեներալը, և կրկին ընդունելով իր առաջվայ մտախոհ կերպարանքը, շարունակեց հարց ու փորձը։

—Շա՞տ են քրդերը։

—Ասում են, քսան հազարից աւել են, բայց բոլորը քրդեր չեն, նրանց մէջ խառն են ամեն տեսակ մահմետական ցեղեր, ով որ մի քանի կտոր զէնք է ունեցել և մի ձի, վազ է տուել դէպի Բայազէտ, և այսպէս կազմվել է մի ահագին բազմութիւն։ Ես ճանապարհին տեսնում էի, թէ ինչպէս դիմում են այնտեղ միշտ նոր և նոր խումբեր։

—Թնդանօթներ ունե՞ն։

—Ունեն։

—Ի՞նչ դիտաւորութիւն ունեն։

—Շտապում են Բայազէտի բերդը առնել, յետոյ անցնել Երևան և մի շաբթից յետոյ Թիֆլիսում լինել, որովհետև սիրուն վրացուհիները և հայոց աղջիկ-պարոնները սաստիկ հետաքրքրում են նրանց։

Գեներալի դէմքի վրա դարձեալ երևաց ժպտի նման մի բան, և նա արհամարհական կերպով հարցրեց.

—Բասան հազարով պիտի Թիֆլիս գնան. Այդ լինել չէ կարող . . . .

—Բասան հազարը քիչ չէ, տէր, երբ առջևում հազար հատ սալ-

դաթ չը կայ. բացի դրանից, շուտով կը միանան նրանց հետ Ամայիլ փաշայի բոլոր զօրքերը։ Իսկ մեր կողմերի մահմետականները գըրկերը բացած, անհամբերութեամբ սպասում են իրանց կրօնակից հիւրերին . . . .

Արկին մեայլ տխրութիւնը սև ամպի նման անցաւ գեներալի դէմքի վրա, և նրա սիրտը, որ բախտի ձախողակի փոփոխութիւնից երբէք խռովել չը գիտէր, այժմ սկսեց ալեկոծվիլ։ Նա ձեռքը տարաւ դէպի ճակատը, սկսեց անգիտակցաբար շփել նրան, կարծես, աշխատում էր վանել նրա վրա դիզված թախծութիւնը։ Նա բոպէական մտածութիւնից յետոյ, ալևոր գլուխը վեր բարձրացրեց, հարցրուց.

—Բայազէդի քաղաքը մնա՞ր։

—Մնայ։ Հայ-քրիստոնեայի մի շունչ անգամ չէ մնացել. ծերերին, պառաւներին և երեխաներին կոտորեցին. լաւ-լաւ ջահել կընիկներին, աղջիկներին և պատանիներին գերի տարան. տները այրեցին, և ինչ որ ունէին կողոպտեցին։ Մի հարիւրի չափ ընտանիք միայն, որոնք առաջուց գիտէին, թէ ինչ վտանգ է սպառնում Բայազէդին, դեռ քրդերը չեկած, փախան, գնացին սահմանակից պարսից Մադու քաղաքը։ Բայց դրանք էլ միայն իրանց գլուխը կարողացան ազատել, կայքերը թողեցին թշնամու ձեռքը։ Ա՜խ, այդ մահմետականները ո՞րքան անգութ, ո՞րքան անաղնիւ կերպով վարվեցան հայերի հետ . . . .

—Ո՞րպէս։

—Երբ պատերազմի սկզբներում ռուսները մօտեցան Բայազէդին, տեղային մահմետականները սաստիկ երկիւղի մէջ էին, կարծում էին, թէ ռուսները կը գան, և թուրքերի նման նրանց կը՞ կողոպտեն, և կայքը կը յափշտակեն։ Այս մտքով իրանց ունեցածը թաղցրին հարևան հայերի տներում, ասելով, թէ "դուք քրիստոնեաներ էք,

ռուսները ձեզ չեն դպչի, և մեր կայքը ձեր տներում ապահով կը-մնայ,,։ Ռուսները եկան, ի հարկէ, ոչինչ չարեցին, թէ մահմետականի և թէ քրիստոնեայի հետ վարվեցան առանց խտրութեան։ Եւ մահմետականները այդ տեսնելով, հանգստացան, և իրանց պահ տուած իրեղէնները ամբողջութեամբ յետ ստացան հայերից։—Իմայ էլ երբ ձայն դուրս եկաւ, թէ քրդերը գալիս են, Թուրքերը ասացին իրանց հարևան հայերին. ''դուք մեզ լաւութիւն էք արել, մենք էլ պէտք է փոխարէնը ձեզ անենք. քրդերը գալիս են ձեզ կը կողոպտեն, տուեցէք ձեր իրեղէնները, մենք կը պահենք,,։ Հայերը հաւատացին, և ինչ որ ունէին, նրանց պահ տուեցին, և ոմանք իրանց կնիկներով ու աղջիկներով թաքնվեցան հարևան Թուրքերի տներում։ Իսկ երբ քրդերը մտան քաղաքը, Թուրքերը ասացին հայերին. ''դուրս եկէք մեր տներից, եթէ քրդերը կը հասկանան, որ մեր տներում հայեր կան պահված, մեզ էլ ձեզ հետ կը կոտորեն,,։ Եւ այսպէս, խեղճ հայերին տուեցին թշնամու ձեռքը, և նրանց հարստութեանը իրանք տիրացան։ Բայց երբ սկսվեցաւ կոտորածը, տեղային Թուրքերը առաջինը եղան, որ բաց արեցին իրանց տներից կրակը . . . այն Թուրքերը, որ մի և կէս ամիս առաջ ձեզ մօտ երդվեցան, դեներալ, հաւատարիմ մնալ ռուսաց իշխանութեանը . . հրացանները արձակում էին ամեն կողմից, արձակում էին մինչև անգամ Թուրքերի կնիկները . . .

Դեներալը լուռ լսում էր։ Նրիտասարդը շարունակեց.

—Էհ, եթէ գիտենայինք, տէր, թէ որքան լաւ տղամարդիկ փչացան այն կռուի մէջ, որ մենք ունեցանք քրդերի հետ նախ քան Բայազէդը նրանց ձեռքը տալը։ Որպէս ձեզ յայտնի է, տէր, բերդի պահպանութեան համար թողած էին խիստ փոքր թիւով ռուս զինուորներ, հայ և Թուրք միլիցիայի հետ։ Հրամանատարը, Բայազէ-

դի այդ հերոսը, ռուս զինուորներով պահպանում էր բերդը, իսկ միլիցիան պահպանում էր քաղաքը։ Մեզ վաղուց լուրեր էին հասնում, թէ ահագին բազմութիւն քուրդերի, Շէյխ-Ջալալեդդինի և Շէյխ-Իբադուլլահի գլխաւորութեամբ, դիմում են դէպի Բայազէդ։ Այդ լուրերը հաղորդում էին մեզ վանեցի հայերը։ Մենք շտապեցինք, պահանջելով, որ վաղօրօք բերդը ամրացնէին, և մեզ մօտ պատրաստվէին բաւականաչափ ուժեր թշնամու առաջն առնելու համար։ Բայց դանվեցան այնպիսիները, որ աշխատում էին հաւատացնել, թէ այդ բոլոր լուրերը սուտ են, թէ ոչինչ պատրաստութիւն պէտք չէ։ Թէ ինչ նպատակով այդ դաւաճանները աշխատում էին մեզ անպատրաստ վիճակի մէջ պահել թշնամուն հանդիպելու ժամանակ,—այդ ես չեմ կարող ասել դուք, ի հարկէ, վերջը կը տեղեկանաք, գեներալ.—միայն այսքանը կասեմ, որ հայը եղել է միշտ հաւատարիմ և կը լինի։

Որպէս երևում էր, երիտասարդի պատմութեան մէջ կային այնպիսի կէտեր, որ նա դժուարանում էր պարզապէս արտայայտել։ Գեներալը ընդմիջեց նրա խօսքը, ասելով.

—Դու այն պատմիր, թէ ի՞նչ արեցիք քրդերի դալուց յետոյ։

—Երբ քրդերը եկան, Շտօկվիչը մի քանի անգամ անյաջող կռիւներից յետոյ, շտապեց ամրանալ բերդի մէջ, նրան պահպանելու համար։ Միլիցիայի մի մասը մնաց դրսում, որովհետև բերդի մէջ ոչ այնքան տեղ կար և ոչ պաշար բոլորի համար։ Մեր ընկեր թուրք կամաւորներից սմանք փախան Իդդիրի և սմանք Պարսկաստանի կողմերը։ Իսկ մենք, հայերս, վճռեցինք կամ կոտորվել, կամ քաղաքը շտապ թշնամու ձեռքը։ Թէև մենք փոքր էինք թւով, բայց քաղաքի հայ բնակիչներից շատերը պատրաստ էին միանալ մեզ հետ։ Այդ խեղճերը գիտէին, թէ ի՞նչ վիճակ է սպասում իրանց, երբ թուր-

քերը կրկին կը տիրէին Բայազէդին։ Զեղ յայտնի է, զեներալ, թէ հայերը ոՐպիսի ուրախութեամբ ընդունեցին ռուսաց յաղթական զորքերին, երբ նրանք առաջին անգամ մտան այդ քաղաքը։ Հայերի մի այսպիսի համակրութիւնը չէին կարող մոռանալ օսմանցիք, և իրանց վրէժխնդրութիւնը պէտք է թափէին այդ ժողովրդի վրա, որ աւելի բարոյք էր համարում հպատակել ռուսաց արծուին, քան օսմանցոց կիսալուսնին . . . .

—Դու դարձեալ հեռանում ես հարցից, երիտասարդի խօսքը կըտրեց զեներալը,—դու այն ասա, թէ ի՞նչպէս վերջացաւ գործը։

Երիտասարդը զսպելով իր շատախօսութիւնը, որ յառաջ էր գալիս, նրա սրտի վրա ծանրացած, տխուր անցքերի տպաւորութիւններից, շարունակեց.

—Դուցէ մեզ կը յաջողվէր, տեղային բոլոր հայերի հետ միանալով, աղատել քաղաքը, եթէ առաջուց կը տային նրանց բաւականաչափ զէնքեր։ Բայց զէնքեր չը ստացան նրանք։ Այսուամենայնիւ, շատերը միացան մեզ հետ։ Կռիւը սկզբում ճշմարիտ ասած, փառաւոր էր։ Մի փոքրիկ խումբ պատերազմում էր թուով անհամեմատ ուժի դէմ։ Մեզ հետ մասնակցում էին կուռում և մի քանի հարիւր թուրք կամաւորներ։ Բայց յանկարծ տեսանք, որ մեր մահմետական ընկերները թողեցին կռուի դաշտը և սկսեցին փախչել։ Արդեն նրանց շատ ախորժելի չէր գնդակներ արձակել իրանց կրօնակիցների դէմ . . . . Մենք, հայերս, մնացինք մենակ և երկար յամառութեամբ պաշտպանվում էինք։ Այդ տևեց մի քանի ժամ, մինչև մեր հրաղէնների պաշարը սպառվեցաւ։ Այն ժամանակ սկսվեցաւ ձեռնամերձ կռիւը։ Շատերը ընկան, շատերը գերի բռնվեցան, և մնացածները, տեսնելով, որ ամեն ջանքեր իզուր են, թողեցին և փախան։ Այն ժամանակ թշնամին տիրեց քաղաքին։

—Հասկանալի է . . . ասաց ինքն իրան գեներալը և վերկենալով, մոտեցաւ մի փոքրիկ արկղիկի, և նրա միջից դուրս բերելով մի խաչ, իր ձեռքով կախեց երիտասարդի կուրծքի վրա, ասելով.

—Դու արժանի ես դրան, ես կառաջարկեմ իշխանութեանը, բացի դրանից, քեզ համար աստիճան և ռոճիկ։ Դու այսուհետև կը մնաս ինձ մոտ, քեզ նման քաջերը պէտք են ինձ։

Երիտասարդը շնորհակալութեամբ գլուխ տալով, պատասխանեց։

—Այդ խաչը բաւական է ինձ, գեներալ, դուք մեծ շնորհ արած կը լինէիք, եթէ հենց այս րոպէիս թոյլ տայիք ինձ գնալ, ուր որ ես ցանկանում եմ։

Գեներալը զարմանալով երիտասարդի անփառասիրութեան վրա հարցրեց։

—Ո՞ւր պէտք է գնաս.

—Ազատելու մէկ ի կեանքը, որ ամեն բանից թանդ է ինձ համար . . . . .

—Դու, երևի մի՞ գաղտնիք ունես, ընկեր, հարցրեց գեներալը բարեսրտութեամբ։

—Այ՛ո, այդ իմ սրտի գաղտնիքն է . . . .

—Ուրեմն, ընդունիր այդ փոքրիկ ընծան, գուցէ պէտք կը լինի քեզ, ասաց գեներալը, տալով նրան թղթի մէջ փաթաթած ոսկիների մի ծրար։

—Ես մեծ պարգև կը համարէի, եթէ շուտով կարձակէիք ինձ, պատասխանեց երիտասարդը հրաժարվելով։

—Գնա՛, Տէրը թող քեզ հետ լինի, ասաց գեներալը և սեղմեց երիտասարդի ձեռքը։

Նա գլուխ տուեց և հեռացաւ։

Ե.

Անցնենք պատերազմից մի քանի տարի առաջ։

Բագրևանդի գաւառում, Ս. Յովհաննու (Ուչ-Քիլիսայի) վանքից ոչ այնքան հեռու, Եփրատի վերին վտակներից մէկի ափի մօտ, գտնվում էր Օ. . . . հայաբնակ գիւղը։ Նա դրված էր մի բաւական ընդարձակ հովտի մէջ, ուր բնութիւնը չէր խնայած այն բոլոր նկարները, ինչ որ պէտք էին նրան գեղազարդելու համար։ Հովիտը տարածվել էր երկու լեռնաշղթաների մէջ, որոնք ալիքաւոր բարձրութիւններով շուրջանակի սեղմել էին նրան իրանց գրկում, տալով նրա տարածութեանը ձուաձև կերպարանք։ Մէջ տեղից ոլոր-մոլոր պտոյտներով անցնում էր Եփրատի վտակը, որին տեղացիք կոչում էին Աղ-սու, այսինքն սպիտակ ջուր։ Նա այնքան մաքուր էր, որ արժանի էր այդ կոչմանը։ Հովիտի չորս կողմի սարերը պատած էին ճոխ արօտամարգերով, որոնք առատ սնունդ էին տալիս այնտեղ արածող բազմաթիւ անասունների հօտերին, իսկ տափարակի ամբողջ հարթութիւնը պատած էր ցորենի, գարու, կտաւհատի և զանազան ընդեղէնների արտերով։ Այստեղ երկրագործի աշխատող ձեռքը չէր թողել ոչ մի կտոր հող անմշակ։ Հովիտի մէջ, մինը միւսից հեռու, գտնվում էին մի քանի հայաբնակ գիւղեր, որոնք թաղնված էին այգիների և ձեռատունկ ծառերի մէջ, և հեռուից նայողի աչքին ներկայանում էին որպէս կանաչազարդ անտառիկներ, որոնք առանձին խումբերով որոշվում էին տափարակի մերկութիւնից, որ զուրկ էր ծառերից։

Հովիտի բոլորովին ծայրումն էր դրած Օ . . . գիւղը մի գոգաւորված ձորակի մէջ։ Տանուտէր Խաչօի բնակարանը—նրա իսկական անունը Խաչատուր էր—էր այն տներից մէկը, որ թէ իր մեծութեամբ և թէ հարստութեամբ որոշվում էր միւսներից։ Այս

տնից ամեն առաւօտ քշում էին դէպի նախիրը հարիւրի չափ անասուններ։ Նրա կովերը, գոմէշները, եղները և ձիաները էին ամենաընտիրները ամբողջ գիւղի մէջ։ Այս տանն էին պատկանում հաղարի չափ ոչխարներ, որոնք սեփական հովիւների հսկողութեան ներքոյ արածում էին մերձակայ լեռների վրա։ Այդ տանն էր պատկանում այն ահագին ձիթհանը— ձէթ դուրս բերելու գործարանը,—որ գտանվում էր գիւղի մէջ։ Այս տանն էր պատկանում այն գեղեցիկ ջրաղացը, որ գտանվում էր գիւղից դուրս, որի անիւները տարվայ բոլոր եղանակներում անդադար բանում էին։ Բայց այն, որ աւելի նշանաւոր էր Խաչօի հարստութեան մէջ,—դրանք էին նրա եօթն որդիները, որոնք մինը միւսի ետևից հասած, ներկայացնում էին նրա տան հաստատութեան սիւները։ Որդիները բոլորը ամուսնացած էին և տունը լցված էր ամեն հասակի երեխաներով։ Ամուսնացած էին և նրա թոռներից մի քանիսը. նրանք նոյնպէս զաւակներ ունէին։ Եւ ծերունի Խաչօն իր աչքի առջև տեսնում էր մի քանի սերունդ որ ապրում էին միասին, որ գործում էին միասին, որ կազմում էին մի փոքրիկ աշխարհ։ Գիւղում առակի ձև էր ստացել այն խօսքը, թէ "Խաչօն այնքան զաւակներ ունի, որքան անասուններ,,։

Խաչօի եօթն որդիներից առանց ամուսնանալու մնացել էր ամենակրտսերը, մանկահասակ Ստեփանիկը, որը դեռ նոր էր մտել իր տասն և վեց տարեկան հասակի մէջ։ Բայց նրա դէմքին նայելով, կարելի էր իսկոյն նկատել, որ տարիները դեռ չէին տուել նրան այն պատանեկական հասունութիւնը, որ յատուկ էր այդ հասակին, մանաւանդ մի այնպիսի տաք երկրում, ուր պատանիները խիստ վաղ այրանում են։ Ստեփանիկի դէմքը դեռ կրում էր իր վրա մանկական նուրբ քնքշութիւններ իրանց հրապուրիչ թարմութեամբ։ Նրա ելեսը աւելի կանացի էր, քան թէ այրացի։ Խաչօի բոլոր որդիները

դրսում իրանց առանձին պարապմունքները ունէին, թէ հողերի մշակութեան մէջ և թէ անասունների դարմանելու մէջ, և խիստ հաղիւ էին տանը գտնվում։ Միայն Ստեփանիկն էր, որ շատ փոքր էր մասնակցում նրանց աշխատութիւններին։ Նա Խաչօի Յովսէփ գեղեցիկն էր, որին ծերունի նահապետը չէր հեռացնում իր աչքից։

Ստեփանիկի և Յովսէփ-գեղեցկի մէջ կային շատ նմանութիւններ, ոչ այն պատճառով միայն, որ նա Իսրայէլի որդու պէս սիրուն էր, հեզ էր, խելացի էր և համակրական էր,—այլ և այն պատճառով, որ ինչպէս Յովսէփի, այնպէս էլ Ստեփանիկի հագուստի և զարդարանքի վրա առանձին ուշադրութիւն էին դարձնում։ Նրա հագին միշտ կարելի էր տեսնել ալէրի ծաղկաւոր բեհեզից գոյնզգոյն զօլերով կարած պատմուճանը, որի վրա հագած ունէր ծիրանի մահուդից պատրաստած թիկնոցը, որ զարդարած էր ոսկի թելերով։ Մէջքը պնդած էր Քիրմանի շալէ գօտիով։ Այն շալվարը պատրաստված էր Վանայ նուրբ կերպասից։ Ոտներին հագած ունէր Էրզրումի կարմիր կօշիկներ։ Գլխին ծածկած ունէր կարմիր ֆէս մետաքսեայ սև փունջով, որ փաթաթած էր դունաւոր տուրբանով նոյնպէս մետաքսեայ նուրբ գործուածներից։ Ֆէսի տակից հիանալի կերպով թափվել էին նրա շաղանակի գոյն մազերը, որ սփռվել էին ուսերի վրա։ Մի բանով միայն նա որոշվում էր Յովսէփ-գեղեցկից, որ Յովսէփի եղբայրները նախանձվում էին հօրից սիրված որդու վրա, բայց Ստեփանիկի եղբայրները բոլորը սիրում էին նրան։

Ծերունի Խաչօի տունը հեռուից բոլորովին հին և նախնական ամրոցի տպաւորութիւն էր գործում։ Նա դտանվում էր մի բարձրաւանդակի վրա, և թէ իր շինուածքով, թէ դիրքով, ունէր այն բոլոր յարմարութիւնները, որ պէտք էին մի բնակութիւն ազատ պահելու համար արտաքին թշնամիներից։ Այդ ամրոցը պատած էր

չորս անհագին պարիսպներով, որոնք քառակուսի ձևով միմեանց հետ միանալով, թողնում էին իրանց միջնավայրում բաւական ընդարձակ տարածութիւն, որի վրա կառուցված էին զանազան շինութիւններ։ Դրսից ոչինչ չէր կարելի տեսնել, բացի չորս բարձր աշտարակներից, որոնք միացնում էին պարիսպների չորս անկիւնները։ Ամրոցի շրջապարսպի մէջ զետեղված էին բոլոր բնակութիւնները, բոլոր ծածկոցները, որ պէտք էին մի կանոնաւոր տնտեսութեան համար։ Այստեղ էր ոչխարների գետնափոր գոմը, այստեղ էր ձիերի, կովերի և գոմէշների փարախը, որ, անասունների տեսակի համեմատ, առանձին-առանձին բաժանմունքներ ունէր։ Այստեղ էր սարայը երկրագործական անօթները պահելու համար. այստեղ էր մարագը, յարդանոցը, խոտանոցը, որոնց մէջ պահվում էր անասունները դարմանելու պաշարը. այստեղ կային զանազան մառաններ, զանազան ամբարներ մշակութեան բերքերի համար։ Այստեղ կային և մի քանի խուղեր, որոնց մէջ բնակվում էին ծերունի Խաչօի հովիւները և ծառաները իրանց ընտանիքներով. դրանք բոլորն ազգով քուրդ էին, կնիկները ծառայում էին որպէս աղախիններ, իսկ տղամարդիկը որպէս նախարարներ, հովիւներ կամ երկրագործական մշակներ։ Մի խօսքով, այդ ամրոցի մէջ բովանդակվում էր մի փոքրիկ գիւղ, որի միակ տէրը և պետը ծերունի Խաչօն էր։

Այս գերդաստանի համար որոշված բնակարանները իրանց շինուածքով և բաժանումներով այնքան բաղմատեսակ և բաղադրեալ չէին, որպէս այդ յօրինել է մեր նոր և քաղաքակրթված աշխարհը։ Այլ դեռ ևս պահպանել էին այն նախնական պարզութիւնը և ձևը, երբ մի ամբողջ ընտանիք ապրում էր մի վրանի տակ, այն զանազանութեամբ միայն, որ այժմ այդ վրանին փոխարինում էր քարեղէն շինուածքը։ Այս բաղմաթիւ որդիների համար, որոնց իւրաքան-

չիւրը իր զաւակներով մի մեծ ընտանիք կարող էր կազմել, առանձին սենեակներ չը կային, այլ բոլորը ապրում էին մի և նոյն յարկի տակ, մի և նոյն սենեակում, որ ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ չորս պատ, ծածկած ահագին գերաններով։ Այստեղ վառում էին, այստեղ թըխում էին, այստեղ կերակուր էին պատրաստում, այստեղ բոլորը միասին ուտում էին և այստեղ բոլորը միասին պառկում էին։ Այստեղ կարելի էր տեսնել նորածին հորթեր, փոքրիկ ուլեր, որոնք խառնըված երեխաների հետ, վազվզում էին, թռչկոտում էին, աղաղակում էին և տունը լցնում էին կենդանի աղմուկով։ Այստեղ հաւերը շատ անգամ ներս էին մտնում և յատակից քաղում էին փշրանքներ կամ ուրիշ այս տեսակ բաներ, որոնք երեխաների ձեռքից անխնայ ցած էին թափվում։ Մի խօսքով, դա Նոյի տապանն էր, ուր գետեղված էին ամեն տեսակ կենդանիներ։ Այդ բնակարանին կից էր մի երկրորդը։ Դա առաջինից զանազանվում էր նրանով միայն, որ առջևի ճակատը բոլորովին բաց էր և նայում էր բակին։ Դրան կոչում էին սրահ և ծառայում էր որպէս ամառուայ բնակարան։ Սրահի միջից բացվում էր մի դուռն գլխաւոր սենեակի մէջ, և այսպիսով նա ներկայացնում էր բուն բնակարանի նախադաւիթը։ Դրանց կողքին կար մի առանձին փոքրիկ սենեակ, որին կոչում էին օդայ. նրա դրները բացվում էին այն ժամանակ միայն, երբ տանը հիւր էր գալիս, և միշտ պահվում էր մաքուր ու զարդարված։

Զ.

Զը նայելով կեցութեան այդ անշուք և պարզ ձևին, կեանքը այդ նահապետական տան մէջ սահում էր ուրախ և լի ամեն բաւականութիւններով։ Աշխատանքը անդադար եռ էր գալիս և Աստուծոյ օրհնութիւնը թափվում էր այստեղ իր բարութիւններով։ Ներունի Խաչի ամբարները միշտ լիքն էին լինում ցորենով, իւղով,

ձէթով և գինիով։ Տարվայ բոլոր եղանակներից օգուտ էր քաղում նա, թէ ցուրտ և թէ տաք օրվայ համար նա միշտ գործ և պարապմունքներ ունէր։

Ահա լեռների ձիւնը սկսեց հալվել, դաշտերը վաղուց ժպտում են գեղեցիկ կանաչով։ Գարուն է։ Օդը տոգորված անուշահոտ ջերմութեամբ կեանք է սփռում դէպի ամեն կողմ։ Ձորերի միջից վազում են հարիւրաւոր աղմկալի վտակներ և օձապտոյտ ընթացքով տարածվում են հովտի մէջ։ Ցորեկ ծիծեռնակը հրաւիրում է մշակին դէպի գործ։ Խաչօի որդիները արդէն պատրաստել են արօրը և գութանը։

Արևը դեռ նոր է սկսել ծագել, դեռ նոր սարերի ձիւնապատ գագաթները վառվում են վարդագոյն ճառագայթներով։ Ծերունին դառնում է առաւօտեան ժամից, աջ և ձախ ամեն հանդիպած մարդուն "ողորմի Աստուած,, ասելով։ Նրա որդիները այսօր առաջին անգամ պէտք է դուրս բերեն եզներին և գոմէշներին, որոնք ամբողջ ձմեռը ախոռում կերել, գիրացել, հանգստացել են, և ամենևին դրսի լոյսը չեն տեսել։ Մեծ զուարճութիւն է գիւղացու համար այս տեսարանը, և այս պատճառով նրանցից շատերը հաւաքվել էին Խաչօի տան դրան մօտ, որ տեսնեն, թէ ինչպէս էին պահվել և խնամվել նրա անասունները։

—Էջդ լոյս, տանուտէր Խաչօ, հարցրեց նրան գիւղացիներից մէկը.—այսօր տղերքը ուզում են "խամից հանել,, գոմէշներին։

—Է՛ա, ժամանակն է, մինչև երբ ներսումը պահենք. տէրտէրից հարցրի, ասաց "օրը բարի է,,. ես էլ կամեցայ, որ այսօր դուրս հանեն, պատասխանեց տանուտէրը, մի առանձին նշանակութիւն տալով քահանայի խօսքերին։

Այս միջոցին ներսից լսվեցան զանգակի ձայներ և բաղմու-

թիւնը յետ քաշվեցաւ ճանապարհ բաց անելու համար։

—Այդ Զօրան է, լսելի եղաւ ամեն կողմից։

Զօրայ կոչում էին տանուտէրի նշանաւոր գոմէշներից մէկին, որի ճակատը սպիտակ լուսնաձև պիսակ ունէր և որը հռչակված էր իր ուժով և մեծութեամբ։ Վիթխարի անասունը փռնչալով, մռնչելով, դուրս պրծաւ տան դրնից։ Գետինը դողդողում էր նրա ոտների տակ։ Նա յանկարծ կանգ առեց դրան առջևի հրապարակի վրա, և գլուխը վեր բարձրացնելով, սկսեց նայել իր շուրջը։ Նոյն միջոցին ծերունի տանուտէրը զարկեց նրա ճակատին մի ամբողջ անեփ ձու։ Ձուն փշրվեցաւ և դեղնագոյն հեղուկը տարածվեցաւ սպիտակ ճակատի վրա։ Այդ նրա համար էր, որ չարը խափանվի և նրան ‘‘աչք չառնէ։,, Զօրան այդ գործողութիւնից խրտնեցաւ, և եղջիւրները թափ տալով, մի սարսափելի թռիչք գործեց և յարձակվեցաւ այնտեղ հաւաքված ամբոխի վրա։ Նոյն միջոցին վրա հասան ծերունու որդիները և ահագին մահակներով աշխատում էին յետ դարձնել ամեհի անասունին։ Արդկային ուժը պատերազմում էր վայրենի ուժի դէմ։ Փարախի մթութիւնից դէպի լոյս աշխարհ դուրս գալով, Զօրայի անսովոր աչքերին ամեն առարկայ անորոշ ձևով և մռայլի մէջ էր տեսնվում։ Նա այժմ մինչև անգամ չէր ճանաչում իր տէրերին, որ ամբողջ ձմեռը նրան կերակրել էին և որոնց ձեռքերը շատ անգամ խոնարհութեամբ լիզել էր նա իր հանգստութեան ժամանակ։ Պատաղի մոլեգնութեան մէջ յարձակվում էր նա այս կողմ և այն կողմ։ Ընդդիմադրութիւնը անհնարին էր։ Խաչօի վեց որդիները ամեն կողմից հարուածում էին նրան։ Բայց ահագին մահակների հարուածները ընդունում էր նա որպէս մի թեթև տաշեղի զարկ։ Ծերունի տանուտէրը, հեռու կանգնած, լի հրճուանքով նայում էր այդ սոսկալի կռիւին, որ կարող էր պատիւ բերել ամենանշանաւոր հռոմէա-

կան կրկէսին։ Նրա աչքերի առջև հանդիսանում էին երկու չափազանց ուժեր, մէկը իր քաջ որդիների ուժը, միւսը իր վիթխարի անասունի ուժը։ Երկուսն էլ հաւասար նշանակութիւն ունէին նրա համար։ Այդ երկու ուժերից կախում ունէին նրա տնտեսութեան բոլոր աշխատութիւնները։ Այժմ կռիւը աւելի սաստկացաւ։ Որովհետև կորվեցաւ Զօրայի վրի հաստ շղթան, որից քարշ էին տուած մի ահագին գերանի կտոր, որպէս զի արգելէր նրա համարձակ քայլերը։ Գիւղացիները չուաններով վրա վազեցին, որ կաշկանդեն նրան։ Բայց ամէնի անասունի ամէն մի շարժումը բաւական էր չուանները կտրատելու համար։ Նա յարձակվում էր դէպի ամէն կողմ և ամբոխը ճանճերի նման փախչում էր նրա առջևից։ Այդ զարհուրելի խռովութեան միջոցին կատարվեցաւ մի հրաշալի քաջութիւն։ Ներունի տանուտէրի միջնակ որդին, որին կոչում էին Պօղոս, առիւծի ճարպկութեամբ վրա վազեց և բռնեց Զօրայի պօչից։ Կատաղած անասունը, նկատելով այդ արհամարհական յանդգնութիւնը, շտապեց գլուխը յետ դարձնել, որ իր եղջիւրներով պատժէ անբզդամին։ Գործվեցան մի քանի սաստիկ պտոյտներ։ Զօրան աշխատում էր յետ դառնալ, որ հարուածէ իր հակառակորդին, բայց Պօղոն նրա պօչից պինդ բռնած, պտոյտվում էր նրա հետ։ Այդ մենամարտութիւնը տևեց մի քանի րոպէ։ Ամեն կողմից լսելի էին լինում զարհուրանքի ձայներ։ Ցայրացած գազանը մռնչում էր և գետնի մէջ ակօսներ էր ձգում իր ոտների շարժումներով։ Թանձր փոշին վեր էր բարձրանում և երկու կռուողները կորած էին հողեղէն ամպի մէջ։ Նոյն միջոցին վրա հասան Պօղոի եղբայրները և շղթաներով կաշկանդեցին Զօրային։ Ամեն կողմից այժմ լսելի եղան ուրախութեան ձայներ։

Ներունի տանուտէրը մօտեցաւ Պօղոին, և նրա ճակատը համ-

բուրելով, ասաց.

—Աստուծոյ աչքը թող քո վրան լինի, որդի, դու իմ երեսը սիպասակացրիր։

Այս խօսքերով նա կամեցաւ յայտնել, որ Պօղն չը թողեց հօրը ամաչել ժողովրդի առջև։ Յետոյ նա մօտեցաւ Զօրային, որպէս իր միւս զաւակին, և ձեռքով նրա գլուխը շոյելով, ասաց.

—Զարաձ՛ձի, ի՞նչու էիր այսպիսի գժութիւն անում։

Բայց Զօրան այժմ հանգիստ էր. նրա աչքերի մռայլը փարատվել էր. նա այժմ ճանաչում էր իր տէրերին, և, կարծես, փոշմանել էր իր գժութեան վրա։ Նրա պարանոցից կրկին կապեցին հաստ շղթան, կրկին շղթայից քարշ տուեցին ահագին գերանի կտորը, որի միւս ծայրը հանում էր գետին և անցնում էր անասունի առջևի երկու ոտների միջից, և այնուհետև սկսեցին քշել դէպի գետը, որ լուանան, որ զովացնեն նրան սառը ջրի մէջ։

Գիւղացիների բազմութիւնը դեռ չէր հեռացել ծերունի Խաչօի տան դրնից, որովհետև Զօրայից յետոյ պէտք է դուրս բերէին միւս գոմէշներին, որոնք մինը միւսից աւելի ամեհի էին։ Բայց այս անգամ ծերունու որդիները աւելի զգուշութիւններ գործ դրեցին և մի առանձին անկարգութիւն չը պատահեցաւ։ Նրանք հերթով դուրս էին բերում գեղեցիկ, առոյգ, դէր ու պարարտ անասուններին, որոնց իւրաքանչիւրը ամեն մի գիւղատնտեսական հանդիսարանի մէջ կարող էր առաջին մրցանակը ստանալ։ Տանուտէրը հիացմունքով նայում էր նրանց վրա, և փչրում էր նրանց ճակատին կախարդական ձուն, որ աղատ պահէ չար աչքից։ Բացի դրանից, նա տէր-տէրին գրել էր տուել մի-մի թիլիսմանական աղօթք, և եռանկիւնի ձևով կանաչագոյն կաշու մէջ կարելով, քարշ էր տուել իր անասունների պարանոցից։ Գիւղացիները տեսնելով, զովում էին Խաչօի որ-

դիներին, որ կարողացել էին այնպէս լաւ պահել իրանց անասուններին։ Հայրը, լսելով իր որդիների գովասանքը, ուրախանում էր։ Այսպէս պէտք է նրանք ամեն օր դուրս բերէին "խամ պահած" անասուններին, մինչև մի փոքր ընտելանային, մինչև մի փոքր սովորէին դրսի օդին և լոյսին, որ այնուհետև սկսէին հերկը հերկել։

Է.

Ապրիլ ամիսը բերեց իր հետ աւելի տաք և աւելի պայծառ օրեր։ Լեռների վրա կարմիր, դեղին և սպիտակ շուշանները վաղուց արդէն ծաղկել էին, և քրդերի աղջիկները քաղելով, փունջեր էին կապում, և հայերի գիւղերում մանածելով, փոխում էին մի կտոր հացի հետ։ Սունկը, բոխին, ծներէկը, մանդիկը, սիբեխը և լեռնային զանազան բանջարեղէնները այս տարի այնքան առատ էին, որ մի աւանակի բեռը քրդի կանայքը փոխում էին մի քանի ֆունտ ալիւրի հետ։

Ծերունի Խաչօի որդիները արդէն սկսել էին դաշտում իրանց վարը վարել։ Աշխատութիւնը սկսել էր ամեն տեղ։ Գիւղի մէջ մի անգործ մարդ չէր կարելի գտնել։ Ամեն ոք զբաղված էր իր մշակութիւններով։

Առաւօտեան ժամն էր։ Ծերունու տանը թոնիրները վառվում էին. մէկի վրա դրած էին պղնձէ ահագին կաթսաներ և խեցեղէն մեծ-մեծ պտուկներ, կերակուր էին եփում, միւսի մէջ հաց էին թխում։ Հարսները, աղախինները, հաւաքված թոնիրների շուրջը, ընդհանուր շարժողութեան մէջ էին։ Տունը, լցված կերակուրների անուշ հոգիով, ներկայացնում էր մի հսկայական խոհանոց, որի մէջ, տեսնողը կը մտածէր, թէ պատրաստվում է ճաշ մի ամբողջ բանակ կերակրելու համար։ Նա իրաւ, բացի ծերունու ահագին դերդաստանից, նրա սեղանից կերակրվում էին բազմաթիւ հովիւներ,

մշակներ իրանց ընտանիքներով, որոնք ծառայում էին նրա տանը։ Դա մի ամբողջ լեզէոն էր։ Ամեն օր վառվում էին նոյն թոնիրները, ամեն օր պատրաստվում էր կերակուրների նոյն քանակութիւնը։ Եւ ծերունու ժրաջան հարսները մի բոպէ հանգստութիւն չունէին։ Պէտք էր ամենի մասին հոգ տանել, պէտք էր ամենին գոհացնել։

Ոտքի դրանից, կային տնտեսական և ուրիշ զանազան հոգսեր։ Ահա այնտեղ, բակում հարսներից մէկը գովերին և ոչխարներին է կթում. միւսը փոքրիկ օջախի վրա կաթ է տաքացնում մածուն շինելու համար. երրորդը պանիր է մակարդում. չորրորդը հարում է խնոցին կարագ պատրաստելու համար։ Նրանց շուրջը վազվզում են բազմաթիւ երեխաներ և խաղում են նորածին գառների ու հորթերի հետ։ Ա՛ղջիկ է նայել այդ գիւղական բախտաւորութեան վրա։ Մանուկ և գառնուկ, երկուսն էլ աճում են միասին,- երկու հարստութիւններ, որոնցմով ուրախանում է, որոնցմով պարծենում է գիւղացին։

Ոակի արևահայեաց կողմում, պատի տակ, մինը միւսի վրա, կարգով շարված են մի քանի հարիւր մեղրի փեթակներ։ Աղբերեան արևդակը թափում է այստեղ իր ջերմ ճառագայթները։ Մինչդեռ հարսները միւս կողմում զբաղված են իրանց գործով, ծերունի Խաչօն այստեղ բաց է անում փեթակների դռնակները։ Մանձները ուրախ և զուարթ դուրս են թափվում ծակերից, սաւառնում են նրա ալևոր գլխի շուրջը, պըզպըզում են, վըժվըժում են, թռթռում են, և օդը թնդում է միլիոնաւոր միջատների ձայնից։ Գտնվում են նրանց մէջ և այնպիսի չարաճճիներ, որ կծու համբոյրներ են մատուցանում ծերունու խորշոմած երեսին։ Բայց նա ամենևին ցաւ չէ զգում, միայն ձեռքով քշելով, ասում է. "Ա՛յ, չար սատանայ, ի՞նչ վատութիւն է արել քեզ Խաչօն։,,

Նոյն ժամուն Ստեփանիկը հեռու կանգնած, հետաքրքրութեամբ նայում է հօր աշխատութիւններին։

—Դնա՛, զաւակս, ձանձերը կը կծեն քեզ, զգուշացնում է հայրը։

— Ապա ի՞նչու քեզ չեն կծում, հարցնում է որդին։

—Կծում են, բայց ինձ այնքան չեն ցաւեցնում։

—Ի՞նչու չեն ցաւեցնում։

—Իմ մարմինը վաղուց սովորել է նրանց խայթոցներին։

—Թող իմն էլ սովորի, ասում է պատանին ժպտելով։

Ծերունին ծիծաղում է և համբուրում է որդուն։

Նոյն միջոցին յայտնվեցաւ գիւղի գղիրը և ասաց, որ քուրդ Ֆաթթահ-բէկը մարդ է ուղարկել, թէ գալու եմ տանուտէրի մօտ հիւր, և աւելցրեց, թէ գուցէ շուտով կը գայ նա, որովհետև շատ հեռու չէ գտնվում, այլ մերձակայ լեռների վրա որս է անում։ Կարծես մի սև թուղպ անցաւ Ծերունու պարզ ճակատի վրա և նրա ուրախ դէմքը նսեմացաւ տխրութեամբ։ Բայց նա զսպելով իր ներքին տհաճութիւնը, պատուիրեց գղիրին, որ դաշտից կանչէ իր որդիներից մի քանիսին, որ սպասաւորութիւն անեն, իսկ ինքը խոտի և դարմանի պատրաստութիւն տեսնէ նրանց ձիաների համար։

Ֆաթթահ-բէկի երթևեկութիւնը այնպիսի մի սովորական բան էր Ծերունի Խաչօի մօտ, որ տանեցիք գիտէին, թէ ինչ պատրաստութիւններ պէտք էին նրան հիւրասիրելու համար։ Այս պատճառով հէնց որ հարսները իմացան, թէ նա գալու է, իսկոյն մի քանի գառներ մորթել տուին, և սկսեցին մեծ կաթսաներով փլաւ պատրաստել, որովհետև իմանում էին, որքան էլ սակաւ լինէր, դարձեալ բէկը իր հետ մի քսան կամ երեսուն մարդ կունենար։

Ֆաթթահ-բէկը քրդերի մի ամբողջ ցեղի պետն էր, որոնց ոչխարները արածում էին Ս . . . գիւղի սահմանակից լեռների վրա։

Սակաւ չէր պատահում, որ հայ և քուրդ հովիւների մէջ ծագում էին կռիւներ, երբ քրդերը կամ ոչխար էին գողանում, և կամ անցնելով սահմանից, սկսում էին իրանց հօտերը արածացնել հայերի արօտների վրա: Բայց այդ կռիւները միշտ վերջանում էին առանց ծանր հետևանքների, որովհետև քրդերի ցեղապետ Ֆաթթահ-բէկը տանուտէր Խաչօի ոչ միայն լաւ բարեկամն էր, բայց և քիրվան էր: Նա կնքահայր էր դարձել տանուտէրի թոռներից մի քանիսին մկրտութեան խորհրդի ժամանակ, իսկ տանուտէրը փոխադարձապէս կնքահայր էր եղել բէկի մի քանի որդիների թլփատութեան ծէսը կատարելու ժամանակ: Այսպէսով հայ տանուտէրի և քուրդ բէկի մէջ կազմվել էր խիստ սերտ յարաբերութիւն:

Բայց ի՞նչու նա տխրեց, երբ լսեց բէկի գալուստը: Խաչօն ժլատ մարդ չէր, որ վախենար նրան իր մի խումբ ծառաների հետ հիւրասիրելուց: Խաչօի սեղանը հայր Աբրհամի սեղանի նման ամեն մարդու առջև բաց էր: Ամեն օր նրա տանը հաց էին ուտում բազմաթիւ պանդուխտներ և օտարականներ: Խաչօն միշտ մի առանձին բաւականութեամբ էր արտասանում այն խօսքերը, թէ իր կեանքում առանց հիւրի սեղան չէ նստել: "Հացը, ասում էր նա, Աստուծոյ տուածն է և Նրան է պատկանում. Աստուծոյ աղքատները պէտք է կերակրվեն նրանից:,, Բայց ի՞նչու տխրեց նա, երբ լսեց բէկի գալուստը . . . .

Նա լուռ մտածութեան մէջ դուրս եկաւ տանից, այնտեղ դրանը կանգնած, սպասում էր, որ ընդունէ հիւրին: Մի քանի գիւղացիներ, տեսնելով տանուտէրին, մօտեցան նրան:

—Ասացին, բէկը գալիս է, խօսեց նրանցից մէկը.—ով գիտէ, ինչ փորացաւ կունենայ:

—Քուրդը, երբ հայի տունն է գալիս, առանց փորացաւի չի լի-

նում, պատասխանեց տանուտէրը ներքին դժգոհութեամբ։

Թլուրների ետևից երևացին նիզակների սուր ծայրերը, և մի քանի րոպէից յետոյ յայտնվեցան մի խումբ ձիաւորներ։

—Դալիս են, ասաց գիւղացիներից մէկը։

Տանուտէրի աչքերը հեռուից լաւ չէին տեսնում, նայեց դէպի այն կողմը և ոչինչ չը նկատեց։

—Ովանք են, ձայն տուեց մի ուրիշ գիւղացի։

—Տղերք, ասաց տանուտէրը իր մօտ կանգնած գիւղացիներին, դուք այստեղ մնացէք, նրանց ձիաները բռնեցէք, խոտ և դարի տուեցէք, մինչև մերոնք կը դան դաշտից։

Մօտեցաւ բէկը մի խումբ զանազան տեսակ որսորդական շներով և քսանից աւելի ձիաւորներով, որոնք իր հեռու և մօտ ազգականներն էին, և որոնց թիկնապահների նման իրանից չէր հեռացնում։ Ինքը այսօր նստած էր մի գեղեցիկ կապտագոյն արաբական նժոյգի վրա, որի բոլոր ասպաղէները զարդարած էր արծաթով և փայլուն ակներով։ Ինքը բէկը քառասուն տարեկան հասակից անցած մի տղամարդ էր, բայց տեսնողը կը մտածէր, թէ երիսուն տարեկան երիտասարդ է, վայելչակազմ, հսկայատիպ և այրական դէմքով։ Նրա հագուստը ոտքից ցդլուխ բաղկացած էր բեհեղից, թանգագին կերպասից. ասղնագործած ոսկի թելերով. ղէնքերը նոյնպէս զարդարած էին ոսկով և արծաթով։

Տանուտէրը, տեսնելով նրան, մի քանի քայլ առաջ գնաց և կանգնեց խրամի մօտ, որ փորած էր ջուր անցկացնելու համար։ Խրամի վրա ձգած էր մի կամուրջ, որտեղից պէտք է անցկենար բէկը, բայց նա, փոխանակ կամուրջից անցկենալու, խթեց իր ձիու կողքը. ձին փռնչաց, ծտի նման թռաւ ահագին խրամից, և մի քանի զարմանալի պտոյտներ գործելով, սիգալով կանգնեց տանուտէրի մօտ։

—Ի՞նչպէս է, հաւանում ե՞ս, քաւոր Յաչօ, հարցրեց բէկը, ձեռքով դդուելով նժոյգի սիրուն բաշը,—դու ձիաներ ճանաչում ես. ի՞նչպէս է։

—Ստուած թող հեռու պահի չար աչքից, շատ գեղեցիկ է, ինքը Վրօրոզլին էլ չէ ունեցել մի այսպիսի ձի. ուղիղ քեղ արժանի է, պատասխանեց տանուտէրը մտենալով և իր ձեռքը քսելով նժոյգի պարանոցին։—Ո՞րտեղից գտար, դու այսպիսի ձի չունէիր։

—Նոր ընծայ եմ ստացել Երզրումի վալիից, պատասխանեց ուրախացած բէկը,—Վալին այդ նժոյգը իր գոյդ աչքերու հետ չէր փոխի, բայց ուղարկեց իր բարեկամին. նա այդ ձին ընծայ էր ստացել Հալէբի շէյխից։

—Գեղեցիկ ձի է, կրկնեց տանուտէրը։

Բէկը ոգևորված այդ գովասանութիւններով, կրկին խթեց նժոյգի կողքը, նա մի քանի զարմանալի թռիչքներ գործեց, մի քանի ճարպիկ պտոյտներ տուեց տանուտէրի դրան հրապարակի վրա, և այդ բոլոր գործողութիւնների մէջ երևում էր ազնիւ երիվարի գեղեցիկ յատկութիւնները և նրա սանձը կառավարող տղամարդի հմտութիւնը ամէհի ձիաներ զսպելու մէջ։

Յետոյ նա ցած իջաւ, և սանձը յանձնելով իր ծառաներից մէկի ձեռքը, պատուիրեց, որ ման ածէ, որովհետև ձին բաւական քրտնած էր։

Տանուտէրը իր պատուելի հիւրի ձեռքից բռնած, մտան օդան (հիւրանոցը), որ մինչև նրանց գալը, բաւական զարդարած և կարգի էր դրած։

Յատակը սփռած էր պարսկական թանդաղին գորգերով. պատերի մօտ մինը միւսի վրա շարված էին փափուկ բարձեր նստելու և թիկն տալու համար, և մի գեղեցիկ օթոց յատկապէս պատրաստ-

ված էր բէկի բաղմոցի համար։

Այժմ տանուտէրը, հրաւիրելով իր հիւրին նստել, ասաց իրանց երկրում ընդունված քաղաքավարական ոճով։

—Իմ տունը ձեր տունն է. աչքիս և գլխիս վրա տեղ ունիք. ես ձեր խոնարհ ծառան եմ. որդիքս ձեր ստրուկներն են, իսկ կանայքս՝ ձեր աղախինները. բարով և հազար բարով էք եկել. ամեն ինչ որ ունեմ, ձեզ "փէշքեշ" է։ Բրամեցէք, հրամեցէք, նստեցէք, խնդրեմ։

Բէկը շնորհակալութիւն յայտնեց, և Խաչօի որդիներից մէկը մօտենալով, ոտներից հանեց նրա կարմիր կօշիկները, և նա առաջացաւ, նստեց իր համար պատրաստված բարձի վրա, որ բռնում էր հիւրանոցի պատուաւոր կողմը։ Նրա մօտ նստեցին, որպէս մերձաւորներ, իր հօրեղբօր որդիներից երկուսը, և մի քանի ուրիշ ազգականներ։ Ծառաների մի մասը մնաց օդայի մէջ, և ձեռքերները իրանց գօտիներում խրած ատրճանակների վրա դրած, խոնարհութեամբ կանգնել էին բէկի սպասում։ Իսկ ծառաների միւս մասը դուրս գնաց, հոգ տանելու որսորդական շներին և ձիաներին, որ նոյն ժամանակ վայելում էին տանուտէրի մարագի բարիքները։ Թէ բէկը և թէ իր ծառաները բոլորը զինուորված էին սրերով, վահաններով, ատրճանակներով, հրացաններով և նիզակներով, որոնց իրանցից չը հեռացրին, թէև բարեկամի տուն մտան։ Որդը թէ իր տնում և թէ դրսում, թէ խաղաղութեան ժամանակ և թէ կռիւի ժամանակ, զէնքերը իր մարմնից չէ հեռացնում։ Զէնքը քրդի մարմնի անբաժան անդամներից մէկն է։

Խաչօի որդիներից մի քանիսը, որ այդ ժամանակ դարձել էին դաշտ ց, անդադար դուրս էին գալիս և ներս մտնում, կատարելով հօր զանազան պատուէրները։ Բայց նրանց վրա զէնքեր չը կային։

Սկզբում փոքրիկ, նախշուն ֆինջաններին մեջ մատուցին սուրճ առանց շաքարի։

—Ո՞ւր է Ստեփանիկը, չէ երևում, հարցրեց բէկը.—ես սովորել եմ այստեղ գալու ժամանակ սուրճը միշտ նրա ձեռքից ընդունել։

Տանուտէրը, թագցնելով իր ներքին տհաճութիւնը, հրամայեց, որ կանչեն Ստեփանիկին։

Ներս մտաւ Ստեփանիկը, ուրախութեան ժպիտը փայլում էր նրա անմեղ դէմքի վրա. նա մօտեցաւ բէկին և համբուրեց նրա ձեռքը։ (Բրդի ցեղապետները իրանց ձեռքը համբուրել են տալիս)։ Բէկը շոյելով նրա մետաքսանման մազերը, ասաց.

—Դու գիտե՞ս, թէ ինչ լաւ բան եմ բերել քեզ համար։

—Գիտեմ. պատասխանեց Ստեփանիկը կարմրելով.—մի գեղեցիկ այծեամի ծաղ է. տարայ խոտ տուեցի, չը կերաւ։

—Տեսնում է՞ք, նա արդէն ստացել է իր ընծան, ասաց բէկը, դառնալով դէպի տանուտէրը։

—Գիտէի, որ ինձ համար է, պատասխանեց Ստեփանիկը,—ես էլ տարայ։

—Դէ՛, հիմա գնա՛, խաղա՛ քո այծեամի հետ, ասաց բէկը։

Պատանին ղլուխ տուեց և հեռացաւ։

—Շատ խելօք տղայ է, խօսեց բէկը Ստեփանիկի գնալուց յետոյ։—Երևի, նա դժգոհ է մնում, երբ ամեն անգամ, ես այստեղ գալու ժամանակ, ինձանից մի ընծայ չէ ստանում։

—Նա մեղ չունի, դուք էք այսպէս սովորացրել, բէկ, պատասխանեց տանուտէրը, ակամայ ծիծաղելով։

—Ա՜խ, ինչ լաւ սարեր են ձեր սարերը, քաւոր Խաչո,—փոխեց բէկը իր խօսքը.—ամեն քայլում հանդիպում ես որսի. այծեամներ, եղնիկներ, եղջերուներ խումբերով են մանգալիս. կաքաւներին և վայ-

բենի աղաւնիներին հաշիւ չը կայ։ Այդ այծեամը, ոչ ստացաւ Ստեփանիկը, իմ բարակները բոլորովին կենդանի բռնեցին։ Բայց մի տեսնէք, ինչ լաւ բարակներ ունեմ այժմ. մի զոյգ նոր ստացայ Հելանցիների ցեղապետից. փոխարէնը ես մի զոյգ ջորի ուղարկեցի։ Բայց խօսքը մեր մէջը թող մնայ, ջորիները մենք դեռ նոր էինք խլել Մէքքայի պարսիկ ուխտաւորներից։ Բայց բարակները հրաշալի են, մոքից աւելի արագ են թռչում։

Ռէկի խօսակցութիւնը ամբողջ ժամանակ վերաբերում էր իր շներին, որսորդութիւններին, ձիերին, աւազակութիւններին և զանազան տեսակ քաջագործութիւններին, որոնց մասին մի առանձին բաւականութեամբ էր խօսում։ Տանուտէր Խաչոյին, թէև ձանձրալի էին այդ "յիմարութիւնները", Բայց նա համբերութեամբ լսում էր և երբեմն իր կողմից համակրութիւն էր ցոյց տալիս։

Արդէն ճաշի ժամանակ էր։ Յատակի վրա տարածեցին սեղանի սփռոցը և նրա վրա շարեցին ահագին ափսեներով փլաւ և խորոված ամբողջ գառներ։ Մի քանի ամանների մէջ դրած էին զանազան տեսակ քաղցր շէրբէթներ, կամ մածունից պատրաստած թանապուր, որ խմում էին մեծ շերեփներով։ Ոգելից ըմպելիք չը կային։ Սկսեցին ուտել և խմել։

—Դուք ձեր ոչխարները դեռ չէ՞ք ուղարկել արօտ, հարցրեց բէկը տանուտէրից։

—Դեռ չենք ուղարկել, պատասխանեց տանուտէրը.—դեռ եղանակի վրա յոյս չէ կարելի դնել. այդ մեր ապրիլ ամիսը իր վերջին դժուրթիւններն ունի, սպասում եմ, մինչև անցկենայ։

—Երմ ու ցուրտը Աստուծոյ ձեռքումն է, քաւոր Խաչո, ինչ որ լինելու է, կը լինի, պատասխանեց բէկը։—Մեր ոչխարները մի շաբաթից աւել կը լինի, որ տարել են արօտ։ Բայց գիտէ՞ք այս տա-

րի որքան շուտ ապառվեցաւ մեր պաշարը. հովիւները քանի օր է, ուտելու հաց չունեն։

Տանուտէրը հասկանալով, թէ ինչ է ուզում ասել բէկը, պատասխանեց.

—Մի թէ մեր հացը ձերը չէ՞, հրամայեցէք, որքան ալիւր պէտք է, ես կուղարկեմ։

—Թող չէն ու հաստատ մնայ ձեր տունը, ասաց բէկը.—ի հարկէ այդպէս է. ո՛վ է մեր մէջ ջոկութիւն դրել։ Ինչ որ իմն է՝—քոնն է. ինչ որ քոնն է՝—իմն է։ Այդպէս չէ՞, քաւոր Խաչօ։

—Ստուած էլ գիտէ, որ այդպէս է . . . ։—Որքան ալիւր ուղարկեմ։

—Ա՛ռ այժմ մի տասն եղան բեռն բաւական է. երբ սպառվի, էլի կը տանենք, ձեր ամբարները խօ պռծնելու չեն։

Տանուտէրը մի ակամայ ժպիտ դրծեց իր տխուր դէմքի վրա, և գլուխը շարժեց, որ նշան էր նրա համաձայնութեանը։

Ճաշից յետոյ Ստեփանիկը ձեռքեր լուանալու ջուր բերեց, բոլորը լուացվեցան, և ապա պատանին իր ձեռքով սուրճ տուեց։ Բէկը հրամայեց իր սպասում կանգնած ծառաներին, որ գնան դրսում իրանց ընկերների հետ ճաշեն, ուր պատրաստված էր առանձին սեղան, բակի մէջ տարածված կապերտների վրա։ Իւրանցում մնացին բէկը, իր մի քանի աղդականները և տանուտէր Խաչօն։ Այժմ խօսակցութեան առարկան Արզրումի վալիի ընծայած ձին էր։ Բէկը պատմում էր նժոյդի ցեղական ազնուութիւնը, և ասում էր, թէ նրա տոհմային վկայականները հասնում են մինչև երևելի Ենթարի ժամանակներին, թէ այդ ձին սերվում էր արաբական ամենաընտիր նժոյդների տոհմից և այլն։

—Բայց շատ թանդ պիտի նստի իմ վրա այդ գեղեցիկ ընծան,

վերջացրեց բէկը իր պատմութիւնը։

—Ի՞նչպէս, հարցրեց տանուտէրը։

—Մի՞թէ չե՞ս իմանում, ամենափոքրը՝ պէտք է հարիւր ոսկի պարգևել վալիի ծառային, որ բերել է այդ ձին։

Տանուտէրը այժմ հասկացաւ բէկի ''փորացաւը'', թէ ինչ մտքով էր եկել իր տունը։ Բայց, որպէս ասում են, ''խօսքը կտուր գցելով'', պատասխանեց։

—Ինչ կայ, տուեցէք, հարիւր ոսկին շատ չէ մի այսպիսի ձիու համար։

—Արդէն ով է տուել փող, ասաց բէկը մի փոքր բարկացած ձայնով.—այդ անիծած արծաթը ձեր, հայերիդ, մօտ է գտնվում միշտ։

Բէկի մօտ նստած ազգականները, որ բոլոր ժամանակը լուռ էին, խօսակցութեան մէջ մտան։ Նրանցից մէկը ասաց.

—Դուք էլ մի՞թէ փողի դարդ էք քաշում, բէկ,—քաւոր Խաչօն ե՞րբ է թողել, որ դուք փողի կարօտութիւն ունենաք։

—Ստուած վկայ է, որ այդպէս է, ասաց միւսը։

—Քաւոր Խաչօն շատ լաւ մարդ է, աւելացրեց երրորդը.—Նրա հատը բոլոր հայերի մէջ չը կայ։

Ծերունի Խաչօն նկատեց, որ հակառակ իր հաճութեան և կամքին, իր վզին դրեցին հարիւր ոսկին, և կասկածանքի տեղիք չը տալով, պատասխանեց.

—Այս հազար ոսկու համար ևս բէկի սիրտը չեմ կոտրի։

—Շէն մնայ ձեր տունը, ձայն տուեցին քրդերը։

Տանուտէրը վերկացաւ, և դուրս գալով օդայից, իր մօտ կանչեց մեծ որդուն և ասաց, որ ծածուկ գնայ յարդանոցում թաղցրած ոսկիներից հարիւր հատ բերէ։

—Ինչի՞ համար է, հարցրեց որդին։

—Դու չե՞ս իմանում, որ անօրէնները եկան, կերան, խմեցին, հիմայ պէտք է մի "դիշքիրասի" էլ տանք, պատասխանեց հայրը տխուր ձայնով։

—Աստուած ձեր քօքը (արմատը) կորէ, անիծածներ, ասաց որդին, և կթոցը վեր առնելով, դիմեց դէպի յարդանոցը, որպէս թէ գնում է յարդ բերելու։

"Դիշքիրասի" նշանակում է ատամների վարձ, մի այսպիսի վարձ ստանում էին քրդերը մի ժամանակ, երբ շնորհ էին անում հայի հացը ուտել, կամ նրա տանը հիւր լինել։ Հիւրնակալը պարտաւոր էր վճարել, եթէ չը տար, գուցէ կենթարկվէր իր հիւրի անգութ գանահարութեանը։ Այժմ թէև այդ սովորութիւնը մասամբ վերացել էր, բայց ոսկիները դարձեալ ստացվում էին, միայն ստանալու եղանակը փոխվել էր և աւելի քաղաքավարի ձև էր առացել։

Մինչև ծերունու դառնալը, հիւրանոցում, քրդերի մէջ անց էր կենում հետևեալ խօսակցութիւնը.

—Եթէ չը բերէ ծերուկը ոսկիները, ես կը հրամայեմ այս րոպէիս նրա տանը կրակ տան, ասաց բէկը կատաղած կերպով։

—Հարկաւոր չէ, հանդստացնում էր նրան ազգականներից մէկը. —Խաչօն բարի հայ է. հարկաւոր չէ նրան վշտացնել։ Նրա դուռը միշտ բաց է եղել մեր առջև, և ինչ որ կամեցել ենք, տարել ենք։ Խաչօն լաւ մարդ է, պէտք չէ նրա աղ ու հացը մոռանալ։

Այն միջոցին ներս մտաւ ծերունին, և ոսկիների քսակը դնելով բէկի առջև, ասաց.

—Աստուած է վկայ, որ հոդուս համար էի պահել, որ Երուսաղէմ ուխտ գնամ և մուղդուսի դառնամ, բայց ձեր խաթրը չը կոտրեցի, բէկ։

—Սուտ մի՛ խօսիր, քաւոր Խաչո, չ՛ատ ունես, չ՛ատ, այդ ես

իմանում եմ, պատասխանեց բէկը, վեր առնելով քսակը, և առանց համբարելու, իր գրպանը դնելով։

Երեկոյեան ղով ժամանակն էր արդէն։ Բէկը հրամայեց ձիաները պատրաստեն, որ ճանապարհ ընկնի։ Նա դուրս եկաւ օդայից և բակում տանուտէրի հետ մեն էր դալիս, մինչև ամեն ինչ կը պատրաստէին։ Նա տեսաւ Ստեփանիկին, որ այծեամի հետ խաղում էր։ Մօտեցաւ նրան։

—Լաւն է, հարցրեց նրանից։

—Լաւն է, բայց այդ մէկ ոտը շները կծել են, վիրաւորվել է.— այդ ոչինչ, ես կը բժշկեմ։ Խեղճ անասուն, երեւի, ցաւում է, դրա համար ոչինչ չէ ուտում, պատասխանեց պատանին, կապելով այծեամի վէրքը։

—Ստեփանիկ, ես տեսնում եմ, դու անասուններ սիրում ես, դրա համար ես կուղարկեմ քեզ իմ նորահաս քուռակներից մէկը։

—Ձիաներ չեմ սիրում։

—Ապա ի՞նչ ես սիրում։

—Ահա այսպիսի այծեամներ, եղջերուներ, կաքաւներ եմ սիրում։

—Հաստատ լաւ, դրանից յետոյ իմ որսերից որն կենդանի մնացած կը լինի, քեզ համար կուղարկեմ։

Ծառաները իմացում տուին, թէ ձիաները պատրաստ են։

Բէկը շնորհակալութիւն յայտնելով տանուտէրին, դուրս եկաւ նրա տնից. դրան առջև կանգնացրել էին գեղեցիկ նժոյգը։ Ինքը ծերունի խաչն ձիու ասպանդակը բռնելով, նստեցրեց բէկին։ Դա պատուի մեծ նշան էր, որով տանուտէրը ցոյց էր տալիս իր ծառայութիւնը դէպի պատուելի հիւրը։ Նստելով ձիու վրա, քուրդ ցեղապետը շարժեց ձեռքի երկայն նիզակը, խաղացրեց ձին, և մնաք բարով ասելով, տանուտէրին հեռացաւ։ Ծերունին երկար անշարժ կանգնած,

նրա ետևից նայում էր։ Ահա տեսաւ, թէ որպէս բէկը իր ձին կրկին թռցրեց խրամից, արհամարհելով կամուրջը, որի վրայից անց էին կենում, նրա կարծիքով, թոյլ և անզօր արարածները միայն։ Ահա տեսաւ, թէ որպէս հետամուտ եղաւ նա թփերի միջից յայտնվող նապաստակին, և արծուի արագութեամբ նրա ետևից հասնելով, ցցեց նիզակը խեղճ անասունի կողքին։ Այդ բոլորը տեսնում էր նա, մի և նոյն ժամանակ նրա գլխում անց էին կենում այսպիսի մտածութիւններ. ‘‘Ի՞նչու այսպէս է երկրի և երկնքի դատաստանը. քուրդը հաց չունի ուտելու, հայը վարում է, ցանում է և նրա համար պաշար է պատրաստում. . . . քուրդը գեղեցիկ նժոյգ ընծայ է ստանում, նստում է, զուարճանում է, գետինը դողացնում է իր ոտների տակ, իսկ հայն է տալիս նրա փողը. . . . հայը, որ բացի աւանակից մի ուրիշ անասունի վրա նստելու իրաւունք չունի. . . . ։

Ը.

Այն աւուր գիշերային պահուն Ծերունի Խաչօի որդիները բոլորը դարձել էին դաշտային աշխատութիւններից։ Սրահի մի անկիւնում վառվում էր իւղային ճրագը և նրա բեկբեկվող լոյսը տարածում էր իր չորս կողմը աղօտ ճառագայթներ։ Տանուտէրը իր որդիների հետ բոլորել էին ընթրիքի սեղանի շուրջը. նրանք լուռ ուտում էին. խօսում էր երբեմն Ծերունի հայրը միայն։ Գարնանային թարմ օդը անուշ զովութեամբ թափվում էր սրահի մէջ, և հեռուից լսելի էր լինում ոչխարների բառաչելու ձայնը, որ դառնում էին արօտից։ Թոնրատնում հարսները ընթրիք էին պատրաստում հովիւների և մշակների համար։ Նրանք դեռ ոչինչ չէին կերել, պէտք է բոլորին կերակրէին, յետոյ իրանք էլ սեղան նստէին աղջիկների հետ։ Փոքրիկ մանուկները խաղալուց յոգնած, վաղուց քնած էին, առանց մի բան ուտելու։

Ընթրիքից յետոյ Ծերունի Խաչօի որդիները գնացին իրանց բանին։ Նրանք դեռ շատ գործ ունէին կատարելու. պէտք էր անասուններին նայել, պէտք էր արտը ջրել, որովհետև այս գիշեր ջրի հերթը նրանց էր պատկանում. պէտք էր ջրաղացը գնալ ալիւր աղալու համար, մի խօսքով, հազար ու մէկ գործեր կային։

Սեղանը վեր քաշեցին. Խաչօն դեռ նստած էր, իսկ նրա մեծ որդին, Հայրապետը, որ մնաց հօր մօտ, չիբուխ էր պատրաստում նրա համար։ Հօր և որդու մէջ տիրում էր խորին լռութիւն։ Կարծես այս գիշեր տխրութեան դևը իր սև թևքերով նստած լինէր այդ խաղաղ ընտանիքի սրտի վրա։

—Ինչքան ալիւր տարան քրդերը, հարցրեց հայրը չիբուխը փոքր ինչ ծխելուց յետոյ։

—Ութսուն տասն և երկու բեռն, պատասխանեց որդին վրդովված ձայնով։

—Ինքը բէկը ախար տասն բեռ խնդրեց։

—Ջուալները իրանց հետ էին բերել, շատ մեծ էին, մինչև բեռանները լցրին, կարծես, փողը նաղդ էին տուել անիծածները։

—Ո՞ւմ եզներով տարան։

—Մեր եզներով. փառք տուէք Աստծուն, երբ գոնէ եզները կը դարձնեն։ Ես վախում եմ, որ եզներին էլ ալիւրի հետ ուտեն։

—Այդպիսի անաղնութիւն չի անի բէկը։

—Որդին աղնութիւն ո՞վ է տուել։ Միթէ քիչ է պատահել, որ բեռն էլ տանող անասունի հետ կուլ են տուել։ Ես իրաւն ասեմ, այնքան չեմ ցաւում այսօրվայ հարիւր ոսկու համար և տասերկու բեռ ալիւրի համար, բայց ինձ այն է նեղացնում, որ ձրի հաց ենք տալիս և այդ հացը մեր ձեռքով, մեր անասուններով պէտք է տանենք և հասացնենք նրանց տանը, որ վայելեն։ Այդ ի՞նչ Աստուծոյ

պատիժ է։ Այս չեմ իմանում մինչև ե՞րբ այդ քրդերը պէտք է մեզ թալանեն։ Գալիս են, տանում են ու տանում են, և տարածը յետ չես կարող առնել։ Միշտ ուզում են, միշտ ուզում են, ոչ ամօթ ունեն և ոչ խղճմտանք։ Կարծես, մեզ Աստուած նրանց համար կերակրող է ստեղծել։

—Դու չե՞ս իմանում, որ այդպէս է, պատասխանեց ծերունին, աւելի թունդ կերպով ծխելով իր չիբուխը, կարծես թէ, աշխատում էր նրա ծխով խեղդել սրտի բարկութիւնը։—Ի՞նչ կարող ենք անել, որդի, եթէ մեր կամքով, մեր ձեռքով չը տանք, նրանք զօռով կը տանեն։ Այդ էլ լաւ է, որ խնդրելով և բարեկամութեան անունով են կողոպտում մեզ։

—Մենք ինքներս ենք սովորեցրել նրանց այդ աւազակութիւնը, ասաց որդին.—կարող ենք չը տալ, այն ժամանակ քուրդը ստիպված կը լինի ինքն ցանել, և իր քրտինքով աշխատել իր հացը, բայց մենք սովորեցնում ենք նրանց ծուլութիւն, սովորեցնում ենք՝ մեր հաշուով ապրել։

—Այդ ուղիղ է, պատասխանեց հայրը տխուր ձայնով.—բայց մեզ դժուար է և շատ դժուար է միանգամով ոչնչացնել այն, ինչ որ մեր պապերը տնօրինեցին մեզ համար։ Մենք քաղում ենք նրանց ցանած յիմարութիւնների դառն պտուղը։ Իմաց լսիր, որդի, ես իմանում եմ, որ քո սրտի մէջ եփ է գալիս ատելութիւնը, ես իմանում եմ, որ սուրկութիւնը սաստիկ վշտացնում է քեզ.—բայց դարձեալ հարցնում եմ, ի՞նչ ճար կայ, ի՞նչ կարող ենք անել։ Եթէ ինչ որ ուզում են, չը տանք, կը թշնամանան մեզ հետ. մէկ էլ տեսար, ոչխարներն ամբողջ հօտը սարից յափշտակեցին, տարան։ Ո՞ւմը կարող ենք գանգատվել. ո՞վ կը լսէ մեր ձայնը։ Այն մարդիկը, որ նշանակվել են չարութիւնը բառնալու և արդարութիւնը պաշտպանելու համար,

բոլորը աւազակներ են, սկսեալ վալլից, փաշայից, մինչև վերջին մուղիրը և գայմագամը։ Մի աւազակ մի ուրիշ աւազակի հետ քոյր և եղբայրներ են, և ինչպէս ասում են՝ ''շունը շնից, երկուսն էլ մի տնից''։ Դու ինքդ քո աչքով տեսար, որ Երզրումի վալին, փոխանակ շղթաներ ուղարկելու, որ մի այսպիսի երևելի աւազակապետին, որպէս Գաթթահ-բէկն է, տանեն և խեղդեն,—փոխանակ այդ անելու, նրա համար՝ մի գեղեցիկ ձի ընծայ է ուղարկում, մի եղեռնագործի համար, որ մեր ամբողջ դաւառը լցրել է արիւնով և արտասուքով։ Երբ որ վալին, երկրի նահանգապետը այսպէս է վարվում, էլ ո՞վ է մնում որ մենք յայտնենք նրան մեր սրտի ցաւը.—մնում է միայն Աստուած, բայց Աստուած էլ մեր ձայները չէ լսում, երևի, շատ են մեր մեղքերը....

Որդին ոչինչ չը պատասխանեց, հայրը շարունակեց.

—Մենք հայ ենք. Աստուծոյ անէծքը գրած է մեր ճակատի վրա. մենք մեր ձեռքով մեր տունը քանդում ենք։ Անմիաբանութիւնը, երկպառակութիւնը, նախանձը, թշնամութիւնը և հաղար ու մէկ այս տեսակ չարութիւններ շատ ժամանակներից բոյն են դրել մեր հոգու մէջ,—և մենք կրում ենք այդ մեղքերի պատիժը։ Քուրդը մեղաւոր չէ։ Եթէ մեր մէջ միութիւն լինէր, եթէ մեր մէջ սիրտ լինէր, քուրդը, յիմար և ծոյլ քուրդը ի՞նչ կարող էր անել։

Նա հրամայեց կրկին վառել չիբուխը, և որդին կատարելով հոր յանկութիւնը, խօսեց.

—Մենք վեց եղբայրներ ենք, հայր, եթէ դու այսօր մի ակնարկութիւն արած լինէիր, մեր վեցը բաւական կը լինէր արտաքսելու մեր տնից Գաթթահ-բէկի մօտ եռեսուն ձիաւորներին, և նրանք միւս անգամ չէին համարձակվի այսպէս լրբութեամբ ոտք կոխել մեր շէմքի վրա։

—Այդ ես իմանում եմ, որդի, բայց ի՞նչ շահ։ Դուք կը կռվէիք

նրանց հետ, գուցէ մէկին, երկուսին, շատերին կը սպանէիք, բայց էգուց քրդերի ամբողջ ցեղը կը թափվէր մեր տան վրա, և մեզ մեր տան հողի հետ հաւասար կանէին։ Ո՞ր հայը կը գար մեզ պաշտպանելու։ Ոչ ոք։ Կարելի է շատերը կուրախանային։ Այդպէս է հայը։ Բայց քուրդը այդպէս չէ։ Եթէ մի ցեղից մէկին սպանում ես, ամբողջ ցեղը վրէժխնդիր է լինում նրա արեան համար, որովհետև քրդերի մէջ միութիւն կայ. ցեղի մէկ անդամի արիւնը ամբողջ ցեղին է պատկանում, կարծես թէ, բոլորը մի ընտանիքի զաւակներ լինէին։ Բայց մեր մէջ կ՞այ այսպիսի միութիւն։ Ամեն մարդ իր գլխի դարդն է քաշում, ամեն մարդ իր անձի համար է մտածում. ուրիշին ինչ լինում է, թող լինի. նրան ինչ հոգ, երբ ինքը հանգիստ է, երբ իր մաղին չեն դիպչում։ Բայց չեն իմանում տխմարները, որ "մէկը ամենի համար է, իսկ ամենը մէկի համար։"

Ներունի Խաչօն կարդացած մարդ չէր, բայց կեանքը, փորձը, աշխարհը շատ բաներ սովորեցրել էին նրան։ Բնական խելքը զարգացել էր կեանքի փոթորիկների մէջ, այս պատճառով նրա դատողութիւնների մէջ երբեմն գտնվում էին այնպիսի ճշմարտութիւններ, որ միայն կարող էին մատչելի լինել այն տեսակ անձերին, որոնք շատ խորին կերպով իմաստասիրել էին մարդկային կենցաղավարութեան պայմանները։ Ա՛յս խօսեց.

— Հանգամանքները մեզ այնպիսի դրութեան մէջ են դրել, որ ուրիշ կերպ գլուխ պահել չենք կարող. ստիպուած ենք աշխատել, վաստակել և մեր աշխատանքով մեր թշնամուն կերակրել։ Ուրիշ ճար չը կայ։ Մենք պէտք է բարեկամութիւն պահպանենք մեզ կողոպտողի հետ։ Գաթթահ-բէկը, իրաւ է, մեզ կողոպտում է, բայց դարձեալ չենք կարող մերժել նրա բարեկամութիւնը, որքան էլ կեղծ լինէր։

— Ի՞նչու, հարցրեց որդին։

—Նրա համար որ, մեծ աւազակի հետ բարեկամ լինելով, մարդ ազատվում է փոքր աւազակների ձեռքից։ Դրանք բոլորն միմեանց հետ կապված են։ Իմայ օտար քրդերը գիտենալով, որ Ֆաթթահ-բէկը մեզ հետ լաւ է, էլ մեր ոչխարներին, անասուններին և վարուցանքին չեն դիպչում, և եթէ մի բան գողանում են, նա գտնում է և յետ է դարձնում մեզ։

—Դրանից ի՞նչ շահ. հաշիւը մի և նոյնն է դուրս գալիս, պատասխանեց որդին,—Ֆաթթահ-բէկը մեզ "մի ձու է տալիս, բայց փոխարէնը մի ձի է ստանում,"։ Նա չէ թողնում, որ մի ուրիշ քուրդ մեր ոչխարը գողանայ, բայց ինքը, հարկաւորած ժամանակ, հարիւրներով ոսկիներ է առնում մեզանից։ Մենք նրա կաթնատու կովն ենք, պահում է, պաշտպանում է նրա համար միայն, որ ինքը վայելէ մեր կաթը։

—Այդ բոլորը ճշմարիտ է, որդի, ես հասկանում եմ, պատասխանեց հայրը.—բայց պէտք է այն ևս հասկանալ, որ հայը մեր պապերից շատ առաջ սովորել է այդ կերպով իր գլուխը պահել։ Ես, ի հարկէ, չեմ կարդացել թէ ինչ է գրված գրքերի մէջ, բայց մի ժամանակ Ուէքիլիսայի վանքում կար մի վարդապետ, նա ինձ պատմում էր, թէ ամեն ժամանակ, երբ մեր երկրի վրա յարձակվել են թշնամիներ, հայերը փոխանակ սրով և կրակով դուրս գալու նրանց առջև, հանդիպել են թշնամուն թանգագին ընծայներով՝—մատուցարանների մէջ լցրած ոսկիներով։ Նրանք մեզ սովորեցրին փոխանակ պատժելու, կաշառել մեր թշնամիներին։ Նրանք սովորեցրին կայքը տալ գլուխը ազատելու համար։

—Բայց պէտք չէ, որ մենք պապերի սխալը շարունակենք մինչև յաւիտեան, կտրեց որդին հոր խօսքը։

—Այն սխալը միանգամով ուղղել շատ դժուարին է. նա կատար-

վել է հարիւրաւոր տարիների ընթացքում, և այսքան տարիներ պէտք են նրան ուղղելու համար։ Եկ դու ժողովրդի հասկացրու, թէ թշնամու հետ այլ կերպ կարելի է վարվել, թէ նա էլ մեղ նման մարդ է, թէ նրա մարմինը երկաթից շինված չէ, թէ երբ նա զէնքերով գալիս է մեղ կողոպտելու, կարելի է զէնքով պատասխանել նրան.

—Վերջապէս հազար ու մէկ այս տեսակ քարոզներ կարդա, դու կարծում ես, ժողովուրդը կը հասկանայ քեզ։ Նա քեզ խենթի տեղ կը դնէ և կը ծիծաղէ քո յիմարութիւնների վրա։ Բայց այս հասկացողութիւնը նրա մէջ նոր բան չէ, նա ժառանգել է իր պապերից։

Որդին չը պատասխանեց, նա դանում էր հօր խօսքերի մէջ մի ճշմարտութիւն, որ անհերքելի էր։ Բայց մի և նոյն ժամանակ մտածում էր, միթէ չէ՞ կարելի փոխել ժողովրդի նախապաշարմունքը։ Այս պատճառով հարցրեց նա.

—Լաւ, ասացուք թէ մեր պապերը այս ձանապարհով են գնացել և մենք էլ հետևում ենք նրանց օրինակին։ Բայց պէտք չէ՞ փոխել ձանապարհը, երբ տեսնում ենք, որ նա տանում է դէպի կորուստ։ Պէտք չէ՞ հասկացնել ժողովրդին, որ նա մոլորված է։

—Հարկաւոր է, բայց ո՞վ պէտք է հասկացնէ։ Այդ պէտք է անեն այն մարդիկը, որոնք ընդունել են իրանց վրա ժողովրդին խրատելու, ձանապարհ ցոյց տալու և բան հասկացնելու պաշտաւորութիւնը։ Այդ պէտք է անեն մեր տէրտէրները, վարդապետները, բայց նրանք քարոզում են. ‹‹եթէ աչ երեսիդ խփելու լինեն, ձախն էլ դարձրու,,։ Այդ պէտք է անեն մեր որդիների վարժապետները, բայց մեր ամբողջ դաւառում մի հատ օրինաւոր վարժատուն չը կայ։

—Այդ խօսքերի մէջ քեզ հետ չեմ կարող համաձայնվել, հայր, ասաց որդին,—ապա ի՞նչու քուրդը, որ ոչ տէրտէր ունի, ոչ վարդապետ ունի և ոչ էլ վարժապետ ունի, բայց իմանում է, թէ մարդը

ինչպէս պէտք է վարվի իր նմանների հետ։ Ո՞վ սովորեցրեց նրան, թէ մարդը առանց զէնքի կոյր հաւի նման է լինում, ով հասնի, գլխին կը տայ։

—Ռուրդը տէրտէր, վարդապետ և վարժապետ չունի, բայց շէյխ ունի, նրա շէյխը, թէև հոգևոր գլուխ է, բայց ինքն էլ է զէնք կրում, և իր ժողովրդի հետ միասին գնում է յափշտակելու անզէն մարդերի հարստութիւնը։ Նա երբէք չէ քարոզում, թէ այդ բաները մեղք են։ Բայց ի՞նչ են քարոզում մեր տէրտէրները. . . .

Որդին լուռ էր։ Հայրը շարունակեց.

—Այդ բոլոր անբաղդութիւնների մէջ մի մխիթարութիւն կայ, այն է, որ որքան էլ գողանում են մեզանից, որքան էլ յափշտակում են, դարձեալ մեր ամբարները լիքն են մնում, բայց քուրդը ուտելու հաց չէ գտնում։

—Գիտէ՞ք, հայր, այն առածը, թէ "գողը իր համար տուն չի կարող շինել, բայց տուն ունեցողի տունը կը քանդէ,,։ Ռուրդը թէև չէ վարում, չէ ցանում, չէ հնձում, իր տանը հաց չէ գտնում, միշտ քաղցած է մնում,—բայց աշխատող հայի հացը ձեռքիցը խլելով, նրան էլ իր նման քաղցած է թողնում։ Դու մեր տունը օրինակ մի բեր, հայր, մտածիր, թէ որքան հայեր կան, որոնք քրդերի պատճառով աղքատ են և ուտելու հաց չունեն։

—Այդ իրաւ է, որդի, բայց մի ուրիշ բան էլ կայ, այն էլ պէտք է գիտենալ։ Դու տեսնում ե՞ս ոչխարներին, այսքան մորթում են, այսքան փչացնում են, բայց դարձեալ նրանք աճում են, բազմանում են և ահագին հօտեր են կազմում։ Իսկ գայլը, թէև կեղեքում է, ուտում է ոչխարներին, բայց միշտ քաղցած է մնում, և երբէք չէ բազմանում։ Դու տեսնի՞ս ես գայլերից մի հօտ։ Գայլը գազան է, այսօր յափշտակեց մի ոչխար, կերաւ, կշտացաւ, էգուց չը գիտէ, թէ

ինչով պէտք է կերակրվի։ Այս պէտք է միշտ որսայ, բայց որսը ամեն անգամ չէ պատահում։ Որսով ապրողը մի օր կուշտ է լինում, միւս օր քաղցած։ Գուրդը—գայլ է, իսկ մենք—ոչխար։

Այսպէս էր բացատրում Ծերունին իր լեզուով այնքանը, որ դիտնականների լեզուում կոչվում է ''կուլտուրական խաղաղ, անարիւն մրցութիւն,, ...

Որդին պատասխանեց նրան.

—Այս կարծում եմ, հայր, եթէ ոչխարները հովիւներ և պահպանողներ չունենային, այսօր գայլերը ոչ մի ոչխար չէին թողնի աշխարհում, և դժուար կը լինէր ոչխարներին հօտեր կազմել։ Մենք, իրաւ է, ոչխարներ ենք, բայց առանց հովիւի։ Երբ մեր վիճակը այդպէս է, մնում է մէկ բան միայն գայլերից ազատվելու համար,— որ մենք էլ գայլերի նման ատամներ և ճանկեր ունենանք . . . .

Թ.

Արդուսից դէպի Բայազէտ տանող ճանապարհի մի կողմում, որ միակ քարվանի ճանապարհն է Տրապիզոնից Պարսկաստան, մի ձորի մէջ զետեղված էին քրդերի մի առանձին ցեղի չադրները։ Չադրների բազմութիւնից, որ ծածկել էին մի գեղեցիկ, կանանչազարդ դաշտի մեծ մասը, կարելի էր նախագուշակել ցեղի քանակութեան մեծ թիւը։ Ձիաների երամակներ, ոչխարների հօտեր, կովերի նախիրներ, սփռված շրջակայ լեռների վրա, ցոյց էին տալիս, որ այդ հովիւ ժողովուրդը վայելում էր հարստութեան հետ և բարօրութիւն։

Վերադառնալով Ծերունի Խաչօի տնից, բոլորովին մութն էր,

երբ Գաթթահ-բէկը իր խումբով հասաւ յիշեալ չաղրներին, որոնց մէջ բնակվող ցեղի պետը և գլուխն էր ինքը։ Մի քանի վրանների առջև դեռ վառվում էին գիշերային խարոյկները կաթ տաքացնելու և կերակուր պատրաստելու համար, և սփռում էին իրանց շուրջը գեղեցիկ լուսաւորութիւն։ Երբ բէկի խումբը մօտեցաւ, շները բարձրացրին մի խառնաձայն աղաղակ, և ամեն կողմից լսելի եղան գիշերապահ հովիւների խորհրդաւոր ձայները, որով իմացում էին տալիս միմեանց, թէ ձիաւորներ են մօտենում։ Բէկի խումբի միջից պատասխանեցին նոյն տեսակ ձայներով. հովիւները հասկացան միմեանց, և այժմ առանց տեսնելու գիտէին, թէ եկողները ովքեր են։ Բէկը իր ձին քշեց ուղիղ դէպի այն վրանը, որ պատրաստված էր վաղից ընծայ բերող հիւրի համար։ Դա մի թուրք աստիճանաւոր էր, հասակն առած, փորձված և մխված ամեն տեսակ խարդախութիւնների մէջ։ Նա մի ժամանակ Ալանի կողմերում մուդիրի պաշտօն է վարել և փոխուած է եղել չափաղանց կաշառակերութեան համար։

—Դուք ինձ բաւական սպասել տուեցիք, բէկ, ասաց մուդիրը տեղից վեր կենալով, երբ բէկը մտաւ նրա վրանի մէջ,—ես միտք ունէի այս երեկոյ մնաք բարով ասել ձեզ։

—Հէյսի գլուխը վկայ, որ դուք շատ անհամբեր մարդ էք, պատասխանեց բէկը ծիծաղելով,—ես զարմանում եմ, թէ դուք ինչպէս էք ինն ամիս համբերել ձեր մօր արգանդում։ Մենք դեռ չենք կըշտացել մէկ մէկուց. ի՞նչու էք շտապում. չը լինի՞ թէ իմ վրանը ձանձրացրեց ձեզ։

—Ամենևին ոչ. ինձ շատ քաղցր է ձեր հիւրասիրութիւնը. եթէ ինձ մի օր դրախտը կը տանէին (որի վրա մեծ յոյս չունեմ) ես կը ցանկանայի, որ այդ ձեր վրանը լինէր։ Այսուամենայնիւ, ես կը խնդրէի, որ առաւօտեան ինձ ճանապարհ դնէիք։

—Լաւ լաւ, օսմանլիի խասիաթը ես իմանում եմ. սովորել են հոտած քաղաքներում, փափուկ բարձերի վրա առաւօտից մինչև իրիկուն ձգվել, նարգիլէ ծխել և ղահվէ խմել։ Բայց այդ անապատի մէջ ի՞նչ կայ։ Իրաւն ասեմ, ես ինքս եմ մեղաւոր. ես չը կարողացայ ձեզ զբաղեցնել, որպէս հարկն էր։ Ի՞նչ անեմ, որսորդութիւն չէք սիրում, ձիովման գալ չէք սիրում, իսկ մեր սարերում ուրիշ զուարճութիւններ չը կայ։

Մուդիրը կրկին գործ դնելով իր թուրքական կօմպլիմենտները, պատասխանեց։

—Ձեր դէմքի լոյսը ինձ համար ամեն զուարճութիւններից բարձր է. ես ինձ միշտ երջանիկ կը համարեմ, որ արժանացայ ձեր տեսութեանը։ Բայց մոռացեցէք, բէկ, որ ձեր ծառան անկախ մարդ չէ, նրա ժամանակը իրան չէ պատկանում։ Վալին ժամանակ նշանակեց որ տասն օրից աւել չուշանամ։

—Ես կը գրեմ վալիին, որ ինքս ուշացրի ձեզ. դուք խօ իմանում էք, թէ նա որքան պատուում է իմ խօսքը։

—Այդ ես իմանում եմ, վալին ձեզ իր երկու աչքերի հետ չի փոխի. ձեր խօսքը նրա մօտ մարգարիտի գին ունի։ Ես ամենի մօտ ասում է, թէ սուլթանը Ֆաթթահ-բէկի նման քաջ և հաւատարիմ ցեղապետ չունի, և այդ պատճառով առաջարկել է ձեզ համար մաջիդէի առաջին կարգի շքանշանը։

Բէկը արհամարհական ժպիտ գործեց իր այրական դէմքի վրա և պատասխանեց.

—Ես այդ շքանշան ասած բաները չեմ սիրում, կնիկների զարդարանք են, և աւելի ոչինչ։

—Ապա ի՞նչ էք սիրում։

—Ես սիրում եմ ոսկի մաջիդիաներ։ *)

*) Մաջիդիայ և շքանշանի և դրամի անուն է.

—Այդ էլ կը լինի, բէկ, վալին մեծ շնորհ ունի ձեզ վրա։ Տեսաք, նա նշանակել տուեց ձեզ համար ռօճիկ, որ այժմ ստանում էք արքունի դանձից, որպէս սահմանապահ և այս կողմերում խաղաղութիւն պահպանող։ Նա ընդունեց ձեր խնդիրքը, որով ցանկանում էիք, որ այս կողմերում ոչ մի մուդիր և գայմագամ չը լինի, այլ բոլոր վարչութիւնները յանձնվեն ձեր կառավարութեանը։ Վերջապէս ինչ որ պահանջել էք, կատարել է նա, և մի անգամ ևս ձեր խօսքը գետին չէ ձգել։

—Ես շնորհակալ եմ վալիից։

Այդ խօսակցութեան միջոցին բէկի ծառաները վրանի շուրջը պատած, և գետնի վրա նստոտած, զուարճանում էին բոլորովին այլ տեսակ խօսակցութիւններով։ Ուրաքանչիւրը պատմում էր իր կատարած քաջագործութիւնները, թէ քանի մարդ է սպանել, որքան աւազակութիւններ է արել և որքան կնիկներ է փախցրել և այլն։

—Օսմանը իր գլխի մազերի համբարքով ոչխար է գողացել, ասում էր Օմարը։

—Լսկ դու, Օմար, շատ բարի պտուղ չես, պատասխանում էր նրան Օսմանը,—ես որքան ոչխարներ եմ գողացել, դու այնքան հոյի աղջիկներ ես փախցրել։

—Շարանը հոյի աղջիկներ չէ սիրում, ասում է շուտով լաց են լինում, մէջ մտաւ մի ուրիշը։

—Այդ սուտ չէ, խօսեց Շարանը.—այդ քաճերի սիրտը կարծես շուշայից է շինած, հենց որ դիպչում ես, իսկոյն կոտրվում է։ Բայց մերոնք, Աստուած է վկայ, քարէ սիրտ ունեն, գայլի, գազանի ճանկը գցիր, էլի չեն լաց լինի։ Ես համբերել չեմ կարող, երբ կնիկները լաց են լինում. կարծես, արտասուքը նրանց է տուած։

(Ի՞նչ բարբարոսական զգացմունք, հայ կնոջ արտասուքը բար-

կացնում է քրդին)։

—Մի ուրիշ բան էլ կայ, նրանց խօսքը կտրեց մի քուրդ, որ հասակով բոլորից ծեր էր. - այդ անհաւատները երբէք ձեռը չեն վեր առնում իրանց անիծած կրօնից։ Ես, դուք գիտէք, որ երեք հատ պահում եմ, ուղիղն ասեմ, խիստ քիչ անգամ ծեծում եմ նրանց, բայց էլի տեսնում եմ, որ թագուն ինչ որ աղօթքներ են անում։ Բայց մի բան լաւ է, որ նրանք եղան չափ գործ են կատարում, մերոնց նման շատ չեն քնում։

—Բայց ինչ սիրուն հարսներ ունի տանուտէր Խաչօն, խօսեց մի երիտասարդ քուրդ առանձին ոգևորութեամբ.—եթէ այդ հայը մեր բէկի քրիվան չը լինէր, ես նրա հարսներից մէկը կը գողանայի։

Ծառաների խօսակցութիւնը ընդհատուեցաւ շների աղաղակով. հեռուից կրկին լսելի եղաւ գիշերապահ հովիւների խորհրդաւոր ձայնը։ Ծառաներից մի քանիսը, զէնքերը առած, վազեցին դէպի այն կողմը, որտեղ բարձրացաւ աղմուկը։ Մօտենալով, խաւարի միջից նրանք լսեցին հառաչանքներ—"Ի սէր Աստուծոյ, մեզ տարէք բէկի մօտ, մենք աղաչանք ունենք,, ... Շները փոքր էր մնացել, որ գզգէին այդ ողորմելիներին, եթէ ծառաները շուտով հասած չը լինէին։ Գիշերով անհնարին է մօտենալ քրդերի օրանէրին (օթեւան, իջեւան) առանց վտանգի հանդիպելու, մէկ էլ տեսար, գիշերապահի նշաղակը ցցուեցաւ կողքիդ մէջ։

Ընծանօթները մի քանի հոգի էին, նրանց բերեցին այն վրանի մօտ, որի մէջ բէկը նստած էր իր հիւրի հետ։ Վրանի առջև կախած լապտերների լուսով երևաց, որ նրանք վաճառականներ էին և բեռ տանող չարվադարներ, որոնց մէկի արիւնաշաղաղ գլուխը, միւսի թևքը, երրորդի մարմնի մի այլ մասը, փաթաթած էին, և արիւնը դեռ հոսում էր վէրքերից։

Ռէկը լսելով դրսի աղմուկը, կանչեց ծառաներից մէկին և հարցրեց.

—Ի՞նչ է պատահել:

—Մի քանի վաճառականներ ձեզ մօտ խնդիրք ունեն, ասում են, թէ կողոպտեցին մեր քարվանը:

Տհաճութեան նման մի բան անցաւ բէկի ուրախ դէմքի վրա, բայց նա ծածկելով իր ներքին վրդովմունքը, հրամայեց կանչել կողոպտվածներին:

—Զարմանալի բան է, դարձաւ նա դէպի մուդիրը,—"իմ հողի" վրա երբէք այսպիսի անկարգութիւններ չեն պատահել. հիմա ի՞նչպէս է եղել, որ կողոպտել են դրանց քարվանը:

Ռէկը, սովորութիւն ունէր իր ցեղի բնակած երկրին իր հողը կոչել, թէև այնտեղ մի ափ հող անգամ որ և իցէ քրդի չէր պատկանում, այլ բոլորը անհաստատաբնակ բոշաների նման թափառում էին մի տեղից միւս տեղ:

—Ասղակութիւններ ամեն տեղ պատահում են, պատասխանեց մուդիրը հանդարտութեամբ,—երկիրը առանց աւազակի չէ լինում: Երկնքի մէջ էլ յայտնվեցան սատանաներ: Արեւի մէջ օր չէր անցնում, որ վալիի մօտ գանգատաւորներ չը դայլին:

Ռէկը, խրախուսվելով մուդիրի շողոքորթութիւններից, ասաց.

—Հաւատացէք, մուդիր, շէյխի գլուխը վկայ լինի, որ ես այս կողմերը այնպէս եմ պահում, որ երկնքի թռչունն էլ համարձակ չէ կարողանում "իմ հողի" վրայով անցկենալ: Զարմանում եմ, ո՞ր սատանան պէտք է կողոպտած լինի այդ խեղճերին:

Յայտնվեցան վիրաւորված և արիւնաշխաղ վաճառականները: Նրանցից մէկը, որ փոքր ինչ առողջ էր, առաջացաւ և խօսեց.

—Ձեր ոտքերի փոշին համբուրելու ենք եկել, բէկ, վերևում

Աստծուն ենք ճանաչում, ներքևում ձեզ. մարգարէի սիրոյ համար, օգնեցէք մեզ. խեղճ վաճառականներ ենք. մեր քարվանը կողոպտեցին, մեր ընկերներից շատերին սպանեցին, մնացածներին ձեր բարի աչքերի առջև տեսնում էք, վիրաւորված են, շատ չեն ապրի: Ամենը, ինչ որ ունէինք, տարան ոչինչ չը թողեցին:

Վիրաւորվածները, չը կարողանալով իրանց ոտքի վրա պահել, նստեցին վրանի առջև, առողջները կանգնած մնացին:

— Որտեղ կողոպտեցին ձեզ. հարցրեց բէկը:

— Այստեղ, այստեղից ոչ այնքան հեռու լեռների մէջ կողոպտեցին մեզ. մեր քարվանը դուրս բերեցին ճանապարհից, քշեցին մի խուլ ձորի մէջ, այնտեղ մեր բոլորին կապկապեցին և ձգեցին մի փոսի մէջ, յետոյ սկսեցին հակերը ցրվել, ինչ որ լաւ բան կար, բոլորը տարան:

— Օրվայ որ ժամն էր:

— Կէսօրին մօտ էր: Մենք մինչև իրիկուն կապված մնացինք այն փոսի մէջ: Աստուծոյ ողորմութիւնը հասաւ, մեզանից մէկը քանդեց իր կապերը և մեր կապերն էլ արձակեց. թէ չէ, պէտք է մնայինք այն փոսի մէջ, և սովից մեռնելով, գազանների կերակուր դառնայինք:

— Դուք որտեղացի էք, քարվանը որտեղից էր գալիս և ո՞ւր էր գնում, շարունակեց բէկը իր հարցուփորձը:

— Ձեր ծառաները պարսկաստանցի վաճառականներ են. քարվանը բեռներ ընդունեց Տրապիզոնում, որ Պոլսից նաւով էին բերված. անցանք Էրզրումից մինչև այստեղ անվտանգ, և պէտք է շարունակէինք մեր ճանապարհը, և Խայազէդից Պարսկաստան գնայինք, բայց այստեղ այս դժբախտութիւնը պատահեց մեզ: Մեր քարվանը բեռնաւորած էր ամենաթանգագին ապրանքներով, բայց ոչինչ չը թողեցին, ինչ որ տանելու էին, տարան, մնացածը այրեցին:

—Հ՚էյսի գլուխը վկայ լինի, որ այսպիսի բարբարոսութիւն ես առաջին անգամն եմ տեսնում, դարձաւ բէկը դէպի մուղիրը, որ հետաքրքրութեամբ լսում էր վաճառականների պատմութիւնը:

—Դուք կարողացաք ճանաչել աւազակներին, հարցրեց մուղիրը լինքն ևս հարցուփորձի մէջ մտնելով:

—Ի՞նչպէս ճանաչէինք, պատասխանեց խօսող վաճառականը.— բոլոր աւազակների երեսները կապած էին, միայն աչքերներն էին երևում: Դ՚ երբ մեզ բռնեցին, մեր աչքերն էլ կապեցին, յետոյ սկսեցին ապրանքները բաց անել: Բայց այսքանը տեսանք, որ քըրդեր էին:

—Քանի հոգի կը լինէին, դարձեալ հարցրեց մուղիրը:

—Յիսունի չափ:

—Դէպի՞ որ կողմը գնացին:

—Մենք տեսնել չը կարողացանք, ասացի, որ մեր բոլորի աչքերը կապած էին, և մեզ ձգել էին մի փոսի մէջ, ձեռներից և ոտներից նոյնպէս կապված:

—Բաւական է, մէջ մտաւ բէկը բարկութեամբ ընդմիջելով մուղիրի հարցուփորձը,—ես բոլորը հասկացայ:

Յետոյ նա դարձաւ դէպի վաճառականները.

—Իմայ գնացէք և հանգստացէք, եթէ աւազակները մեր կողմերի քրդերից լինեն, ես կաշխատեմ անպատճառ գտնել նրանց և ձեր մի չափը (շիւղը) չի կորչի: Իսկ եթէ ուրիշ կողմերից եկած լինեն, այն ևս կարող եմ ցոյց տալ. դուք անհոգ կացէք, ես չեմ նեղում որ ''իմ հոգի,, վրա անիրաւութիւններ գործվեն:

Վաճառականները գլուխ տուեցին, և սկսեցին օրհնել բէկի կեանքը:

—Արպո, դարձաւ նա իր ծառաներից մէկին,—տար այդ մար-

դերին քո վրանը և պատվիր, որպէս արժան է պատուել Աստուծոյ հիւրերին. շուտով կանչիր բժշկին, որ դրանց վէրքերը դարմանէ. քեզ եմ յանձնում, եթէ դանդատվելու լինեն, ձեռքիցս չես պրծնի:

Աղաճառականները կրկին օրհնեցին բէկի կեանքը, կրկին գլուխ տուեցին և հեռացան:

Նրանց հեռանալուց յետոյ բէկը դարձաւ դէպի իր հիւրը այս խօսքերով.

— Տեսնում էք, պատուելի մուդիր, ահա այսպիսի դէպքեր են պատահում, եկ դու հիմա իմացիր, թէ ո՞ր սատանան է տարել դրանց ապրանքները: Ես հաւատացած եմ, որ աւազակները մեր կողմերի քրդերից չեն լինելու: Ես սաստիկ պատժում եմ աւազակներին. իմ երկիրղից ոչ ոք չի համարձակվի այսպիսի բան անել: Բայց գալիս են զանազան տեղերից, շատ անգամ Պարսկաստանից, և մեր կողմերում աւազակութիւն են անում: Ո՞վ կարող է ճանաչել, երբ պարսիկը քրդի հագուստ է հագնում: Այդ շատ անգամ պատահում է և մեզ գլխացաւանք է պատճառում: Այսուամենայնիւ, ես պէտք է աշխատեմ, դուցէ ինձ կը յաջողվի բռնել տալ աւազակներին:

— Էհմէ՛, դարձաւ նա իր հօրեղբօր որդուն, որ ամբողջ ժամանակը այնտեղ լուռ նստած էր.— այս րոպէիս կը վեր առնես քեզհետ քսան ձիաւոր մերքաջերից, նախ քարվանի կողոպտված տեղը կը գնաս, աւազակների ձիաների հետքերը կը հետազօտես, և շրջակայ հովիւներից հարցուփորձներ կանես, մի խօսքով, ամեն հնարք գործ կը դնես գտնելու չարագործներին. քեզ խրատներ պէտք չեն, դու այդ բաները լաւ ես իմանում: Ես չեմ նեղի, որ "իմ հողի" վրա մարդիկ կողոպտեին. դա իմ անուանը պակասութիւն է բերում:

Էհմէն գլխերով ճանապարհ ընկաւ կատարելու բէկի հրամանները:

— Էհմէն շան հոտառութիւն ունի, եթէ աւազակները շատ հե-

ռու գնացած չը լինեն, անպատճառ կը գտնի, խօսեց բէկը։

—Երևում է.... պատասխանեց մուդիրը խորհրդաւոր ձայնով։

Արդէն գիշերից բաւական անցել էր. բէկը հրամայեց ընթրիք տան, կերան, խմեցին, յետոյ բարի գիշեր և հանգստութիւն մաղթելով իր հիւրին, նա խոստացաւ, որ առաւօտեան ճանապարհ կը դնէ մուդիրին, իսկ ինքը գնաց իր վրանը քնելու։

Բայց մուդիրը երկար անքուն մնաց և ինչ որ բանի վրա մտածում էր....

Ժ.

Բէկի անձնական վրանը բաղկացած էր երկում ասներից, որոնցից մէկի մէջ ղետեղված էր նրա կանանոցը, իսկ միւս բաժինը նրա ընդունարանն էր։ Վրանի կաղմուածքը պարզ էր, որպէս առհասարակ լինում են խաշնարած քրդերի չադրները. նա կարված էր ամբողջապէս սև կապերտից, որ գործված էր նրա կնիկների և աղախինների ձեռքով։

Բէկը մտաւ ընդունարանը և հրամայեց իր հետ եկող ծառային, որ վարագոյրները ցած թողնէ ու գնայ։ Այնտեղ մենակ նրա տաք, կարծես, մէկին սպասում էր նա։ Վրանի առաստաղից քարշ ընկած լապտերը ծխրտում էր աղօտ լուսով։ Կանանոցի բաժնից ձայն չէր լսվում, երևի բոլորը քնած էին։

Յայտնվեցաւ Արպօն, այսինքն նոյն քուրդը, որին յանձնեց բէկը կողոպտված վաճառականներին հիւրասիրելու։

—Ջանդիմ են քո հիւրերը, հարցրեց բէկը, մի խորհրդաւոր ժպիտով նայելով ծառայի երեսին։

—Իմ բարի տիրոջ շնորհիւ հանդիստ են... պատասխանեց խոր-համանկ քուրդը,—կերան, խմեցին, օրհնեցին քո կեանքը և քնեցին գուցէ երազի մէջ կը տեսնեն, թէ գտնելու են իրանց ապրանքները....

—"Ժոխքից մեռելը յետ չէ դառնում,,.... ասաց բէկը հեգնութեամբ,—ո՞ւրտեղ պահեցիք ապրանքները։

—Մեր գիւղում, կաղ Ալօի տանը։

—Լա՞ւ բաներ են։

—Ստուած ոչ մի անգամ այսպիսի թալան չէ ձգել մեր ձեռքը, բէկ,—ոսկի, արծաթ, աբրեշումի և շալի գործուածներ, մի խօսքով, ինչ որ ուզես, կը գտնես։

—Ձեզ չէը տեսնան գիւղը մտնելու ժամանակը։

—Ոչ պիտի տեսնէր, գիւղում մարդ չի մնացել, բոլորն իրանց անասունների հետ գնացել են եայլաղ*). Մնացել են մի քանի հայի ընտանիքներ, նրանք էլ կոյր հաւի նման, հէնց որ մութը պատում է, երկիւղից իրանց խրճիթներից դուրս չեն գալիս, փակվում են, ու դլուխները դնում, քնում են։

—Ո՞ւրտեղ պահեցիք ապրանքները։

—Ալօի տանը, ասացի, այդ հին գայլի տան մէջ հարիւրաւոր ծակեր կան, մէկի մէջ լցրինք, դռները կողպեցինք։ Սատանան էլ չէ կարող գտնել։ Ահա բալանիները բերել եմ հետս, ասաց նա և տուեց բէկին երկու բալանիներ։

—Ալօն մեր հաւատարիմն է, ինչս չունի, նկատեց բէկը,—առաջին անգամը չէ, որ նա այսպիսի ծառայութիւններ է անում մեզ։

Վերջացնելով իր կարդադրութիւնների պատմութիւնը, Արպօն սկսեց նկարագրել, թէ որպէս յարձակվեցան քարվանի վրա, որպէս կողոպտեցին, ով ինչ քաջութիւններ գործեց և այլն։

—Հատ ապրես, Արպօ, ես քո քաջութիւնները միշտ գնահատել

*) Եայլաղ նշանակում է անասուններ արածացնելու տեղ, արօտատեղ։

եմ, պատասխանեց բէկը։—Երբ այդ անպիտանին կը հեռացնենք այստեղից (խօսքը մուդիրի մասին էր) ես կը բաժանեմ կողոպուտը և ձեզանից ամեն մէկը կը ստանայ իր արժանաւոր բաժինը։

Արպօն դլուխ տուեց և ոչինչ չը խօսեց։

—Բայց ինձ տանջում է մի միտք, առաջ տարաւ բէկը ծանրութեամբ,—ես կը ցանկանայի, որ այդ գործը չը կատարվէր, քանի որ այդ մարդը այստեղ էր։

—Մուդիրի համար ես ասում։

—Այ՛ո մուդիրի համար։

—Մեծ ցաւ չէ, խօսեց Արպօն ծիծաղելով,—մենք մուդիր էֆէնդիին այստեղից փառքով և ընծաներով ճանապարհ կը դնենք, այնպէս որ, նա շատ գոհ կը գնայ մեր մօտից։ Բայց եռևից երկու ձիաւոր կուղարկենք, դեռ Երզրում չը հասած, դլուխը կը կտրեն և մեր տված ընծաները յետ կը բերեն։ Դու մուդիր էֆէնդին էլ չէ կարող գնալ վալիի մօտ, որ պատմէ, թէ ինչ տեսաւ այստեղ։ Լաւ եմ մտածել։

Բէկը խկոյն չը պատասխանեց, նա լուռ մտածում էր։

—Սպանութիւնը, ի հարկէ, կը կատարվի մեր երկրի սահմաններից դրսում, Երզրումի մօտակայքում, աւելացրեց Արպօն,—այն ժամանակ մեղքը մեզանից հեռու կը լինի, ոչ ոք չէ կարող կասկածել մեր մասին։

—Հարկաւոր չէ, պատասխանեց բէկը բոլէական մտածութիւնից յետոյ,—եթէ վալիին տեղեկութիւն տան, ես նրան ուրիշ կերպով կը գոհացնեմ և նա սուս կը կենայ....

Արպօն, որպէս թէ մի նոր բան միտը բերելով, ձեռքը տարաւ իր լայն ծոցը և այնտեղից դուրս բերեց թաշկինակի մէջ փաթաթած մի արծաթէ արկղիկ, որը զարդարած էր դեղեցիկ քանդակներով։

Արկղիկը տուեց բէկին, ասելով.

—Այդ բանը չը թողեցի, որ Աբի տանը մնար, փոքր էր, կարող էր կորչել։

Բէկը բաց արեց արկղիկը, նրա մէջ իրանց պատշաճաւոր տեղերում դարսված էին զանազան տեսակ կանացի զարդեր,—մատանիներ, ապարանջաններ, մանեակներ—բոլորը ոսկուց և զարդարած թանդագին քարերով։

—Դրա տէրը մի հրէայ էր, ասում էր, որ այդ իրեղէնները Պոլսում շինել է տուել մի պարսիկ իշխանի համար, որը այս ձմեռ պէտք է հարսանիք անէր,—խօսեց Արպօն ծաղրական կերպով։—Խեղճ հարսը զրկվեցաւ իր զարդարանքից։ Բէյան շատ էր ճըվճըվում, որ իրեղէնները նրան յետ տան. ես նրան հանգստացրի, որ ձայնը կըտրի։

Հանգստացնելը Արպօի լեզուում սպանելու նշանակութիւն էլ ունէր։

—Լմա կարող ես գնալ, Արպօ, հրամայեց բէկը,—հիւրերիդ լաւ պատիւ տուր։ Առաւօտեան կը մտածենք, թէ ինչ պէտք է անել։

Աղաղակողը զլուխ տուեց և հեռացաւ։

Ընթերցողը նկատեց, որ Արպօն նոյն իսկ աւազակապետն էր, որ վաճառականների քարվանը կողոպտել էր, իսկ այժմ հիւրասիրում էր նրանց։ Այս աւազակների այդ խումբը պատկանում էր Գաթթահ-բէկին, որի օգնութեանը և պաշտպանութեանը դիմել էին կողոպտված վաճառականները, որպէս տեղային բարեկարգութեանց վրա հսկողի և սահմանապահի։

Արպօի հեռանալուց յետոյ բէկը դեռ երկար նստած, զննում էր իր առջև դրած գեղեցիկ իրեղէնները։ Դա ինքն էլ չէր հասկանում, թէ ի՞նչու այն փայլուն գոհարները այնքան գրաւում էին իրան։ "Ես այս արկղիկը կուղարկեմ Արզումի վալիին. դրանից

յարմար ընծայ չեմ կարող դանել նրա համար,, մտածում էր նա։ Յանկարծ նա իր միտքը փոխեց, կարծես, մի նոր արարած պատկերացաւ նրա յիշողութեան մէջ, որ իր համար այս աշխարհի մէջ ամենից բարձր էր։ ''Ձէ՛, չէ՛, այդ գեղեցիկ մանեակը պէտք է զարդարէ ''նրա,, սիրուն պարանոցը. այդ թանդագին ապարանջանները ''նրա,, հիանալի բազուկներին միայն արժանի են. և այդ մատանիների համար են ստեղծված ''նրա,, հրաշալի մատները'', ասում էր նա խորին զգացմունքով։

Վայրենի մարդը սիրոյ կախարդական ազդեցութեան ներքոյ փոխվել, ազնուացել և աւելի համակրական էր դարձել։ Գաղանները աւելի կատաղում են, երբ սկսում են սիրել, բայց մարդը քնքշանում է, և դրանով այժմ բէկը որոշվում էր գաղաններից։

—Այդ զարդարանքները ''նրա,, համար, միայն ''նրա,, համար պէտք է պահեմ....

Իր յափշտակութեան մէջ նա այն աստիճան մոռացել էր ինքն իրան, որ վերջին խօսքերը բոլորովին լսելի ձայնով արտասանեց, և բնաւ չէր նկատում, որ մէկը կանանոցի վայրագոյրը բարձրացնելով մօտեցաւ նրան, և արձանի պէս լուռ կանգնած, հետաքրքրում էր նրա խորին հոգեզմայլութիւնները։ Դա նրա կինն էր, մանկահասակ Խուրշիդը, որ յայտնի էր ամբողջ ցեղի մէջ իր գեղեցկութիւնով։ Բայց մահը միայն կարող էր լինել այնքան դունաթափ, այնքան զայրացած, որպէս այդ նազելի կինն էր այն րոպէում։ Պարծես, մի չար հրեշտակի նման, կանգնած իր ամուսնի եսեւում, պատրաստվում էր մարմնից դուրս քաշել իր տղամարդի հոգին, երբ նա յետ նայեց, տեսաւ նրան և սարսափեցաւ։

Մի քանի րոպէ երկու ամուսինները լուռ նայում էին միմեանց վրա, որպէս երկու մենամարտողներ, որ կշռում են, թէ դէպի ո՞ր

կողմը պէտք էր ուղղել հարուածը։

Ռէկի առջև դեռ դրած էր արծաթէ արկղիկը իր փայլուն իրեղէններով։ Կինը մի հարևանցի հայեացք ձգեց նրանց վրա և անցաւ, նստեց վրանի մի կողմում, բարձի վրա։ Այդ իրեղէնները, որ ամեն կնոջ կարող էին խելքից հանել, մանաւանդ քրդի կնոջը, որ ամեն մի պսպղուն բանով երեխայի նման հրապուրվում է,—այդ զոհարները այժմ երևում էին նրան որպէս ապակիի կտորտանքներ, որոնց սուր ծայրերը նշտարի նման ծակում էին նրա սիրտը։

Ռէկը նկատելով նրա վրդովմունքը, ասաց.

—Ի՞նչու ես բարկացած, քեզ համար էլ բաժին կը հանեմ դրանցից։

—Ինձ համար մի պատան է հարկաւոր, ուրիշ բան չեմ ուզում, պատասխանեց կինը դողդոջուն ձայնով։

Լապտերի աղօտ լոյսը ուղիղ թափվում էր նրա գունաթափ երեսի վրա, որ իր խռովութեան մէջ աւելի գեղեցիկ էր, որպէս զայրացած հրեշտակի դէմքը։

—Ի՞նչ է պատահել, Խուրշիդ, հարցրեց բէկը մեղմ ձայնով։—Ա՞ր լինի՞ թէ վատ երազներ ես տեսել։

—Ոչ երազներ չեմ տեսել, ես իմ աչքի առջև տեսնում եմ, թէ ինչ է կատարվում....

Ռէկը չէր կարողանում կասկածել, թէ իր եղեռնական վարմունքը և իր ձեռքով կատարող աւազակութիւնները և սարսափելի ա-բիւնհեղութիւնները կարող էին վրդովեցնել իր կնոջ։ Որովհետև նա գիտէր և համոզված էր, որ Խուրշիդը, որպէս ամեն մի քրդի կին, նրան հանգստութիւն չէր տայ, եթէ իր ամուսին այրը կը դադարէր աւազակութիւններ գործելուց։ Ուրեմն մի ուրիշ պատճառ պէտք է լինէր, որ զրդռել էր նրա բարկութիւնը։

Խուրշիդը բէկի միակ կինն էր, թէև որպէս մահմեդական, նը-

բան արգելված չէր ունենալ մի քանի կնիկներ, բայց քրդերի սակաւանութեան սովորութիւնը մի կողմից, իսկ միւս կողմից՝ կար մի այլ պատճառ, որ նա չը կարողացաւ երկրորդ-երրորդ կնիկներ ունենալ։ Խուրշիդը քրդերի շէյխի աղջիկն էր, մի հզօր մարդու, որի հոգևոր իշխանութիւնը տարածվում էր բոլոր ցեղերի վրա,—մի մարդու, որի մի խօսքը բաւական էր ամենանշանաւոր ցեղապետին իր պաշտօնից զրկելու։ Եւ բէկը իր բռնած դիրքով պարտական էր այդ մարդուն, որի միակ փեսան էր։ Ավելացնել շէյխի աղջկայ վրա մի երկրորդ կին,—դա կը լինէր անպատուութիւն Խուրշիդի ազնուատոհմութեան դէմ։ Ահա այդ մտածութիւնները առաջ եկան բէկի մէջ, երբ նա տեսաւ իր կնոջ տխուր-դայրացած դէմքը։

Բէկը այժմ բոլորովին գործնական և աշխարհային կէտից էր նայում իր սիրտը լցնող զգացմունքի վրա, բայց նրա հոգեբանական կողմը, կարծես թէ, նա մոռացաւ։ Նա այժմ անհնարին էր համարում իր կնոջ սէրը փոխարինել մի ուրիշ սիրով, որովհետև նա շէյխի աղջիկն էր։ Բայց երբ նրա աչքերը կրկին հանդիպեցան իր առջև դրած փայլուն իրեղէններին, կրկին նրա երևակայութեան մէջ պատկերացաւ այն նազելի տարածը, որի համար մի քանի րոպէ առաջ պատրաստում էր այդ իրեղէնները։

Նա հասկացաւ կնոջ վրդովմունքի պատճառը։ Այժմ նրա սրտին ակրեց մի և նոյն վայրենի կատաղութիւնը, որ յատուկ է դազաններին երբ նրանք սիրահարված են լինում։

—Խուրշիդ, ասաց նա զգալի ձայնով, ի՞նչ ես պահանջում ինձանից։

—Ես պահանջում եմ, որ լուծված լինի մեր քարինը (ամուսնական կապը), ասաց նա հանդարտ կերպով...ես այսուհետև քո կինը չեմ լինելու, առաւօտեան ձի կը նստեմ և կը գնամ իմ հօր տունը։

—Ի՞նչու համար։

—Ես չեմ ներին, որ շէյխի աղջկայ տիկնութիւնը բաժանէր մի պիղծ հայ աղջիկ։

—Ես նրան կը պահեմ որպէս քո աղախին։

—Ես աղախիններ շատ ունեմ։

—Ես նրան սիրում եմ։

—Սիրիր, որքան կուզես, բայց այդ սէրը թանգ կը նստի քեզ...

—Ի՞նչ կանես։

—Այդ ես գիտեմ...

—Դու ինձ սպառնալիքնե՞ր ես կարդում, անզգամ.... Ես քեզ այս րոպէում ոտքերիս տակը կը փշրեմ մի կաւէ ամանի նման։

—Մի՛ շարժվիր տեղիցդ. տեսնում ե՞ս... ասաց կինը ցոյց տալով ձեռքում բռնած փոքրիկ ատրճանակը։

Այժմ նա ոտքի վրա էր։

Ոգեկը սարսափեց։ Նա չէր սպասում մի այսպիսի վճռական քայլ իր կնոջ կողմից։ Ատքերի պատերազմը պահեց նրան բոպէական անշարժութեան մէջ, թէև նրա ձեռքը դրած էր գօտիում խրած դաշոյնի վրա։

Այդ միջոցին կանանոցի բաժնից լսելի եղաւ երեխայի լալու ձայն, որ նոր էր զարթնել քնից։ Դա մի խաղաղական ձայն էր, որ կարծես ամոքեց երկու ամուսինների կատաղութիւնը։ Ատրական սէրը յաղթեց կանայի նախանձին և նա շտապեց դէպի լացող մանուկը, ասելով այս խօսքերը.

—Ես դարձեալ վերէժինդիր կը լինեմ։

ԺԱ.

Տանուտէր Խաչօի ամուսինը իր վերջին դաւակի՝ Ստեփանիկի ծնունդից յետոյ վախճանվեցաւ։ Այնուհետև Խաչօն չամուսնացաւ,

թէև նրա հասակում գիւղացին առանց կնոջ չէ մնում։ Տան կառավարութեան մէջ հանգուցեալի տեղը բռնեց նրա մեծ հարսը՝ Սառան, որ յայտնի էր ամբողջ գիւղում որպէս խելացի և լաւ տանտիկին։ Ինքը ծերունին շատ անգամ գիմում էր նրա խորհուրդներին և տան բոլոր հարսները հպատակում էին նրա հեղինակութեանը։

Մի առաւօտ, երբ տան մէջ բոլորը զբաղված էին իրանց սովորական տնտեսութիւնով, մի աղախին, որ գնացել էր աղբիւրից ջուր բերելու, կուժը ուսին վերադարձաւ, և մօտենալով Սառային, ասաց նրա ականջին. ‘‘մի քուրդ աղջիկ դրսումը կանչում է քեզ,,։

—Կանչիր այստեղ, ասաց Սառան,—տեսնում ես, ես գործ ունեմ։

—Ներս չէ գալիս, ասում է շատ հարկաւոր խօսելիք ունեմ, պատասխանեց աղախինը։

Սառան դուրս գնաց. աղջիկը կանգնած էր դրան մօտ։ Դա մի բարձրահասակ աղջիկ էր, ցամաք կազմուածքով և թուխ ու գրաւիչ դէմքով։

—Մի քիչ հեռու գնանք, տե՛ս, այն ծառերի մօտ, այնտեղ մարդիկ ման չեն գալիս, ասաց աղջիկը ձեռքը պարզելով դէպի այն կողմը։

Սառան նայելով անծանօթ աղջկայ վառվռուն աչքերին, նրա սրտում ձգեց մի ակամայ կասկած։ Ի՞նչու էր այդ վայրենին տանում նրան այն հեռաւոր ծառերի մօտ, ուր մարդիկ չէին ման գալիս։ Ի՞նչ գործ ունէր իր հետ։

— Ներս եկ, ասաց Սառան, բռնելով նրա ձեռքից,— գնանք մեր տունը, եթէ ուզում ես, որ քո խօսքերը ուրիշները չը լսեն, մեր տանը ծածուկ տեղեր շատ կան։

Անծանօթը առանց հակառակելու ընդունեց տանտիկնոջ հրաւէրը. Սառան տարաւ նրան դէպի բակի մի կողմը, որ հովանաւորված էր ուռենի ծառերով։

—Այստեղ կը նստենք, ասաց նա,—դու երևի ծառեր շատ ես սիրում։

Նրանք նստեցին միմեանց մոտ խոտերի վրա, որ խիտ կերպով ամբողջ էին ածուի եզրում։

—Հիմա ասա, իմ սիրունիկ, հարցրեց Սառան մտերմաբար բռնելով աղջկայ ձեռքը,—ի՞նչ ունես ասելու ինձ։

—Ջաւօին ուղարկեց քեզ մոտ Խուրշիդ խանումը. դու իսկ ճանաչում ե՞ս Խուրշիդին. նա Ջաւօի տիկինն է։ Ջաւօն ամեն օր փառք է տալիս Աստծուն, որ այնպիսի լաւ տիկին ունի։ Նա Ջաւօին չէ ծեծում ու ամեն անգամ իր հին շորերը տալիս է, ասում է, հագիր, Ջաւօ, դու լաւ աղջիկ ես։ Բայց ո՞վ կասէ, հին շորեր են. տեսնում ե՞ս, բոլորը նոր է, բոլորը տիկինն է տուել։ Մի օր հագել է նա, միւս օրը հին է տիկնոջ համար։

Եւ իրաւ, քուրդ աղջիկը բաւական մաքուր, և կարելի է ասել բաւական շքեղ կերպով էր հագնված։ Բայց նրա անկապ խօսքերից Սառան ոչինչ չը հասկացաւ։ Նա խօսում էր երրորդ դէմքով։ Այսքանը իմացաւ Սառան, որ աղջկան կոչում են Ջաւօ, որ նա տիկին Խուրշիդի աղախինն է, որին ինքը առաջուց ճանաչում էր, որովհետև տիկինը իրանց տան բարեկամ Գաթթահ-բէկի ամուսինն էր։ Բայց թէ ի՞նչ բանի համար էր ուղարկել տիկինը այդ կիսախելք աղախնին իր մոտ,—ահա այդ հարցը հետաքրքրում էր նրան։ Բայց ծանօթ լինելով գռեհիկ քրդուհիների բնաւորութեանը, Սառան թոյլ տուեց նրա իր ձեռով հաղորդել իր այցելութեան նպատակը։

—Քո անունը Ջաւօ է, հա, ի՞նչ սիրուն անուն է։

—Մայրս Ջաւահիր էր կանչում, բայց տիկինը Ջաւօ է կանչում, ասում է, Ջաւահիրը շատ երկար է։

—Ես էլ քո տիկնոջ նման կանչեմ.—Ջաւս, աղջիկս, ի՞նչ ասաց տիկինը, երբ քեզ ուղարկեց ինձ մօտ։

Բայց աղախինը միշտ շեղվում էր հարցին ուղղակի պատասխանելուց, երևի, նրա գլխում այնքան խառնված էին զանազան տարբեր մտածութիւններ, որ նա չէր կարողանում դասաւորել, և չը գիտէր, թէ որը պէտք էր առաջ ասել և որը յետոյ։ Նա պատասխանեց.

—Ջաւսի տիկինը այս գիշեր կռվեց աղայի հետ։—Դու այդպէս մի՛ մտիկ տուր, Ջաւսն երեխայ չէ, նա շատ սատանայ է։—Երբ աղան տիկնոջ հետ կռվում էր, Ջաւսն վարագոյրի ետևում թաղնված բոլորը լսում էր։ Ա՛խ որքան բարկացած էր տիկինը. իր ծամերը փետում էր, շորերը պատռտում էր։ Ափսո՛ս այն շորեր, Ջաւսն էլ չէ կարող հագնել....։

Նկատելով, որ թերեւամիտ աղջիկը հաղուստի շատ սէր ունի, Սառան ասաց.

—Ջաւսն խօ կարել իմանում է, կը կարկտնէ, յետոյ կը հագնէ։

—Պարո՞ն, ինչպէս չէ իմանում։ Տեսնում ե՞ս այդ մատները,—նա ցոյց տուեց աջ ձեռքի մատները.—տեսնում ե՞ս, ա՛խ, քանի՞ անգամ Ջաւսի մայրը ասելով ծակծկել է այդ մատները ու ասել. ''գնա՛ր մանես, կար սոլրիր,,։

—Տեսնում եմ, որ շնորհալի աղջիկ ես, հիմայ պատմիր, թէ ի՞նչու համար էր կռվում աղան տիկնոջ հետ։

—Աղան ասում էր՝ պէտք է մի նոր կնիկ բերեմ. տիկինը ասում էր՝ չէ՛, չը պիտի բերես.—ես ինձ կը խեղդեմ, ասում էր, երբ նոր կնիկ կը բերես։—Դա մեղք չէ՞. Խուրշիդի նմանը ո՞ւրտեղ կայ։ Էլ ի՞նչ պէտք է նոր կնիկը։

Սառայի համար փոքր առ փոքր պարզվում էր մթին հանելուկը։

—Խուրշիդի նմանը ոչ մի տեղ չը կայ, պատասխանեց նա,—բայց

դու՝ այն ասա՛, Ջաւ, ի՞նչ նոր կին է ուզում բերել աղան։

—Ջաւի տիկինը կը մեռնի, երբ աղան նոր կին կը բերէ, և Ջաւն էլ նրանից յետոյ շատ չի ապրի... ասաց աղախինը և նրա աչքերը լցվեցան արտասուքով։

—Էխար ո՞ւմը պէտք է բերէ, կրկին հարցրեց Սառան, համբերութիւնը հատնելով։

—Դու այն հարցրու, թէ տիկինը ինչ բանի համար ուղարկեց քեզ մօտ Ջաւին, այն ժամանակ Ջաւն քեզ կասէ, թէ ումը կը բերէ։

—Լաւ, ի՞նչ բանի համար ուղարկեց։

—Երբ գիշերը կռվեցին, առաւօտը տիկինը ասաց. Ջաւ, կը գնաս մեր Խաչօ քիրվայի տունը, Սառային շատ բարև կանես, քէֆը կը հարցնես ու կասես... (Էխ, ես մոռացայ, որ քո քէֆը հարցնէի)։

—Ա՛նաս չունի։ Ի՞նչ ասաց տիկինը։

—Տիկինը ասաց. Սառային կը կանչես մի ծածուկտեղ ու կասես... (Դրա համար էի քեզ կանչում այն ծառերի տակը, այնտեղ ծածուկ էր)։

—Այստեղ էլ ծածուկ է, մեղ ոչ ոք չէ լսում։ Ի՞նչ ասաւ տիկինը։

—Տիկինը ասաց, որ դուք Ստեփանիկին շուտով հեռացնէք և մի ուրիշ երկիր տանէք։ Թէ որ մարդիկ չունէք, ասաց տիկինը, ես մարդիկ կը տամ, որ տանեն, և ուր որ ուզում էք, այնտեղ հասցնեն։ Դառաւօտը ջէր չէր լուսացել, այդ խօսքերը ասաց տիկինը։— Երդվեր, ասաց, Ջաւ, որ բերնումդ կը պահես և ուրիշին չես ասի։ Ջաւն երդվեցաւ։

Յետոյ աղջիկը պատմեց, թէ տիկինը սպառնացաւ, որ կը սպանէ Ջաւին, եթէ մի ուրիշ մարդու յայտնելու լինի այդ գաղտնի-

քը, և աւելացրեց, թէ ինքը շատ է վախենում տիկնոջից, որովհետև նա կարող է սպանել, թէ ինքը իր աչքով էր տեսել, որպէս նա մի օր սպանեց սպասաւորներից մէկին, բայց թէ ի՞նչ բանի համար էր, Ղաւօն այդ չի ասի.... Բայց խեղճ Սառան չը լսեց վերջին խօսքերից և ոչ մէկը: Ստեփանիկի անունը լսածին պէս, կարծես, կայծակով նրան հարուածեցին, նա սարսափեցաւ, թուլացաւ և ուշաթափ գետին սլիսի ղլորվէր, եթէ քուրդ աղջկայ զօրեղ ձեռքը չը բռնէր նրան: Միամիտ աղջկան թէև անհասկանալի էր ողորմելի կնոջ ցաւալի խռովութիւնը, բայց զգաց, որ շատ դառն էր հաղորդած լուրը, և սկսեց մխիթարել նրան:

—Թո՛ղ Սառան դարդ չանի. Ղաւօի տիկինը քանի կենդանի է, չի թողնի, որ աղան այս տնից աղջիկ տանէ:

—Ի՞նչ աղջիկ, հարցրեց Սառան, մի փոքր ուշի գալով.—մեր տանը հասած աղջիկ չը կայ:

—Աղան գիտէ, որ Ստեփանիկը աղջիկ է:

Այդ միջոցին Ստեփանիկը բակում կերակրում էր իր այծեամին, որ մի քանի օր առաջ բէկը ընծայել էր նրան: Արևի ճառագայթները ընկել էին պատանու գեղեցիկ դէմքի վրա, և հեռուից նկարվում էր նրա վայելչակազմ հասակը: Սառան ցոյց տուեց աղախնին, ասելով.

—Տեսնում ե՞ս, նա է Ստեփանիկը, լաւ մտիկ տուր, նա աղջի՞կ է: Ո՞վ է ասել աղային մի այդպիսի սուտ բան:

—Աղային ասել է ձեր քուրդ աղախիններից մէկը՝ Ֆիլո հովիւի կինը:—Տիկինը ասում էր, ես սպանել կը տամ այն անզգամին:

—Ֆիլօի կինը սուտ է ասել. նա մեր տնից բան գողացաւ, մենք նրան դուրս արեցինք. դրա համար սուտ է ասել:

Սառան նկատեց, որ Ղաւօն թէև միամիտ աղջիկ էր, բայց

այնքան յիմար չէր, որքան ինքը կարծում էր, բացի դրանից, տեսնելով նրա անկեղծ հաւատարմութիւնը դէպի իր տիկինը, որ առհասարակ յատուկ է Կիսավայրենի աղախիններին,—պատուիրեց նրան մի քանի խօսքեր, խնդրելով, որ հաղորդէ իր տիկնոջը: Նա ասաց, որ Ջաւօն իր կողմից փոխադարձապէս ողջունէ տիկնոջը և հարցնէ նրա քէֆը: Նա խնդրեց, որ Ջաւօն յայտնէ տիկնոջը Սառայի շնորհակալութիւնը այն տեղեկութիւնների համար, որ այսօր ստացաւ: Յետոյ Սառան խնդրեց յայտնել տիկնոջը, որ բոլորովին սխալ է կարծել, թէ Ստեփանիկը աղջիկ է, այսուամենայնիւ, քանի որ տիկինը ցանկանում է, որ Ստեփանիկին հեռացնեն այդ երկրից, նրա կամքը կատարված կը լինի: Յետոյ աւելացրեց Սառան, թէ ինքը շատ կը ցանկանար միանգամ գոնէ տեսնվել տիկնոջ հետ, այդ բաների մասին լաւ խորհրդակցելու համար, և խնդրում է, որ տիկինը ինքը կարգադրեր, թէ ինչ հնարքով կարող էր կատարվել այդ տեսութիւնը, որ բոլորովին դաղտնի մնար: Ավարտելով իր յանձնարարութիւնները, Սառան հարցրեց.

—Իմ խելացի Ջաւօ, կարո՞ղ ես այդ բոլորը առանց մոռանալու հաղորդել քո տիկնոջը:

—Ջաւօն սուր միտք ունի, Ջաւօն չի մոռանայ, պատասխանեց նա, աշակերտի նման մի տումի կրկնելով Սառայի ասածները, թէև մի քանի սխալներ արեց, թէև նախադասութիւնները իր եղանակով յետ ու առաջ դարսեց:

Սառան ուղղեց նրա սխալները և Ջաւօն մի քանի անգամ կրկնեց իր դասը:

—Իմայ Ջաւօն այնպէս է ասում, որպէս Սառան է ասում, խօսեց ինքը իրան աղջիկը:—Ամենապարզին Ջաւօն միշտ կը կրկնէ Սառայի խօսքերը, որ չը մոռանայ:

—Կարող են ուրիշները լսել, նկատեց Սառան։

—Ջաւօն այնքան անխելք չէ, Ջաւօն մոքումը կը խօսի։

Աղջիկը նայեց արեգակին, տեսաւ, որ բաւական թեքել էր դէպի երեկոյեան մուտքը։ Նա վերկացաւ, ասելով, որ այլ ևս ուշանալ կարող չէ, որովհետև բաւական երկար ճանապարհ ունի գնալու մինչև աղայի վրանները։

—Սպասիր, Ջաւօ, ես քեզ համար մի բան բերեմ, դու լաւ աղջիկ ես։

Սառան դիմեց դէպի սենեակը։ Այդ միջոցին Ստեփանիկը, որ դեռ ևս իր այծեամով էր զբաղուած, տեսնելով մենակ կանգնած աղջկան, մօտեցաւ նրան։

—Դու գնո՞ւմ ես, հարցրեց նրանից։

—Տեսնո՞ւմ ես արևը, շուտով կը մթնի, պատասխանեց աղջիկը ձեռքը դէպի երկինքը տանելով։

—Դու մեր տունը եկար, բայց մի բան չը կերար, ասաց Ստեփանիկը։

—Ա՜խ, Ջաւօն մոռացաւ, որ քաղցած է. Ջաւօն այսօր ոչինչ չի կերել։

—Ես քեզ համար ուտելու բան կը բերեմ։

Ռուրդ աղջիկը յափշտակվելով պատանու բարեսրտութեամբ, գրգեց նրան և համբուրեց։ Ստեփանիկը վազեց դէպի տունը և բերեց նրա համար լաւաշների մէջ փաթաթած մեղր և կարագ։

—Հմա նստիր ու կ'ուտես։

—Ջաւօն ճանապարհին ուտելով կը գնայ։

Նոյն միջոցին յայտնվեցաւ Սառան, բերելով իր հետ մի գեղեցիկ մետաքսեայ քող կարմիր գունով, որ կաղմում է քուրդ կնոջ գլխի ամենաթանդագին զարդը։ Ջաւօն տեսնելով, ուրախութիւնից մոռացաւ ամեն քաղաքավարութիւն, և երեխայի նման վրապրծնե-

լով, խլեց Սառայի ձեռքից գեղեցիկ քօղը։ Նա սկսեց նոյն բօպէ-ում նրանով փաթթել իր գեղեցիկ գլուխը, և որպէս հայելու մէջ նայելով, դարձաւ դէպի Սառան ու Ստեփանիկը, հարցրեց.

—Իմայ սիրո՞ւն է Ջաւօն։

—Սիրուն է, պատասխանեցին Սառան և Ստեփանիկը։

—Դէ՛, համբուրեցէ՛ք Ջաւօին։

Սառան գրկեց և համբուրեց նրան։

—Դուն էլ, Ստեփանիկ։

Ստեփանիկն էլ հետևեց Սառայի օրինակին։

—Իմայ Ջաւօն էլ ձեզ կը համբուրէ։

Պարզամիա քուրդ աղջիկը իր անկեղծ համբոյրները մատուցանելէն յետոյ, ճանապարհ ընկաւ դէպի բէկի վրանները։

ԺԲ.

Ջաւօին ճանապարհ դնելուց յետոյ, Սառան դեռ նոր զգաց քրդուհու հաղորդած տեղեկութիւնների ամենասաստիկ ղարհուրանքը։ Ստեփանիկը տակաւին նրա մօտ կանգնած էր, և ամենևին չը գիտէր, թէ որպիսի վիճակ էր սպասում իրան։ Նա իր ձեռքը երեխայի նման դրեց Սառայի ուսին և հարցրեց.

—Ի՞նչու այդ քրդի աղջիկները այդպէս անխելք են լինում։

—Նրանք անխելք չեն, զաւակս, պատասխանեց Սառան ծնողական դթով.—միայն կրթվում են ու մեծանում են այնպէս, ինչպէս սարերում աճում են վայրենի անասունները։

—Ինչպէս իմ այծեամը, ասելացրեց Ստեփանիկը։—Այդ քանի օր է ուտեցնում եմ, խմեցնում եմ, շատ անգամ գրկում եմ, համբուրում եմ, բայց էլի չէ սիրում ինձ, երբ մօտն եմ գնում, վախ-

չում է ինձանից։

Այդ խօսքերը ասելու միջոցում Սառան մի հայեացք ձգեց բարեսիրտ պատանու վրա և նրա աչքերը լցվեցան արտասուքով։ Մինչև այսօր նա այնպէս քնական աչքով դեռ չէր նայել այդ նաղելը դէմքի վրա, այդ քնքուշ կաղմուածքի վրա, որ ներկայացնում էր մանկութեան բոլոր գեղեցկութիւնները։ Նա երեսը շուռ տուեց և սրբեց արտասուքը, որ պատանին չը նկատէ։

Բայց պատանին դեռ հետաքրքրում էր քուրդ աղջկանով.

—Նա քաղցած էր, Սառա, ասում էր, որ այսօր ոչինչ չէ կերել. ես մի կտոր հաց տուեցի մեղրի ու կարագի հետ, խնդրեցի, որ այստեղ նստէ և ուտէ։ Բայց նա վեր առեց հացը, տեսայ, ճանապարհին ուտելով գնում էր, երևի, շտապում էր, Սառա, այդպէս չէ՞։

—Շտապում էր, նա շատ հեռու պիտի գնայ։

—Մինչև ո՞ւտեղ.

—Մինչև կապոյտ սարերը։

—Հիմա խօ կը մթնի, ի՞նչպէս պիտի անցկենայ այնքան լեռներ, այն էլ ոտով, մենակ, առանց ընկերի...—Սառա, ի՞նչպէս չէ վախենում նա։

—Չէ վախենում. նրանք այդպէս սովորել են. գայլի ձագը ի՞նչ բանից պիտի վախենայ....

Այդ միջոցին կանչեցին Սառային և նրանց խօսակցութիւնը ընդհատվեցաւ։

Խեղճ կինը ամբողջ օրը անցկացրեց դառն մտատանջութիւնների մէջ։ Նա արբած կամ ուշքուսիտքը ցրված մարդու նման, չը գիտէր թէ ինչ էր անում. իր ուզած իրերէնը վեր առնելու տեղ մի ուրիշ բան էր վեր առնում, իր կամեցած կողմը գնալու փոխարէն՝ մի այլ տեղ էր գնում. անդադար սխալվում էր, անդադար հո-

գլուխ էր հանում նա։ Ամբողջ օրը անցկացրեց տենդային անհանգիստության մէջ։ Օրից որը մնալով Ստեփանիկը, նրա սիրելին էր, նրա կուրծքի վրա և նրա ձեռքի տակ էր մեծացել։ Այժմ սպառնում էր նրան մի ցաւալի վիճակ։ Ո՞ւմը ասէր, ի՞նչպէս յայտնէր այն բոլորը, ինչ որ լսեց այսօր քուրդ աղախնից։ Նա գիտէր և համոզված էր, որ Ստեփանիկի ծերունի հայրը, լսելով բէկի դիտաւորութիւնները, չը պիտի կարողանար դիմանալ այդ ցաւին։ Ծերունին առանց դրան էլ սրտումը մի անբժշկելի վէրք ունէր.... Միւս կողմից, Սառան մտածում էր, որ թագցնելը անհնարին և մինչև անգամ վնասակար է. պէտք էր կանխապէս հոգ տանել գալոց անբախտութեան առաջը առնելու համար։ Բայց ո՞ւմը յայտնել։

Այդ մտածութիւններով նա անցկացրեց ամբողջ օրը և տակաւին մի վճռական եզրակացութեան չը հասաւ։ Երբ գիշերը նա առանձնացաւ իր ամուսնի՝ Հայրապետի հետ, վերջինը հարցրեց.

—Սառա, դու այսօր ինչ որ մի ուրիշ տեսակ ես երևում ինձ. ի՞նչ է պատահել, խօ հիւանդ չե՞ս։

—Գլուխս մի քիչ ցաւում է. այդ ոչինչ կանցնէ, պատասխանեց կինը, չը կամենալով միանգամով սարսափեցնել իր տղամարդին մի ծանր հարուածով։

—Մի քիչ քացախ քսիր ճակատիդ։

—Ամեն բան փորձեցի....

Փոքր առ փոքր նախապատրաստելով իր ամուսնին, Սառան մտածում էր հաղորդել նրան իր այնօրվայ տեղեկութիւնները. բայց չը գիտէր, թէ որպէս պէտք էր սկսել, մինչև ինքը Հայրապետը առիթ տուաց, հարցնելով.

—Այսօր մի քրդի աղջիկ էր եկել մեր տունը, ո՞վ էր նա։

—Ֆաթթահ-բէկի կնոջ՝ Խուրշիդի աղախինն էր։

—Ամեն անգամ, երբ այդ անիրաւը կամ նրա մարդիկը մեր տունն են գալիս, խօսեց Հայրապետը դառն կերպով,—ես միշտ սպասում եմ մի չար բան։ Ա՜խ, ե՞րբ կը լինի, որ այդ անպիտանների ոտքը մեր շէմքից կը կտրվի....

—Բայց մինչև այսօր նրանցից կրած վնասները պէտք է Աստուծոյ բարութիւնը համարել.... պատասխանեց կինը խորհրդաւոր ձայնով։

Հայրապետը գունաթափվեցաւ։ Սառան նկատելով այդ, ասաց.

—Բոլոր անբախտութիւնները մարդու համար են.... ինչ ցաւ, որ Աստուած ուղարկում է, մենք պէտք է տանենք համբերութիւնով...

Խեղճ մարդիկ, ամեն մի անբախտութեան մէջ մխիթարութիւն են գտնում, Աստծուն և միայն Աստծուն վերաբերելով այն բոլոր տառապանքները, որ կրում են այս աշխարհում։ Կարծես թէ Աստուած անբախտութիւնների հեղինակ լինէր։

—Ի՞նչ կայ, հարցրեց Հայրապետը սարսափելով.—ի՞նչ է պատահել։

Սառան սկսեց պատմել ինչ որ լսել էր քուրդ աղախնից։ Նրա պատմութեան ժամանակ խեղճ Հայրապետի դէմքը ամեն տեսակ գոյներ և ամեն տեսակ արտայայտութիւն ընդունեց։ Նրա հոգեկան կրքերը փոփոխակի կերպով յաջորդում էին մինը միւսին, և երեսի վրա կարելի էր նշմարել երբեմն սոսկում, երբեմն դառն ատելութիւն, երբեմն կատաղի բարկութիւն և երբեմն տխուր ափսոսանք....

—Ա՜խ այդ վաղուց սպասում էի.... խօսեց նա առժամանակեայ խռովութիւնից յետոյ։—Խեղճ հայր, նա կը մեռնի, երբ կը լսէ այդ բոլորը....

—Այս ամբողջ օրը դրա վրա էի մտածում, ասաց Սառան.—Նա կը մեռնի, անպատճառ կը մեռնի։

Երկու ամուսիններին մէջ տիրեց լռութիւն. երկուսն էլ այն խորհրդածութեան մէջ էին, թէ ինչ պէտք էր անել:

—Հրաս յայտնել հարկաւոր չէ, ընդհատեց Հայրապետը տիրող լռութիւնը:

Բայց եղբայրներից չէ կարելի ծածուկ պահել, ասաց նրան Սառան:

—Եղբայրներիս ես կը յայտնեմ:

—Ուրեմն ժամանակ կորցնելու չէ, հէնց այս գիշեր յայտնիր, շտապեցնում էր Սառան.— ամեն մի րոպէ թանդ է մեզ համար, ինչ որ անելու էք, շուտով արեցէք, ո՞վ գիտէ, էգուց ինչ կը պատահի:

Հայրապետի եղբայրներից մի քանիսը տանն էին, իսկ մի քանիսը դեռ չէին վերադարձել դաշտից: Նա վերկացաւ, պատուիրեց իր կնոջը, որ հարսներից ծածուկ պահէ իր տեղեկութիւնները, մինչև եղբայրների հետ խորհուրդ կանէին: Նա առեց իր հետ տանը գտնվածներին և միասին դուրս գնացին: Ն՛անապարհին յայտնեց նրանց, թէ մի առանձին խօսելիք ունի, միայն պէտք է բոլոր եղբայրները մի տեղ հաւաքվէին: Նա ընտրեց խորհրդի համար մի խուլ տեղ, իրանց ջրաղացի փոքրիկ անտառում, որովհետև տանը կարող էին խանգարել նրանց, և գուցէ հայրը պատահմամբ կը խառնվէր խօսակցութեան մէջ:

Երբ բոլորը հաւաքվեցան, Հայրապետը յայտնեց նրանց ինչ որ ասել էր իր կնոջից: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է այն դառն ապաւորութիւնը որ գործեց եղբայրների վրա հաղորդած լուրը: Բոլորը քարացածի նման սառած մնացին իրանց տեղում: Ոչ մէկը չը գտաւ մի բառ անդամ խօսելու: Նրանց դրութիւնը նմանում էր այն տեսարանին, երբ ամառնային ղով երեկոյեան պահուն, ճնճղուկների հաղարաւոր բազմութիւնը, կուշտ, ուրախ, օրական աշխատանքից

յետոյ, հաւաքված ծառերի ոստերի վրա, ճրվլվլում են, չրկչրկում են և ամբողջ անտառը լցնում են մի կենդանի աղմուկով։ Յանկարծ նրանց մոտից սլանում է բազէն և ամբողջ խօրը միանգամից լռում է...

Այս տպաւորութիւնը գործեց վեց եղբայրների վրա, երբ նրանք լսեցին Ֆաթթահ-բէկի անունը և նրա չար դիտաւորութիւնը։

— Ահա քրդի բարեկամութիւնը, խօսեց եղբայրներից մէկը.— բէկը մեր երեխաների կնքահայրն է. նա էլ է մոռանում մեր տնում կերած աղ ու հացը։

— Ինչ բարեկամութիւն կարող է լինել գայլի և ոչխարի մէջ, աղուէսի և հաւի մէջ, խօսեց Հայրապետը զայրացած ձայնով։— Բայց մենք ոչխարից էլ վատ ենք, հաւից էլ վատ ենք... ոչխարը գոնէ եղջիւրներ ունէ, երբեմն նրանցով կռվում է. հաւը սուր եղունկներ ունէ, երբեմն նրանցով ծեւտում է... իսկ մենք մեզ պաշտպանելու համար ոչինչ չունենք...։ Մենք մարդկութեան կէղտն ենք, նրա կղկղանքն ենք, որ պէտք է մաքրել, ոչնչացնել, որ մարդկութիւնը չապականվի...

Այդ խօսքերը այնպիսի մի մաղձային դառնութեամբ արտասանեց նա, որ եղբայրները սարսափեցան։

— Ինչ ենք մենք, շարունակեց նա առաջին եղանակով.— ժիր և գործունեայ մշակնե՛ր... և դրանով պարծենում ենք... բայց էշը, ձին, եզը, գոմէշը մեզանից աւելի ուժեղ են և մեզանից աւելի շատ են բանում... մենք բանուոր անասուններ ենք և աւելի ոչինչ...։ Քրդի նիզակը աւելի մեծ գործ է կատարում, քան թէ մեր աշխատասէր արօրը և գութանը...։ Մենք վաստակում ենք, նրանք ուտում են... մենք գեղեցիկ աղջիկներ ենք հասցնում, նրանք են վայելում մեր աղջիկների սէրը...։ Ինչոր գեղեցիկ է, ինչ որ լաւ է, մեզ համար չէ... մեզ համար են պահված բոլոր տգեղութիւնները,

որովհետև մի լաւ բանի արժանաւորութիւն չունենք...։

—Բանի օր առաջ, շարունակեց նա,—մի այսպիսի խօսակցութիւն ունէի հօրս հետ. հայրս աշխատում էր ինձ համոզել, թէ մեր դրութիւնը այնքան անանախանձելի չէ, որքան մենք կարծում ենք, և ցոյց էր տալիս մեր օդի մէջ կանգնած հարստութիւնը, որին բաւական են մի խումբ քրդեր, մի արշաւանք,—և ահա բոլորը ոչնչացաւ։ Իմա՞ ես, դու նրան ասա՛, թէ տնիցդ քարշելու, տանելու են քո սիրելի զաւակը, և դու աչքերդ բաց-բաց պիտի նայես, և մի խօսք անգամ ասելու համարձակութիւն չը պիտի ունենաս...։—Այդ էլ լաւ դրութիւն է։ Այդպիսի դրութեան կարող է համբերել հայը միայն, անամո՛թ, անպատի՛ւ հայը միայն...։ Ա՛յ, դո՛ւ դնա՛, վազրի որջից դուրս գաշիր նրա ձագը, նա իսկոյն քեզ իր բոյնի առջև պատառ-պատառ կանէ։—Այսպէս է և քուրդը։ Բայց մենք ինչ ենք... մենք ոչինչ ենք...

Այրապետի խօսքերը այն ուժգնութեամբ վառեցին իր եղբայրներից մի քանիսի սրտերը, որ նրանք միաձայն վճռեցին ընդդիմանալ, մեռնել և չը տալ Ստեփանիկին քրդի ձեռքը։

—Այդ ոչինչ նպատակի չի հասցնի, պատասխանեց խոհեմ և բարեմտաբարձ Այրապետը,—մենք կը մեռնենք, բայց Ստեփանիկին դարձեալ կը տանեն...

—Գոնէ մեռնելուց յետոյ մենք չենք տեսնի մեր քրոջ անպատուութիւնը և հանդիստ կը լինենք մեր գերեզմանում... մէջ մտաւ եղբայրներից մէկը, Այրօն։

Բայց միւս կողմից յայտնվեցան հակառակորդներ։

—Մենք պիտի մեռնենք, այն էլ մի աղջկայ համար, ու մեր երեխաներին անտէր պիտի թողնենք, դա ի՞նչ խելք է, խօսեց եղբայրներից մէկը, որին կոչում էին Հան։—Ես իմ ձեռները լուանում եմ

այդ գործից. մէկ քոյր ունէինք, թող չը լինի, դա մեծ ցաւ չէ. ի՞նչու մենք մեր գլուխը պէտք է մահի տանք նրա համար։

Աղբայրներից մի ուրիշը, որին կանչում էին Յակոբ աւելի շահաւոր և աւելի գործնական կէտից նայելով Ստեփանիկի վիճակի վրա, սկսեց պաշտպանել Օհանի կարծիքը, ասելով.

—Ես դրա մէջ ոչինչ անբախտութիւն չեմ տեսնում. մի կողմից շատ լաւ է, երբ մենք Ֆաթթահ-բէկի նման փեսայ կունենանք, այն ժամանակ բոլոր հայերը մեզանից կը վախենան։— Օրինակ ձեզ, աւելացրեց նա, մեր դրացի Մըկոն, նա ի՞նչ մարդ է, տանը ուտելու հաց չունի, բայց որովհետև նրա աղջիկը մի քրդի կին է, դրա համար մենք ամենքս Մըկոից վախենում ենք, հետը խօսել չենք կարողանում, հէնց որ մի բան ասենք, Մըկոն կը սովորացնէ քուրդ փեսային և քուրդը մի գիշեր կը դայ մեզ մեր տանը մէջ կը մորթէ։ Լաւ չէ՞ մի այդպիսի փեսայ ունենալ։

Այդ խօսքերը դգդեցին Յոբի բարկութիւնը, որ առաջարկում էր ընդդիմանալ, և մինչև անգամ մահ յանձն առնել և պաշտպանել իրանց քրոջը պատիւը։ Նա ասաց.

—Յիսուս Քրիստոս վկայ, դու խելքդ կորցրել ես Յակոբ, այդ ի՞նչեր ես խօսում, գիժն էլ այդպէս չի խօսի։ Մենք պէտք է մեր լոյս հաւատը կորցնենք, մեր քոյրը անօրէն և անհաւատ քրդի ձեռքը պէտք է տանք, նրա համար միայն, որ հայերը մեզանից կը վախենան և մեզ կը պատուեն.... Թո՛ղ չը լինի այսպիսի պատիւը։ Բայց գիտե՞ս, որ երեսից կարելի է պատուեն, բայց սրտում ամեն մարդ կանիծէ մեզ։ Ո՞վ է սիրում Մըկոին, որ աղջիկը քրդի տուաւ։ Այդ ուրիշ բան է, որ նրանից վախենում են. ընից էլ գայլից էլ շատերը վախենում են...։

Աղբայրներից մէկը, որ բոլոր ժամանակը լուռ էր, իր յատուկ

կրոնական փիլիսոփայութեամբ, սկսեց հակառակել Աստծին, առաջ բերելով այն փաստերը, թէ չէ կարելի փոխել Աստուծոյ կարգադրութիւնները, ինչ որ լինելու է, կը լինի.—թէ Աստուած քուրդին քուրդ է ստեղծել, հային՝ հայ, քուրդին զէնք է տուել, հային՝ բահ. թէ մէկը միւսի տեղը բռնել չէ կարող, թէ այդ բոլոր բաները Աստուծոյ ձեռքումն են և վերջացրեց իր խօսքերը հետևեալ օրինակով:

—Ադռաւը շատ կը ցանկանար սիրամարդի փետուրներ ունենալ, բայց ո՞վ կը տայ: Աստուած մէկին այսպէս է ստեղծել, միւսին այնպէս:

Աստծն պատասխանեց նրան.

—Դուն մոռանում ես, եղբայր, որ ագռաւը և սիրամարդը զանազան թռչուններ են. բայց քուրդը և հայը երկուսն էլ մարդիկ են: Քուրդը մօրից զէնքով չէ ծնվում. նա ծնվում է նոյնպէս մերկ, նոյնպէս թոյլ, որպէս հայը: Ի՞նչու ես դու ամեն բան Աստուծոյ վրին գնում. մի՞թէ 'նա է քրդի ձեռքը զէնք տուել, որ գայ մեզ կոտորէ, որ գայ մեր աղջիկները մեր տնից քարշէ, ու տանէ. մի՞թէ 'նա է մեզ այսպէս խեղճ և վախկոտ շինել: Աստուած այդ բաների մէջ չէ խառնվում. 'նա մեզ խելք է տուել, որ ընտրենք՝ ինչ որ լաւ է, ինչ որ օգտաւէտ է: Եթէ դու կը գնաս այս բոպէիս քեզ այդ գետը կը գցես, Աստուած երբէք քո ձեռքից չի բռնի, որ արգելէ, դու ինքդ ես քեզ կորցնում...:

Հայրապետը, երէց եղբայրը, խորին լռութեամբ լսում էր վիճաբանութիւնները: 'Նա պատրաստ էր վեր կենալ և Աստծի ճակատը համբուրել, բայց չը կամեցաւ վերաւորել միւս եղբայրներին:

—Տեսնում էք, ասաց նա ծանր կերպով.—մենք վեց եղբայրներ ենք հաւաքված այստեղ, բայց միմեանց չենք հասկանում և միմեանց հետ չենք միաբանվում: Բայց ո՛րքան դժուար է միաբանել մի ժո-

ղոլուրդ և մի ամբողջ աղդ... ։ Բանի որ մենք այսպէս կը լինենք, մեր վիճակը միշտ այսպէս կը մնայ... ։ Մեր գլխին կը տան, մեր երեսին կը թքեն, մեր կինը, մեր աղջիկը, մեր ապրանքը, մեր հողը մեր ձեռքից կը խլեն... և մենք ստիպված կը լինենք համբերել ամեն տեսակ անպատուութիւնների, ամեն տեսակ չարչարանքների, և մի ողորմելի գրաստի նման պէտք է մեր թշնամու համար աշխատենք, որ նա գոհ և բախտաւոր ապրի։ Իսկ մենք պիտի փառք տանք Աստուծուն, որ գոնէ խնայում է մեր կեանքին, գոնէ թոյլ են տալիս մի ինչին զեռունի նման քարշ գալ երկրի վրա... ։

Խորին տխրութեամբ վերջացնելով իր խօսքերը, Հայրապետը առաջարկեց, որ Սահականիկին հեռացնեն իրանց տնից և առժամանակ պահեն ս. Յովհաննու վանքում, մինչև հնար կը գտնեն այնտեղից տանել, ռուսաց սահմանը անցկացնել, և այնտեղ ռուսաց հողի վրա ազատված կը լինի։

Օհանը և Յակոբն չը համաձայնվեցան մինչև անգամ այդ առաջարկութեանը, ասելով, թէ դա կը լինէր մի ուրիշ տեսակ ընդդիմադրութիւն բէկի կամքին։—Թողցնելով մեր քրոջը, ասաց ն նրանք, մենք պատճառ կը տանք բէկի բարկութեանը և հետևապէս նրա վրէժխնդրութեանը։

Նրանք առաջարկում էին թողնել Սահականիկին տանը, դարձեալ կրկնելով մի և նոյն խօսքերը, թէ Աստուած ինչ որ կամեցել է, այն կը լինի, թէ Աստուծոյ գրածը մարդ չէ կարող ջնջել և այլն... ։

Մի քանիսը պահանջում էին յայտնել իրանց հօրը, և նա որպէս տանը մեծը և ընդանիքի գլխաւորը, որպէս կը կամենայ, թող այնպէս կարգադրի։ Այսպէս վիճաբանութիւնը երկարում էր և ոչ մի հետևանքի չէին հասնում։

Յանկարծ խորհրդի մէջ խառնվեցաւ բուն, բոթարեր և դղումի

բուն։ Ծառերի միջից լսելի եղաւ նրա չարագուշակ ձայնը։ Բոլորը սարսափեցան։

—Լսեցէ՛ք, մենք ուղիղ էինք ասում, ձայն տուեցին Օհանը և Յակոբ,—ահա բուն ևս հաստատում է մեր խօսքը, վերջը վատ կը լինի, եթէ Ստեփանիկին հեռացնենք անից։

Մինչ Հայրապետը և Աղօն մնացին հաստատ իրանց համզմունքի վրա։ Խորհուրդը վերջացաւ անորոշ կերպով, առանց մի վճռական եզրակացութեան հասնելու։

ԺԳ.

Բայց ինչ հանելուկ էր այդ. Ստեփանիկը առաջ տղայ, իսկ այժմ աղջիկ։

Պարզենք այդ հանելուկը։ Բայց նրա բանալին թաղնված է մի փոքրիկ և տխուր պատմութեան մէջ։

Ծերունի Խաչօն տան բակի մի խուլ կողմում, հովանաւորված չորս կաղամախի ծառերով, գտանվում էր մի գերեզման։ Ոչ խաչ, ոչ տապանաքար, և ոչ մի տառ անգամ չը կար նրա վրա։ Դա մի փոքրիկ քառակուսի թումբ էր, ծեփած դամնով, որ փոքր ինչ բարձրացած էր գետնի մակերևոյթից։ Հատ անգամ, գիշերային լռութեան պահուն, կարելի էր տեսնել Ծերունուն, տարածված այդ անշուք հողադամբարանի մօտ, թափում էր իր աչքերից յորդ արտասուքներ։ Ցանեցիք նոյնպէս մի առանձին տխրութեամբ էին անցկենում այդ գերեզմանի մօտից, որ, կարծես թէ, ամփոփում էր իր մէջ ամբողջ գերդաստանի ուրախութիւնը։ Ո՞վ էր թաղված այնտեղ։

Ծերունի Խաչօն ունէր մի աղջիկ Սօնայ անունով. նա իր դէմքով շատ նման էր Ստեփանիկին։ Երբ Սօնան տասն և վեց տա-

բեկան դարձաւ, ամեն կողմից խնդրում էին նրա ձեռքը, ոչ միայն նրա համար, որ Սոնան մի հարուստ ընտանիքի զաւակն էր, այլ առաւել այն պատճառով, որ Սոնան շատ սիրուն էր։ Հայրը երկար տարուբերվում էր փեսաների ընտրութեան մէջ, չը գիտէր որին տալ։ Բայց մի ցաւալի անցք վերջ տուեց Սոնայի բախտաւորութեանը։ Միանգամ գնաց նա դաշտը բանջար քաղելու, այլ ևս չը վերադարձաւ։ Շատ զրոյցներ եղան նրա կորստեան մասին. ոմանք ասում էին, թէ գետումը խեղդվել է. ոմանք ասում էին, թէ գաղանները գիշատել են. ոմանք սնահաւատութեամբ հաստատում էին, թէ չարքերը գողացել են, և ոմանք ասում էին, թէ քրդերը յափշտակել են։—Ոչն էր ուղիղ, դժուար էր որոշել։ Շատ որոնեցին, շատ այս կողմ այն կողմը ընկան, բայց ոչինչ չգտնեց, և կորած աղջկայ մասին ոչինչ տեղեկութիւն ստանալ չը կարողացան, թէև նրա հայրը խոստացել էր լաւ վարձատրութիւն, ով որ մի ճիշտ լուր կը բերէ։

Անցան մի քանի շաբաթներ։

Մի օր յայտնվեցաւ Խաչոի տանը մի քուրդ, բերելով իր հետ ջորու վրա բարձած մի դադաղ։ Նրա մէջը դրած էր Սոնայի մարմինը։

Քրդի պատմութիւնից երևաց, որ ամբախտ աղջկան դաշտից առևանգել էր մի քուրդ աղնուական, որը թէև իր տոհմով այնքան երևելի չէր, բայց իր ցեղի մէջ յայտնի էր, որպէս մի նշանաւոր եղեռնագործ։ Սոնան ուրիշ հնարք չը գտնելով այդ ատելի մարդու ձեռքից ազատվելու համար, իր գլխի արախչինի վրա կարած ոսկի դրամներից *) մի քանիսը տալիս է մի պառաւ քրդուհու, խնդրելով իր համար թոյն գտնել։ Քրդուհին կաշառված ոսկիներից, կատա-

*) Ալաշկերտի և առհասարակ տարնական Հայաստանի գիւղացի աղջիկների գլուխը ծածկված է լինում մի տեսակ արախչինով, որ ամբողջապէս զարդարած է դրամներով. հարուստներինը ոսկիով, իսկ աղքատներինը արծաթով։

ում է նրա խնդիրքը։ Սոնան մեռնում է թոյնից։ Թրդերը նրա մարմինը չեն ընդունում իրանց գերեզմանատան մէջ, որովհետև հանգուցեալը՝ մինչև իր վերջին շունչը ասում էր. ‘‘ես քրիստոնեայ եմ. հաւատս չեմ փոխի,,։ Մարմինը մնում է անթաղ։ Այդ հանգամանքից օգուտ է քաղում մի քուրդ, և չմտնելով ում աղջիկն է նա, վեր է առնում նրա մարմինը և բերում հօր տունը, յոյս ունենալով, որ մի բան կը ստանայ։

Ոչ սակաւ մոլեռանդութեամբ վարվում է անբախտի դիակի հետ և հայ եկեղեցականութիւնը։ Պատճառ բերելով, թէ նա ինքնասպան է եղել, անօրէնի ձեռքումն է մեռել, չէ խոստովանվել, չէ հաղորդվել և այլն,—տէրտէրները թոյլ չեն տալիս նրան թաղել հայոց գերեզմանատունում*)։ Ահա այդ էր պատճառը, որ նրա գերեզմանը գտնվում էր հայրական տան մէջ։ Այն որ հալածեց իր միջից եկեղեցին, ընդունեց իր մէջ ընտանիքը....

Ինքը ըստ ինքեան հասկանալի է, թէ այդ անբախտութիւնը ինչ դառնութիւն կը բերէր Խաչօի դերդաստանի վրա։ Բայց նա ունեցաւ և ուրիշ ցաւալի հետևանքներ։ Սոնայի մայրը, Ռեհանը, Ստեփանիկի ծնունդից յետոյ, չը կարողանալով տանել իր դստեր այս օրինակ վախճանի դառն կսկիծը, օրըստօրէ հալվեցաւ, մաշվեցաւ և վերջապէս մեռաւ։ Նոյնն իսկ Ստեփանիկի վիճակի վրա այդ անցքը ունեցաւ իր առանձին ազդեցութիւնը։ Ստեփանիկը իսկապէս աղջիկ էր, թէև տղայի անունով և տղայի հագուստով պահված։ Նրա մկրտութեան անունը Լալայ էր։ Բայց ի՞նչ նպատակով նրան այսպէս ծպտեալ կերպով էին մեծացնում։

Սոնայի մահը մի այնպիսի ցաւալի տպաւորութիւն թողեց հօր

*) Այդ մոլեռանդութիւնը ինձ պատահել է տեսնել շատ տեղերում. զարմանալին այն է, որ ամբոխը այս կէտի մէջ նոյնպէս համաձայնվում է կղերի կարծիքին։

վրա, որ Ստեփանիկի ծնվելուց յետոյ, նա մի առանձին սնահաւատութեամբ նախագուշակում էր նոյնպիսի մի վախճան և այդ աղջկայ համար։ Նրա կասկածանքը անտեղի չէր, մանաւանդ իր երկրի վերաբերութեամբ, ուր իր աչքով տեսել էր հարիւրաւոր օրինակներ՝ ուր կոյս աղջիկների յափշտակութիւնը մահմեդականներից համարեա սովորական էր դարձել։ Այդ պատճառով հայրը մտածեց Ստեփանիկին իբրև տղայ ներկայացնել և տղայի անունով պահել, մինչև նրա չափահաս լինելը։ Օր գիտաւորութեան համաձայն էր և թշուառ մայրը, որ շուտով վախճանվեցաւ, և չը կարողացաւ սնուցանել իր զաւակին։ Լաչօի ընտանիքի մէջ այդ խորհուրդը պահվում էր որպէս գաղտնիք ամենայն զգուշութեամբ։ Օտարներից այն գաղտնիքը գիտէին երեք հոգի միայն՝ գիւղի քահանան, կնքահայրը և տատամը, որ վաղուց մեռած էր։

Լալան—մենք այսուհետև երբեմն իր իսկական անունով պէտք է կոչենք Ստեփանիկին—այժմ տասն և վեց տարեկան էր. մի հասակ, որի մէջ մտնելուց յետոյ գիւղացի աղջկան երկար տանը չեն պահում։ Հայրը մտածում էր նրան մարդու տալ։ Բայց դժուարութիւնը նրանումն էր, որ Լալան իբրև տղայ ճանաչված լինելով, ի հարկէ, ոչ ոք չէր խնդրելու նրա ձեռքը։ Բացի դրանից, հայրը ցանկանում էր, որ իր փեսան մի օտար երկրացի լինի, որ առնէ, տանէ և հեռացնէ իր աղջկան, որպէս զի իր երկրում, իր ծանօթների մէջ չը յայտնվի հօր գործ դրած խորամանկութիւնը Լալայի պահպանութեան մասին, թէև այդ երկրում դա մի սովորական բան էր։ Բայց ո՞ր տեղից պէտք էր գտնել այդ պայմաններին յարմար մի մարդ Լալայի համար։

Հայրը աչք ունէր մի պարոնի վրա, որ իրան կոչում էր Թոմաս Էֆէնդի,—մի շատախօս, խարեբայ, կարճլիկ, կլորիկ մարդ, բացի

մարդից ամեն բանի նման էր։ Ոչ տեղացի էր նա, յայտնի չէր. բայց իր ասելով, պոլսեցի էր և այնտեղ ամիրայ ազգականներ ունէր։ Աղայի եղբայրները սաստիկ ատում էին այդ հրէշին, ոչ թէ այն պատճառով, որ նա շափազանց այլանդակ դէմք ունէր, այլ առաւել նրա համար, որ սաստիկ ժանտ և անզութ մարդ էր։ Նա բոլորովին իրան հեռու էր պահում հայ հասարակութիւնից, խօսում էր միշտ թուրքերէն, և միշտ ընկած էր մուդիրների, դայմազամների և քուրդ բէկերի մօտ։ Նրանց անունով զիւղացի հայերին սպառնալիքներ էր կարդում և նրանց անունով պարծենում էր։ Թոմաս էֆէնդին արքունի մուլթէզիմ էր, այսինքն արքունի հարկերի և հասոյթների կապալառու։

Մուլթէզիմը նոյն նշանակութիւնը ունի զիւղացու համար, որպէս հոգեհան հրեշտակը, տէր, սատանան մի անահաւատի համար,—և որպէս այն բաները, որոնցից դողում է, սարսափում է զիւղին։ Բայց ինչ բանից աւելի վախենում է զիւղացին, նրան աւելի էլ յարգում է։ Եթէ սատանան յայտնվէր զիւղացիների մէջ, նրան այնքան չէին ատի, կը սկսէին շողոքորթել։ Մարդը միշտ այսպէս վարվել է և վարվում է։ Մարդը իր ամենութեան հասակում բարի և չար ոգիներին հաւասար կերպով էր պաշտում. երկուսին էլ զոհ էր մատուցանում։ Զարմանալին այն է, որ չարը համեմատաբար աւելի շատ զոհեր էր ընդունում։ "Բարին մերն է, մոռացում էր ասիկը, բայց չարին պէտք է զոհացնել, որ չարութիւն չը գործէ....,,

Այս դատողութիւնները ի նկատի ունենալով, կարելի է հեշտ բացատրել, թէ ի՞նչու Թոմաս էֆէնդին ընդունված էր ծերունի Խաչի ընտանիքի մէջ, որպէս այս տան պատուաւոր ծանօթներից մէկը։ Տանուտէր Խաչն, որպէս ժողովրդից ընտրված գիւղի գլխաւորը, որպէս պաշտօնական անձն, միշտ յարաբերութիւններ ունէր

կապալառուի հետ, թէ տուրքերի, թէ հարկերի և թէ գիւղացոց մշակութիւնների տասանորդի պատճառով։ Եւ այս առիթով էֆէնդին երթևեկութիւն ունէր Խաչօի տանը, գալիս էր, շատ անգամ շաբաթներով մնում էր այնտեղ և հաւաքում էր իր կապալառութեան վերաբերեալ արդիւնքները։ Տանուտէրի ''օդան,, այս տեսակ հիւրերի համար մի կատարեալ պանդոկ է գիւղերում։ Պայմագամը, մուդիրը, մուլթէզիմը, ''հոգևոր պտուղ,, հաւաքող վարդապետը, վերջին զափթիան և մինչև անգամ վերջին մուրացկանը, — ողորը այն տեղ են վազում։ Այդ հասարակութիւնը իրանց յատկութիւններով շատ չեն զանազանվում միմեանցից....

Ղրաղաշի անտառում, ծերունի Խաչօի որդիների գիշերային անաջող խորհրդի առաւօտն էր, երբ յայտնվեցաւ Թոմաս էֆէնդին Օ....գիւղում, իր հետ բերելով երկու զափթիաներ, որոնք միշտ անբաժան էին լինում նրանից։ Նա եկել էր ոչխարների և այլ անասունների հարկերը նշանակելու, որովհետև արդէն դարուն էր և գիւղացիները պէտք էր իրանց անասունները ''եայլաղ,, (արօտատեղ) տանէին արածացնելու և ամառվայ տօթերից հեռու պահելու համար։ Վերջացնելով իր գործը, Թոմաս էֆէնդին տանուտէր Խաչօի հետ գնում էին դէպի նրա տունը։ Սուլթանը երբէք այն հպարտութեամբ չէ անցնում Կ. Պոլսի փողոցներով, երբ գնում Այա Սոֆիայի մզկիթը իր ուրբաթ աւուր աղօթքը մատուցանելու, որպէս այդ փոքրիկ մարդը անց էր կենում Օ....գիւղի փողոցներով։ Տրամբլեկ փորը դուրս դցած, քիթը դէպի վեր բարձրացրած, նա անդադար նայում էր այս և այն կողմը, տեսնելու, թէ որքան գիւղացիներ զլուխ են տալիս նրան։ Նա այսօր հագած ունէր մի տեսակ մունդիր, բազմաթիւ դեղին կոճակներով, և հաւատացնում էր, թէ վէզիրն է ուղարկել նրա համար։

Մանելով տանուտէրի օդան, նա առանց սպասելու, հրամայեց, որ սուրճ տան, և ինքը կարգադրեց, թէ ինչ պէտք էր պատրաստել ճաշի համար։ Աբքունի կապալառուն ինչ տուն որ մտնում է, իրան տան տէր է համարում. եթէ տանեցիք չը կատարեն նրա հաճոյքները, նա խստիւ պահանջել գիտէ....

Երբ նստեցին, Ծերունի Խաչն ասաց նրան.

—Դուք, էֆէնդի, ի զուր այսօր ծեծել տուեցիք այն խեղճ գիւղացուն։

—Սխալվում էք, տանուտէր, պատասխանեց նա իր կատուի ձայնով.—գիւղացուն պէտք է ծեծել և շատ ծեծել. ''էշին մինչև չը ծեծես, բեռը չի տանի։,,

—Բայց գիւղացին մեղ չունէր։

—Այդ մի և նոյն է, մեղ ունէր, թէ չունէր։ Այսօր մեղ չունէր, էզուց կարող է ունենալ։ Դու չե՞ս լսել Նասրադին խոջայի առակը. նրա էշերից մէկը կապը կտրեց ու փախաւ, նա փոխանակ փախչող էշի ետևից վազելու, որ նրան բռնէ ու պատժէ, եկաւ, սկսեց ծեծել միւս էշին, որ իր կապը չէր կտրել և իր տեղումը հանգիստ կանգնած էր։ Նրան ասացին, թէ այդ խեղճը ի՞նչ մեղ ունի, որ ծեծում ես։ Խոջան պատասխանեց.—դուք չէք իմանում, եթէ դա իր կապը կտրելու լինի, ինչպէս կը փախչի։

—Բայց ինձ յայտնի է, որ գիւղացին սուտ չէր խօսում, ես գիտեմ, որ նրա ոչխարների մեծ մասը քրդերը տարան, ասաց Ծերունին, դարձեալ չը համոզելով, թէ հանգիստ և անմեղ էշին պէտք էր պատժել յանցաւորի փոխարէն։

—Այդ ես էլ գիտեմ, տանուտէր, որ նրա ոչխարների մի մասը քրդերը գողացել են, պատասխանեց կապալառու էֆէնդին ծանրու-

թեամբ։—Բայց եթէ ընդունելու լինեմ այսպիսի հաշիւներ, "Ջուրը կը գայ, ջրաղացը կը տանէ,, և ես այն ժամանակ իմ գրպանից պէտք է վճարեմ արքունի հարկը։ Անցեալ տարվայ ցուցակում այդ գիւղացու անունով 100 ոչխար է գրված, ես հարիւրի հարկը կը պահանջեմ. բայց եթէ նրանցից մի 50 կամ 60 հատ քրդերը գողացել են, ես ի՞նչով եմ մեղաւոր. քրդերը ամեն օր գողանում են, եթէ մարդ են, թող թոյլ չը տան, որ գողանան։

—Պէտք է խղճմտանքով խօսել, էֆէնդի, պատասխանեց նրան տանուտէրը.—իրաւունք ունէք պահանջել գիւղացու այնքան ոչխարների հարկը միայն, որքան նա պատրաստ ունի իր ձեռքում.—կորածի, մեռածի և կողոպտվածի համար նա պարտաւոր չէ հարկ վճարել։

—Ես ի՞նչով կարող եմ ստուգել, թէ գողացել են, պատասխանեց կապալառուն բարկացած ձայնով.—գիւղացին կարող է թաղցրնել իր ոչխարները և ինձ ասել, որ կորել են, գողացել են, մեռել են, ինչ գիտեմ, հազար և մէկ այս տեսակ պատճառներ կարող է բերել։

Տանուտէրը ոչինչ չը խօսեց։

—Բայց դուք չէք տեսել այդ նոր Ֆիրմանը, որ սուլթանը ուղարկել է ինձ, եթէ գիտենայիք նրա մէջ ինչ է գրված, այսպէս չէիք խօսի, տանուտէր։

Եւ նա դուրս բերեց իր ծոցից մի մեծ ծրար, հանեց նրա միջից թղթերի մի փաթոթ, և զգուշութեամբ մինը միւսի ետևից բաց անելով, վերջապէս դուրս բերեց մի տհաճելի կարմիր թերթ, խոշոր և զանազան ձևի տառերով տպված։

—Ա՛ռ, կարդա՛, տուեց նա տանուտէրի ձեռքը։

Տանուտէրը զարմացած նայում էր խոշոր տառերի վրա (ինչ որ մեծ է, ինչ որ խոշոր է ռամկի համար զարմանալի է) և եթէ

նա թուրքերէն կարդալ գիտենար, կը հասկանար, որ այդ ահագին կարմիր թերթը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ թատրոնական աֆիշայ, որ տպված էր մի դերասանուհու բենեֆիսի համար։

Բայց Թոմաս էֆէնդին նկատեց նրան.

—Տանուտէր, այսպէս անքաղաքավարի կերպով չեն վարվում սուլթանի ֆիրմանի հետ. երբ ֆիրմանը ձեռք են առնում, նախ համբուրում են և ապա սկսում են կարդալ։

Ծերունին համբուրեց և խոնարհութեամբ յետ տուեց ֆիրմանը։

—Աղար անգամ ասում ես գիւղացիներին, թէ հիմայ հրամանը այսպէս է, թէ հարկերը աւելացրել են, դարձեալ չեն հասկանում, դարձեալ իրանց գիտցածն են ասում, խօսեց կապալառուն մի առանձին վրդովմունքով։—Ես էլ մարդ եմ, համբերութիւնս հատնում է, սկսում եմ ծեծել։ Ախար էշը, որ էշ է, մի անգամ ցեխումը խրվում է, միւս անգամ եթէ վիզն էլ կոտրես, այնտեղից չի անց կենայ։ Բայց այդ գիւղացիները էշի խելք էլ չունեն։ (Թոմաս էֆէնդին սովորութիւն ունէր իր օրինակները և համեմատութիւնները միշտ էշերի կեանքից վեր առել)։—Լսիր, մի բան պատմեմ, տանուտէր Խաչո, դու լաւ իմանում ես, որ Աշակերտի շատ գիւղերը իմ ձեռքումն են. մի անգամ մի գիւղացի հունձը հնձել էր, կալը կասել էր և ցորենի մաքուր շեղջը կիտել էր կալումը. ինձ կանչեց, որ չափել տամ և տասանորդը վեր առնեմ ես պահանջեցի, որ տասանորդի փոխարէն դուռ փող տայ։ Նա պատասխանեց, թէ փող չի կարող տալ, և աւելացրեց, թէ դուք ցորեան ստանալու իրաւունք ունէք և ձեզ պատկանող ցորեանը ստացէք։ (Ես երբէք համբերել կարող չեմ, երբ էշ գիւղացին իրաւունքի վրա է խօսում)։—Մոռումն ասացի, ես քո հէրը կանչեմ և քեզ ցոյց կը տամ, թէ

ինչ բան է իրաւունքը։ Կալի ցորեանը չը չափեցի և թողեցի այնպէս մնաց։ Ընձրևները եկան և ցորենը խոնաւութիւնից ծլեց, այրվեցաւ, փտեց և ոչնչացաւ։ Այն ժամանակ գնացի և ասացի, թէ ես իրաւունքից չեմ անց կենայ, տուր ցորեանը։ Բայց ոլորտեղից պիտի տար, ցորեանը դարձել էր մի բորբոսած մոխրի կոյտ։— Իմայ տասանորդի փոխարէն փող տուր, ասացի նրան։ Փող չունէր, մի լաւ ծեծել տուեցի, հրամայեցի եղները ծախեցին և փողը ստացայ։ Իմայ այն գիւղացին այնքան փափկացել է, որ ձուլի բեռը կը տանէ և մի հատ էլ չի կոտրի։ Ինձ տեսնելիս, մի վերստ հեռաւորութեամբ կանգնում է և գլուխ է խոնարհեցնում։— Այսպէս պէտք է վարվել մարդերի հետ։

—Դա խղճմտանք է, հարցրեց Ծերունի Խաչն այնքան ցած ձայնով, որ կարծես, վախենում էր և չէր ուզում, որ իր ձայնը լսվի։

—Ի՞նչ ասել է խղճմտանք, պատասխանեց կապալառուն արհամարհական կերպով։— կառավարութիւնը ուրիշ բան է, խղճմտանքը ուրիշ բան։ Դու թէև քառասուն տարի է այս գիւղի կառավարիչն ես, բայց դեռ չես հասկացել, թէ որպէս պէտք է կառավարել։ Դու խօ լսեցիր Նասրադին խօջայի առակը էշերի վերաբերութեամբ, բայց ես քեզ մի ուրիշ օրինակ էլ կը բերեմ։ Տեսնում ես, մի փաշա նշանակվել է մի գաւառի կառավարիչ. հէնց որ նա անցնում է իր պաշտօնի գլուխը, իսկոյն բռնել է տալիս մի քանի հանդիպված մարդիկ, որպէս յանցաւորներ, բանտարկում է և մինչև անգամ դլխատել է տալիս։ Դուցէ այն մարդիկը ամենևին յանցաւոր չէին, բայց փաշային պէտք էր մի քանի մարդիկ ոչնչացնել ժողովուրդը վախեցնելու համար։ Ահա ի՞նչ է նշանակում կառավարութիւն։ Ժողովուրդը միշտ պէտք է երկիւղի մէջ պահել։ Եթէ ես այն գիւղացու կալի հետ այնպէս չը վարվէի, եթէ նրա ցորեանը չը ոչնչաց-

նէի, միւս գիւղացիները էլ ինձ մարդու աեղ չէին դնի, և ես այնու-հետև չէի կարող ուղածս առնել։

Թոմաս էֆէնդին այնպէս հասարակ կերպով էր խօսում իր վարմունքների մասին, որպէս քուրդը պարծենալով պատմում է իր գործած աւազակութիւնները։ Ի՞նչ զանազանութիւն կար այդ հայի և Ֆաթթահ-բէկի մէջ,—Այն զանազանութիւնը միայն, որ մէկը ցած և խորամանկ հարստահարիչ էր, իսկ միւսը—քաջ և մեծահոգի աւազակ։

Ահա այդ երկու անձինքներից մէկի հետ պիտի կապվէր թշուառ Լայայի վիճակը։ Բայց նրանից ոչ ոք չէ հարցնում, թէ ումն է սիրում նա....։

ԺԴ.

Թոմաս էֆէնդին դեռ մի քանի օր մնալու էր Ծերունի Խաչօի տանը. նա իր գործերը Օ...գիւղում բոլորովին չէր վերջացրել։

Ծերունի Խաչօի տանը ամեն տարի մի քանի անգամ յայտնվում էր մի ուրիշ հիւր և.ս. դա մի երիտասարդ էր Արարատայ գաւառից, որ գնում էր Խաչօյից ոչխարներ, եզներ, բուրթ, պանիր, իւղ և տանում էր Աղէքսանդրապոլի կամ Երևանի կողմերում ծախելու։ Իսկ փոխարէնը նա բերում էր այնպիսի վաճառքներ, որ այս կողմերում չը կային, օրինակ, հագուստի համար զանազան տեսակ գործուածներ, չիթ, կտաւ, մահուդ, թէյ, շաքար, կօֆէ և այլ զանազան մանրունքներ։ Աղաքներից հեռու գտնված գիւղերի համար, որպէս էր Օ...գիւղը, մեծ կարևորութիւն ունեն այս տեսակ մանր վաճառականները։ Նրանք տալիս են գիւղացուն այն, ինչ որ պէտք է նրա համար, և փոխարէնը առնում են այն, ինչ որ գիւ-

ղացին ինքը հեռու տեղեր տանելու և վաճառելու համար շատ արդելքներ ունի, մանաւանդ մի այնպիսի երկրում, ուր քարվանի բանուկ ճանապարհներ չը կային, և աւազակների երկիւղից յարաբերութիւնները համարեա կտրված էին։

Ամեն անգամ, երբ յայտնվում էր այդ երիտասարդը, մեծ ուրախութիւն էր պատճառում Ծերունի Խաչօի տանը։ Նա այն աստիճան ընտանեցած էր, որ բոլորը վարվում էին նրա հետ, որպէս իրանց գերդաստանի անդամներից մէկի հետ։ Մտնելով Օ...գիւղը, նա իր փոքրիկ քարվանը, որ բաղկացած էր մի քանի բեռնակիր գրասաներից, ուղիղ քշում էր դէպի Ծերունու տունը, բեռները ցած էր բերում և այնտեղ շաբաթներով մնում էր, մինչև իր առևտուրը վերջացնելով, կրկին ճանապարհ էր ընկնում։

Թոմաս Էֆէնդու գալուց մի օր յետոյ յայտնվեցաւ երիտասարդը, նա հանդիպեց կապալառուին Խաչօի տան դրանը, երբ իր բեռները ցած էր բերում ձիաներից։

—Ա՜, դու այստեղ ե՞ս, ասաց երիտասարդը մօտենալով Էֆէնդուն, և անդադար երեսը խաչակնքելով։—Ա՜խ, սատանայի երես տեսայ, էլ այս անգամ իմ գործը չի յաջողվի...յանուն Հօր և Որդւոյ....

Էֆէնդին խիստ ախորժակով ծիծաղելով, բռնեց երիտասարդի ձեռքը, և ուղիղ նրա երեսին նայելով ասաց.

—Խ՚ենթ ես, խ՚ենթ, ես հաղար անգամ ասել եմ, որ դու խենթ ես։—Լաւ, դու այն ասա, ոմ բերե՞լ ես ինձ համար։

—Մի քիչ զահրումար եմ բերել, որ խմես, և այդ խեղճ գիւղացիները քո ձեռքից ազատվեն, պատասխանեց երիտասարդը նոյնպէս ծիծաղելով։

Այնտեղ հաւաքված էին մի քանի գիւղացիներ, որոնք օգնում էին երիտասարդին բեռները ձիերից ցած բերելով և ներս տանելով։

Ինֆէնդին նկատեց, որ անպատշաճ էր խենթի հետ գիւղացիների առջև այստեսակ կատակներ անել, շուտով հեռացաւ, ասելով, որ գիւղումը գործեր ունի, և աւելացրեց, թէ ճաշը միասին կուտեն։

—Ինչ հետ հաց ուտելը մեղք է, ասաց նրան երիտասարդը։

—Այսար էշի պոչը ոչ կերկարի և ոչ էլ կը կարճանայ,—քո խելքն էլ այդպէս է, պատասխանեց կապալառուն։—"Ինչին Երուսաղէմ էլ տանես, էլի էշ կը մնայ", երբէք մուղդուսի չի դառնայ, աւելացրեց նա։

—Էխ, երբ որ դու սկսեցիր քո էշավարի առակները, էլ վերջ չը կայ, ասաց երիտասարդը և երեսը շուռ տուեց։

Ինֆէնդին հեռացաւ։

Արդէն Ներուսի Խաչօի տան մէջ մեծից մինչև փոքրը լսել էին, որ Վ. արդանը եկել է—այսպէս էր երիտասարդի անունը,—և անհամբերութեամբ սպասում էին, մինչև նա իր բեռները կը բաց անէր։ Ոչ ասես նրան մի բան չէր պատուիրել բերելու իր համար։ Նա բեռները տարաւ և դարսեց տան սրահի մէջ, և ահա վրաթափ-վեցաւ Խաչօի տան ամբողջ բանակը։ Մէկը հարցնում էր. "բերեցիր իմ պատուիրած կօշիկները", միւսը հարցնում էր. "բերեցիր իմ պատուիրած զլխարկը",—մի խօսքով, ամեն կողմից մի ձայն էր լսվում, և ամեն կողմից պահանջումներ էին անում, և մինչև անգամ փոքրիկ երեխաներն, նրա փէշերից բռնած, դանդաղն բաներ էին պահանջում և հանգստութիւն չէին տալիս։

—Բերել եմ, բերել եմ, պատասխանում էր երիտասարդը,—ամենից ուշածը բերել եմ։

—Դէ՛ տուր, դէ՛ տուր, ձայն էին տալիս ամեն կողմից։

—Տօ սատանի լակոտներ, ասում էր երիտասարդը,—թողէք մի հանգստանամ, յետոյ բեռներս բաց կանեմ, ինչ որ ուզում էք, կը տամ։

—Հիմայ, հիմայ, կրկնում էին ամեն կողմից։

Տանեցիք այնքան սովորել էին Վարդանին, որ այլ ևս ուշադրութիւն չը դարձրին նրա վրա, և սկսեցին իրանք բաց անել հակերը։ Երբ կապերը և փաթոթները արձակեցին, այնուհետև բոլորը վրաթափված, սկսեցին խլխլել պահանջած իրեղէնները։ Երիտասարդը հեռու կանգնած, բարեսրտութեամբ նայում էր նրանց ուրախութեան վրա, և ծիծաղելով ասում էր.

—Ա՛յ, ձեր տունը չը քանդվի, քրդերն էլ այդպէս չեն թալանում վանական ապրանքները։

Բայց միայն մէկը, որ մօտ չկաւ նրա հակերին, դա Ստեփանիկը կամ այժմեան Լալան էր։ Նա հեռու կանգնած, նայում էր և երբեմն ժպտում էր։ Երիտասարդը մօտացաւ նրան և հարցրեց.

—Դու ի՞նչու մի բան չես վեր առնում։

—Ի՞նչ վեր առնեմ....պատասխանեց նա կարմրելով։

Ու իրաւ, ի՞նչ վեր առնէր նա։ Նրա կեղծ և ծպտեալ տղայութիւնը վաղուց արդէն ձանձրացրել էր նրան, իսկ աղջկայ պատկանող մի բան նա վեր առնել կարող չէր։ Վարդանը հասկացաւ նրա միտքը և հաղիւ լսելի ձայնով ասաց.

—Ես քեզ համար մի լաւ բան եմ բերել։

—Ի՞նչ բան, հարցրեց աղջիկը նոյնպէս մեղմ ձայնով։

—Յետոյ կը տամ, բայց ոչ ոք պէտք է չը տեսնէ....

Լալան կրկին ժպտաց և հեռացաւ։

Վարդանը քսան և հինգ տարեկան երիտասարդ էր, բարձրահասակ, ամուր կազմուածքով և դէմքի խոշոր գծագրութեամբ, որ չէր կարելի ասել թէ գեղեցիկ էր։ Նրա մեծ, սևորակ աչքերը աւելի աւաղակային արտայայտութիւն ունէին, իսկ փոքր ինչ ուռած շրթունքի վրա միշտ կարելի էր նշմարել մի դառն հեգնութիւն։ Նրա շար-

ժուածքի համարձակութիւնը և ճարպկութիւնները գործի մէջ իսկոյն ցոյց էին տալիս մի չափազանց մարմնական ուժ։ Իսկապէս ո՞ր-տեղացի էր նա, կամ ի՞նչ տեսակ անցեալ էր ունեցել,—այս կողմերում ոչ ոք չը գիտէր։ Միայն նրա մասին խօսվում էին շատ բաներ, որ լաւ վկայութիւն չէին տալիս նրա վարքի մասին։ Նրան համարում էին մի ''թօկից փախած,, մարդ, որ կեանքի ամեն մթին խորշերում մտել ու դուրս էր եկել։ Մի ժամանակ նա մի վանքում էր եղել, որպէս սարկաւագ և միաբան. մի ժամանակ վարժապետ էր եղել. բայց թէ ի՞նչ պատճառով թողեց վանքը և դպրոցը,—յայտնի չէր։ Միայն նրա վանքային և դպրոցական կեանքից պատմվում էին այնպիսի անեկդոտներ, որ յատկանիշ էին մի տարապայման բնաւորութեան։

Բայց ինչ որ ճշմարիտ էր, այն էր, որ Վարդանը յայտնի էր այս կողմերում, որպէս մի նշանաւոր մաքսախոյս (կանտրաբանդիստ)։ Նա ունէր այդ պարապմունքին յարմար բոլոր պայմանները՝ արիութիւն, ճարպկութիւն և սատանայական խելք։ Մշտապէս վտանգների և արկածների հետ պատերազմելով, նա սեպհականել էլ իրան երկաթի հաստատամտութիւն աներկիւղ քաջասրտութեան հետ։

Կար մի ուրիշ բան ևս։ Ոչ միայն Թոմաս էֆէնդին Վարդանին խենթ էր համարում, բայց, թէ Օ...դիւղում և թէ նրա շրջակայքում նա ճանաչված էր մականունով ''խենթ,,։ Ի՞նչ բանի մէջ էր նրա խենթութիւնը։ Վարդանը յիմար տղայ չէր. նա շատ կարդացել էր, նա շատ բաղմակողմանի գիտութիւններ ունէր։ Նա բաւական ճանաչում էր կեանքը և գիտէր մարդկանց կենցաղավարութեան պայմանները։ Նա, չը նայելով իր երիտասարդ հասակին, շատ փորձված էր և շատ տանջանքներ էր կրել մարդերից։ Ուրեմն ի՞նչ բանի մէջ էր նրա խենթութիւնը.—Նրանում միայն,

որ Վարդանը կեղծել չը գիտէր, նա մարդիկներին նախապաշարմունքների դէմ էր գնում։ Վարդանը խիստ բացարձակ սիրտ ունէր, և ամենի երեսին կասէր, ինչ վատ բան նկատելու լինէր։ Նա մինչև անգամ չէր թաղցնում իր սեպհական սխալները, բոլորը պատմում էր, և մարդիկ այստեսակներին միշտ խենթ են համարում։ Նրանք պահանջում են, որ մարդը դրսից ուրիշ կերպարանք ունենար, իսկ ներսից ուրիշ, և սաստիկ ատում են ճշմարտախօսին։

Ի՛նչ իմաստասէրներից և մարգարէներից շատերը, և մինչև անգամ երևելի Պահլուլը և Նասրադին խօջան խենթեր էին համարվում, թէև նրանց խենթութիւնների մէջ մի առանձին իմաստութիւն կար։ Բայց Վարդանը ոչ իմաստասէր էր և ոչ մարգարէ, միայն նրա դատողութիւնները, հասկացողութիւնը, մտածութեան ձևը և օտարոտի վարմունքը ռամկի աչքում խորթ և խիստ տարապայման էին երևում։

Խոստանալով Աղային, թէ "մի լաւ բան է բերել նրա համար", և յայտնելով, թէ այդ բանը միայն դաղտնապէս կարող է յանձնել նրան,—այս դէպքում Վարդանը իր սովորութեան համեմատ աչքարայ լինել չը կարողացաւ։ Կարծես, մի առանձին զգացմունք հարկադրում էր նրան ծածկամիտ լինել. կարծես, նրա սրտում թաղնված էր մի նուիրական բան, որ պէտք է անմատչելի մնար ստարներից։ Նա առիթ էր որոնում հանդիպել Ստեփանիկին, և հանդիպելը որքան կարելի է, մի ծածուկ տեղում։ Առիթը ինքը իրան տեղի ունեցաւ։

Նա բոլորովին մոռացայ միանգամ գոնէ նկարագրել ծերունի Խաչօի տան բակի դիրքը։ Նրա ընդարձակութեան մեծ մասը ծածկված էր խիստ ծառերով և զանազան տեսակ թփերով։ Տունները այն աստիճան ամել էին, որ մի քանի քայլ հեռաւորութեան վրա մարդուն

անկարելի էր տեսնել։ Իր ապրանքները, որտեղ պէտք էր, տեղաւորելուց յետոյ, Վարդանը առանձնացաւ պարտէզի մէջ։ Այնտեղ, այն հովանաւոր ծառերի ստուերի ներքոյ կամենում էր հանգստութիւն դտնել։ Նրա սիրտը սաստիկ տանջվում էր. նրա հոգին դտնվում էր մի քաղցր խռովութեան մէջ....։ Այսպիսի բոպէներում, ծառը, ծաղիկը, տերևների շշնջոցը խօսում են սիրահարվածին աւելի մխիթարական խօսքեր, ինչ որ չէր կարող ասել բանաւոր մարդու լեզուն։ Նա պառկած փափուկ խոտերի վրա, սաղարթախիտ ոստերի միջից, երկար անխորհուրդ կերպով նայում էր դէպի կապուտակ երկինքը, հետաքրքրում էր թէ որպէս սպիտակ ամպերի պատառները շտապով լողում էին օդի մէջ, միանում էին, կուտակվում էին միմեանց վրա, կազմում էին սև թուղթեր։ Դա մրրիկ էր գուշակում...։ Այդպէս էր և Վարդանի սիրտը։ Նրա հոգում թաղնված, անորոշ, անկերպարանք կրքերը, կարծես, միանգամից միախառնվեցան, և ձևակերպեցին այն սրբազան զգացմունքը, որ հոգեբանների լեզուով կոչվում է սէր....

Վարդանը վաղուց գիտէր, որ Ստեփանիկը աղջիկ է։ Նրան յայտնի էին մինչև անգամ այն պատճառները, որ ստիպել էին նրա ծնողներին իրանց զաւակին տղայի հագուստով և տղայի անունով մեծացնել։ Այդ իսկ հանգամանքները գրաւեցին զգայուն երիտասարդի ուշադրութիւնը դէպի անբախտ աղջիկը, և այդ իսկ հանգամանքները լցրին նրա սիրտը մի հերոսական նախանձով, ազատելու նրան իր անբնական դրութիւնից։ Կարեկցութեան զգացմունքը տեղի տուեց սիրոյ զգացմունքին։ Բայց մինչև այն օր այդ զգացմունքը լուռ էր Վարդանի սրտի մէջ։ Մինչև այն օրը գոնէ միանգամ չէր ունեցել նրա հետ սիրային բացատրութիւններ, և ոչ որ և ինչ ցոյցով ակնարկել էր նրան, թէ իրան յայտնի էր նրա աղջիկ

լինելը։ Թէև Ստեփանիկը խիստ մտերմաբար ընտելացած էր նրա հետ, թէև երբեմն բնութիւնը պահանջում էր իրանը, և ծպտեալ օրիորդը, չը նայելով իր բոլոր զգուշութեանը, արտայայտում էր այն խորհրդաւոր յատկանիշները, ինչ որ յաստուկ են կնոջ, ինչ որ ծածկել չէ կարող հասակ առած աղջիկը...։

Վարդանը երկար պառկած էր պարտէզի մէջ, և անհանգըստութեամբ անդադար մի կողքից միւսի վրա էր շուռ գալիս։ Յանկարծ նրա ականջին դիպաւ խշխշոցի ձայն. յետ նայեց, տեսաւ, որ Ստեփանիկը գալիս էր իր մօտ։ Խե՛ղճ երիտասարդի սիրտը սկսեց դողդողալ. երբէք այնպէս չէր բաբախել այն երկաթէ սիրտը...։

Ստեփանիկը մօտեցաւ, և փոքր ինչ երկչոտ կերպով մի քանի քայլ հեռաւորութեան վրա կանգնելով, ասաց.

—Ա՛ռաջը պատրաստ է, հայրս կանչում է քեզ։

—Էֆէնդին էլ այնտեղ է, հարցրեց Վարդանը, պառկած տեղից վեր կենալով, և նստելով մի թումբի վրա, որ շինած էր որպէս հովանոց և շրջապատած էր կանաչ պատատուկներով։

Ստեփանիկը մի արհամարհական խոժոռ դրծելով իր սիրուն դէմքի վրա, պատասխանեց.

—Ի՛հ, գլողը տանէ նրան,—այնտեղ է։

—Դու էլ չե՞ս սիրում էֆէնդուն, Ստեփանիկ։

—Նրան ո՞վ է սիրում, որ ես սիրեմ։

Վարդանը մտածեց, որ ամենայարմար ժամանակ էր յանձնել Ստեփանիկին նրա համար բերած ընծան։ Նա խնդրեց նրան, որ մի փոքր սպասէ պարտէզում, մինչև ինքը կը գնար և կը բերէր։ Նա դիմեց դէպի սրահը, ուր բեռների մէջ դարսված էին նրա ապրանքները և մի քանի բոպէից յետոյ վերադարձաւ, բերելով իր հետ մի կապոց։ Նա կրկին մտաւ հովանոցի մէջ, հրաւիրով այնտեղ և Ստեփանիկին։

— Այրս սպասում է քեզ, ասաց Ստեփանիկը։

— Հա՛ատ չենք ուշանայ, նստիր ինձ մոտ, Ստեփանիկ, դեռ ճաշի ժամանակ չէ։ Հիմայ ես կը տամ քեզ այն բանը, որ բերել եմ քեզ համար։

Ստեփանիկը ուրախացած նստեց նրա մոտ, իսկ Վարդանը սկսեց բաց անել կապոցը։ Նրա մէջ դրած էր մի փոքրիկ արկղիկ, շինված սև փայտից և զարդարած գեղեցիկ նկարներով։ Վարդանը հանեց իր գրպանից բանալին և բաց արեց արկղիկը։ Նրա մէջ դրված էին զանազան կանացի գործիքներ՝ մկրատ, մատնոց, ասղաման և այլն, բոլորը արծաթով շինած և սիրուն կերպով պատրաստած։ Մի կողմում ամրցրած էր փոքրիկ հայելի, իսկ արկղի յատակում կար նուագարան, որը երիտասարդի լարելով սկսեց ածել։ Ստեփանիկը հիացմունքով նայում էր այդ առարկայի վրա, և նա իր կեանքում առաջին անգամն էր տեսնում մի այսպիսի գեղեցիկ բան։

— Ահա՛ն է, հարցրեց Վարդանը, ուղիղ նրա երեսին նայելով, — ա՛ռ. քեզ եմ տալիս։

Ստեփանիկը, որ սկզբում այնքան ուրախացաւ Վարդանի ընծայով, յանկարծ տխրեց, կարծես մի բան մտաբերեց նա, կարծես, նրան շատ դժուար լինէր այդ ընծայի ընդունելը։ Նա հրաժարվեցաւ, և բոպէական շփոթութիւնից յետոյ պատասխանեց.

— Ես ի՞նչ կանեմ մկրատը, մատնոցը և ասղամանը... դրանք աղջկայ բաներ են... ինձ համար մի ուրիշ բան պէտք է բերէիր... ինձ համար տղայի բաներ պէտք է բերէիր... ես խո աղջիկ չեմ...։

Այս խօսքը արտասանեց նա մի այնպիսի դողդոջուն ձայնով, որ կարծես թէ, այրում էին նրա նուրբ-վարդագոյն շրթունքը։

Վարդանը չէր սպասում Ստեփանիկի կողմից մինչև այս աստիճան ծածկամտութիւն. նա բոլորովին շուարած մնաց, և չը կարողա-

նալով կապել իր հոգեկան վիրավորմունքը, ասաց.

—Դու էլ աղջիկ ես, Լալա...։

—Ա՛խ, դու իմ անունն էլ իմանում ես...դուրեց օրիորդը և ընկաւ նրա կուրծքի վրա։

Երիտասարդը զրկեց նրան, որ ցած չընկնի։ Եւ Լալան իր սրտի սաստիկ խռովութեան մէջ, մի քանի անգամ մեղմ և արտասուալեան կերպով արտասանեց այդ խօսքերը. "Ես աղջիկ եմ... այ՛ո, աղջիկ եմ,,...։ Այդ խոստովանութիւնը առաջի անգամ դուրս պրծաւ նրա այնքան տարի փակված շրթունքներից մի օտար տղամարդի մօտ, որին սիրում էր և իր սէրը մինչև այնօր յայտնել չէր համարձակվում...։

Բայց երիտասարդը և օրիորդը իրանց քաղցր յափշտակութեան մէջ ամենևին չէին նկատում, որ մի զոյգ աչքեր ծառերի միջից նայում էին նրանց վրա և ուրախանում էին։ Դա Սառան էր, որին կոչեց այստեղ նուագարանի ձայնը։

—"Այժմ Լալան աղատված է...,, ասաց նա իր մտքում և հեռացաւ։

ԺԵ.

Ծերունի Խաչօի օդայի մէջ արդէն պատրաստ էր ճաշի սեղանը։ Տանուտէրը և Թոմաս էֆէնդին սպասում էին Լարդանին։ Այնտեղ նստած էին և կապալառու երկու զափթիաները, որ կառավարութիւնից տուած էին նրան,—երկու անողոքներ, որ ծառայում էին էֆէնդու ամեն տեսակ չարագործութիւնների մէջ։ Բացի դրանցից օդայի մէջ ոչ ոք չը կար, որովհետև Խաչօի որդիները երբեք չէին համարձակվի սեղանակից լինել, երբ ճաշի էին նստած

այնպիսի պատուաւոր անձինք։

—Իմ՛ յ կը դայ. այնքան կը՞ հաչի, որ հացներս հառամ կանէ, ասաց էֆէնդին, խօսալով Վարդանի վրա։

—Նա թէև երբեմն կծու հանդքներ է անում, բայց խիստ բարի սիրտ ունի, նկատեց տանուտէրը։

—Այդ ես էլ գիտեմ, տանուտէր, որ նրա սիրտը չար չէ, բայց բերնումը օձի թոյն ունի։ Մեն մարդու հետ չէ կարելի հանդքներ անել։ Ես որ հագում եմ, մարդիկ դողում են ինձանից։ Պէտք է գիտենալ, թէ ով է Թոմաս էֆէնդին։ Դու խօ տեսար սուլթանի ֆիրմանը։ Բայց ես քեզ մի ուրիշ բան կասեմ. Աղզուպի վալին ինձ միշտ իր ծնկի մօտ էր նստեցնում, տե՛ս, եթէ չես հաւատում, դրանցից հարցրու, նա ցոյց տուեց երկու զափթիաների վրա։

"Աղուէսից վկայ ուզեցին, իր պոչը ցոյց տուեց,,։ Այդ երկու խարերաները պատրաստի և երդուեալ վկաներ էին էֆէնդու ամեն մի ստախօսութիւնների համար։

—Մի՞թէ ես չեմ հաւատում, պատասխանեց տանուտէրը։

Թոմաս էֆէնդին զայրացած էր Վարդանի դէմ ոչ միայն նրա համար, որ երիտասարդի առաւօտեան խօսքերը վնասորեցին նրան, այլ ամեն անգամ, երբ նա պատահում էր կապալառուին, սովորութիւն ունէր նրան խայտառակել։

—Ես, ասաց կապալառուն, եթէ ուզենամ մի բոպէում աշխարհը տակնուվրայ կանեմ, և այդ անպիտանին ցոյց կը տամ, թէ ով է Թոմաս էֆէնդին։

—Ջահիլ է, խօսեց բարեսիրտ Ծերունին,—ջահիլի խօսքը կշռոքի մէջ չեն դնում։ Բայց ես դարձեալ կասեմ ձեզ, որ նա այնքան վատ տղայ չէ, որքան դուք կարծում էք։

Այդ միջոցին ներս մտաւ Վարդանը, բոլորովին դուռնամած,

մասյոյզ և լուռ։ Թոմաս էֆէնդին, որ մի բոլէ առաջ այնպէ բարկացած խօսում էր նրա դէմ, ինչպէս ասում են՝ ''պոչը քաշեց'', և իր յատուկ շողոքորթութեամբ ասաց նրան։

—Օրհնած, ո՞ւրքան սպասել տուեցիր ինձ, դու գիտես, որ առանց քեզ մի պատառ հաց անգամ Թոմաս էֆէնդին բերանը չը դնի։

—Այս գիտեմ,...պատասխանեց երիտասարդը, և առանց նրա վրա նայելու, գնաց իր տեղը նստեց։

Դ՛աշի ամբողջ ժամանակը Վարդանը նոյնպէս շատ քիչ խօսեց. խիստ տխուր էր, և կարելի էր մտածել, թէ կամ հիւանդ է և կամ մի տեղը ցաւում է։ Այդ մշտածիծաղ բնաւորութիւնը այժմ մոռացուել և թղպել էր ամպամած երկնքի նման։ Սէրը, որ շատերի մէջ ուրախութիւն և բաւականութիւն է ծնեցնում, որ շատերին խելքից հանում է, որ շատերի սիրտը լեցնում է մի սրբազան զգացունքով, և քաղցրացնում է նրանց կեանքի դառնութիւնները,—սէրը տխր եցրել էր այդ մարդուն։ Նա սեղանի մօտ շատ փոքր կերաւ, բայց չափազանց խմեց, կարծես թէ, գինու բաժակներով աշխատում էր հանդցնել իր սրտի կրակը։

Թոմաս էֆէնդին, իր սովորութեան համեմատ, շատախօսում էր։ Ի՞նչեր ասես, չէր պատմում նա իր կեանքից և իր անցեալից։ Դ՛ու նրա բոլոր խօսակցութիւնների մէջ երևում էր, որ Թոմաս էֆէնդին մի նշանաւոր մարդ է։ Ներսէս պատրիարդը նրան միշտ ''որդի'' էր կոչում. Խրիմեանին չէր հաւանում, որովհետև շատ հասարակ մարդ է և իրան թոյլ է տալիս մշեցի և վանեցի համալների հետ ''մասլահաթներ'' անել. Նուբար փաշան իր նամակների մէջ նրան միշտ գրում է ''ազնիւ բարեկամ''։ Թէ Բոսփորի ափերի վրա նա մի պալատ ունի, որ անգլիացիներին վարձով է տուած. թէ Երուսաղէմի տաճարին նրա պապերը ընծայել են մի մեծ դու-

մար, որի համար ամեն օր Ս. Յակոբայ վանքում պատարագ են մատուցանում իրանց ազգատոհմի համար. թէ իր և Օտեանի մէջ սառնութիւն ընկաւ, պատճառն այն էր, որ նա իր աղջիկը ուզում էր տալ, բայց ինքը չուզեց առնել և այլն և այլն.—հազարումէկ այս տեսակ առակներ էր պատմում նա, բայց Վարդանը համաբեա չէր լսում, իսկ միամիտ տանուտէրը հետաքրքրութեամբ լսում էր և զարմանում էր։ ''Ոնքան բախտաւոր կը լինի իմ Լալան, մտածում էր նա, երբ մի այսպիսի մարդու կինը կը դառնայ, որը Օտեանի աղջիկը չէ առել, որը Ռոսֆորի ափերի մօտ պալատ ունի,,։

Յետոյ նա սկսեց խօսել պոլիտիկայից։ Այդ այն քաղաքական յուզմունքների ժամանակն էր, որ Բալկանեան թերակղզու վրա սլաւոնական ժողովուրդը աշխատում էր իր արիւնով ազատութիւն ձեռք բերել. Ս. Պօլսում կօնֆէրենցիայ էր կազմել նրանց վիճակը տնօրինելու համար, և Միթհադը, այդ երևելի դիպլոմատիկական ձեռնածուն, հրատարակել էր օսմանլուների սահմանադրութիւնը։ Թոմաս էֆէնդին էլ գիւղական օդայի մէջ նստած, վճռում էր հայոց ազգի ապագան։

Լսելով սլաւոնների ''խենթութիւնների,, վրա, որ նրանք համարձակվեցան ապստամբվել մի ''բարբարաբ,, ազգի դէմ, որպէս Թուրքն էր, Թոմաս էֆէնդին սկսեց սաստիկ յարձակվել հայերի վրա, յայտնելով, թէ հայերի մէջ էլ գտնվում են այնպիսի ''խենթեր'', որոնք Թուրքի լուծը ծանր են համարում և քաղաքական ազատութեան, ինքնավարութեան վրա են մտածում։ Ահա յայտնեց, թէ առանց Թուրքերի հայերը մի կորած ժողովուրդ են, թէ հայերը իրանք իրանց կառավարել չեն կարող։

Այդ ժամանակ միայն Վարդանը չը կարողացաւ համբերել։ Ահա ասաց.

—Ձեզ նմաններին, որ ծծումէք հայի արիւնը Թուրքի կառավարութեան անկարգութիւնների շնորհիւ,—ձեզ նման մուլթէզիմներին, կապալառուներին, ի հարկէ, միշտ օգտակար է Թուրքը և նրա անարդար ու անիրաւ իշխանութիւնը։ Դուք ջրի պղտորութեան մէջ ձուկ բռնողներ էք. պարզութիւնը ատելի է ձեզ։ Դուք խաւար էք սիրում, որովհետև գողերը ատում են լոյսը։

—Պարո՛ն, ձայն տուեց կապալառուն, մտածի՛ր, որ քեզ մօտ երկու զափթիաներ են նստած։

—Այդ զափթիաներով դու վախեցրու այն խեղճ և ողորմելի գիւղացիներին, որոնք այն աստիճան տխմար են, որ հաւատում են, թէ դու Յոսֆորի վրա պալատներ ունես, թէ դու Օտեանի աղջիկը չաւելցիր, կամ ս. Յակոբայ տաճարում ամեն օր քու հոգու համար պատարագ են մատուցանում...։ Ընէ՛ծք, միայն անէծքի արժանի են ձեզպլխիները... Դուք էք հայի տունը քանդողները, սկսեալ գիւղական շնչին մուլթէզիմից, որի ներկայացուցիչն ես դու, մինչև Բարձր Դրան այն խոշոր ամիրաները, որոնք իրանց շահերի համար իրանց ազգի շահերը վաճառում են....

Թոմաս էֆէնդին բարկանալ չը գիտէր, այսինքն կամենում եմ ասել, որ նա բարկանում էր այն ժամանակ միայն, երբ տեսնում էր որ իր հակառակորդը իր առումների մարդ է, որին կարող է դդղելը կարող է ուղածին պէս միսը ծամել։ Բայց նա Վարդանին վաղուց ճանաչում էր, այս պատճառով, իր անդգոյշ սխալը ուղղելու համար նա աշխատեց քանին կատակի ձև տալ, ասելով.

—Տեսնում եմ, որ դինին շատ թունդ էր. օրհնած, ի՞նչու ես այսքան խմում, երբ խմելու շնորք չունէս։

Վարդանը խէթ աչքով նայեց նրա երեսին և ոչինչ չը պատասխանեց։ Նրա երեսի վրա կարելի էր նշմարել զղջանք միայն

դէպի այդ ցած շողոքորթը։

Ծերունին նոյնպէս լուռ էր. նա զգում էր Վարդանի խօսքերի ճշմարտութիւնը, բայց մի և նոյն ժամանակ չէր հաւանում նրա համարձակութեանը, մտածելով, որ մի պաշտօնական մարդու հետ անվայելուչ էր այսպէս խօսել։ Այս պատճառով նա շատ ուրախ եղաւ, երբ ճաշը վերջացաւ, բայց չէր սպասում, որ մի նոր խառնուրդիւն ևս պիտի ծագէ։

Ճաշելուց յետոյ իսկոյն ղահվէ տուեցին, տեղայնի սովորութեան համեմատ, առանց շաքարի։ Թոմաս էֆէնդին պատուիրած էր, որ ամէն անգամ, երբ ինքը այս տանը ղահվէ խմելու լինի, պէտք է նրանից յետոյ ծխելու չիբուխը Ստեփանիկը պատրաստէ,— "որովհետև Ստեփանիկի ձեռքով պատրաստած չիբուխը աւելի համով է լինում", ասում էր նա։ Մի զարմանալի գաղտնիք կար այս խեղճ պատանու ճակատագրի մէջ։ Ցաթթահ-բէկը Խաչօի տանը հիւր եղած ժամանակը պահանջում էր նրա ձեռքից ղահվէ ընդունել, ասելով, թէ "շատ համով է լինում", իսկ Թոմաս էֆէնդին նոյն մաքով չիբուխ էր պատրաստել տալիս։ Գոնէ քուրդ բէկը գիտէր Ստեփանիկի աղջիկ լինելը և սիրում էր նրան, բայց հայ էֆէնդին նոյնպէս գիտէր այդ գաղտնիքը, նոյնպէս սիրո՞ւմ էր նրան, որ նրա ձեռքով պատրաստված չիբուխը համով էր լինում...

Երբ Ստեփանիկը տաճկական երկար չիբուխը ներս բերեց, և մատեցաւ, կամենում էր տալ էֆէնդուն, Վարդանը բոլորովին դժվեցաւ։ Նրան յայտնի էր այդ թուրքական սովորութեան կեղտոտ նշանակութիւնը, այս պատճառով նա խլեց պատանու ձեռքից չիբուխը, և դուրս գցելով օդայի պատուհանից, ասաց նրան.

—Հեռացի՛ր, Ստեփանիկ։

Պատանին շուարած դուրս գնաց։

Արծաթ չիբուխը էֆէնդու գլխին զարկեցին. նա կատաղեցաւ։

—Այսպիսի հանաքներ ես չեմ սիրում, ասաց նա,—դու անպատ-
ուում ես ինձ։

—Դեղ նման մարդիկ պատուի վրա խոսելու իրաւունք չունեն։

—Ո՞ւ, ե՞ս, այս ամբողջ գաւառի մուլթէղլի՛մը, դուռաց կապալա-
ռուն։

—Այո՛, դուն,—այս ամբողջ գաւառի աւազակը։

Կապալառուն մի քանի շարժումներ գործեց, ցոյց տալով, թէ
ուզում է տեղից վերկենալ։

—Մի՛ շարժվիր, եթէ ոչ, շան նման կը սատկացնեմ, ասաց Վար-
դանը, ձեռքը տանելով դէպի իր սուրը։

Օ՛ափթիաներից մէկը մէջ մտաւ.

—Ուզուր էք բարկանում, պարոն, էֆէնդին ձեզ խօ մի վատ բան
չասեց։

Վարդանը, առանց նրա վրա ուշադրութիւն դարձնելու, կրկին
դիմեց կապալառուին, ասելով.

—Լի՛ր, սովորել էք Թուրքերի նման ամեն հայի տուն մտնել,
նրա սեղանը լափել, նրա գինին լակել և նրա հարսին, աղջկան, ջա-
հել տղային անարժան ծառայութիւններ անել տալ։ Լի՛ր...։

Ծերունի տանուտէրը մնացել էր քարացած, նրա բերանը փակ-
վել էր, իսկ երբեմն երեսը խաչակնքում էր և Աստուծոյ անուն էր
տալիս, որ չարը խափանվի։

Բայց էֆէնդին որքան պոռոտախօս էր, որքան պարծենկոտ էր
և որքան փքված սպառնալիքներ կարդալ գիտէր, այնքան էլ աղուէ-
սի նման երկչոտ էր։ Նկատելով ռուսաստանցի երիտասարդի վայրե-
նի կատաղութիւնը, հասկացաւ, որ նրա հետ չէր կարելի վարվել,
որպէս վարվում են Աշակերտի հայ գիւղացու հետ. նա իր մօտ սուր
ունէր և մոսկովների թագաւորի հպատակն էր։ Այս պատճառով, իր

''փասափուսէն,, հաւաքելով, խիստ մեղմ ձայնով ասաց.

—Ստուած էլ գիտէ, որ ես Թուրքերի սովորութիւններին չեմ հետևում։ Դու իզուր զրպարտում ես ինձ, Վարդան։

Վարդանը պատասխանեց առաջվայ խռովված ձայնով.

—Ինչ եմ զրպարտում.... քեզ, որ Թուրքերի մոտ նամազ ես անում, իսկ հայոց եկեղեցու սեղանի վրա պատարագ ես մատուցել տալիս ռամիկների համակրութիւնը դրաւելու համար... քեզ, որ Թուրքերի մոտ ասում ես, Թէ բոլոր հայերը ''գաւուներ,, են. իսկ հայերի մոտ հայհոյում ես նրանց.... քեզ, որ Թուրքերի կառավարութեան առջև մատնում ես ամեն մի ազնիւ և իր ազգի շահերը մտածող հային... քեզ, որ աւազակների հետ ընկերանում ես և դատարանների առջև սուտ վկայութիւն ես տալիս, Թէ հայերը անիրաւացի են բողոքում իրանց հարստահարութիւնների մասին... քեզ, որ տասը տեղ պսակվել ես, կին ես առել, քո կնիկները Թողել ես և այստեղ կրկին ուզում ես ամուսնանալ...։—Դո՞ւ չես հետևում Թուրքերի սովորութեանը... Բայց ես կասեմ, որ Թուրքը հազարապատիկ ազնիւ մարդ է, քան քեզ նման հայը, որովհետև, դու ոչ հայ ես և ոչ Թուրք...

Վերջին խօսքը, Թէ էֆէնդին տասը տեղ պսակվել է և այստեղ կրկին ուզում է ամուսնանալ,—կայծակի նման հարուածեց խեղճ ծերունի Խաչօին։ Խար նա իր Լալային ուզում էր տալ այդ մարդուն, որ Վ. Պոլսում ամիրայ ազգականներ ունէր, որ Բոսփորի ափերի մոտ պալատ ունէր, որ Օտեանի աղջիկը չէր առել...։ ''Ոչ, ոչ, մտածեց նա, Վարդանը զրպարտում է նրան. Թոմաս էֆէնդին խաբեբայ մարդ չէ,,...

Վարդանը իր սրտի բոլոր մաղձը դուրս Թափելուց յետոյ դուրս գնաց։ Նրա բացակայութեան ժամանակ էֆէնդու լեզուն բացվեցաւ.

—Այս անպատճառ կը գրեմ սուլթանին, ասաց նա մի առանձին նշանակութիւն տալով իր խօսքերին,—ես ռուսաց թագաւորին էլ կը գրեմ, և անպատճառ այդ անպիտանին Սիբիր կորցնել կը տամ...։ Թոմաս էֆէնդու հետ այս տեսակ հանաքներ անել չէ կարելի... ‘‘Էշին մինչև չը ծեծես, իր չափը չի ճանաչի,,...

Թոմաս էֆէնդին սովորութիւն ունէր միշտ մեծ մարդերի անունով սպառնալիքներ կարդալ, և ցոյց տալ թէ ինքը նրանց հետ յարաբերութիւններ ունի, և ինչ որ կամենայ, կարող է կատարել։ Ծերունի Խաչօն, թէև յիմար մարդ չէր, բայց այնքան շատ հարուածներ էր կերել այս տեսակ մանր էֆէնդիներից, որ միւս դիւղացիների նման ինքն էլ հաւատում էր, թէ նրանք ինչ որ կամենան, կարող են կատարել։ Այս պատճառով, լսելով էֆէնդու վերջին խօսքերը, թէ նա Վարդանին Սիբիր կորցնել կը տայ, վեր կացաւ, և կապալառուի ծնկերը գրկելով, արտասուքը աչքերում սկսեց աղաչել.

—Ի սէր Աստուծոյ, մի՛ կորցնէք նրան, իմ ալևոր գլխին բաշխեցէք, դուք դիտէք, որ նա խենթ է...

Էֆէնդին առժամանակեայ մտածութիւնից յետոյ պատասխանեց.

—Չեզ եմ բաշխում, Ծերունի, որովհետև քո տան հացը կերել եմ։

ԺԶ.

Փորձանքը խումբերով է գալիս, երբ կամենում է խաւարացնել մի խաղաղ ընտանիքի բարօրութիւնը։ Ամեն կողմից դժբախտութիւնը սկսել էր պաշարել Ծերունի Խաչօի տունը. ամեն կողմից սպառնում էին նրան զանազան տեսակ վտանգներ։

Վարդանի կուիը Թոմաս էֆէնդու հետ ծանր տպաւորութիւն գործեց ամբողջ ընտանիքի վրա։ Տանացիներից ոմանք խօսում էին և ծիծաղում էին էֆէնդու երկչոտութեան վրա և գովասանում էին Վարդանին, իսկ ոմանք մեղադրում էին նրան, ասելով, խենթ է և իր լեզուն պահել չը գիտէ։ Առաւել զայրացած էին Վարդանի դէմ Խաչօի որդիներից մի քանիսը, Օհանը և Յակոբ։ Նրանք ասում էին, թէ ի՞նչպէս կարելի է կառավարութեան մարդուն այնպէս խայտառակել։ Կառավարութեան մարդը ոչ միայն իր պաշտօնակատարութեան ժամանակ, այլ և մասնաւոր կեանքի մէջ, նրանց կարծիքով, պաշտօնական նշանակութիւն ունէր, նրան հակառակել անկարելի էր։

Ոչ սակաւ անհանգիստ էր և Ծերունի տանուտէրը։ Նա թէև չէր մեղադրում Վարդանին, բայց որքան էլ իրաւացի լինէր նա, այսուամենայնիւ, նրա վարմունքը էֆէնդու վերաբերութեամբ անպատշաճ էր համարում։ Ծերունի Խաչօն լաւ էր ճանաչում էֆէնդու հոգին. այդ հին չարագործը պիտի աշխատէր ջնասել Վարդանին, և եթէ ջնասել չը կարողանար, նրան շատ հեշտ էր իր վրէժխնդրութիւնը թափել խեղճ Ծերունու տան վրա։ Կապալառուն օրինաւոր պատճառներ ունէր մատնելու տանուտէրին կառավարութեան առջև, նրա համար, որ իր տանը ընդունում էր Վարդանին նման նշանաւոր կանտրաբանդիստին։

Միւս կողմից, Ծերունի Խաչօն՝ զրկվում էր մի մեծ յոյսից։ Նրա մտատանջութեանը չափ չը կար, սկսեալ այն րոպէից, երբ լսեց Վարդանի բերնից, թէ Թոմաս էֆէնդին մի քանի անգամ ամուսնացած է եղել և զանազան տեղերում կնիկներ՞է թողել։ Այդ՞ մարդու համար էր նշանակել նա իր Աղային, հիմա նրա բոլոր յոյսերը ոչնչացան։ Բայց ի՞նչով և ո՞րպէս կարելի էր ստուգել, թէ Վար-

դանը ուղիղ էր ասում։ Թէև Ծերունին նրան ստախօս չէր համարում, բայց ո՞վ է իմանում, կռիւի մէջ յայտնված ամեն ճշմարտութիւն կասկածաւոր է թւում։

Իսկ այդ դարշելի և անամօթ կապալառուի ի՞նչն էր գրաւում Ծերունի Խաչօին, որ ցանկանում էր իր սիրելի աղջկայ բախտը կապել մի այնպիսի խաբեբայի հետ։ Ծերունին գիտէր, որ նա մի անգութ, անխիղճ և ցած հարստահարիչ է, թէ նրա համար ոչինչ սուրբ բան չը կար, թէ նա պատրաստ էր իր շահերին ամեն բան զոհել։ — Այսու ամենայնիւ, Ծերունին ամեն բան մոռանում էր, երբ իր առջև տեսնում էր իշխանութիւն։ Նա մի հին նախապաշարմունքով միշտ պատրաստ էր խոնարհվել մունդիրի առջև։ Նրա կարծիքով, արքունի մուլթէզիմի, այդ փոքրիկ պաշտօնական մարդու մունդիրի մէջ ծածկվում, անյայտանում և ոչնչանում էին ամեն տեսակ անազնիութիւններ։ Պաշտօնը սրբում էր կեղտերը։

Այս պատճառով Ծերունի Խաչօին խիստ հրապուրիչ էր ունենալ էֆէնդու նման մի փեսայ, որ բարձր էր հասարակ ամբոխից, որի առջև բոլորը խոնարհվում էին։ Ծերունին որքան էլ պարզ և արդարամիտ մարդ լինէր, բայց որպէս տանուտէր, որպէս մի ամրողջ գիւղի ղլխաւորը, ունէր իր փոքրիկ փառասիրութիւնները։ Նա դժուար կը համաձայնվէր իր աղջիկը տալ մի հասարակ գիւղացու, մանաւանդ երբ այնպիսի խորհրդաւոր պայմանների մէջ էր պահել և մեծացրել նրան։ Թօմաս էֆէնդու ընտրութեան մէջ նա ունէր մի ուրիշ գործնական նպատակ ևս։ Ինքը որպէս տանուտէր, անդադար յարաբերութիւններ ունենալով տեղային կառավարութեան հետ, էֆէնդին կարող էր շատ դժուարութիւնների մէջ օգնել նրան։ Իսկ այժմ նրա յոյսերը միանգամայն ոչնչացաւ...։

Այդ բոլորի հետ, եթէ նրան յայտնի լինէր, թէ ի՞նչ վիճակ

է սպառնում իր սիրելի Լալային քուրդ Ցաթթահ-բէկի կողմից, այն ժամանակ գուցէ գերեզմանը միայն կարող կը լինէր վերջ դնել խեղճ ծերունու ցաւերին։ Բայց որդիները դեռ նրան ոչինչ չէին յայտնել։ Այդ դաղտնիքի կսկիծը ցեցի նման ուտում և մաշում էր նրա որդիների, մանաւանդ Այրապետի և Պոլի սրտերը միայն, որոնք, իրանց եղբայրների հետ ունեցած անյաջող խորհուրդից յետոյ, չը գիտէին, թէ ի՞նչ պէտք էր անել իրանց քրոջ կորուստից ազատ պահելու համար։ Ո՞նչ կը լինէր խեղճ Լալայի վիճակը, երբ քուրդ բէկը կը յափշտակէր, կը տանէր նրան հօր տնից. կարո՞ղ էր նա մահմեդականի կին լինել, թէ իր քոյր Սօնայի նման իր կեանքի դառնութիւնները կը վերջացնէր անձնասպանութեամբ...։

Այդ բոլոր մտատանջութիւնները, այդ բոլոր տխուր թախիծները Լալայի համար էին, բայց նա միայն էր, որ այն ժամանակ իրան ուրախ էր զգում և իրան բախտաւոր էր համարում։ Իր սիրած տղամարդի ձեռքից խորհրդաւոր արկղիկը ընդունելուց յետոյ, այժմ, կարծես, նրան այրական հագուստը այրում լինէր նրա մարմինը։ Նա աղջիկ էր, ցանկանում աղջկայ նման հագնվել ցանկանում էր կին լինել...։ Նա դեռ զգում էր իր շրթունքի վրա Արդանի ջերմ համբոյրները, և նրա ականջներին դեռ զարկում էին երիտասարդի քաղցր խօսքերը։ Բայց սկսեալ այն րոպէից, երբ նա իր աչքով տեսաւ Արդանի յաղթութիւնը էֆէնդու դէմ, մի մարդու դէմ, որի առջև դողում էր ամբողջ գաւառը,—Արդանի նշանակութիւնը աւելի բարձրացաւ օրիորդի աչքում։ Չը գիտեմ ի՞նչու կնիկները սիրում են տղամարդի մէջ տեսնել մեծութիւն, գերազանցութիւն և զօրութեան անհամեմատ առաւելութիւն։ Նրանք հիանում են, երբ տղամարդի մէջ նկատում են մի յատկութիւն, որ բարձր էր կանայի ուժից։ Արդանը պաշտելի դարձաւ Լալային, երբ իր զօրութեան ներքոյ ձ՝նչեց, ոչնչ-

չացրեց հպարտ կապալառուին, որին Լալան բոլոր սրտով ատում էր։ Լալային շատ անգամ պատահել էր համբերել այդ անամոթի լրբութիւններին, և ամեն անգամ, երբ նա իր հօր տունն էր գալիս, նա միշտ աշխատում էր փախչել և թաքնվել նրանից, բայց հայրը դարձեալ կանչել էր տալիս նրան, որ էֆէնդու համար չիբուխ պատրաստէ, որովհետև նրա ձեռքով պատրաստված չիբուխը համով էր լինում..։

Լալան օդայի մէջ տեսած և լսած բոլոր բաները պատմեց իր երէց եղբօրը՝ Հայրապետին, թէ որպէս վարվեցաւ Արդանը էֆէնդու հետ։

—Շա՛տ լաւ է արել, պատասխանեց Հայրապետը, պէտք է սատկացնէր այն դարշելի, սովորել է խեղճ գիւղացիներին տանջել, կարծում է, թէ ամեն մարդ նրանց նման կը լինի։

Լալան պատրաստվում էր իր եղբօր պարանոցին փաթաթվել և նրա առջև բաց անել իր սիրտը, բոլորը պատմել նրան, թէ ինքը սիրում է, վաղուց սիրում էր Արդանին, և խնդրել, որ նա այդ մասին խօսէ իր հօր հետ։ Բայց Հայրապետը շուտով անցից դուրս գնաց, կարծես, մի շատ հարկաւոր գործ դրսում սպասում էր նրան։

Նրա կինը՝ Սառան այսօր պէտք է տեսութիւն ունենար Ֆաթթահ-բէկի կնոջ՝ Խուրշիդի հետ։ Աղ—առաւօտեան յայտնվեցաւ Ջաւօն և ասաց, թէ իր տիկինը ուխտագնացութեան պատրուակով պիտի գայ Օ... գիւղին մերձաւոր հին մատուռի մէջ մատաղ կտրելու, որովհետև նրա փոքրիկ որդին հաղում էր, և նշանակել է այնտեղ տեսութիւն Սառայի հետ։ Այդ մատուռը հաւասար կերպով պաշտվում էր թէ քրդերից և թէ հայերից։ Սառան շատ ուրախացաւ, երբ տեսաւ, որ Խուրշիդը կատարել է նրա ցանկութիւնը, որովհետև նա ինքը առաջուց Ջաւօի միջոցով խնդրել էր այդ տեսութեան մասին։

Բաժանվելով Լալայից, Հայրապետը շտապում էր գնալ՝ տեսնել թէ ի՞նչ եղաւ տեսութեան հետևանքը։ Նա դուրս եկաւ գիւղից, և կէս ճանապարհի վրա նստած, մի ահագին ժայռի հովանու ներքև անհամբերութեամբ սպասում էր Սառային, որ մատուռից պիտի վերադառնար նոյն ճանապարհով։

Խիստ հետաքրքիր տեսարան էր ներկայացնում այն տեղը, ուր նստած էր Հայրապետը։ Դա մի լեռան ստորոտ էր, որ ծածկված էր ժայռերի բեկորներով, որոնք ժամանակի խորտակիչ ձեռքով ջարդ ու փշուր եղել և թափվել էին ցած։ Նրա շրջակայքը պատած էր վայրենի մացառներով և զանազան տեսակ թփերով, որոնց միջից տեղ-տեղ բարձրանում էին ծառեր։ Հայրապետի ուշադրութիւնը գրաւեց մի խնձորենի. նա տեսաւ, որ ժիժքը *) փաթաթվել էր նրա բունին, վեր էր բարձրացել, և ածելով, դէպի ամէն կողմը տարածել էր իր օձի նման ոլորուն ոստերը։ Նա, կարծես, աշխատում էր իր ծանրութեան ներքոյ ճնշել, խեղդել, մաշել և միանգամից կլանել խեղճ խնձորենուն, որի վերին ճիւղերը արդէն գօսացել, տերևներից զրկվել և չորացել էին...։ Լինում են բոպէներ, որ հասարակ մարդն անգամ փիլիսոփայ է դառնում։ "Ահա մի գեղեցիկ օրինակ, մտածում էր Հայրապետը, ահա մի վայրենի բոյս, որ ինքը չէ գործում, չէ աշխատում, մայր հողի մէջ արմատներ չունի, այլ իր ճանկերի մէջ յափշտակելով մի աւելի քաղաքակրթված և պտղատու բոյսին, ձրի կերակրվում է նրա հաշուով, ագահութեամբ ծծում է նրա հիւթը, և վերջապէս սպառնելով նրա կենսական ուժերը, սպանում է նրան...։ Միթէ այսպէս չէ՞ վարվում մեզ հետ քուրդը. միթէ նա էլ մի այսպիսի ժիժք չէ՞, որ ապրում է խեղճ հայի հաշուով,...

Հայրապետը զգայուն մարդ էր և բաւական պարզ հասկացո-

*) Ժիժքը պատատուկների կամ պարապետները մի տեսակն է. պարազիտները կերակրվում են օտար բոյսերի հիւթով

ղութիւններ ունէր։ Ոչ տեղից նա սեպհականեց իրան այդ հասկացողութիւնները։ Ի հարկէ, եթէ նա իր հայրենի աշխարհի հօրիզոնից միանգամ ևս ոտքը դուրս դրած չը լինէր, անտարակոյս, կը մեծանար, կը զարգանար նոյն սահմանափակ նախապաշարմունքներով, որպէս էին նրա հայրենակիցները։ Բայց բախտը ուրիշ կերպ անօրինեց նրա կեանքը։ Նա իր երիտասարդութիւնը անց էր կացրել օտար աշխարհներում։ Դեռ պատանի հասակում Այրապետը, չը գիտեմ ինչ պատճառով, անբաւականութիւն ունեցաւ հօր հետ, և որպէս այդ շատ անգամ պատահում է դաւառներում, թողեց հօր տունը և սկսեց թափառել երկրէ երկիր։ Նակատագիրը նրան ձգեց Պ. Պօլսի քաղաքի մէջ, որ ներկայացնում է Եւրոպայի և Ասիայի հանդոյցը։ Այստեղ անցաւ նա կեանքի զանազան շրջաններից, և թէև մի հիմնաւոր բան չը սովորեցաւ, բայց սեպհականեց շատ լուսաւոր գաղափարներ, որ ծանօթ չեն հասարակ գիւղացուն։

Այրապետը երկար նստած այն քարաժայռի հովանու ներքոյ, սպասում էր կնոջը։ Արևը մօտ էր մայր մանելու և նրա վերջին ճառագայթները գեղեցիկ կերպով լուսաւորում էին լեռների գագաթները։

Վերջապէս յայտնվեցաւ Սառան։ Այրապետը հեռուից նշմարեց նրա պայծառ դէմքը, որով նախադուշակեց, թէ կինը բերում էր ուրախալի լուրեր։

—Տղա՞յ է, թէ աղջիկ, հարցրեց Այրապետը հեռուից։

—Տղայ է, պատասխանեց կինը ժպտելով, և նստեց ամուսնի մօտ, որովհետև շատ յոգնած էր։

Այդ ռամկական հարց ու պատասխանը նշանակում էր, թէ ծնունդը որ սեռին է պատկանում, այսինքն տեսութեան հետևանքը ուրախալի է, թէ տխուր. որովհետև գիւղացու հասկացողութեամբ

տղան ուրախութիւն է նշանակում, իսկ աղջիկը տխրութիւն։

Սառան սրբեց ճնկատի քրտունքը մի փոքր շունչ առեց, հանգըստացաւ, և ապա սկսեց պատմել, թէ ինչ խօսեց և ինչ լսեց քուրդ տիկնոջից։ Նրա պատմութեան բովանդակութիւնը այս էր.

Խուրշիդը յայտնել էր, թէ բէկը այժմ շատ չէ մտածում Ստեփանիկի մասին, թէ նա զբաղուած է այնպիսի ծանր հոգսերով, որ առժամանակ գոնէ նրան մոռանալ են տուել Ստեփանիկի սէրը։ Նա ասել էր, թէ բէկը հրահանգներ է ստացել Էրզրումի վալիից և այժմ ինչ—որ պատրաստութիւններ է տեսնում,—իր ցեղի տղամարդերի անձնահամարն է հաշվում, նրանց զէնքեր է բաժանում, փող է տալիս, որ իրանց համար ձիաներ առնեն, հագուստ պատրաստեն և այլն։—Բայց թէ ի՞նչ ձեռնարկութեան համար են այդ պատրաստութիւնները, ինքը Խուրշիդը չը գիտէ։ Միայն նա դարձեալ խորհուրդ է տալիս, որ Ստեփանիկին կամ մի հեռու տեղ փախցնեն և կամ շուտով մի մարդու հետ ամուսնացնեն, որովհետև ինքը հաստատ գիտէ, որ բէկը վերջիվերջոյ կը կատարէ իր մտադրութիւնը խեղճ աղջկայ մասին։ "Թէև, աւելացրել էր տիկինը, ես այդ մասին խօսել եմ իմ հօր հետ, թէև իմ հայրը խոստացաւ սանձ դնել բէկի կրքերին, բայց ինքը, Խուրշիդը, շատ չէ հաւատում բէկի խոստմունքներին, և դուցէ գործը այն հետևանքը կունենայ, որ ինքը ստիպված կը լինի թողնել իր ամուսնի տունը և բաժանվել նրանից,,։

Հայրապետը խորին ուշադրութեամբ լսում էր Սառայի պատմութիւնը, երբ վերջացրեց, նա ասաց.

—Դրանով վտանգը չէ կարելի անցած համարել։ Այս բոլոր պատմութեան մէջ միայն մի ուրախալի բան կայ, այն է, որ գործը կը յետաձգվի և մենք ժամանակ կը վաստակենք Աղայի վիճակը տնօրինելու համար։

—Ես էլ այսպէս եմ մտածում, պատասխանեց Սառան։

—Ուրեմն ի՞նչ պէտք է անել, հարցրեց Հայրապետը։

—Ուրիշ ճար չը կայ, պէտք է Լալային մէկի հետ պսակել։

—Հայդ բոլորովին չի աղատի նրան։ Մէկը կարող է պսակված կինն էլ ամուսնի գրկից դուրս քարշել և տանել։

—Պէտք է մի այնպիսի մարդու հետ պսակել, որ Լալային այստեղ չը պահէ, այլ վեր առնէ և տանէ մի ուրիշ երկիր, ասաց Սառան։

—Շատ գեղեցիկ միտք է, պատասխանեց Հայրապետը,—բայց ո՞րտեղից կարելի է գտնել մի այսպիսի մարդ։ Դու գիտես, որ մեր գիւղացիներից ոչ մէկը չի յանձն առնի մի այսպիսի ամուսնութիւն, նրա համար որ, կը վախենայ և կը մտածէ, եթէ Լալային տանելու լինի մի ուրիշ երկիր, այն ժամանակ բէկը նրա տանը կրակ կը տայ և նրա բոլոր ազգականներին սրից կանցկացնէ։ Ո՞վ է այն մարդը, որ յանձն առնէր այս տեսակ զոհաբերութիւններ։

—Մարդը պատրաստ է, պատասխանեց Սառան ուրախ ձայնով։

—Ո՞վ է։

—Վարդանը։

Հայրապետի տխուր դէմքը ընդունեց խիստ ուրախ արտայայտութիւն, երբ Սառան սկսեց պատմել նրան, իւր այն օրվայ տեսածը տան պարտէզի ծառերի մէջ, թէ ո՛րպէս Վարդանը և Լալան գրկախառնվել էին միմեանց հետ, համբուրվում էին և խոստանում էին միմեանց մշտական սէր։

—Հայդ լաւ է, ասաց Հայրապետը, - Վարդանը, միայն Վարդանը կարող է աղատել Լալային։

Երեքը արդէն մայր էր մտել։ Երկու ամուսինները վերկացան և սկսեցին շտապել դէպի տուն։ Հանապարհին Հայրապետը մտա-

ծում էր այն բանի վրա, թէ ի՞նչ պատրաստութիւններ է տեսնում բէկը, ի՞նչու համար է նա զէնքեր բաժանում: Մի՞թէ այդ մի սարսափելի ձեռնարկութեան նախապատրաստութիւն չէ՞ր...:

ԺԷ.

Բոլորովին մութն էր, երբ Հայրապետը և Սառան վերադարձան տուն: Նրանք իմացան, որ Թոմաս էֆէնդին Վարդանի հետ ունեցած անբաւականութիւնից յետոյ դժգոհութեամբ հեռացել էր իրանց տնից, և Ծերունի Խաչօն այդ մասին շատ անհանգիստ էր, վախենալով, մի գուցէ կապալառուն իրանց համար մի չար որոգայթ լարէ:

Բայց Վարդանը, չը նայելով իր դիւրաբորբոք և դիւրագրգիռ բնաւորութեանը, այնքան անքաղաքաւարի չէր, որ իզուր տեղը անպատուէր մէկին: Նա համարում էր էֆէնդուն մի գարշելի մարդ, որ թուրք կառավարութեան ներկայացուցիչների ձեռքում գործիք դարձած, ծծում էր իր համազգիների արիւնը, հարստահարում էր և աղքատացնում էր նրանց: Բացի դրանից, նրան յայտնի էր կապալառուի անցեալը: Այդ մոլաշրջիկ խաբեբան մի և նոյն պաշտօնով եղել էր Հայաստանի շատ կողմերում, և իրաւ, շատ տեղերում պսակվել էր, իր կնիկները թողել էր և շատ տեղերում խելքից հանել էր անմեղ աղջիկներին: Այժմ մի և նոյն կեղտոտ նպատակներն ունէր և Լալայի վերաբերութեամբ, և օգուտ քաղելով նրա հօր միամտութիւնից, կամենում էր մի զզուելի դեր խաղալ: Այդ, ի հարկէ, տանել չէր կարող Վարդանը. մանաւանդ մի աղջկայ վերաբերութեամբ, որին ինքը սիրում էր:

Բայց էֆէնդու շուտափոյթ կերպով Ծերունի Խաչօի տնից հեռանալու պատճառը միայն այն չէր, որ նա անբաւականութիւն ունե-

ցաւ Վարդանի հետ և չը կամեցաւ միւսանգամ տեսնել նրա երեսը։ Լֆէնդին բաւական համբերող էր դէպի վերաւորանքներ. նա վաղուց սովորել էր լռութեամբ տանել դրանից աւելի խիստ անարգանքներ։ Բայց նա այսօր մի առանձին սուրհանդակի ձեռքով թուղթ ստացաւ, որով հրամայում էին նրան հաւաքել իր ձեռքի տակ գտնված արքունի ցորեանները և գարիները առանձին ամբարներում, և բնաւ չը ծախել, որովհետև կառավարութեանը պէտք էին։ Կարծես, մի բան գաղտնի կերպով պատրաստվում էր. այստեղ՝—պաշար, իսկ այնտեղ, Գաթթահ-բէկի բանակի մէջ՝—զէնքեր...։

Երբ տանը հիւր կար, Ծերունի Խաչօն միշտ օդայի մէջ էր անցկացնում և իր հիւրի մօտից չէր հեռանում։ Վարդանին իսկապէս հիւրի տեղ չէին դնում. նա տան տղայ էր։ Բայց Թոմաս Լֆէնդու գնալուց յետոյ նրա տանը յայտնվեցաւ մի նոր հիւր։ Դա մի երիտասարդ էր նիհար և գունաթափ դէմքով, և թոյլ, աւելի քնքոյշ կազմուածքով,—մի երիտասարդ, որի արտաքին կերպարանքը մտածել էր տալիս, թէ երկար տարիներ մաշվել և թառամել էր դպրոցների նստարանի վրա։ Ի՞նչ կոչումի և ի՞նչ պարապմունքի մարդ էր դա, յայտնի չէր, միայն այսքանը յայտնի էր, որ պօլսեցի է, հայ է, և Ծերունի Խաչօն պարտք էր համարում յարգել մայրաքաղաքից եկած հային։ Բացի ճանապարհորդական փոքրիկ խուրջինից նա իր հետ ուրիշ ոչինչ չունէր, և կիսամաշ եւրոպական հագուստը ցոյց էր տալիս, որ աղքատ մէկը պէտք է լինի։ Նրա բերող չարվաղարը ձգեց նրան գիւղի մէջ և հեռացաւ։ Նա ման էր գալիս, որ իր համար գիշերելու մի օթևան գտնէ, երբ հանդիպեց Վարդանին։ Ասում են, սրտերի մէջ մի գաղտնի ճանաչարհ կայ։ Այդ երկու երիտասարդները կարճ խօսակցութիւնից յետոյ մտերմացան, և որպէս մի գաղտնի աղանդի պատկանող երկու անդամներ, ա-

ռանց նախապէս միմեանց հետ ծանօթ լինելու, եղբայրական ձեռք մեկնեցին միմեանց։ Ա՛ արդանը նրան վեր առաւ և բերեց Ծերունի Խաչօի տունը։

Նոր հիւրը իրան կոչում էր Միքաէլ Դուդուկջեան։ Որպէս տաճկաստանցոց բոլոր տոհմանունները առած են լինում հօր կամ պապի արհեստից, պարոնի հայրն էլ դուդուկներ է շինելիս եղել, այսինքն մի տեսակ շըլիներ, որ երեխաները ածում են։ Իսկապէս Ծերունի Խաչօին շատ դիւր չեկաւ ոչ նրա տոհմանունը, որ դժուարութեամբ էր արտասանում, ոչ նրա հիւանդոտ և գունաթափ դէմքը, ոչ նրա անհանգիստ աչքերը իրանց տէնդային փայլով, և ոչ էլ նրա մթին ու ծածկամիտ բնաւորութիւնը, որ իսկոյն կասկած էր յարուցանում։ Բայց Ա՛ արդանը ծածուկ ասել էր Ծերունուն, թէ "լաւ տղայ է, երբ ճանաչես, կը սիրես դրան,,։

Մտնելով Ծերունի Խաչօի տունը, անծանօթ հիւրը միայն մի բան հարցրեց Ա՛ արդանից.

—Կարելի՞ է հաւատալ դրանց....

— Կարելի է... պատասխանեց Ա՛ արդանը։

Երբ օդայի մէջ ճրագը վառվեցաւ, գիւղական սովորութեան համեմատ, իսկոյն ընթրիք տուեցին։ Այս գիշեր սեղանակից էին Ծերունի հօր հետ նրա բոլոր վեց որդիները, որովհետև Թոմաս Էֆէնդին այնտեղ չէր, և մի ուրիշ բարձրաստիճան հիւր չը կար, որի պատճառով որդիները համարձակութիւն չունենային սեղան նըստելու։ Ա՛ արդանը տան տղայ էր համարվում, իսկ նոր հիւրի վրա նայում էին որպէս մի մարդու վրա, որ այնքանով ևս գոհ պէտք է լինէր, որ այս գիշեր կուշտ փորով հաց էր ուտելու։

Ընթրիքի ժամանակ խիստ տխուր անցաւ։ Ա՛ արդանը և նոր հիւրը համարեա չէին խօսում։ Իսկ Ծերունին նոյնպէս խիստ հազիւ

անգամ խօսք էր փոխում իր որդիների հետ։ Սեղանակիցների սրտերը լցված էին զանազան տեսակ, միմեանցից տարբեր ցաւերով։ Ներունին կապալառուի վրա էր մտածում, թէ նա դժգոհութեամբ հեռացաւ իր տնից։ Սայրապետը զբաղված էր քուրդ բէկով և Լալայի վիճակով. կրկին միտքն էր բերում Սառայի պատմութիւնը և մտածում էր, թէ ի՞նչ պէտք է անել։ Ներունու միւս որդիները մտածում էին իրանց մշակութիւնների վրա, թէ առաւօտեան ո՛վ ի՞նչ գործ պէտք է կատարէ։ Վարդանի գլխի մէջ պտըտվում էր Լալայի գեղեցիկ ուրուականը։ Իսկ նոր հիւրը, Աստուած գիտէ, թէ ինչ բանի վրա էր մտածում...։

Երբ սեղանը հաւաքեցին, Ստեփանիկը բերեց իբրիղը և լագանը, իր ձեռքով ջուր ածեց, և տեղային սովորութեան համեմատ, նրանք լուացին իրանց ձեռքերը, գոհացան և փառք տուին Աստծուն։ Ներունին սկսեց ծխել իր երկայն չիբուխը, իսկ պ. Դուդուկջեանը հանեց իր ծոցից մի գեղեցիկ պօրտսիգար, որ ամենևին չէր համապատասխանում նրա հնամաշ հագուստին, և դուրս բերելով նրա միջից մի թանկագին սիգար, երկար եղունգներովը ծայրը կտրեց, և սկսեց ծխել։ Փոքրիկ սենեակը լցվեցաւ հաւանեան ծխախոտի անուշահոտութեամբ։ Երևում էր, որ այդ մարդը մի ժամանակ դուրկ չէ եղել կեանքի վայելչութիւններից, իսկ այժմ հանգամանքները ձգել էին նրան մի տարօրինակ կեանքի մէջ։

Ընթրիքից յետոյ խօսակցութեան առարկան Թոմաս Էֆէնդին էր։ Վարդանը մանաւորապէս պատմել էր պ. Դուդուկջեանին այդ մարդու մասին, և այդ պատճառով խօսակցութեան առարկան նրան բաւական ծանօթ էր։ Ներունի Խաչն խիստ քաղաքավարի կերպով նկատեց Վարդանին, թէ նրա այն օրվայ վարմունքը Էֆէնդու հետ անխոհեմ էր։

—Այս, ասաց նա,—դու գիտես, որ քեզ չեմ ջոկում իմ այս եօթն որդիներից, նա ցոյց տուեց վեց որդու վրա, որ նստած էին և Ստեփանիկի վրա, որ կանգնած էր։

Ծերունին սովորութիւն ունէր միշտ եօթն որդիների անունով խօսել և նրանց անունով երդվել, Ստեփանիկին ևս նրանց հետ հաշուելով, բայց չը գիտէր, որ Վարդանին վաղուց յայտնի էր Ստեփանիկի աղջիկ լինելը։

—Այս եօթը որդիներիս արևը թող վկայ լինի, եթէ սուտ լինեմ ասելու, շարունակեց նա,—դու էլ իմ որդին ես, իմ տունը քո տունն է, գալիս ես, գնում ես, և որքան սիրտդ ուզում է, մնում ես։ Իմ դուռը քո առջև միշտ բաց է։ Բայց պէտք է գիտենաս, որ այստեղ ուրիշ երկիրների նման չէ, այստեղ Թօմաս էֆէնդու նման մարդիկը՝ մեծ մարդիկ են, շատ մեծ մարդիկ... Նրանք ինչ որ կամենան, կարող են կատարել։ Այս պատճառով, նրանց պէտք է ակամայ յարգել և երբեմն նրանց խօսքերի ու արարմունքների մասին պէտք է լռել...։ Ի՞նչ կարող ենք անել։ "Մի չարագործի ձեռք, ասում է առակը, եթէ չես կարող կտրել, պէտք է համբուրես և գլխիդ վրա դնես,,։ Էֆէնդին, կարելի է, քեզ մի վնաս չը կարողանայ հասցնել, որովհեաև այստեղացի չես, բայց մենք քո փոխարէն պիտի տուժենք նրա հասցրած վնասը։ Դու խօ լսել ես Թուրքի առածը. "Էշից վախեցաւ և սկսեց փալանին ծեծել,,....

Ծերունու խօսքերը կրկին հաւաքեցին խենթի լծանները *)։ Նա պատասխանեց.

—Թուրքերի վերաբերութեամբ մեր կողմի հայերը մի լաւ առած ունեն, ասում են՝ "Թուրքին մինչև չը ծեծես, բարեկամ չի դառնայ,,։ Այս Թօմաս էֆէնդուն Թուրքերից չեմ դանաղանում, և շատ

*) Լծանոր փխաբերական մտքով դնում է իմ չար ոգինների նշանակութիւնը ունի տարբեր ծղրիդների նշանակ։

ցաւում եմ, թէ ի՞նչու նրան մի լաւ չը ծեծեցի, թէև նրա բարեկամութիւնը ինձ շատ հաճելի չէր կարող լինել։

Ներունու երեսի խորշոմները աւելի կնճռվեցան, երևում էր պատասխանը նրան դիւր չեկաւ։ Իսկ Ստեփանիկի դէմքի վրա փայլեց մի պայծառ ժպիտ, որը չեր կարող չը նկատել Վարդանը։ Նա դեռ կանգնած էր ոտքի վրա, և որպէս տան փոքրիկը, սպասաւորութիւն էր անում։ Վարդանը հիացմունքով նայեց նրա վրա, մի և նոյն ժամանակ նրա մտքից անցան այս խօսքերը. "Ահա միակ արարածը այս տան մէջ, որ համակրում է ինձ... որովհետև նա միայն է, որ զգացել է այդ գարշելի մարդու լրբութիւնը,,....

—Դուք ինքներդ թոյլ էք տալիս այս տեսակ ցած, անբարոյական, անիրաւ մարդերին բռնանալ ձեզ վրա, շարունակեց Վարդանը աւելի տաք կերպով.—որովհետև նրանց բոլոր չարագործութիւնների առջև աչքներդ փակած, համբերում էք։ Ես հասկանում եմ, երբ թուրքը, քուրդը հային հարստահարում է, ճնշում է, և նրա կենսական բոլոր ուժերը խլելով նրանից, մահացնում է։—Ես այդ հասկանում եմ, և մինչև անգամ բնական եմ համարում, որովհետև նրանք դարերով այսպէս վարվել են հայի հետ և նոյն կերպով շարունակում են։ Այդ դարձել է թուրքի և քուրդի համար մի տեսակ կենսական պահանջ, առանց որին նրանք հաղիւ թէ կարող են ապրել։ Բայց երբ որ հայը վարվում է իր համազգիների հետ աւելի վատթար, քան թէ թուրքը և քուրդը, այդ եղեռնագործութեան դժուար է համբերել։ Ես այս խօսքերը էֆէնդու երեսին ասեցի, և նա մի բառ ևս չը դտաւ պատասխանելու։

—Ես դրանից վատը կասէի նրան, խօսակցութեան մէջ մտաւ Այրապետը,—բայց հայրս միշտ մեզ խրատում է, թէ պէտք է լուռ մնալ. թէ պէտք է զգուշ լինել... մի օր աղատութիւն կը լինի մեզ...

պէտք է համբերել... չը գիտեմ, մինչև երբ պէտք է համբերել... ։

—Մինչև Յիսուս Քրիստոսի գալուստը... հեգնօրէն պատասխանեց Վարդանը։—Բայց, ափսո՛ս, մինչև այն ժամանակը աշխարհի երեսին մի հոյ էլ չի մնայ, որ իր ազատութիւնը տեսնէ. բոլորը քուրդ կամ թուրք դարձած կը լինեն... ։

—"Համբերութիւնը կեանք է,,... խօսեց Ծերունին քարոզի ոճով։—Մեր տէրտէրները, մեր վարդապետները միշտ այդ են քարոզում մեզ։ Միայն մի օր կը լինի, որ Աստուած կը մտաբերէ իր կորուսեալ ոչխարներին...։ Պէտք է համբերել, զաւակներս.... "Համբերութիւնը կեանք է,,...։

—Համբերութիւնը մա՛հ է... պատասխանեց պ. Դոդուկջեանը, որ մինչև այն ժամանակ չէր խօսում և լուռ լսում էր նրանց վիճաբանութիւնը։ Երիտասարդի դունատ դէմքը այժմ բոլորովին դեղնեց և նրա նուրբ, նոյնպէս դունաթափ շրթունքը սկսեցին դողդողալ։

—Համբերութիւնը մա՛հ է... կրկնեց նա վրդովված ձայնով,—դերեզմանի մէջ միայն մարդը սովորում է համբերող լինել...։ Մի այսպիսի հրէական համբերութիւնը, որ ունենք մենք, տանում է դէպի անդառնալի կորուստը։ Հրէաները շատ համբերեցին, աշխարհի բոլոր հալածանքներին դիմացան, սպասելով, թէ կը յայտնվի մի Մեսիայ, որ կը վերանորոգէ սուրբ Երուսաղէմը և կը վերականգնէ Իսրայէլի հին փառքը... և մինչև այսօր սպասում են...։ Բայց մենք մի այսպիսի ակնկալութիւն էլ չունենք, չը գիտեմ, էլ ի՞նչ բանի ենք սպասում...։

—Մեր տէրտէրները, մեր վարդապետները համբերութիւն են քարոզում... շարունակեց նա առաջվայ մաղձոտ ձայնով.—Միայն նրանք քանդեցին մեր տունը և այս սորկական վիճակին հասցրին մեզ։ Եթէ կայ մի բան, որ կարող է փրկել հարստահարված և ճնշ-

ված ժողովուրդներին, դա է՝ —ոսոդոքը, ինչ կերպով և յայտնվելու լինէր նա։ Դժգոհութիւնը, տրտունջը և իր վիճակից մի աւելի բարեբախտ վիճակի ցանկանալը՝ — ահա այն փրկարար շարժառիթները, որ կարող են մեզ ազատել ստրկութիւնից։ Այդ համբերութեան մէջ խեղդվում են, մահանում են այս տեսակ բարձր ձգտումները. . . .

Ներունին ոչինչ չը պատասխանեց։ Վարդանը և Հայրապետը բռնեցին երիտասարդի ձեռքը և բարեկամաբար սեղմեցին։ Ներունու միւս որդիները ոչինչ չը հասկացան և իրանց մտքում ասացին —ահա մի ուրիշ խենթ և. . . ։

Ներունին հրամայեց հիւրերի համար քնելու տեղ պատրաստեն, իսկ ինքը որդիների հետ, բարի գիշեր մաղթելով, հեռացան։ Տան հարսներից մէկը, երեսը կապած, եկաւ անկողինները պատրաստեց։

Օդայի մէջ ճրագը դեռ վառվում էր։ Երկու հիւրերը իրանց անկողիններում երկար անքուն մնացին։ Պարոն Դուդուկջեանը կրկին վառեց իր կիսատ մնացած սիդարը և սկսեց ծխել։ Վարդանը նըկատեց նրան.

Բարեկամ, ձեր լեզուն անհասկանալի է. դուք հաղիւ թէ կարող կը լինէք այստեղ մի գործ շինել. . . ։ Ժողովրդի հետ խօսելու համար պէտք է հարիւրաւոր առակներ և առածներ գիտենալ. . . ։ Քրիստոս իր առակներով աւելի գործ շինեց, քան թէ բարձր վերացական քարոզներով։

—Այ՛ո, ես չը սովորեցի ժողովրդի լեզուն... պատասխանեց պ. Դուդուկջեանը և լռեց։

ԺԸ.

Օդայի մէջ իւղային ճրագը դեռ վառվում էր, տարածելով իր շուրջը աղօտ լոյսը։ Վարդանը երկար մնաց անքուն։ Այն գիշերվայ խօսակցութիւնները զբաղեցրել էին նրա ուղեղը։ Նա յիշում էր Ծերունու որդիների սառնասրտութիւնը դէպի իր և նորեկ հիւրի "քարոզները"։ Նա զարմանում էր, որ այնպէս կասկածանքով էին նայում այդ ոգելից և ազնիւ երիտասարդի վրա։ Միւս կողմից, նրա սիրտը խռովում էր երկու սէր, որոնք շատ չէին տարբերվում միմեանցից իրանց բնաւորութիւնով.—Մկը, հարստահարված գիւղացու սէրը, միւսը, Լալայի սէրը, որ նոյնպէս բարոյական հարստահարութեան ենթակայ էր...։

Նա աչք ձգեց, տեսաւ, որ նորեկ երիտասարդը քնած էր։ Ճրագի աղօտ լուսով նկարվում էր նրա գունատած և մաշված դէմքը, որի սուր գծերի մէջ արտայայտվում էր մի հաստատուն բնաւորութիւն։ Նրա քունը անհանգիստ էր։ Տենդային զանցառութեան մէջ տանջվում էր նա։ Երբեմն նրա ցամաք շրթունքը շարժվում էին, և լսելի էին լինում խառն, կցկտուր խօսքեր, Ֆրանսիերէն և հայերէն լեզուով.

"Դիւղացիներ... հոսաւ ժամը... ձեր արիւնով պիտի գնէք... ձեր աղատութիւնը... ներկան... ապագան... մեզ է պատկանում... ցոյց տուեցէք... քաջե՛ր... որ Թուրքի... երկաթի գաւազանը... բոլորովին չէ մահացրել... ձեր մէջ կեանքը... և ... աղատութեան... զգացմունքը...։ Արակի... և... սրի մէջ... պիտի գտնենք... մեր... փրկութիւնը...։ Դէպ առ՛աջ... քաջեր....

—Խե՛ղճ, ասաց Վարդանը գլուխը շարժելով։—Երևի շատ զբր-

քեր է կարդացել...։ Հայ գիւղացու ողորմելի օդայի մէջ իրա Փարիզի բարբիկատների վրա է երևակայում և ձառ է խօսում...խե՛ղճ...

Այդ միջոցին Վարդանի ականջին դարկեց երգի մեղմիկ ձայն, որ տխուր հնչիւններով լսելի էր լինում գիշերային լռութեան մէջ։ Նա ճանաչեց նաղելի ձայնը և դուրս եկաւ օդայից։

Ծերունի Խաչոի տանը մի երկրորդ արարած ևս այն գիշեր արթուն էր. նա իր անկողնի մէջ անհանգիստ կերպով այս կողմ և այն կողմ էր շուռ գալիս։ Նրա շուրջը, սրահի մէջ, այր և կին բոլորը ծանր քնով խռնփում էին։ Մշակի յոգնած և վաստակեալ անդամները գիշերվայ արթնութիւն չը գիտեն։

Միայն Լալան հանգիստ լինել կարող չէր։ Նա հագնվեցաւ և կամաց դուրս եկաւ սրահից։ Պատուն այնպէս զգոյշ, այնպէս հեզիկ կերպով չէր կարող փոխել իր քայլերը, որպէս այդ մանկահասակ աղջիկը, անցնելով սրահի միջից, յայտնվեցաւ բակում։ Շունը նրան հեռուից տեսնելով, սկսեց հաչել։ "Սուս", շշնջաց նա հաղիւ լսելի ձայնով։ Շունը լռեց։ Խաղաղ գարնանային գիշեր էր։ Օդի զովութիւնը մխեցնելու չափ ցուրտ էր. բայց նա աւելի կաղդուրեց օրիորդին, աւելի հովացրեց նրա բորբոքված դէմքը։ Նա անցաւ դէպի պարտէզը և մտաւ ծառերի մէջ։ Այստեղ խաւարը աւելի թանձր էր. այստեղ նրան չէին տեսնի։ Նա նստեց թաւիշեայ լոտերի վրա, և ձեռքը ծնօտին դրած, սկսեց նայել դէպի երկինքը։ Լուսինը չէր երևում. "ոչ ստեղ է նա, մտածում էր օրիորդը, երևի, քնած էր,,։ Նրա շուրջը տիրում էր խորին լռութիւն։ Ծառերի վրա մի տերև անգամ չէր շարժվում։ Բոլորը հանդստանում էին, թէ քամին, որ շատ անգամ օրօրում էր այդ ծառերի ճիւղերը, և թէ գետը, որի աղմկալի հոսանքի ձայնը նա միշտ լսել էր գիշերային լռութեան ժամանակ։ Բոլորը հանդստանում էին, միայն ինքը

անհանգիստ էր, միայն ինքը արթուն էր։

Նա յիշեց մի երգ, որ սովորել էր պառաւ տատից. և բոլորովին ակամայ կերպով դուրս թռան նրա սեղմված շրթունքի միջից սիրելի երգի անուշ հնչիւնները.

,,Հնած է լուսնեակը երկնքի խորքում,
,,Հնած է թռչնակը իր փափուկ բընում,
,,Հնած է քամին, տերևը չէ շարժում,
,,Հնած է գետը, ձայնը չէ լսվում։

,,Մայրիկ, ի՞նչու ես քնել չեմ կարում,
,,Ուզում եմ քնել, աչքս չէ փակվում.
,,Մայրիկ, այս ի՞նչ է, որ ինձ տանջում է,
,,Այս ի՞նչ կրակ է, որ սիրտս այրում է,,։

Վերջացնելով երգը, նա գլուխը ցած թողեց ծնկերի վրա, և երկու ձեռքով բռնելով իր բորբոքված երեսը սկսեց դառն կերպով լաց լինել։ Արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր նրա սիրուն աչքերից։ Ի՞նչու էր լաց լինում—Ինքն էլ չը գիտէր։ Արդեօք նրա համար, որ միտը բերեց իր սիրելի մօրը, որին չէր տեսել, որի բերանից մի անուշ խօսք անգամ չէր լսել։ Այլ ի՞նչու էր լաց լինում։ Այդ ի՞նչ անբացատրելի զգացմունք էր, որ խառվում էր նրա կուսական անմեղ սիրտը։

Այդ արտասուքը փոքր ինչ հանգստացրեց նրան։ Նա գլուխը վեր բարձրացրեց, նայեց իր շուրջը, և նրա աչքը ընկաւ չորս կապամախինների հովանու տակ հանգստացած գերեզմանի վրա, որ շատ հեռու չէր իր նստած տեղից։ Դա իր քրոջ Սոնայի գերեզմանն էր,

որին թէև չէր տեսել, բայց նրա ցաւալի պատմութիւնը հաղար անգամ լսել էր։ Հանդուցեալը նահատակի նշանակութիւն էր ստացել ռամիկ ամբոխի մէջ, և նրա գերեզմանի մօտ շատ անգամ բերում էին հիւանդներ։ Յերուանի հօր պատուիրելով, նրա վրա ամէն կիրակէմուտ գիշեր վառվում էր մի իւղային ճրագ։ Այս գիշեր ճրագը տակաւին ծխրտում էր, պլպլում էր և լուսաւորում էր գերեզմանի դաձով պատած սպիտակ մակերևոյթը։ Լալան սարսափով նայում էր նրա վրա։ Երրորդ ցաւալի պատմութիւնը նրա բորբոքված երևակայութեան մէջ իրականութիւն ստացաւ։ Նա այժմ տեսնում էր գերեզմանի փոխարէն մի քրդի սև չադր, լեռների մի խուլ ձորի մէջ կաղմված։ Նրա մէջ նստած էր Սօնան զարհուրելի-յուսահատ դէմքով։ Նա իր ձեռքում բռնած ունէր թոյնի բաժակը, մօտեցնում էր շրթունքին և յետ էր տանում։ Երկա՛ր նա մաքառում էր կեանքի և մահուան դէմ։ Ահա, մօտենում էր չադրին քուրդ ապնուականը՝ Սօնայի յափշտակողը։ Սօնան տեսաւ նրան. կրկին մօտեցրեց իր շրթունքին թունալից բաժակը, խաչակնքեց և խմաւ...։

Տեսարանը փոխվեցաւ։

Լալայի աչքի առջև դրած էր դարձեալ Սօնայի սպիտակ գերեզմանը։

Այժմ նրա երևակայութեան մէջ պատկերացան երկու ուրիշ անձինք. մէկը, Թոմաս էֆէնդին իր խորամանկ և դարշելի դէմքով, միւսը, քուրդ Ցամթամհ-բէկը իր վայրենի և գազանային դէմքով։ Նա բոլոր մարմնով դողաց։ Արդեօք դիտէ՞ր, արդեօք յայտնի՞ էր նրան, թէ ինչ փոս են փորում այդ երկու մարդիկը իր համար։— Նա ոչինչ չը գիտէր. նա միայն զգում էր....

—Ա՛խ, բացականչեց նա սոսկալի ձայնով,—ես Սօնայի մօտ չեմ գնայ... ես վախենում եմ գերեզմանից...։

Այդ միջոցին մի ձեռք հեղկկերպով դրվեցաւ նրա ուսի վրա, և լսելի եղաւ նրա անունը։

—Ալայ...

Օրիորդը ոչինչ չը լսեց։

—Ալա՛յ... կրկնվեցաւ ձայնը,—ես չեմ թողնի, որ դու Սոնայի մոտ գնաս... ես կաղատեմ քեզ...

Ահա յետ նայեց, տեսաւ, իր մոտ կանգնած էր Վարդանը։

—Ա՛ա, աղաւոր ինձ... խօսեց նա, դեռ առանց սթափվելու իր առաջին խռովութիւնից.—տղաւո՛ր, տ՛ար մի ուրիշ երկիր, այստեղ վատ է... այստեղ շատ վատ է...

Աբրիտասարդը նստեց նրա մոտ։

Ահրանք մի քանի րոպէ մնացին լուռ. խօսք չէին գտնում խօսելու։ Ալան տակաւին խորին յափշտակութեան մէջ, մտաբերում էր այն սոսկալի տեսիլքը, որ այնքան վախեցրեց նրան։ Վարդանը մտածում էր, թէ ի՞նչու այդ անմեղ, անփորձ աղջիկը աղաչում էր հեռացնել իրան հայրենի աշխարհից, ուր նա այնքան սիրված էր ընտանիքից. ի՞նչու ցանկանում էր նա մի ուրիշ, հեռու երկիր գնալ։ Մի՞թէ սէրը, սիրած տղամարդի սէրը ձգել էր նրան այս ցնորքների մէջ։ Բայց սէրը դեռ ևս նրա համար մի անորոշ և մթին զգացմունք էր։ Աբրիտասարդը հարցրեց.

—Ի՞նչով է վատ այդ երկիրը։

—Վա՛տ է, շա՛տ վատ է, պատասխանեց նա տխրութեամբ լի ձայնով.—տեսնում ե՞ս այդ գերեզմանը։

Ահա ցոյց տուեց Սոնայի գերեզմանը։

—Գիտե՞ս ով է դրած նրա մէջ։

—Գիտեմ...

—Գիտե՞ս, ինչպէս մեռաւ նա։

—Գիտեմ...

—Ես չեմ ուզում Սոնայի պէս մեռնել, Վարդան, ես վախենում եմ թոյնից... վախենում եմ գերեզմանից...

Արկին խեղճ աղջկայ աչքերը լցվեցան արտասուքով։

—Ի՞նչու ես կարծում, Լալայ, թէ դու էլ Սոնայի պէս բախտ կունենաս, հարցրեց երիտասարդը նրա ձեռքից բռնելով։—Այդ մի ցաւալի դէպք էր, որ ամեն աղջկայ հետ չէ պատահում։ Ի՞նչու ես դու մտածում, որ մի և նոյնը կարող է և քեզ պատահել։

—Ես այդ միշտ մտածում էի... միշտ սպասում էի... հէնց այն օրից, երբ սկսեցի հասկանալ թէ ինչու են ինձ տղայի հագուստով պահում... Այսպէս աղջիկ լինելը Աստուծոյ պատիժն է....մի յանցանք է.... մանաւանդ սիրուն աղջիկ լինելը....Լսի՛ր, Վարդան, ես մի ծանօթ աղջիկ ունէի, որին շատ սիրում էի, նա շատ լաւ աղջիկ էր և մեր դրացի էր։ Մայրը ամեն օր ծեծում էր նրան, թէ ինչու նա սիրուն ծնվեց, թէ ինչու նա օրստօրէ գեղեցկանում էր։ ‘‘Դու, ասում էր մայրը, մեր գլխին մի պատուհաս կը բերես,,...և ‘Նարգիսը լաց էր լինում.—այդպէս էր նրա անունը։ Մայրը չէր թողնում ‘Նարգիսին, որ նա իր երեսը լուանայ, որ մազերը սանդրէ և միշտ պատառոտած հագուստով էր պահում։ Վերջը քրդերը տարան ‘Նարգիսին։ Քանի օր առաջ ես տեսայ նրան, ա՜խ, որքան տգեղացել էր...այժմ նա սիրուն չէր.... Ասում էր, Ստեփանիկ, շատ վատ է քրդի կին լինելը...և լաց էր լինում....

Լալան ինքն էլ սկսեց լաց լինել։ Երբ մի փոքր հանգստացաւ, հարցրեց.

—Վարդան, դու ինձ այստեղից կը տանես, այնպէս չէ՞։

—Կը տանեմ, միամիտ կաց։

—Հուստ տա՛ր, կուզես, հէնց հիմայ տար, ես կը գամ քեզ հետ,

ուր որ տանելու լինես։

—Մի քանի օր սպասիր, Լալայ, մինչև հորդ հետ կը խօսեմ։

Այսպէս նստած, նրանք երկար և երկար խօսում էին գիշերային մթութեան մէջ, մինչև տխրութեան զգացմունքը տեղի տուեց սիրոյ բերկրութեան զգացմունքին։

ԺԹ.

Միւս առաւօտ Վարդանը զարթնեց շատ ուշ, որովհետև գիշերը մեծ մասը անց էր կացրել անքուն։ Մի գաղտնի ուրախութիւն փայլում էր նրա փոքր ինչ գունատած դէմքի վրա։ Ահա տեսաւ, որ պ. Դուդուկջեանը օդայում չէ, միայն մի անկիւնում դրած էր նրա ճանապարհորդական խուրջինը։ Ո՞ւր էր գնացել այդ մարդը։ Վարդանը հէնց առաջին օրից նկատեց, որ պարոնը մի անփորձ երիտասարդ էր, որին պէտք էր պահպանել և աչքից հեռու չը թողնել։

Ծերունու տանը ամեն ոք զբաղված էր իր սովորական գործով։ Խաչոի որդիները գնացել էին իրանց դաշտային մշակութիւնները հոգալու։ Ինքը ծերունի հայրը գուրս էր եկել որ տեսնէ, թէ ինչ են շինում որդիները։ Հարսները զբաղված էին տնային տնտեսութիւնով։ Ոչ ոք անգործ չէր։ Միայն Հայրապետը մնացել էր տանը։ Ահա յարմար ժամանակ համարեց մտնել Վարդանի մօտ, մտածելով, գուցէ նրանից մի բացատրութիւն կը լսէ Լալայի մասին և առիթ կունենայ քրոջ մասին խօսելու։ Նրա միւս եղբայրները, բացի Աղուից, այլ ևս Լալայի մասին չէին մտածում, և համարեա մոռացել էին, թէ ինչ վտանգ է սպառնում նրան քուրդ բէկից։ Նրանք թողել էին Լալային իր բախտին, կրկնելով այն ճակատագրական խօսքը,

թէ ինչ որ Աստուած կամեցել է այն կը լինի։ Հայրը դեռ ոչինչ լսած չէր։ Նա մտածում էր ստուգել Թոմաս էֆէնդու անցեալը, որին համարում էր իր Աղայի ապագայ փեսան։

Երբ Հայրապետը մտաւ օդան, Վարդանը հարցրեց նրանից.

—Ո՞ւր է գնացել իմ նոր ընկերը։

Հայրապետը հասկանալով, որ պ. Դուդուկջեանի մասին է հարցնում, պատասխանեց.

—Զարմանալի մարդ է այդ քո նոր ընկերը, վաղ-առաւօտեան դեռ արևը չը ծագած, վեր կացաւ, երկայն կօշիկները հագաւ, առանց լուացվելու, առանց սանրվելու, և առանց նախաճաշիկ ուտելու, իր ծանր գաւազանը վեր առեց, և տնից դուրս գնաց։ Մենք հարցրինք, ո՞ւր ես գնում, նա ոչինչ չը պատասխանեց, գլուխը շարժեց և հեռացաւ։

—Ո՞ւր գնաց, հարցրեց Վարդանը անհանգստութեամբ։

—Չը գիտեմ, միայն ես գիւղի մէջ տեսայ, նա հանդիպեց մի կիսամերկ և ոտաբոբիկ աղջկայ, որ գնում էր գետից ջուր բերելու. "Ո՞նչու ես այսպէս հագնվել, հարցրեց նա աղջկանից, քո հասակում անվայելուչ է այսպէս հագնվել"։ Աղջիկը պատասխանեց, թէ իր ծնողները աղքատ մարդիկ են։ Նա հանեց իր քսակից մի ոսկի և տուեց աղքատ աղջկան։ Ես կարծում եմ, Վարդան, այդ վերջին դրամն էր, որ նա ունէր։

—Արելի էր, պատասխանեց Վարդանը մտայուզութեան մէջ, բայց յետոյ ո՞ւր գնաց։

—Յետոյ մտեցաւ նա մի խումբ գիւղացիների, որ նոր էին դուրս եկել ժամից, և հաւաքված եկեղեցու դրանը, խօսում էին հարկերի բաժանման վրա։ Նա խօսակցութեան մէջ մտաւ և սկսեց բացատրել գիւղացիներին, թէ նրանք վճարում են կառավարութեանը աւելի

քան թէ պէտք է վճարել, բայց իրանց հասարակական գործերի մասին ամենևին հոգ չեն տանում։ Խօսում էր աղջկանց և տղայոց դպրոցների մասին, որոնցից զուրկ են մեր գիւղացիները. խօսում էր ինչ-որ ընկերութեան մասին, որ կարող էր բարձրել գիւղացու տընտեսական վիճակը. խօսում էր ինչ-որ հասարակաց դրամարկղի մասին, որտեղից գիւղացին կարող էր էժան տոկոսով փող վեր առնել կարօտութեան ժամանակ,—ոչ է իմանում, հաղար ու մէկ այս տեսակ բաների վրա էր խօսում։

— Ի՞նչ պատասխանեցին գիւղացիները, հարցրեց Վարդանը հետաքրքրվելով։

—Գիւղացիները ծիծաղեցին, հռհռացին և ոչինչ չը պատասխանեցին։ Մէկը նրանցից ասաց իր ընկերին՝ ։‘այդ մարդը խենթ է,,։

—Փառք Աստուծոյ, խենթը մենակ ես չեմ եղել, ասաց Վարդանը ծիծաղելով,—ես կարծում էի, մենակ ինձ են խենթ համարում։—Յետոյ։

—Յետոյ գիւղացիներից մէկը հրաւիրեց նրան մտնել իր հետ ղահվէխանը մի բաժակ արաղ խմելու։ Նա ընդունեց հրաւէրը։ Այնտեղ գտնվում էր բոլորովին հարբած մի բազմութիւն։ Նա ինքը շատ փոքր խմեց, բայց վճարեց բոլորի համար։ Այնտեղ ևս սկսեց քարոզները գիւղացու բարօրութեան մասին և սկսեց բացատրել նրա թշուառութեան պատճառները։ Նա խօսում էր տաք և ոգևորված կերպով։ Նա առաջին անգամ զգում էի իմ մէջ, թէ ինչ մեծ ներգործութիւն ունի խօսքի ուժը։ Բայց գիւղացիները արհամարանքով լսում էին նրան։ Մէկը հարցրեց նրանից, թէ ‘‘ի՞նչ պաշտօն, ի՞նչ աստիճան ունիս,,. երբ պատասխան ստացաւ, թէ ծառայութեան մէջ չէ գտնվում, խիստ լրբաբար ասաց նրան. ‘‘էլ ի՞նչ ես դուրս տալիս,,....

—Այո՛, այդ հասարակութեան վրա ազդելու համար անպատճառ պէտք է կամ մուղիր, կամ գայմագամ և կամ Թոմաս էֆէնդու նըման մուլթէղիմ լինել։ Հասարակ գիտնականը ի՞նչ նշանակութիւն ունի նրանց աչքում...խօսեց Վարդանը խորին տխրութեամբ։—Պատմիր, Հայրապետ, շատ հետաքրքիր է։

—Լաս, շարունակեց Հայրապետը, բռնեցի նրա ձեռքից և համարեա զօռով դուրս բերեցի զահվէխանից, վախենում էի, որ անկարգութիւն կը պատահի։ Դրսում նա ինձ ասաց. ''այսպիսի տեղերում աւելի հեշտ է ճանաչել ժողովրդին. հարբած դրութեան մէջ նա բացում է իր սիրտը,,....Մենք շարունակեցինք գնալ գիւղի միջով։ Նրա ուսից քարշ էր ընկած մի կաշեայ պայուսակ, որ լիքն էր զանազան փոքրիկ տետրակներով։ Նա այդ տետրակները բաժանում էր հանդիպած գիւղացիներին. ոմանք չէին ընդունում, ասելով, թէ կարդալ չը գիտեն, իսկ ոմանք ընդունում էին, որոնք նոյնպէս կարդալ չը գիտէին։ Այս վերջինների մէկից ես հարցրի, թէ ի՞նչ պիտի անես, որ առնում ես։ Նա պատասխանեց. ''թուղթ է, կը տանեմ տանը պէտք կը դայ. մայրս բռնօթի (քթախոտ) կը փաթաթէ մէջը։

Վարդանի դէմքը աւելի տխուր արտայայտութիւն ընդունեց, կարծես, մի ներքին ցաւ սկսեց տանջել նրան։

—Դու ունե՞ս այդ տետրակներից, հարցրեց նա։

—Ունեմ, երկու հատ ես վեր առայ։

Վարդանը թերթեց տետրակները, մի փոքր կարդաց, և ասաց վրդովված ձայնով.

—Այսպիսի տետրակների տարածելը տգէտ ժողովրդի մէջ յիմարութիւն է...։—Յետոյ ո՞ւր գնաց նա։

—Ինձ հետ միասին դուրս եկաւ գիւղից, խնդրեց, որ ես նրան

մենակ թողնեմ։ Նա բաժանվեցայ։ Նա բռնեց առաջին հանդիպած ճանապարհը և սկսեց գնալ դեպի մի ուրիշ գիւղ, որ հեռուից երևում էր։ Նա երկար կանգնած, նրա ետևից նայում էր. նա այնպէս շտապում էր, կարծես, այնտեղ սպասում էին նրան։ Նա կարող եմ երդվել, որ նա լինքն էլ չը գիտէր, թէ ուր է գնում. անդադար մոլորվում էր, անդադար ճանապարհից դուրս էր գալիս։

Վերջին խօսքերը Հայրապետը արտասանեց փոքր ինչ ծաղրական կերպով։

—Նա, սիրելի Հայրապետ, ասաց Վարդանը,—ձեր ձորի ոլորմոլոր ճանապարհին կարող է ծանօթ չը լինել, բայց կեանքի ճանապարհի մէջ, հաւատացնում եմ քեզ, նա մի հմուտ ուղեցոյց է։

—Դա էլ մի այսպիսի բան նկատում եմ նրա մէջ, պատասխանեց Հայրապետը զղջալով իր անտեղի ծաղրածութեան վրա,—երևում է, որ շատ է կարդացել։

—Ինչի կարդալը նա խիստ բարի աղնիւ մարդ է։

Հայրապետին այժմ շատ չէր հետաքրքրում անծանօթ երիտասարդը. նա առիթ էր որոնում խօսելու իր քրոջ մասին։ Սառայի պատմութիւնից յետոյ, թէ Վարդանը և Լալան սիրում են միմեանց, նա միշտ սպասում էր, թէ Վարդանը վերջապէս կը յայտնէ իր սէրը, որովհետև Հայրապետից աւելի մտերիմ մարդ չունէր նա այս տան մէջ։ Բայց Վարդանը այժմ, կարծես, մոռացաւ Լալային, և լսելով Հայրապետի խօսքերը պ. Դուդուկջեանի մասին, նա սաստիկ մտատանջութեան մէջ ընկաւ։ Նա վերկացաւ, կամենում էր դուրս գալ օդայից։

—Ո՞ւր ես գնում, հարցրեց Հայրապետը։

—Գնում եմ պտռտելու պ. Դուդուկջեանին, ասաց նա,—դու լղոր բաց թողեցիր նրան, Հայրապետ, նա շատ անփորձ տղայ է։

Երկուսը միասին դուրս եկան օդայից։

—Ընցնենք ախոռատունը, ասաց Ալարդանը,—քանի օր է չեմ տեսել ձիերին։

Նրանք սկսեցին դիմել դէպի ախոռատունը։ Բակում Ալարդանը պատահեց Լալային, որ նստած պարտէզի միջով հոսող վտակի ափի մատ, լուացվում էր։ Երևի, նա էլ նոր էր զարթել քնից։

—Բարի լոյս, Ստեփանիկ, կոչեց հեռուից Ալարդանը։

Լալան ոչինչ չը պատասխանեց, միայն գլխի շարժումով ընդունեց նրա ողջոյնը և խորհրդաւոր կերպով ժպտեցաւ։

Ախոռատան մէջ կապած էին Ալարդանի երեք ուժեղ ձիաները, որոնցից մէկը իրանն էր իսկ միւս երկուսի վրա նստում էին նրա երկու ծառաները՝ Սաքօն և Եղոն,—երկու հսկայ տղամարդիկ, որ միշտ անբաժան ուղեկիցներ էին Ալարդանի հետ։

—Սաքօ, ասաց նա ծառաներից մէկին, այսօր ձիաները նալել կը տաս և ամեն ինչ կը պատրաստես ճանապարհի համար, մենք երկար չենք մնալու այստեղ։

Յետոյ նա մոտեցաւ ձիաներին, ձեռքը քսեց նրանց դեղեցիկ պարանոցի վրա, և լուռ նայում էր, կարծես, կամենալով գիտենալ, թէ բաւական հանգստացել են, կարող են մի քանի օրվայ ճանապարհը մի գիշերվայ մէջ անցկենալ։

Յետոյ նա հրամայեց ձիաներից մէկը թամքել, որը շուտով պատրաստեցին, նստեց, Այրապետից հարցնելով.

—Ո՞ր կողմը գնաց պ. Դուդուկջեանը։

Այրապետը ցոյց տուեց նրան գնացած տեղը, և Ալարդանը քշեց ձին դէպի այն կողմը։

Նրան հեռանալուց յետոյ Այրապետը ընկաւ տխուր մտածութիւնների մէջ. ‘‘Ի՞նչու է նալել տալիս Ալարդանը իր ձիա-

ները, այս ի՞նչ ճանապարհի պատրաստութիւն է, մի՞թէ նա պիտի թողնէ և գնայ առանց Լալայի մասին մի բան խօսելու, առանց նրան բախտաւորացնելու, և վերջապէս ի՞նչու նա այնպէս սաստիկ հոգածութեան մէջ ընկաւ, երբ լսեց պ. Դուդուկջեանի ‘‘երեխայական,, վարմունքը,—այս մտածութիւնները այն աստիճան պաշարեցին նրան, որ բոլորովին շուարած մնաց։

Վարդանին ճանապարհ գնելուց յետոյ, երբ Հայրապետը վերադառնում էր տուն, նրան պատահեց իր կինը՝ Սառան, որ կաթի ահագին ամանը ձեռքում, գալիս էր փարախից։

—Ինչինչ հասաց քեզ Վարդանը, հարցրեց Սառան կանգնելով և կաթի ամանը դնելով գետին։

—Հասաց, պատասխանեց Հայրապետը տխուր ձայնով,—նա այժմ բաւական ծածկամիտ է դարձել...

—Ես ամեն բան գիտեմ, խօսեց Սառան ուրախութեամբ,—նստի՛ր, կը պատմեմ քեզ։

Հայր և կին նստեցին մի կամնասայլի վրա, որ ձգված էր բակի մէջ։

Սառան պատմեց, թէ Լալան բոլորը խոստովանեց նրան, թէ այս գիշեր, երբ սանեցիք քնած էին, նա պարտէզում գաղտնի տեսութիւն է ունեցել Վարդանի հետ։ Լալան չը թագցրեց այդ տեսութեան և ոչ մի մանրամասութիւնը։ Վերջը Վարդանը ասել է Լալային, թէ կը խօսէ նրա հօր հետ, եթէ հայրը չը համաձայնվի Լալային իրան տալ, կը փախցնէ և այնպէս կը տանէ։

Ուրեմն դրա համար հրամայեց իր ծառաներին պատրաստել ձիաները, խօսեց Հայրապետը, մտաը կծելով։

—Ի՞նչ կայ, թող փախցնէ, թող տանէ, աւելի լաւ, պատասխանեց Սառան,—եթէ նա չը տանէ, անօրէն քուրդը իսօ կը տանէ։

—Այս ընդդէմ չեմ...պատասխանեց Հայրապետը,—բայց....

Խնդրեմ մարդիկ, ուրիշ ժամանակ իրանց աղջկան կը նահատակէին, կը սպանէին, եթէ դիտենային, որ նա գաղանի տեսութիւններ է անում մի տղամարդի հետ, որ դեռ իր ամուսին չէ։ Իսկ այժմ ակամայ խոնարհվում էին դառն հանգամանքների առջև... ։

Ի.

Վարդանը ամբողջ օրը ձիով ման եկաւ, անցաւ մի քանի գիւղեր, ամեն տեղ որոնելով պ. Դուդուկջեանին։ Նրա հարցուփորձին պատասխանում էին, թէ, այ՛ո, տեսել են մի երիտասարդ երկայն կշիկներով, եւրոպական հագուստով, լայնեզերեայ սև գլխարկով, ահագին գաւազանը ձեռին և տետրակներով լի պայուսակը կշտից քարշ գցած։ Դա ամեն բերնից լսվում էր մի և նոյն կարծիքը, թէ նա խենթ էր։

Երեկոյեան Վարդանը վերադարձաւ Ծերունի Խաչօի տունը առանց գտնելու թափառաշրջիկ երիտասարդին։

Ծերունի Խաչօի հովիւներից մէկը պատմեց Վարդանին, թէ նա տեսաւ երիտասարդին հարեւան գիւղում, և թուրք գիւղացիք հաւաքված, նրան ծեծում էին. ինքը ճանաչեց, որ ծեծվողը իր աղայի հիւրն էր և ազատեց կատաղած գիւղացիների ձեռքից։

"Այս մի այսպիսի բան սպասում էի,,...ասաց Վարդանը ինքը իրան, և դառնալով դէպի հովիւը հարցրեց.

—Ի՞նչու համար էին ծեծում։

—Այս չը հասկացայ, պատասխանեց հովիւը,—ուզում էի նրան աւանակի վրա դնել, և տուն բերել, բայց չընդունեց, ասաց, ես իմ ոտով կարող եմ գալ։ Ի՞նչ։ կը դայ, ոսկորների մէջ մի հատ էլ ողջ

չի մնացել։

Ամբոխը շատ տխրեցրեց Վարդանին. նա գիտէր, թէ ինչ բան է թուրք գիւղացու մուշտին, մանաւանդ երբ գործ է դրվում խեղճ հայի մարմնի վրա։

—Որտեղ թողեցիր նրան, հարցրեց հովիւից։

—Ահա ճանապարհի վրա։ Օրօրվելով գալիս էր։

Դեռ օդայի մէջ ճրագը նոր էին վառել, երբ յայտնվեցաւ պ. Դուդուկջեանը, յոգնած, և ոտքից ցզլուխ ցեխոտված։ Վարդանը սպասում էր, որ նա իսկոյն կը սկսէ պատմել գիւղացիների կոպիտ վարմունքը իր հետ, բայց այդ մասին նա ոչինչ չը խօսեց, միայն նրա դէմքի վրա նկարված էր սաստիկ յուսահատութիւն դառն ատելութեան հետ։

Նա անցաւ, և թեք ընկնելով, պառկեց օդայի մի կողմում, թեքը դնելով բարձի վրա։

—Դուք կարո՞ղ էք տալ ինձ մի փոքր ծխախոտ խնդրեց նա Վարդանից։—Մի սպառվել է։

—Իսկոյն, պատասխանեց Վարդանը և ծխախոտի տուփը տուեց նրան։

Նա դողդոջուն ձեռքով շինեց մի պապիրոս և սկսեց ծխել։

—Պատարեաղ սփինքս է, կատարեաղ հանելուկ է այդ ժողովուրդը, խօսեց նա ինքն իրան,—Հա մտածիր, հա քննիր, դարձեալ չես կարող ճանաչել։ Նա կամ պատմութիւն չունի, կամ պատմութեան մի տգեղ, մի այլանդակ արտադրութիւնն է...։

Նա լռեց, անդադար թողնելով իր բերնից պապիրոսի թանձր ծուխը։ Արդեօ՞ս, նրա հետ աշխատում էր ցրվել սրտի վրա ծանրացած թախծութիւնը։

Վարդանը նոյնպէս լուռ էր։ Նա խորին կարեկցութեամբ նա-

յում էր այդ եռանդով լի երիտասարդի վրա, որ երևում էր նրան, որպէս մի անփորձ թիթեռնիկ, որ խաղում է ճրագի հետ և իր անզօր թևիկների շարժումով աշխատում է հանգցնել նրա բոցերը...։

Այն միջոցին ներս մտաւ Ծերունի Խաչօն և քանի րոպէից յետոյ, ամեն գիշերվայ սովորութեան համեմատ, հաւաքվեցան նրա որդիները։ Թէև արևի մանելուց դեռ մի ժամ էր անցել, բայց ընթրիքը շուտ տուին, որովհետև, իբրև մշակ մարդիկ, նրանք պէտք է շուտ ուտէին, շուտ քնէին և առաւօտեան վաղ վեր կենային։

Ընթրիքի ժամանակ պ. Դուդուկջեանը բաւական խմեց և նրա սրտի տխուր տրամադրութիւնը փոքր ինչ ուրախ կերպարանք ստացաւ։ Նա մինչև անգամ երգեց "Տէր կեց'ո դու զՀայս,, Թաղիադեանցի նշանաւոր երգը։ Երբ սեղանը հաւաքեցին, նա դարձաւ Ծերունի Խաչօին, ասելով.

—Բամայեցէք օդայի դռները փակեն և մեղ չը խանդարեն, ես մի առանձին խօսելիք ունեմ։

Ծերունին զարմացաւ, թէ ի՞նչ առանձին խօսելիք պիտի ունենայ, և ասաց որդիներից մէկին, որ դռները փակեն։ Բոլորը լռութեամբ սպասում էին նրա խօսքին։

—Շուտով կը հրատարակվի պատերազմ ռուսների և Թուրքերի մէջ։—Գիտէք այդ բանը, հարցրեց նա։

—Մենք ոչինչ չենք լսել այդ մասին, պատասխանեցին նրան Ծերունին և իր որդիները։

—Ես գիտեմ, ասաց Վարդանը,—մեր կողմերում ռուսները սաստիկ պատրաստութիւններ էին տեսնում։

Այդ լուրը կայծակի նման հարուածեց խեղճ Ծերունուն։ Նա իր կեանքում մի քանի անգամ տեսել էր ռուսների և Թուրքերի մէջ եղած պատերազմները և դեռ չէր մոռացել նրանց սարսափելի հե-

տեւանքները հայերի վերաբերութեամբ։ Իսկ Հայրապետը այժմ հասկացաւ քուրդ տիկնոջ մի քանի օր առաջ Սառային հաղորդած խօսքերի գաղտնիքը, թէ ի՞նչ նպատակի համար էր պատրաստում Ֆաթթահ-բէկը իր հեծելազօրքը։

—Այ՛ո, պատերազմ կը լինի, խօսեց Արդանը մի առանձին հեգնութեամբ.—"ձին և ջորին պիտի կռուեն, իսկ մէջտեղում էշը կը սատկի,,...։

—Այդպէս է, ասաց Ծերունու մեծ որդին՝ Հայրապետը,—մեր կողմերի հայերը կը տրորվեն, կը ոչնչանան պատերազմի փոթորիկի մէջ։

—Այդ ես էլ դիտեմ... պատասխանեց Ծերունին և նրա ձայնը խեղդվեցաւ սրտի կսկիծից։

—Լսեցէք, ասաց պ. Դուդուկջեանը։—Ես աշխատում էր այս գիշեր իր խօսքերը աւելի ամրացնել և նրանց աւելի հասկանալի ձև տալ։—Այս պատերազմը մինչև այս օր Թուրքերի և ռուսների մէջ եղած միւս պատերազմների նման չէ, դա բոլորովին ուրիշ միտք և ուրիշ նպատակ ունի։ Դուք լրագիրներ չէք կարդում, ի հարկէ, չէք կարող գիտենալ, թէ այժմ ինչ է գործվում աշխարհի մի ուրիշ մասում, որին կոչում են Հալկանեան թերակղզի։ Այնտեղ նոյնպէս կան քրիստոնեայ ազգեր, որոնք այստեղի հայերի նման Թուրքաց հպատակներ են, և որոնք այստեղի հայերի նման դարերով տանջվում էին Թուրքերի բարբարոսութիւններից։ Բայց նրանք հայերի նման համբերել չը կարողացան, ապստամբվեցան, և ահա մի տարուց աւելի է, որ կռվում են Թուրքերի հետ նրանց լծից ազատվելու համար։ Յաղթեցին, յաղթվեցան, սարսափելի զոհաբերութիւններ արեցին, վերջը ռուսները մէջ մտան, և քրիստոնէից ազատութեան անունով, նրանց պաշտպան հանդիսացան։ Պ. Պոլսում եւրոպական պետու-

թիւնների ներկայացուցիչները ժողով կազմեցին, որ այդ ճնշված քրիստոնեայ ազգերին մի քանի արտօնութիւններ, մի քանի իրաւունքներ տային, բայց համաձայնութիւն չը կայացաւ և խորհուրդը մնաց առանց հետևանքի։ Այժմ ռուսները կամենում են սրի ուժով ընդունել տալ թուրքերին այն, ինչ որ նրանք չը համաձայնվեցան ընդունել իրանց հպատակ քրիստոնեաների ազատութեան մասին։

Այդ անցքերի պատմութիւնը, թէև այն ժամանակ աշխարհի ամենախուլ անկիւններում անգամ տարածվել էր, բայց հայ գիւղացիների համար բոլորովին նորութիւն էր. նրանք ոչինչ չէին լսել և այդ պատճառով զարմացած լսում էին պ. Դուդուկջեանի խօսքերը։ Նրանք այսքանը միայն լսել էին, թէ թուրքերը ինչ-որ պատերազմ ունեն, բայց թէ ո՞ւմ հետ է և ի՞նչ բանի համար է պատերազմը, —այդ մասին տեղեկութիւն չունէին։ Եւ թուրքերի պատերազմ ունենալը յայտնի էր նրանց այն առիթով միայն, որ հարկերը խստութեամբ պահանջում էին և աւելի շատ էին առնում քան թէ առաջ, անդադար կրկնելով, թէ ''հիմայ տէրութիւնը պատերազմ ունի, պէտք է օգնէք,,։

—Ռուսների այժմեան պատերազմը Թուրքիայի հպատակ քրիստոնեաների ազատութեան համար է, շարունակեց պ. Դուդուկջեանը։

—Բայց պէտք է գիտենաք, որ Թուրքիայի աւելի տանջված, աւելի հարստահարված քրիստոնեայ հպատակը հայն է։ Այդ դուք ինքներդ լաւ էք իմանում, որովհետև ձեր անձի վրա փորձել էք թուրքի ամեն տեսակ բարբարոսութիւնները։ Ուրեմն ժամանակ է, որ հայերն էլ մտածեն իրանց հանդստութեան համար։

—Մենք ի՞նչ պիտի մտածենք, պատասխանեց Ծերունի Խաչօն, —դուք ինքներդ ասում էք, թէ ռուսները պատերազմելու են քրիստոնեաների ազատութեան համար. Աստուած յաջողութիւն տայ,

նրանք կը գան և մեզ էլ կազատեն։

—Այդ իրաւ է, միայն մի բան կայ, մէջ մտաւ Վարդանը,— ասում են, ''մինչև տղան լաց չի լինի, մայրն էլ ծիծ չի տայ ,, ։ Հայերը իրանց լռութիւնով, իրանց համբերութիւնով և իրանց մեծայոյս սպասելով ոչինչ չեն ստանայ։ Հայերը պէտք է բողոքեն։

—Այո՛, պէտք է բողոքեն, կրկնեց պ. Դուդուկջեանը,—և այդ բողոքը պէտք է յայտնվի նոյն ձևով, որպէս յայտնեցին միւս քրիստոնեայ ազգերը։

—Ուզում էք ասել, թէ հայերն էլ պէտք է կռուեն... նրա խօսքը կտրեց Ծերունին։

—Այո՛, այդ եմ ուզում ասել։ Հիմայ աշխարհի կարգն այդպէս է, և միշտ այդպէս է եղել, ով որ զէնք գործածել չը գիտէ, ով որ արիւն թափելու և մարդիկ կոտորելու ընդունակութիւն չունի, նրան ասում են՝ դու ազատ լինելու իրաւունք չունես։ Ուրեմն, եթէ հայերը ցանկանում են մի բան ստանալ և ազատ լինել, պէտք է ցոյց տան, թէ իրանք ևս զուրկ չեն քաջութիւնից, թէ իրանք ևս սպանել գիտեն։ Նու այժմ ամենայարմար ժամանակն է։

Ծերունին մի դառն ժպիտ գործեց իր խորշոմած դէմքի վրա պատասխանելով.

—Օրհնած, ի՞նչով պէտք է ցոյց տան, թէ քաջութիւն ունեն, կամ սպանել գիտեն։ Թուրքերը հայերի մօտ մի դանակ անգամ չեն թողել, որ հարկաւորուած ժամանակ մի հաւի վիզ կտրեն։

Պ. Դուդուկջեանը դժուարացաւ պատասխանել։ Վարդանը ասաց.

—Զէնքեր, որքան կամենում էք, ես կը տամ ձեզ, միայն կռուողներ լինէին։ Զեզ յայտնի է իմ պարապմունքը, ես կանտրապանդիստ եմ, ինձ ծանօթ են բոլոր անցքերը, բոլոր դաղտնի ճանապարհները այստեղ

զէնքեր անցկացնելու համար։

—Միայն զէնքը բաւական չէ, խօսեց խոհեմ Ծերունին,—դուք կարո՞ղ էք տալ այստեղի հայերին այն սիրտը, այն քաջութիւնը, որ ունեն միւս քրիստոնեայ ազգերը, որոնք այժմ պատերազմում են իրանց ազատութեան համար։ Զէնքը ի՞նչ գործ կարող է կատարել մի ստրկացած ժողովրդի ձեռքում։

—Հեշտ չէ այսպէս դատել ժողովրդի վրա, տանուտէր Խաչօ, խօսեց պ. Դուդուկջեանը,—մեր ժողովուրդը բոլորովին չէ կորցրել ոչ իր սիրտը, ոչ քաջութիւնը և ոչ ազատութեան զգացմունքը։ Մի շարժառիթ, մի յարմար ժամանակ պէտք է, որ դրանք յայտնվեն նրա մէջ։ Այժմ ամենայարմար ժամանակն է։ Ռուսները պիտի պատերազմեն Թուրքերի հետ, Թող հայերն էլ մի կողմից գլուխ բարձրացնեն։ Այս հաւատացած եմ, որ ռուսները ամեն կերպով կօգնեն մեզ։

Ծերունի Խաչօի որդիները բոլորովին լուռ էին և ոչինչ չէին խօսում։ Սրանցից մէկը, որ կոչվում էր Յակօ, որն իր եղբայրների հետ մի շաբաթ առաջ ունեցած խորհրդի մէջ յայտնեց այն միտքը, թէ լաւ է, որ իրանց քոյր Լալան քուրդ բէկի կինը լինի, որովհետև դրանով կը վայելեն իրանց հզօր փեսայի պաշտպանութիւնը,—այդ Յակօն, որ խորին տհաճութեամբ լսում էր իր հօր և նրա երիտասարդ հիւրերի խօսքերը, դարձաւ դէպի պ. Դուդուկջեանը, ասելով.

—Եղբայր, քեզանից արեան հոտ է գալիս, մենք ոչ քո չարն ենք ուզում, ոչ քո բարին. էգուց առաւօտեան շուտ վեր կաց, բանը-մանդ հաւաքիր, և հեռացիր մեր տնից, թէ չէ, մեր գլխին մի պատուհաս կը բերես....

Ծերունի Խաչօն սաստեց որդուն, որ լռէ, և ինքը դառնալով պ. Դուդուկջեանին, ասաց.

—Դուք մի նեղացէք իմ որդու խօսքերից. նա չը գիտէ, թէ ինչ է խօսում։ Լսեցէք ինձ, ես ոչ կարդացել եմ և ոչ էլ իմանում եմ, թէ ուրիշ երկիրներում ուրիշ ազգեր ինչ են շինում։ Բայց որպէս երկրագործ մարդ, ես մի բան գիտեմ. մենք՝ գիւղացիներս մինչև հողը չենք վարում, չենք փափկացնում և չենք պատրաստում, մեր սերմը չենք ցանում. որովհետև գիտենք, որ սերմը չի կանաչի, արմատ չի ձգի, միայն կը ծլի և ինքը իրան կը չորանայ։ Այս բանը Քրիստոսն էլ է ասում իր սուրբ Աւետարանի մէջ, ես շատ անգամ եմ լսել եկեղեցում։ Լսիր, որդի, հողը պատրաստ չէ։ Ուզում եմ ասել, ժողովուրդը պատրաստ չէ։ Պէտք էր քսան, երեսուն և դուցէ յիսուն տարի առաջ պատրաստել հողը։ Երբ այս նախապատրաստութիւնները կատարված կը լինէին, այժմ ձեր սերմերը բարեբեր երկրի վրա կընկնէին, կը բուսնէին, կը կանաչէին, կաճէին, կը հասունանային և մէկին հարիւր և մէկին հազար պտուղ կը տային։ Աւաղ մի օրվայ մէջ բան չի դառնայ։ Աւաղ՝ մենք գիտենք, որ ցանքի վրայից մի քանի եղանակներ են անցկենում, մի քանի տաք և ցուրտ եղանակներ, մինչև հունձքը հասունանում է։ Մենք գիտենք, որ ցանքը համբերում է եղանակների զանազան տեսակ խստութիւններին, երբեմն փոթորիկը նրան հանգստութիւն չէ տալիս, երբեմն կարկուտը ծեծում է և երբեմն ձիւնը սառցնում է, իսկ երբեմն արեգակի կենսատու ճառագայթները նրան ջերմացնում են,—մի խօսքով, ցանքը հազար ու մէկ փորձանքների միջից անցնելով, վերջապէս պսակում է երկրագործի բաղձանքը....Այսպէս էլ ժողովրդի սրտի մէջ սերմանած ցանքի վրայից պէտք է անցկենան ժամանակներ, մի քանի խաղաղ և փոթորկալից ժամանակներ, մինչև հունձքը կը հասունանար....

—Շատ գեղեցիկ օրինակ է, պատասխանեց պ. Դուդուկջեանը,—

ես բոլորովին համաձայն եմ ձեզ հետ։ Բայց մի՞ ուրիշ բան կայ, այն ևս պէտք է ի նկատի ունենալ։ Դա այժմ ձեզ հետ պէտք է ձեր ձևով՝ երկրագործի և անասնապահի լեզուով խօսեմ, այդ լեզուն աւելի հասկանալի կը լինի՞ ձեզ։—Թողեցէք մի անգամ ձեր ցանքը առանց քաղհան *) անելու, և կը տեսնէք, որ վայրենի խոտերը կաճեն, կը բազմանան, կը խեղդեն նրանց և իրանք կը բռնեն նրանց տեղը։ Ձեր սերմանած բոյսերը կոչնչանան։ Դա մի տեսակ կռիւ չէ՞, որով աւելի զօրեղը սպանում է անզօրին։ Բոլոր բոյսերի մէջ նկատվում է այդ կռիւը, այդ պատերազմը, որով մինը միւսին աշխատում է ճնշել, ոչնչացնել, որ կարողանայ պահպանել իր գոյութիւնը։ Դու որն որ կռուելու, մաքառելու և մրցելու ընդունակութիւն չունի, նա զրկվում է կեանքից։ Այդ ընդունակութիւնը ուրիշ խօսքով կոչվում է անձնապաշտպանութիւն։ Անձնապաշտպանութեան վարժապետը ինքը բնութիւնն է։—Բնութիւնը բոլոր էակներին, որոնք աճելու և բազմանալու ունակութիւն ունեն, տուել է իրանց նմանների հետ կռուելու ընդունակութիւն, մէկին շատ, միւսին սակաւ։ Ծառերը, խոտերը, անասունները և մարդիկ ևս ունեն՝ այդ ընդունակութիւնը։ Միայն քարերը, փայտերը, մեռած մարմինները մնում են անշարժ և իրանց անձը պաշտպանել չը գիտեն, որովհետև նրանք կեանք չունեն։ Բայց ուր որ կեանք կայ, այնտեղ կայ և այդ բնական կռիւը։ Դա կեանքի կռիւ է, որի մէջ ամեն մի էակ ոչ միայն աշխատում է պահպանել իր գոյութիւնը, այլ աշխատում է և ոչնչացնել իր թշնամիներին, որպէս զի, իր աճելութիւնը ապահով և անարգել կերպով կատարվի....

—Այժմ, կարծեմ, դուք հասկանում էք իմ միտքը, շարունակեց

*) Քաղհան անել նշանակում է ցանքի մէջից աւելորդ և վնասակար խոտերը արմատախիլ անել։

նա։—Նուիրեան մէջ ինչ որ կատարվում է բոյսերի և անասունների կեանքում, նոյնը կատարվում է և մարդկային կեանքում։ Այստեղ ևս հանդիսանում է նոյն կռիւը, միայն աւելի սաստիկ և աւելի բազմատեսակ կերպով։ Ազգերի կրթութեան և ընդունակութեան համեմատ փոփոխվում են նրանց անձնապաշտպանութեան զէնքերը։ (Զէնքեր ասելով, ես ի նկատի չունեմ միայն սուրը և հրացանը,—արհեստը, դիտութիւնը նոյնպէս զէնքեր են, որոնցմով մի ժողովուրդը աշխատում է տնտեսապէս մրցել մի այլ ժողովրդի հետ)։ Աւելի անքաղաքակիրթ և վայրենի ազգերի մէջ այդ կռիւը կատարվում է միայն ֆիզիքական ուժով՝—սրով։ Այդ զէնքով քրդերը և թուրքերը կռուում են մեզ հետ։ Անձնապաշտպանութեան օրէնքները պահանջում են պատասխանել թշնամուն նոյն զէնքով ինչ զէնքով որ նա ձնշում է և մահացնում է մեզ։ Յիմարութիւն կը լինէր իմ կողմից աւելին պահանջել,—պահանջել այն, որին ընդունակ չէ մեր ժողովուրդը։ Ես ցանկութիւն չունեմ ասելու, թէ մենք պէտք է սուր վեր առնենք քրդերին և թուրքերին ոչնչացնելու համար, որ մեր հայերից մեզ մնացած հողի վրա մենք միայն բնակէինք։—Ես ասում եմ, որ պէտք է սովորենք անձնապաշտպանութիւն, որպէս զի քրդերը և թուրքերը մեզ չը ոչնչացնեն։ Այդ երկու մտքերի մէջ մեծ տարբերութիւն կայ։

Ներունի խաչօն կարդց պ. Դուդուկչեանի խօսքը, ասելով.

—Ես հասկանում եմ, բոլորը հասկանում եմ, ինչ որ ասում էք դուք, բայց դարձեալ պիտի կրկնեմ նոյն խօսքը, որ՝ մի բոպէ առաջ ասացի.—միանգամով, մի օրվայ մէջ մի այսպիսի մեծ փոփոխութիւն չէ կարող կատարվել, որ մեր ժողովուրդը մի հրաշքով թողնէ իր ստրկական բնաւորութիւնը և հասկանայ, թէ ի՞նչ բան է անձնապաշտպանութիւնը։ Դուք, պօլսեցիք, պէտք է վաղ սկսէիք այդ

գործը. դուք պէտք է շատ տարիներ առաջ մեզ սովորցնէիք, թէ ինչ բան է անձնապաշտպանութիւնը, և այսօր, քրիստոնեաների այժմեան պատերազմների ժամանակ, ձեր ցանած սերմերը ցանկալի պտուղ կը տային։ Դուք չը նախապատրաստեցիք մեզ։ Դուք ամբողջ ժամանակներ Պօլսում լուռ նստեցիք, և այսօր եկել մեզ ասում էք, թէ սուրը վեր առէք քրդի և Թուրքի դէմ ձեր անձը պաշտպանեցէք։ Ո՞ւմ կարող էք հասկացնել, թէ դա կարելի բան է։

—Դուք իրաւ էք ասում, մենք, պօլսեցիքս ծոյլ և անհոգ դանվեցանք, մենք չը նախապատրաստեցինք ձեզ, պատասխանեց պ. Դուդուկջեանը անխռով կերպով։—Բայց ես չեմ խօսում այն բանի վրա որ այստեղ հայերը կորցրել են իրանց մարդկային բարձր, ազնիւ և վսեմ ձգտումները,—դրանք այնպիսի յատկութիւններ են, որ պահանջում են մի որոշ չափով կրթութիւն և զարգացում, և որոնց մատակարարելը մեր՝ պօլսեցիներիս պարտք էր։ Ես խօսում եմ անձնապաշտպանութեան վրա, դրա համար մեծ ուսում և կրթութիւն պէտք չէ։ Անձնապաշտպանութեան ղդացմունքը, որպէս քանի բոպէ առաջ բացատրեցի, այնքան բնական է, որ յատուկ է մինչև անդամ բոյսերին, անասուններին և վայրենի մարդիկներին։ Մի՞թէ հայը անասուններից էլ ստոր է, մի՞թէ նա այն աստիճան մեռած է, որ քարի և փայտի նման ոչինչ ղդացմունք չունի....

ԻԱ.

Ծերունի Խաչօն իր որդիների հետ հեռանալուց յետոյ, Վարդանը և պ. Դոդուկջեանը մնացին օդայի մէջ մենակ։

—Իրաւ որ, հողը պատրաստ չէ... նկատեց Վարդանը, նայելով պօլսեցու բոլորովին դեղնած և տխրամած դէմքի վրա։

—Ո՞վ է մեղաւոր, հարցրեց պ. Դուդուկջեանը և նոյն բոպէում կարծես, նրա սրտի մի մասը խորտակվեցաւ ներքին վրդովմունքից։ Ծերունին շատ խելօք է, և աւելի խելօք քան թէ մեզ նման յիմար թուղթ մրոտողները։ Նա բաւական ճիշտ նկատեց, թէ մեր՝ պօլսեցիներիս գործն էր վաղօրօք պատրաստել ժողովուրդը։ Բայց ի՞նչ արեցինք մենք։—Ոչինչ.... Մենք ամենևին նախապատրաստութեան հոգ չը տարանք, որովհետև մեզ չէր հետաքրքրում իրական Հայաստանը իր սարսափելի թշուառութիւններովը։ Մենք շլացած էինք պատմական Հայաստանի անցեալ փառքովը միայն։ Մենք այժմեան Հայաստանը ամենևին չէինք ճանաչում, և ոչ մտածում էինք ճանաչել։ Մենք ճանաչում էինք նրան մի քանի հին պատմագրներից, և երևակայում էինք, թէ տիտանների այդ երկրում տակաւին Տիգրաններ, Երամներ, Վահագներ, Վարդաններ և Սերսէս մեծեր են բնակվում։ Մենք երևակայում էինք նրա բազմամարդ քաղաքները, որոնց մէջ արհեստը և վաճառականութիւնը հայ մարդու ձեռքում ծաղկելով, շնորհում էին նրան երկրի նիւթական հարստութիւնը։ Մենք երևակայում էինք նրա շէն գիւղերը, նրա մշակված դաշտերը, որ լցնում էին հայ երկրագործի շտեմարանները Աստուծոյ բոլոր բարիքներով։ Մենք հաւատացած էինք, թէ երկրի ազգաբանակութեան մեծամասութիւնը բաղկացած է հայերից, որ ապրում են իրանց հայրենի հողի վրա բախտաւոր ու խաղաղ կեանքով։—Բայց չը գիտէինք, թէ ամբողջ հայաբնակ գաւառներ դատարկվել են հայերից, կամ չքաւորութիւնից սպառվելով և կամ բռնի մահմետականութիւն ընդունելով։ Չը գիտէինք, որ կենդանի հայ մարդու տեղ կը գտնենք կամ շարժուն դիակներ և կամ ընդարձակ դերեզմանատներ։ Չը գիտէինք, որ կրօնը, մեր կարծիքով՝ այդ ազգային հաստատութեան նեցուկը, խորտակվել է, և նրա տեղ մնա-

ցել են հոյակապ վանքերի և եկեղեցիների աւերակներ միայն։ Ձը գիտէինք, որ լեզուն, ազգային այդ սրբազան ժառանգութիւնը, կորել է հայ մարդու բերնից, և այսօր նա խօսում է կամ քրդերէն և կամ թուրքերէն։ Ձը գիտէինք, որ այժմեան քաջ քրդերի մեծ մասը, որոնք հայի համար Աստուծոյ պատիժ և պատուհաս են դարձել, մի յիսուն կամ հարիւր տարի առաջ մեր արիւնակից եղբայրներն էին, մեր լեզուով էին խօսում և մեր եկեղեցում էին աղօթում։— Մի խօսքով, մենք ոչինչ չը գիտէինք, մենք այժմեան Հայաստանի մասին խիստ անորոշ և խիստ մթին տեղեկութիւններ ունէինք, և տակաւին յայտնի չէր մեզ, թէ հայերից մնացած այժմեան ցիրուցան փշրանքները, դառն հանգամանքների պատճառով, ստրկութեան ծանր լծի տակ, այն աստիճան փչացել են, այն աստիճան այլանդակվել են, որ կորցնելով իրանց լաւ յատկութիւնները, սեպհականել են մի ցած, փոքրոգի, երկչոտ և նենգամիտ բնաւորութիւն....։

Վարդանը հետաքրքրութեամբ լսում էր. պ. Դուդուկչեանը շարունակեց.

—Բայց մեր ձեռքումն էին հաւաքված բոլոր ուժերը, մենք կարող էինք մեծ գործ կատարել։ Մեզ մօտ էր ազգի պատրիարգը, ժողովրդի դլուխը, որ բնաւ մարմնի վրա չէր մտածում։ Մեզ մօտ էր ազգային երեսփոխանական ժողովը, որ զբաղված էր ինտրիգաներով և չնչին հարցերով։ Մեզ մօտ էր ուսեալ երիտասարդութիւնը, որ թնդեցնում էր Բոսֆորի ափերը ազգային սահմանադրութեան տարեդարձի երդերով, և բնաւ չէր մտածում, որ նոյն բոպէում Հայաստանում արիւն և արտասուք էր հոսում։ Մեզ մօտ էր տպագրութիւնը, որ ամենևին ուշադրութիւն չէր դարձնում, թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է ապրում հայը հայրենի հողի վրա, և միշտ զբաղված էր օտարների կեանքով։ Մեզ մօտ էին դպրոցները, որ չը տուեցին

Հայաստանին ոչ մի օրինաւոր վարժապետ։ Մեզ մօտ էր թատրոնը, որ միանգամ գոնէ դուրս չը բերեց իր բեմի վրա հայաստանցու թշուառ պատկերը, և կերակրում էր հասարակութիւնը ֆրանսիական խոհանոցի աղտեղութիւններով։ Մեզ մօտ էին ազգի պետերը, որ շողոքորթում էին Դրան կամայականութիւնները և իրանց համար փառք էին դիզում։ Մեզ մօտ էր նիւթական ուժը—արծաթը,—որ ամիրաների պալատներն էր միայն զարդարում և հայաստանցու բարօրութեան համար մի փարայ անգամ չէր ծախվում։—Մի խօսքով մենք մեր ձեռքում բռնած ունէինք ազգի յառաջադիմութեան ղեկը, կարծես, մի չար մտքով նրան մոլորեցնելու և դէպի կորուստ տանելու համար....։

—Այս, առաջ տարաւ նա,—իմ և իմ մի քանի համախոհների դիտաւորութիւնը կատարեալ դօնքիշոտութիւն եմ համարում։ Ի՞նչ կարելի է սպասել։ Ամբողջ ժամանակներ նստել Պօլսում բոլորովին անգործ, չը հետաքրքրել Հայաստանի կեանքը, չուսումնասիրել երկիրը, չը ծանօթանալ ժողովրդի պէտքերի և պահանջների հետ, չը նախապատրաստել նրան մի լաւ ապագայի համար,—և յանկարծ յայտնվել նրա մէջ, նրա ձեռքը դէնք տալ, որ կռւէ իր անձնապաշտպաթեան համար,—դա հաղիւ թէ կարող էր ընդունելութիւն գտնել։ Այսուամենայնիւ, ես չեմ վհատում, իմ հաւատը բնաւ չէ խախտվում, ես և դուցէ իմ բոլոր համախոհներս կընկնենք, բայց մեր անկումը ձանապարհ կը բացանէ մեր հետևողների առջև. նրանք կանցնեն մեր դիակների վրայով...։

Վերջին խօսքերը լսելու ժամանակ Վարդանը չը կարողացաւ զսպել իր սրտի զեղմունքը, նա գրկեց պ. Դուդուկջեանին և համբուրեց նրան, ասելով.

—Այսպիսի գործը, այո, զոհ է պահանջում... փառ՞ք և պա-

տի՛ւ նրան, ով որ կը լինի առաջին զոհը...։

Գիշերի կէսից անցել էր արդէն։ Օդայի մէջ քնելու անկողնները վաղուց պատրաստ էին։ Բայց երկու երիտասարդները երկար մնացին անքուն։ Պ. Դուդուկչեանը կրիտիկական անխնայ քննադատութեամբ խօսում էր ապարդիւն Ա. Պօլսի ցնորամիտ երիտասարդութեան վրա, խօսում էր եկեղեցականների վրա, ասելով, "Եթէ այդ երկրում գտնված վանքերի և եկեղեցիների տասնից մէկ մասի փոխարէն օրինաւոր դպրոցներ լինէին, այժմ Հայաստանը փրկված կը լինէր,,։

Յանկարծ օդայի դուռը մեղմիկ կերպով զարկեցին։ Ա. արդանը գնաց և բաց արեց։ Յայտնվեցան Հայրապետը և Աստօն, երկու եղբայրներ, որ որոշվում էին Ներուն Խաչի միւս որդիներից իրանց բոլոր յատկութիւններով։

—Մենք այսպէս տարաժամ կերպով եկանք ձեզ մօտ, որ չը նկատեն մեզ, ասաց Հայրապետը իր եղբօր հետ նստելով։—Երևի, անհանգստացրինք ձեզ։

—Ամենևին, պատասխանեց Ա. արդանը,—մենք քնել չը կարողացանք, դեռ խօսում էինք։ Երևի, ձեր տանը բոլորը քնած են։

—Բոլորը, պատասխանեց Աստօն,—միայն հայրս անքուն էր և իր անկողնի մէջ անդադար հաղում էր։ Երբ նա հաղում է, կը նշանակէ, մի բանի վրա մտածում է։

Ա. արդանը և պ. Դուդուկչեանը իսկոյն նկատեցին, որ երկու եղբայրների այդ անադան պահուն իրանց մօտ գալը առանց նպատակի չէր լինելու, և սպասում էին, մինչև նրանք կը յայտնէին իրանց խորհուրդը։

—Մենք մեր հօր և միւս եղբայրների մօտ ոչինչ խօսել չը կարողացանք, ասաց Հայրապետը լուրջ կերպով,—և այս պատճառով շտապեցինք ձեզ յայտնել, որ մենք բոլորովին համակրում ենք ձեր մտքերին և ամեն կերպով պատրաստ ենք ծառայելու ձեր նպատա-

տակներին, ինչ գործում որ յարմար կը համարէք։

Պ. Դուդուկջեանի սառն դէմքի վրա փայլեց ուրախութեան պայծառ մի նշոյլ. դա միսիոնարի ուրախութիւն էր, երբ երկու հաւատացեալ է ձեռք բերում և մտածում է, թէ իր հօտը արդէն կազմված է, թէ այդ երկուսը սկիզբ կը դնեն հաղարների։

—Բոլորովին սխալ է մտածել, խօսեց Հայրապետը,—թէ այստեղի հայերը հոգւով, սրտով և ամեն բարձր ձգտումներով մեռած են։ Բայց մի բան կայ, որ հայերի ընդհանուր թերութիւն է։ Ամեն մի հայ, առանձին վեր առած, զգուշ է, մտածող է, անվստահ է և սեպհական կամք չունի։ Նա միշտ սպասում է օրինակի, որ ուրիշը սկսէ, իսկ ինքն նրան հետևի։ Օրինակը, մանաւանդ յաջողված գործի օրինակը, նրա վրա մեծ ազդեցութիւն է գործում։ Այս դէպքում հայը մի քանի պայմաններ միշտ աչքի առջև ունի։ Նա բնաւ չէ հետաքրքրվում, թէ ինչպէս են ապրում, ինչ եղանակով են գործում օտար երկիրներում։ Ուզում եմ ասել, որ հայը օտարներից օրինակ չէ վեր առնում, այլ սպասում է, որ օրինակը տար նրան իր նման մի հայ։—Ուրեմն, մենք առաջին օրինակը կը տանք, և ես հաւատացած եմ, որ մեզ կը հետևեն շատերը։ Ես լաւ եմ ճանաչում մեր ժողովուրդը. նա այնքան շատ տանջվել է, որ հէնց այս բոպէիս պատրաստ է թուրքի, քրդի միսը ուտել և արիւնը խմել, եթէ մի հնար կը գտնէ։ Նա սրտում սաստիկ ատելութիւն ունի, միայն այդ ատելութիւնը թաղված է։

Վարդանը և պ. Դուդուկջեանը ուրախութեամբ լսում էին Հայրապետի ասածները։ Նրա մէջ խօսում էր ժողովրդի ձայնը։

—Երջանիկ է այն ժողովուրդը, որ ատել գիտէ, բացականչեց պօլսեցի երիտասարդը մի առանձին ոգևորութեամբ—Նա, որ ատել չը գիտէ, զուրկ է մնում և սիրոյ զգացմունքից...։

—Իմ հայրը ասում էր, թէ հողը պատրաստ չէ, խօսեց Հայրապետը։—Նա իսկապէս խելացի մարդ է, նրա սրտում կան շատ ծածկված և բարի խորհուրդներ։ Բայց նրա խելացի խրատները, նրա զգուշաւորութիւնը հասնում է մինչև յանցաւորութեան։ Նա իր համբերութեամբ թմրեցրել է մեզ և պահել է քարացած անշարժութեան մէջ։ Մեր դրութեան մէջ, իմ կարծիքով, համարձակութիւնը անձնավստահութիւնը և մինչև խենթութեան հասած յանդգնութիւնը աւելի գործ է կատարում, քան թէ իմաստունների լուրջ և խոհեմ մտածութիւնները։

—Այո՛, "մինչև խելացին կը մտածէ, խենթը գետից անց կը կենայ,,...պատասխանեց Վարդանը ծիծաղելով։

—Այդ շատ ճիշտ է, նկատեց պ. Դուդուկջեանը։—Խելացիների խելքը շատ անգամ խաբում է իրանց, և խաբվածները այն ժամանակ միայն հասկանում են՝ թէ յիմարվել են, երբ գժերը իրանց գործը արդէն աւարտած են լինում...։ Մի ժամանակ Կ. Պոլսի մեր խելացիները մտածում էին, թէ հայերի համար աւելի նպաստաւոր է Թուրքաց անկիրթ և անկարգ կառավարութիւնը, քան թէ մի բարեկարգ և քաղաքակրթված կառավարութիւն։ Մտածում էին, թէ մի քաղաքակրթված կառավարութիւն իր կուլտուրական բարձր զարգացումով կարող էր կլանել և ոչնչացնել հայերին.—մինչդեռ խելացի հայերը, օգուտ քաղելով Թուրքի յիմարութիւններից, գոյութեան կռիւի մէջ կարող էին մրցել նրա հետ, կարող էին յաղթող հանդիսանալ։ Այդ ենթադրութիւնը թէորիայի կէտից ուղիղ է։ Բայց ամենաճիշտ փիլիսոփայական թէորիան երբեմն կեանքի փորձի մէջ յայտնվում է սխալ։ Պատմութիւնը իր առանձին զարտուղութիւններն ունի։ Եթէ մի քաղաքակրթված մեծ ազգութիւն կարող է կլանել փոքր ազգութիւնները, նոյնը կարող է կատարել և մի ան-

քաղաքակիրթ մեծ աղգութիւն իր մանր հպատակ աղգութիւնների վերաբերութեամբ։ Տարբերութիւնը միայն գործ դրած միջոցների և հնարների մէջն է.—մէկը սպանում է բարբարոսական միջոցներով, միւսը՝—կուլտուրայի միջոցներով։

—Այս աւելի պարզ կը խօսեմ, շարունակեց պ. Դուդուկչեանը։—Մեզանից ոչ ոք մինչև այսօր չէր հասկացել թուրք կառավարութեան գաղտնի քաղաքագիտութիւնը հայերի վերաբերութեամբ։ Մեզանից ամեն մէկը երեխայական կարճատեսութեամբ կրկնում էր, թէ ''մեր ապագան Թուրքիայումն է,,։ Մենք նայում էինք կատարվող զեղծումների, անկարգութիւնների և բարբարոսութիւնների արտաքին մակերևոյթի վրա, բայց թէ ո՞ր պիսի դժոխային մեքենայութիւն էր թաղնված նրանց տակին,—այդ մենք չէինք տեսնում։ Մենք միայն տեսնում էինք հարստահարութիւններ, սպանութիւններ, բռնի կրօնափոխութիւններ և զանազան տեսակ չարագործութիւններ, որ կատարում էին մեր հարևան բարբարոս ցեղերը։—Այդ բոլորը մենք առօրեայ և պատահական էինք համարում, և չը գիտէինք, որ յիշեալ անկարգութիւններին մի գաղտնի քաջալերող կայ, չը գիտէինք, որ այդ բոլորը կատարվում է բարձր աստիճանաւորների թելադրութեամբ։ Մենք մեղադրում էինք կառավարութիւնը այն մտքով միայն, որ նա թոյլ է, որ նա անհոգ է, որ նա իր անղգամ հպատակները զսպել չը գիտէ։ Բայց չէինք հասկանում, որ կառավարութեան պաշտօնեաները իրանք այդ բարբարոսներին գրգռում էին հայերի դէմ, քրիստոնեայ տարրը ոչնչացնելու համար։ Ի՞նչու, կը հարցնէք ինձ։

—Թուրքիան շատ լաւ է հասկացել, եթէ նա մի օր կը ազատվի իր եւրոպական և ասիական նահանգներից,—այդ կորստի պատճառը լինելու են տեղային քրիստոնեայ աղգաբնակութիւնները։ Նա հաս-

կացել է, որ քրիստոնեայ հպատակների գոյութիւնը իր պետութեան մէջ ամէն անգամ պէտք է առիթ տայ քրիստոնեայ թագաւորներին միջամտել Թուրքիայի գործերի մէջ և բարձրացնել մի նոր արևելեան հարց: Իր նահանգները չը կորցնելու համար, քրիստոնեայ թագաւորների միջամտութիւնից ազատելու համար, Թուրքը ստիպված է ոչնչացնել քրիստոնեաներին:—Քրիստոնեաների պատճառով նա իր եւրոպական նահանգներից շատերը կորցրեց և մնացածը կորցնելու վրա է: Իսկ ասիական երկրներից իր ամբողջութիւնը պահպանել է միայն Փոքր Ասիան: Այստեղ գլխաւոր քրիստոնեայ ազգութիւնը, որ սպառնում է պետութեան այդ մասի անջատմանը — են հայերը: Ուրեմն եւրոպական տէրութիւնների ձայնը կտրելու համար, պէտք է ցոյց տալ նրանց, որ Հայաստանում հայ չը կայ: Այդ սպանութեան գործի մէջ Թուրքիան ընտրել է ամենայարմար դահիճներ՝—քրդերին և չէրքեզներին:

—Եթէ հաւաքելու լինենք վերջին 20–30–50 տարիների ընթացքում կատարված փաստերը, կը համոզվենք, որ այդ բոլորը ճշմարիտ է: Կը համոզվենք, որ հայերի վերաբերութեամբ գործված հարստահարութիւնները, ճնշումները, հալածանքները, յափշտակութիւնները մի խօսքով բոլոր բարբարոսութիւնները պատահական երևոյթներ չեն:—Կը համոզվենք, որ այդ բոլորի մէջ թաղնված է մի նախապէս մտածված, կարգադրված հիմք և նպատակ, որ ծառայում են հայկական տարրը հետզհետէ ոչնչացնելու սպառելու և վերջապէս ոչնչացնելու համար: Դա կը յիշեմ մի քանի փաստեր միայն: Հայերին անձնապաշտպանութեան բոլոր հնարներից զրկելու համար, խլեցին նրանց ձեռքից զէնքը, կոպեցին, կաշկանդեցին նրանց ձեռքերը, իսկ հայերի թշնամիների ձեռքում զէնք տուեցին: Յետոյ տեսան, որ այդ բաւական չէ հայերին ոչնչացնելու համար, տեսան, որ այդ տարրը, որպէս մի աշխատասէր և տնտե-

սագէտ ժողովուրդ, կարողանում է մրցել իր հակառակորդների հետ, կարողանում է իր գոյութիւնը պահպանել իր նիւթական զօրութիւնով՝—իր հարստութիւնով։ Ուրեմն պէտք է ամէն հնարք գործ դնել, որ նա աղքատանայ, ուրեմն պէտք է տնտեսապէս մահացնել նրան։ Հարկերը ծանրացրին, շրջաբերութեան մէջ եղած արժէքները ոչնչացրին (առանց նախապէս յայտարարելու ժողովրդին) մի խօսքով զանազան տեսակ ֆինանսական խարդախութիւններ գործ դրեցին, որպէս զի ժողովրդի ձեռքում գտնված դրամը իր արժէքը կորցնի և հարկերը վճարելու անկարող լինի,—որպէս զի առիթ ունենան նրա տնտեսութեան ամենաանհրաժեշտ պարագայքը հարկերի փոխարէն վաճառել տալու, նրան երկրագործութեան աշխատութիւններից զրկելու համար։ Այդ միջոցները դարձեալ չը կարողացան լրացնել Թիւրքիայի նպատակը։ Ժողովուրդը տոկուն էր, եթէ իր հայրենի երկրում վաստակ չէր գտնում, պանդխտանում էր դէպի օտար աշխարհ, այնտեղ փող էր վաստակում, և բերում, լցնում էր գանձարանը։ Ուրեմն ի՞նչ պէտք էր անել։ Թիւրքիան մտածեց միանգամից ցամաքացնել հայ ժողովրդի ապրուստի աղբիւրները. նա հնարեց իր կալուածական ամենախորամանկ օրէնքները, և հայերը զրկվեցան կալուածատէրութեան իրաւունքից։ Հայերի ձեռքում գտնված հողերը անցան քուրդ դերեբէյների, չէրքէզների, մուփթիների, ղադիների և զանազան վայրենի էշիրաթների ձեռքը։—Դրանք տէր դարձան, իսկ հայը, աշխատասէր և արդիւնաբերող հայը, դարձաւ այդ բարբարոսների հողերը մշակող ստրուկը և ճորտը։ Հայաստանում հայերի և մահմետականների մէջ եղած այժմեան անթիւ և անհամար կալուածական վէճերը ու դատերը, կամ մնում են կառավարութեան կողմից առանց ուշադրութեան, կամ եթէ վճռում են, վճիռը կայանում է անպատճառ յօգուտ մահմետականին։ Հաղարա-

ւոր օրինակներ կան այդ մասին։ Եւ այդ վճիռների մէկի քննութիւնը բաւական է ապացուցանելու համար, թէ կառավարութիւնը չէ ցանկանում, որ հայի ձեռքում հող մնայ, այլ ցանկանում է, որ նա զրկվի իր պապերի ժառանգութիւնից, որպէս զի դրանով կարողանայ աւելի սաստկացնել հայերի գաղթականութիւնը, և Հայաստանը դատարկելով հայերից, նրանց տեղը լցնեն քրդերով և չէրքէզներով։

— Այժմ տեսնում էք, շարունակեց պ. Դուդուկչեանը,— որ այդ բոլոր չարագործութիւնների մէջ մի ներքին կապ կայ, մի գաղտնի և դժոխային նպատակ կայ։ Ես աւելորդ եմ համարում խօսել մասնաւոր երևոյթների վրա, և ցոյց տալ, որ տեղական իշխանութեան պաշտօնեաները շատ անգամ աշխատել են արհեստական կերպով սով պատճառել հայաբնակ գաւառներում, որպէս զի քրդերի և չէրքէզների սրից ազատ մնացած հայերին կոտորեն քաղցածութիւնով։ Դա հրէշաւոր մի սպանութիւն է, որին ընդունակ է անգութ, անողորմը Թուրքը միայն։ Մաշել ժողովուրդը աղքատութիւնով, անտեսապէս սնանկացնել նրան, զրկել ապրուստի բոլոր միջոցներից,— ահա գլխաւոր զէնքերը, որոնցմով Թուրքը աշխատում է այժմ ոչնչացնել հայ տարրը։ Նա գիտէ, որ ուրիշ զէնքով դժուար է մահացնել մի ժողովուրդ, որի զօրութիւնը կայանում է իր աշխատասիրութեան և նիւթական կարողութեան մէջ։ Օէյթունի հայերը վարուցանքի տեղ չունեն. նրանց ապրուստի և արդիւնաբերութեան գլխաւոր աղբիւրները են երկաթի հանքերը, որ բովագործում են նրանք, պատրաստում են զանազան տեսակ գործիքներ, կամ այնպէս անպատրաստ տանում են մերձաւոր գաւառները, և վաճառելով, փոխարէնը գնում են ինչ որ իրանց պէտք է։ Թուրքիան մի քանի անգամ փորձ փորձեց խլել զէյթունցիների ձեռքից այդ հանքերը, միայն քաջ լեռնականների սաստիկ ընդդիմադրութիւնը կարողացաւ փրկել իրանց

ապրուստի գլխաւոր հարստութիւնը։ Վանայ հրդեհը այդ տեսակ մեքենայութիւնների մի ճշգրիտ օրինակ կարող է համարվել։ Հայերը այս քաղաքում բաւական հարստացած էին. մի գիշերվայ մէջ նրանց բոլոր խանութները կրակի մատնեցին։ Զը նայելով հայերի անդադար բողոքներին, տեղական իշխանութիւնը մինչև անգամ քննութիւն սկսել չը կամեցաւ, որ յայտնվին չարագործները։ Որովհետև ինքն իր վրա քննութիւն սկսել չէր ցանկանում....

—Մեզ մինչև այսօր զարմացնում էր այն միտքը, թէ ի՞նչու Թուրքիան այնքան շողոքորթում է քրդերի և չէրքէզների ցեղապետներին, շողոքորթում է նրանց հոգևոր գլուխներին կամ շէյխերին, որոնք իրանց անկարգութիւններով ոչ սակաւ հոգսեր են պատճառում կառավարութեանը։ Դրանք շատ անգամ հարկեր չեն վճարում, շատ անգամ ահագին խումբերով ասպատակում են այս և այն գաւառները։ Ա՞ի թէ, մտածում էինք մենք, եթէ իշխանութիւնը ցանկանայ, չէ կարող զսպել այդ աւազակներին։ Հիմայ հասկանում ենք, որ Թուրքիային պէտք էր իր ձեռքում ունենալ այսպիսի գործիքներ։ Նպատակը՝—բացայայտ է....

Պ. Դուդուկջեանը, կարծես, աշխատում էր այս գիշեր դուրս թափել բոլոր դառնութիւնները, որ ծանրացած էին նրա սրտի վրա։ Տառապեալ ժողովրդի ցաւը, նրա անբախտ վիճակը, նրա տխուր ապագան, որ նկարվում էր նրա աչքի առջև իր սև գոյներով,—այդ բոլորը լցրել էին նրա հոգին մի արդար վրդովմունքով։

—Հանգամանքները, կեանքի պայմանները, ասաց նա, - ստիպեցնում են մարդուն իր նմանների հետ վարվել այնպէս, որպէս վարվում են օտարները իր հետ—չարին չարով պատասխանել։ Ուրիշ հնար չը կայ։ Բոլոր արարածների մէջ մարդը միայն է, որ դազաններից աւելի անգութ և աւելի անիրաւ կերպով է վարվում իր

նմանների հետ։ Դաղանը զոնէ միանգամից մահացնում է և հանգրստացնում է իր զոհին։ Բայց մարդը յաջորդաբար է վարվում։ Նա տանջում է, ճնշում է, բարոյապէս և մտաւորապէս մաշում է, և իր զոհի կենսական բոլոր ուժերը սակաւ առ սակաւ սպառելով, այնպէս է սպանում։ Դա մի սարսափելի սպանութիւն է։ Այսպիսի սպանութիւն գործելու ընդունակ է մարդը միայն։ Այսպիսի սպանութիւններ կատարվում են ոչ միայն մասնաւոր անհատների վերաբերութեամբ, այլ ամբողջ ազգերի վերաբերութեամբ ևս։ Մի այսպիսի սպանութիւն սպառնում է մեզ։ Մի՞թէ սոյն նպատակով չեն վարվում մեզ հետ թուրքերը քրդերը և չերքէզները։ Մի՞թէ սոյն պատճառներից չէ՞, որ այսօր Հայաստանը մեծ մասամբ դատարկվել է հայերից։

Գ. Դուդուկջեանի երկար բացատրութիւնների միջոցին Աղաբեգը լսում էր խորին համակրութեամբ։ Նա մի դառն, հեգնական ժպիտով պատասխանեց.

—Հայոց ժողովուրդը մի զարմանալի ժողովուրդ է. նրան սպանելը, եթէ չասեմ անհնարին է, կարող եմ ասել, որ շատ դժուարին է։ Նա այն բաղմագլխեան առասպելական վիշապն է, որ կոչվում է Հիդրայ, որի իւրաքանչիւր ջախջախված և կտրված գլխի տեղ բուսնում է մի նորը և աւելի զօրաւորը։ Դարերի ընթացքում, համաշխարհական դարբնոցի սալի վրա, հայը այն ասոյնման ծեծվեցաւ, տաշվեցաւ և կոփվեցաւ, որ ստացաւ երկաթի ամրութիւն։ Նրան ջախջախելը շատ հեշտ չէ. նա չափազանց տոկուն է .... Հայը տարաւ, հայը համբերեց ամենամեծ մենդելների բարբարոսութիւններին, որոնց համեմատութեամբ թուրքիայի այժմեան մենդելական սերունդը պէտք է ճանաչեր համարել։ Հայի երկրի վրայով անցան Մանդուլխանի, Լենկ-թէմուրի, Չինգիս-խանի, Հուլաւունի և դրանց նման մարդկային հրեշների արիւնարբու հրոսակները։ Նրանք ան-

ցան հեղեղների և փոթորիկների նման, ջարդեցին, ջարդվեցան, և վերջապէս անհետացան, բայց հայը դարձեալ մնաց: Այժմեան մեծ-գօրական Թուրքիան, աշխատելով սպանել արդիւնաբերող և տէրութեան գանձարանը լցնող հայերին, անգիտակցաբար սպանում է ինքն իրան: Նրա այժմեան ֆինանսական սնանկութիւնը այդ սպանութեան հետեւանքն է: Սատմի Թուրքիան աւելի լաւ էր հասկացել հայ տարրի օգտաւէտութիւնը իր պետութեան հաստատութեան համար: Նա ոչ միայն առանձին հոգ էր տանում աշխատասէր հայ գիւղացու հանգստութեան համար, այլ պետութեան գանձային ամբողջ կառավարութիւնը յանձնել էր հայ դրամատէրների ձեռքը, և մեր սառա ֆնները ոչ սակաւ անգամ աղատում էին պետութիւնը ֆինանսական ամենապժուարին ճգնաժամի ժամանակ:

Աւաւօսը մօտ էր լուսնալու, տակաւին խօսում էին մեր տաք գլուխ խորհողները: Յետոյ նրանք սկսեցին խօսել ինչ-որ պատրաստութիւնների և կարգադրութիւնների մասին: Երբ խորհուրդը աւարտված էր, պ. Դուդուկչեանը հանեց իր ծոցից երեք այցատոմս, և տալով իր բարեկամներին, ասաց.

— Ես բոլորովին հաւատում եմ ձեզ. այժմ դուք կարող էք գիտենալ իմ ով լինելը և իմ իսկական անունը:

Այցատոմսերի վրա ֆրանսիական գեղեցիկ տառերով տպված էր Լ. Սալման:

Պ. Լեոն Սալմանի հայրը՝ Թորոս Ջելէբին*) մահմեդականութիւն ընդունած հայ կաթոլիկ էր: Թէ ինչ հանգամանքների պատճառով նա փոխեց իր կրօնը, դա մի երկար պատմութիւն է: Մենք այսքանը միայն կասենք, որ Թորոսին մեղադրեցին մի թուրք օրիորդի հետ յարաբերութիւններ ունենալու մէջ, և նա սպանումից

*) Ջելէբի խօսքում են Եռաբլենը հայ և յոյն վաճառականներին:

աղատ մնալու համար ստիպվեցաւ մահմետականութիւն ընդունել և ամուսնանալ գեղեցիկ Ֆաթիմայի հետ,—այսպէս էր օրիորդի անունը։ Լևոնի ծնունդից յետոյ Ֆաթիման վախճանվեցաւ և փոքրիկ երեխան մնաց հօր խնամատարութեան ներքոյ, որին սաստիկ տանջում էր այն միտքը, որ իր զաւակը կը կրթվի և կը մեծանայ իրան ատելի դարձած մի օտար կրօնի մէջ։ Սալմանը (մահմետականացած Թորոս Ղէլէբին) թողեց իր հայրենիքը՝ Անգուրիան և տեղափոխվեցաւ Կ. Պոլիս։ Այստեղ ոչ ոք չէր ճանաչում նրան։ Նա իր զաւակը յանձնեց Ֆրերների միաբանութեանը, իսկ ինքը անհետացաւ։ Փոքրիկ Լևոնը մեծացաւ կաթոլիկների մի կուսանոցի մէջ, և յետոյ 12 տարեկան հասակում տարվեցաւ Իտալիա։ Իր սկզբնական ուսումը ստացաւ նա կղերի ձեռքից։ Նա անցկացրեց մի քանի տարի Վենետիկի ս. Ղազարի վանքում, և այստեղից հեռանալով, մտաւ Վիէննայի Մխիթարեանների վանքը, բայց ոչ մի տեղ հիմնաւոր գիտութիւն չը սովորեցաւ։ Վերջապէս մի կնոջ սէրը դուրս քարշեց նրան վանքային ապականված մթնոլորտից և ձգեց Փարիզի քաոսի մէջ։ Այստեղ նա սկզբում անց էր կացնում զուարճութիւններով լի դատարկ կեանք. անդադար անցկենալով մի կուսակցութիւնից դէպի միւսը, և մտնելով զանազան ընկերութիւնների մէջ, միայն խօսելու, բայց ոչ գործ շինելու համար։ Իսկ երբ սպառվեցան սիրուհու փողերը, այնուհետև աղքատութիւնը ստիպեց նրան ձեռք զարկել լուրջ աշխատանքի, գրում էր լրագրական զանազան յօդուածներ արևելքի վերաբերութեամբ և նրանով ապրում էր։ Բայց երբ յարուցվեցաւ վերջին արևելեան հարցը, նա թողեց Փարիզը, թողեց իր սիրուհին և դիմեց դէպի Կ. Պոլիս։

ԻԲ.

Պ. Սալմանի Բոգրեանդի դաւառում յայտնվելուց դեռ մի ամիս առաջ, արզրումցի հաջի Միսաք անունով ջորեպանը բեռնաւորեց իր քարվանը և ճանապարհ ընկաւ դէպի Երզրում։ "Հաջի,, մականունը ստացել էր նա այն պատճառով, որ երկու անգամ ս. Երուսաղէմ ուխտ էր գնացել, և եթէ Աստուած արժանի կանէր մի անգամ ևս գնալու նպատակ ունէր, որ խորհրդական թիւը լրանար։ Առհասարակ հաջի Միսաքը բարի քրիստոնեայ էր, և նրա ջերմեռանդութիւնը հասնում էր մինչև սնահաւատութեան։

Ճանապարհների վրա բոլոր քաղաքներում, բոլոր գիւղերում և բոլոր իջևաններում ճանաչում էին հաջի Միսաքին։ Քսան տարուց աւելի կը լինէր, որ այդ մարդը իր ջորիներով պտըտում էր Փոքր-Ասիայի և Հայաստանի մէջ, ու ծանրութիւններ էր տեղափոխում։ Հաջի Միսաքը մի հաստ ու պինդ մարդ էր, միջակ հասակով և սաստիկ արագաշարժ։ Նրա դէմքի գծագրութիւնը անհնարին էր ճշտապէս որոշել, որովհետև ամբողջապէս ծածկված էր խիտ մազերով, որոնց միջից երևում էին ահագին հայկական քիթը և բոցավառ աչքերը միայն, որոնց խորութեան մէջ միշտ կարելի էր նկատել նրա բարեսրտութեան պայծառ արտայայտութիւնը։

Ամեն տեղից երբ անց էր կենում հաջի Միսաքի քարվանը, միշտ ընդհանուր ուրախութիւն էր պատճառում։ Ոչ ասեմ, նրանից մի բան չէր սպասում ստանալ. վաճառականը ապրանք էր սպասում, կինը իր պանդուխտ ամուսնից նամակ էր սպասում, ճանապարհների վրա գտնվող մանր և խոշոր աստիճանաւորները կամ պաշտօնատարները այս և այն իրեղէններն էին սպասում ուտելու, խմելու և հագ-

նելու համար։ Շատ անգամ պանդուխտ, հիւանդ, ճանապարհների վրա նուաղած ու ընկած հայ գաղթականը օգնում էր, որ հաջի Միսաքի քարվանը կանցնի, և իրան մարդասիրաբար վեր առնելով, կը տանէ և ցանկացած տեղը կը հասցնէ։ Հաջի Միսաքի կամակատարութիւնը և նրա պատրաստականութիւնը ամեն մարդու օգնելու մէջ, նրան սիրելի էին արել իր բոլոր ծանօթներին։— "Հաջի Միսաք, վերադարձին ինձ համար մի քանի հօխայ թամբաքու բեր" —"Հաջի Միսաք, ղահվէս պրծել է, ղահվէ բեր"—"Հաջի Միսաք, այս զէյթունի իւղը հասցրու մեր տանը"—այսպիսի պատուէրներ նա կատարում էր առանց մի փարայ ընդունելու և մինչև անգամ իր գրպանից ծախսելով։ Այս պատճառով ճանապարհների վարչութիւնները շատ խիստ չէին վարվում հաջի Միսաքի հետ. մաքսատներից նրա քարվանը անցնում էր ամենայն ապահովութեամբ և աստիճանաւորները չէին նեղացնում նրան։

Բեռնակիրը, և մանաւանդ ճանաչված բեռնակիրը, մեծ հաւատարմութիւն ունի ալևեղքում։ Նրան յանձնում են ամենաթանդագին ապրանքների հակեր, նրան յանձնում են տոպրակներով լի ոսկի և արծաթ, առանց որ և իցէ թղթերի կամ պաշտօնական գրագրութիւնների, և նա իր ստացած աւանդները տանում է և անկորուստ հասցնում է պատկանած տեղը։

Ամեն քաղաքում գիտէին, թէ երբ կը յայտնվի հաջի Միսաքը։ Նրա քարվանի ընթացքը այնքան կանոնաւոր էր, եթէ մի արտաքոյ կարգի դէպք պատահելու չը լինէր, նա մի ժամ ևս յետ չէր ընկնի սովորական օրից։ Բայց այս անգամ հաջի Միսաքի քարվանը բաւական դանդաղ էր ընթանում։ Աչը նայելով նրա վեր առած հակերի փոքրիկ ծաւալին, նրանք բաւական ծանր էին երևում։ Հակերի մեծ մասը քառանկիւնի, երկայնաձև արկղիկներ էին երկաթի

կապանքներով ամրացրած, և որոնց վրա անգլիական տառերով դրոշմված էին «Պերսիա», և «Թեհրան» բառերը։ Քարվանը ըստ մեծի մասին ուղևորվում էր գիշերով։ Հաջի Մինաքը ասում էր, որ նա չէ ցանկանում ցերեկվայ տօթերի ժամանակ իր ջորիները յոգնեցնել։

Քարվանի մէջ կար մի երկրորդ անձնաւորութիւն ևս, որ իրան կոչում էր Մէլիք-Մանսուր, դա վաճառական էր, և իր ասելով պարսկաստանցի հայ։

Վերջին 20—30 տարիների ընթացքում, պարսից կառավարութիւնը, բաւական մեծ վերանորոգութիւններ անելով ղէնքերի փոփոխութեան մէջ, և նրանց եւրոպական ձևի վերածելով, հայերի առջև բացվեցաւ վաճառականութեան մի նոր ասպարէզ, որոնք սկսեցին հայթայթել կառավարութեանը պահանջված ղէնքերը։ Մէլիք-Մանսուրը այս տեսակ վաճառականներից էր և ջորիների կրած ծանր արկղները նրան էին պատկանում։ Մաքսատներում առանձին ուշադրութիւն չէին դարձնում այդ արկղների վրա, որովհետև իբրև տրանզիտ ապրանք, պէտք է անցկենային Պարսկաստան։ Այս տեսակ ապրանքների փոխադրութիւնը Տրապիզոնի, Էրզրումի և Բայազէտի ճանապարհով դէպի Պարսկաստան, մի նոր բան չէր։

Մէլիք-Մանսուրը կը լինէր 36 տարեկան, նա բաւական համակրական դէմք ունէր, նրա միշտ ուրախ, միշտ ծիծաղկոտ բնաւորութիւնը և փոքր ինչ շաղակրատ լեզուն մի առանձին կեանք էին տալիս այդ մարդու անվերջ խօսակցութիւններին հաջի Մինաքի հետ, մանաւանդ երբ նա սկսում էր պատմել իր կեանքի հետաքրքիր արկածները, որ կատարվել էին հեռաւոր աշխարհներում։ Քարվանի ճանապարհորդութեան միակերպ ձանձրոյթը փարատելու համար այս տեսակ խօսակցութիւնները անհրաժեշտ են լինում։ Մէլի հետաքրքր-

քիր էր այդ հայոց "Թափառական հրէայի", ձախ ձեռքի երեք մատերի կորվելու պատմութիւնը, որ պատահել էր Նղկաստանում մի կռվի մէջ, որ նա ունեցել էր վայրենիների հետ։

Մելիք-Մանսուրը խօսում էր շատ արևելեան և արևմտեան լեզուներով, և իր ամբողջ կեանքում մարդիկների հետ զարկվելով, գիտէր նրանց բոլոր խորամանկութիւնները, գիտէր, թէ ինչպէս պէտք է վարվել մարդու հետ։ Եւ այս պատճառով, նա ներսից այն չէր, ինչ որ երևում էր դրսից։ Այսու ամենայնիւ, հաջի Միսաքը մի առանձին յարգանքով էր վերաբերվում դէպի այդ խորհրդաւոր անձնաւորութիւնը, ոչ այն պատճառով միայն, որ ինքը իբրև բեռնատար պարտաւոր էր պատուել իր վեր առած բեռների տիրոջը, բայց զանում էր նրա մէջ մի ուրիշ բան, որ իսկապէս յարգելի էր։

Ամեն մի խան (քարվանսարայ) իջևանելիս պանդոկապետները խիստ զոհ էին մնում Մելիք-Մանսուրից. նա բաւական առատաձեռն էր և ոսկին շաղ էր տալիս աջուձախ։

—Դուք դրանց փչացնում էք, նկատում էր հաջի Միսաքը.— միւս անգամ մեզ անհնար կը լինի այդ աւազակներից մի բաժակ ջուր խնդրել։

—Ա. նաս չունի, պատասխանում էր նա ծիծաղելով,—ոսկու փայլը կուրացնում է մարդկանց աչքերը....

Քարվանը անվտանգ անցաւ Երզրումից և մի շաբթից յետոյ մտաւ Բայազէդի գաւառը։ Այստեղ Մելիք-Մանսուրի բեռները սկսեցին հետզհետէ փոխվել։ Արկղները գիշերով անհետանում էին և նրանց փոխարէն ստացվում էին ուրիշ հակեր, բոլորովին այլ տեսակ մթերքներով։ Այդ փոփոխութիւնները պատահում էին, երբ քարվանը իջևանում էր այս և այն հայաբնակ գիւղի մէջ։ Երբեմն յայտնվում էին Մելիք-Մանսուրի մոտ մի տեսակ անծանօթ մար-

դիկ, ինչ-որ անհասկանալի լեզուով խօսում էին նրա հետ և անհետանում էին։

Վերջապէս քարվանը մօտացաւ Տաճկաստանի և Պարսկաստանի սահմանին։ Նա անցաւ սահմանը և ոտք կոխեց պարսից հողի վրա։ Բայց մինչև այստեղ հասնելը, «Պերսիա» և «Թեհրան» մակագրութեամբ արկղներից ոչ մէկը չէր մնացել հաջի Միսաքի ջորիների մէջքի վրա, և ինքը՝ Մէլիք-Մանսուրը՝ կեղծ վաճառականը անհետացել էր....

ԻԳ.

Ծերունի Խաչօի տան մէջ կեանքի սովորական եղանակը, որ ունէր նա վերջին օրերում, բաւական փոփոխութիւն էր ստացել։ Պ. Սալմանը (տանեցիք դեռ նրան պ. Դուդուկջեան էին կոչում) շատ անգամ տանը չէր գտնվում։ Նա և Վարդանը երբեմն հեռանում էին Օ....դիւղից և օրերով չէին վերադառնում։ Աշրապետը և Աղօն այժմ խիստ մտախոհ և ծածկամիտ էին դարձել։ Նրանց միւս եղբայրներին արդէն անտանելի էին դարձել երկու օտարական հիւրերը, որոնց վարմունքը, որոնց «խենթութիւնները», նրանց հաջելի չէին թւում։ Ինքը ծերունի Խաչօն այժմ զբաղված էր գիւղային գործերով, որ օրըստօրէ աւելի ծանրանում էին և նրան շատ հոգսեր էին պատճառում։ Այս պատճառով տանուտէրի օգնան համարեա կորցրել էր իր կենդանութիւնը և նրա մէջ մեծ մասամբ դադարել էին գիշերային խօսակցութիւնները, վիճաբանութիւնները և անսովոր դատողութիւնները, որ լինում էին առաջ։

Միայն անփոփոխ մնացել էր կանանոցի կեանքը։ Նա իր միակերպութիւնը պահպանել էր դարերով և նոյնպէս շարունակվում էր։

Հայ ընտանիքի այդ կորված, առանձնացած, և տղամարդի հասարակութիւնից անջատված բաժինը ոչինչ մասնակցութիւն չունի, թէ ինչ են խօսում, ինչ բանի վրա են մտածում տղամարդիկը։ Նրանց տնտեսութիւնից, իրանց տնային հոգսերից դուրս, ոչ մի օտար միտք չէ զբաղեցնում նրանց։ Եւ այս պատճառով օդայի մէջ եղած խորհուրդների մասին նրանք ոչինչ չը գիտէին։ Տանուտէրի օդան, այդ գիւղական կլուբը, դեռ մատչելի չէր կանանց հասարակութեանը։

—Դրանց, կանանոցի չորս պատերի մէջ թաղնված այդ ուժերին պէտք է քարշել դործի մէջ, այն ժամանակ, անտարակոյս, յաջողութիւնը մեր կողմը կը լինի... ասում էր շատ անգամ պ. Սալմանը։

—Դեռ վաղ է, պատասխանում էր նրան Վարդանը,—պէտք է նախ և առաջ պատրաստել նրանց։

—Ոչինչ վերանորոգութիւն մի ժողովրդի կեանքի մէջ չէ կարելի կատարել առանց կնոջ մասնակցութեան։ Եթէ մեր ժողովուրդը մնացել է անշարժ, դրա գլխաւոր պատճառը այն է, որ կինը չէ մասնակցում հասարակական դործերի մէջ։ Այդ ուժը, այդ կենսատու զօրութիւնը, կանանոցի չորս պատերի մէջ ոչնչանալով, ապարդիւն է դառնում մեզ մօտ։ Եթէ պէտք էր սկսել մեր ժողովրդի կրթութեան դործը, սկիզբը դնելու է անպատճառ կանանց կրթութիւնից։ Ես այս անդամ պտըտեցայ ամբողջ Հայաստանում և ամեն տեղ ուշի-ուշով ուսումնասիրում էի հայ կնոջը։ Իմ ստացած տեղեկութիւնները խիստ մխիթարական հետևանքի են հասցնում։ Որքան տղամարդը թուրքերի աղդեցութեան տակ խարդախված է, փչացած է, որքան նա կորցրել է իր հայկական ինքնուրոյնութիւնը,—այնքան կինը պահպանվել է մաքուր, պահպանվել է իր բարքուվարքի բարոյական անարատութեան մէջ։ Չը կայ չարիք առանց բարիքի։ Կանանոցի չորս պատերի մէջ փակված կինը, թէև դարերով տանջվե-

ցաւ, բթացաւ և զրկվեցաւ հասարակական մարդ լինելուց,—բայց միւս կողմից, նա իր այդ բանդարկութեան մէջ պահպանեց հայութիւնը։ Դա մեծ գործ է։—Ուրքան տղամարդը դրսում մահմետական տարրի աղդեցութեան ներքոյ կորցնում էր իր աղգային առանձնութիւնները, այնքան կինը կանանոցի մէջ, հեռու մնալով այդ աղդեցութիւնից, պահպանում էր աղգայնութիւնը։ Այսպիսով անդիտակցաբար պահպանվում էր մի մշտական հաւասարակշռութիւն։ Տղամարդի կորստի տեղը լցնում էր կինը։ Այդ կարելի է տեսնել ամենահասարակ մանրամասութիւնների մէջ անգամ։ Կնոջ զգուանքը դէպի մահմետականութիւնը հասնում է սարսափելի մոլեռանդութեան. ամեն ինչ, որ դուրս է գալիս մահմետականի ձեռքից, նա պիղծ է համարում. նրա մորթած միսը, նրա մակարդած պանիրը, նրա թխած հացը չէ ուտում։ Բայց տղամարդիկ այսպիսի խտրութիւններ չը գիտեն։ Ես լսել եմ հարիւրաւոր պատմութիւններ, որ մահմետականներից յափշտակված կինը, աղջիկը կամ վերջապէս փախչում է, կամ եթէ չէ յաջողվում, անձնասպան է լինում։ Բայց տղամարդի վերաբերութեամբ այստեսակ օրինակներ խիստ սակաւ են։ Այ մի ուրիշ բան ևս, որ ամենագլխաւորն է. շատ տեղերում, մանաւանդ քաղաքներում, թուրքերէն լեզուն հայ մարդու բերնում բոլորովին սովորական է դարձել. բայց ես չը տեսայ մի կին, որ թուրքերէն խօսէր, կամ գոնէ գիտենար այդ լեզուն։ Հայոց լեզուն ընտանիքի մէջ պահպանողը և իր զաւակների բերանը դնողը կինն է։ Նա իր հեղինակութիւնը բանեցնում է, մինչև անգամ օտարների վերաբերութեամբ։ Հայերի տներում ծառայող քրդերը և քրդուհիները բոլորը հայերէն են խօսում։ Կինը տուեց մեզ լեզու, աղգութիւն և պահպանեց հայ ընտանիքի բարոյական հիմունքը։ Այժմ նա մի անարատ, շապականված և անմշակ նիւթ է մեր ձեռքում, որից կարելի է հրա-

շալի բան չինել։

Այսպիսի և դրա նման մտածութիւններ վերջին օրերում պ. Սալմանի սովորական խօսակցութեան առարկան էին։ Բայց չը նայելով, որ նա այնքան լաւ կարծիք ունէր հայ կնոջ մասին, ծերունի Խաչօի տան կնիկները նրան չէին համակրում։ Հասկանալի է, որ նրա ներքին, բարոյական և մտաւոր արժանաւորութիւնները նրանք ճանաչել կամ գնահատել անկարող էին. բայց պ. Սալմանը իր արտաքին կեղևի մէջ նոյնպէս ունէր շատ բան, որ կարող էին գրաւել ամեն մի կնոջ ուշադրութիւնը։ Բայց կիները զարգացման զանազան աստիճանի և ժողովրդի զանազան դասերի մէջ տարբեր ճաշակներ ունի տղամարդի արժանաւորութիւնները գնահատելու և նրան սիրելու վերաբերութեամբ։ Այս պատճառով, շատ զարմանալի չէր, որ ծերունի Խաչօի հարսները Սարդանին աւելի բարձր էին դասում պ. Սալմանից։

Միանգամ, յետ-կէսաւուր հանդստի ժամանակ, սրահի մէջ նըստած էին հարսները, և իւրաքանչիւրը զբաղված էր իր ձեռագործով. մէկը սանդերքի վրա բուրթ էր գղում, միւսը իլիկով մանում էր գղած բուրթը, երրորդը ոստայնի վրա գործում էր մի գեղեցիկ դունաւոր զորդ, չորրորդը իր երեխաների համար շորեր էր կարում, մի խօսքով, ամեն մէկը իր առանձին գործը ունէր։ Խօսակցութեան առարկան պ. Սալմանն էր։

—Սառա, հարցրեց նրա տեղերկինը՝ մանկահասակ Փարիշանը, —այդ մարդը մեր գիւղում ի՞նչ պիտի շինէ։

—Ասում են, ուզում է վարժատուն բաց անել, պատասխանեց Սառան։

—Ա՛յ խօ տիրացու չէ, ասաց Փարիշանը, որի կարծիքով վարժապետը պէտք է անպատճառ տիրացու լինէր։

—Տիրացու է, Ստանպօլի տիրացու է, կրկնեց Սառան։

—Այս ի՞նչու ժամ չէ գնում, շարական չէ ասում։

Սառան ուրիշ պատասխան չը գտաւ, և առանց մտածելու ասաց.

—Դա՛ էլ այլպիսի տիրացու է։

Մէջ մտաւ Այսի կինը՝ դեղեցիկ Մարօն.

—Մարդս ասում էր, որ աղջիկներ էլ պիտի կարդացնէ։

Մարօի խօսքը բարձրացրեց ընդհանուր ծիծաղ։

—Աղջիկը ի՞նչ կանէ կարդալը, աղջիկը խօ ոչիրտէր կամ վարդապետ չի դառնալու, պատասխանեցին Մարօին։

Հարսներից մէկը դարձաւ դէպի փոքրիկ Նաղլուն, ասելով.

—Լսում ե՞ս Նաղլու, դրանից յետոյ պիտի գնաս վարժատուն և այբ-բեն սովորես։

Նաղլուն Հայրապետի աղջիկն էր, նա բաւական համարձակ կերպով պատասխանեց.

—Ի՞նչ կայ, կը սովորեմ, յետոյ ժամ կը գնամ, ժամի շապիկ կը հագնեմ ու տիրոջի նման ''փոխ,, կասեմ։

—Հողը գլխիդ, էդ էր պակաս, պատասխանեցին խեղճ աղջկան։

Փարիշանը, որ այդ խօսակցութեանը առիթ տուեց, մի նոր հարց ևս առաջարկեց.

—Տ.ՀրացուՍիմոնը կարդացնում է մեր երեխերքին, էլ ի՞նչ կանենք ուրիշ վարժապետը. Այդ մարդը խօ նրանից շատ չէ՞ իմանում։

—Ի հարկէ, շատ չէ իմանում, պատասխանեց Սառան, —տիրացու Սիմոնը շատ է կարդացել, բայց նա մէկ պակասութիւն ունի, որ հարբում է ու երեխերքին ծեծում է։ Յիշում ե՞ս մեր հարևան Կասպարի տղային, այնքան ծեծ էր կերել, որ շաղակած տուն բերեցին և խեղճ տղան երկու օրից յետոյ մեռաւ։

—Տ.Հրացու Սիմոնը ի՞նչով էր մեղաւոր, առանց ծեծի երեխան ի՞նչ կը սովորի։

Այս խօսակցութիւնները առանց պատճառի չէին։ Պ. Սալմանը նոյն օրերում բանակցում էր գիւղացիների հետ երկու դպրոցներ բացանելու, մէկը աղջիկների համար, միւսը տղաների համար։ Նա խոստանում էր, թէ ինքը վարժապետներ բերել կը տայ և նրանց զաւակները կը սովորեն բոլորովին ձրի և մինչև անգամ գրքերը և այլ ուսումնական պարագայքը կը ստանան առանց փոխի։ Բայց ինչ որ ձրի է, գիւղացու համար կասկածաւոր է։ Այդ պատճառով մեծ աշխատութիւն պէտք էր գիւղացիներին համոզելու համար, որոնց առաւելապէս բարկացնում էր օրիորդաց դպրոցը։ Ժողովուրդը սովորած լինելով կրթութիւնը տէրտէրների և տիրացուների ձեռքից ընդունել, ոչ միայն օտարոտի և խորթ էր համարում, այլ մինչև անգամ մեղք էր համարում իր զաւակների դաստիարակութիւնը մի այնպիսի մարդու ձեռք յանձնել, որ ժամ չէր գնում, օր շարական չէր ասում, որ, ինչպէս լսում էին, պաս էլ չէր պահում։

Ծերունի Խաչօն, որ միւս բոլոր խորհուրդների մէջ հակառակ էր պ. Սալմանին, դպրոցների վերաբերութեամբ համաձայնվեցաւ նրա հետ։ Որպէս գիւղի տանուտէրը և գլխաւորը, նա կարողացաւ համոզել գիւղացիներին, և պ. Սալմանին տուեցին մի կտոր գետին, որի վրա նա յարմար էր համարում դպրոցների շէնք կառուցանել։ Գործը արդէն սկսված էր. հիմքը փորված էր։ Յանկարծ մի փոթորիկ բարձրացաւ և մի առաւօտ տեսան, որ գիւղացիները գիշերով հաւաքվել և հիմքը հողով լցրել էին։ Այն օրը գիւղացիներից ոչ ոք չկաւ բանելու, չը նայելով, որ պ. Սալմանը օրական վարձը աւելացրեց։

Ի՞նչ էր պատահել։

Որպէս վերևում կանանց խօսակցութիւններից նկատեցինք, այդ գիւղում կար Սիմոն անունով մի տիրացու, որը մի և նոյն ժամա-

նակ վարժապետութիւն էր անում. այսինքն՝ ձմեռը հաւաքում էր երեխաներին մի դոմի մէջ, սաղմոս, ժամագիրք և դրանց նման գրքեր էր կարդացնում, բայց գարունքին, երբ գիւղական աշխատութիւնները սկսվում էին, իր աշակերտներին արձակում էր, որոնք մինչև աշնան վերջը դպրոցի երես չը տեսնելով, ինչ որ սովորել էին, բոլորը մոռանում էին։ Այդ տիրացու Սիմոնը գիւղի ծխատէր քահանայի՝ տէր Մարուքի փեսան էր, մի յարաժամ արբեցող, բայց մի և նոյն ժամանակ սաստիկ խռովարար մարդ էր նա։ Նոր դպրոցների շինութիւնը նա իր շահերին ճնաստակար գտաւ և դրդեց իր աներոջը խափանել գործը։

Մի խօսք բաւական էր գիւղացիների մոլեռանդութիւնը բորբոքելու և գործը խափանելու համար։ Քահանան եկեղեցում պ. Սալմանի մասին, իր քարոզի մէջ, յայտնեց ժողովրդին, որ այդ մարդը ''Ֆարմասոն,, է, հայոց Աստուն չէ պաշտում և բոլոր երեխերքին հաւատքից կը հանէ։ Նա սուելցրեց, որ աղջիկներին կարդացնելը մեղք է, որ Սողոմոն իմաստունը և Յովհաննէս մկրտիչը կնիկներին անիծել են, որովհետև մի կին Յովհաննէս մկրտչի գլուխը կտրել տուեց։ Յետոյ սուրբ գրքից շատ փաստեր բերեց, որ Սատանան մարդարէի (?) մահուան պատճառն էլ մի կին դարձաւ, Եդեմին էլ Եւան խաբեց և դրախտից դուրս գցել տուաւ, մի խօսքով, իր քարոզի մէջ զանազան այս տեսակ վկայութիւններ բերելով, տէր հայրը հաստատեց, որ աղջիկներին կարդացնելը վտանգաւոր է, որովհետև նրանք շատ բան կը սովորեն և սատանայ կը դառնան։

Բայց տիրացու Սիմոնը մեծ հեղինակութիւն ունէր գիւղի կանանց հասարակութեան մէջ. նրանց համար զանազան կախարդական թղթեր էր գրում, հմայում էր, գուշակութիւններ էր անում, և այսպիսով գրաւել էր նրանց համակրութիւնը։ Անիկները աւելի գըր-

գուեցին իրանց ամուսիններին, որ տիրացուին օգնեն, որ նրա հացը չը կորվի։

Քահանան և տիրացու Սիմոնը իրանց յարուցած խռովութիւնների մէջ մեծ օժանդակութիւն գտան Թոմաս էֆէնդուց, որը սաստիկ հակառակ էր դպրոց, գրութիւն և ուսում կոչված բաներին։ Բացի դրանից, տիրացուն նրա անվարձ դրագիրն էր, գրում էր կապալառուի հաշիւները, և հունձքի ժամանակ նրա զափթիաների հետ գիւղից գիւղ ման էր գալիս և հաւաքում էր գիւղացիների մշակութեան բերքի տասանորդները։

Այդ բոլորը մեծ հոգսեր պատճառեցին բարեսիրտ Ծերունի Խաչոյին, բայց բնաւ չը կարողացան խախտել պ. Սալմանի հաստատամտութիւնը։ Երեկոյեան տուն դառնալով, նա ասաց Պարդանին.

—Ես այդ անպիտանների հետ միսիոնարի պէս պիտի վարվեմ։ Միսիոնարը ինչ ժողովրդի մէջ որ մտնում է, նրա առաջին հակառակորդները լինում են կարդացողները և հոգևորականները։ Բայց մի և նոյն ժամանակ նրա առաջին հետևողները դառնում են նոյն մարդիկը, որ սկզբում հակառակում էին։ Միսիոնարը յանձնում է նրանց զանազան գործեր, լաւ ևս է ասել՝ ոչինչ գործ չէ յանձնում, միայն ոռճ կներ է տալիս։ Այսպիսով նոր աղանդը հալածող Պողոսները դառնում են նրա ամենամոլեռանդ պաշտպանները։

—Այդ իրաւ է, պատասխանեց Պարդանը,—ի՞նչ ես ուզում անել։

—Պէտք է գործնական լինել, ասաց պ. Սալմանը մի առանձին անձնավստահութեամբ,—պէտք է հասկանալ, թէ ի՞նչով են դրաւվում մարդիկ։ Ինձ հետաքրքիր է գիտենալ, թէ այդ յիմար տիրացուն ոքան շահ ունէր իր աշակերտներից. ես կառաջարկեմ նրան կրկնապատիկը ստանալ ինձանից և իմ դպրոցներում մի պաշտօն վարել, այլինքն ոչինչ գործ չը կատարել։ Հաւատացած եմ, որ այս

առաջարկութիւնից յետոյ, առաւօտեան ինքն կը դայ, բահը և բրիչը կը վերառնի և իմ բանուորների հետ կը սկսէ աշխատել դպրոցների շէնքը կառուցանելու համար։

—Ես էլ այսպէս եմ կարծում, պատասխանեց Վարդանը,—բայց տէրտէրի բերանին էլ պէտք է մի փոքր իւղ քսել։

—Այդ էլ կանեմ։

Ձը նայելով այնօր պատահած անախորժութիւններին, պ. Սոլմանը սովորականից աւելի ուրախ էր։ Գործի սկզբնաւորութեան անաջողութիւնները բորբոքել էին նրա եռանդը, իսկ ապագայի պայծառ յոյսերը լցրել էին նրա սիրտը մի անսահման բերկրութեամբ։

—Գիտե՞ս, Վարդան, ո՛րքան բախտաւոր, ո՛րքան ընդարձակ ապագա՛յ է խոստանում մեզ դպրոցը։ Նա կը տայ մեզ բոլորը ինչ որ մենք ցանկանում ենք։ Նա, միայն նա կը բուժէ մեր դարաւոր վէրքերը և կը պատրաստէ նոր սերունդ մի առողջ և թարմ կեանքի համար։ Մեր նախորդների դարաւոր անգործութիւնը թողեց մեզ համար, իրաւ է, շատ աշխատանք։ Նրանք կոնխապէս չը հեշտացրին մեր այժմեան հոգսերը.—բայց փոյթ չէ։ Տակաւին կարելի է յոյս ունենալ, որ ապագան մեզ է պատկանում։ Միայն հաստատուն և տոկուն աշխատանք պէտք է։ Իմ կարծիքով, բաւական չէ միայն կրթել միտքը, ազնուացնել հոգին, պէտք է կրթել և մարմինը։ Դու ինքդ, Վարդան, նկատած կը լինես, թէ այստեղի մանուկները մինչև որ աստիճան գեղեցիկ են, մինչև որ աստիճան ծաղրաշարժ են։ Պէտք է ամրացնել նրանց մկանները, պէտք է կաղդուրել նրանց ջղերը։ Այս կէտից, մարմնամարզութիւնը մեր դպրոցների մէջ պէտք է ընդունէ նպատակայարմար ձև և կերպարանք. նա պէտք է քաջութիւն ազդէ մեր մանուկների մէջ և պէտք է ամրացնէ նրանց թուլացած օրտերը....

—Ես քեզ մի ուրախալի բան պիտի պատմեմ, Ա՛ստղան,—այսօր տեսութիւն ունեցայ մի քանի քրդերի հետ, խօսում էի նրանց դպրոցի և կրթութեան օգտաւէտութեան մասին։ Մեծ եղաւ իմ զարմանքը, երբ նրանք ցոյց տուեցին ամեն տեսակ պատրաստականութիւն, յայտնելով, թէ սիրով կը յանձնեն իրանց որդիները հայոց դպրոցներում, երբ ուսումը այդքան լաւ բան է։ Նրանց խօսակցութիւնից երևում էր, թէ իրանք էլ շատ գոհ չեն, որ իրենց որդիները աւազակներ են լինում։ Ու իրաւ, այդ ժողովուրդը ի՞նչով է մեղաւոր, որ մնացել է վայրենի, որ իր ապրուստը որոնում է աւազակութեան և մարդասպանութեան մէջ։ Մեղաւորը մենք ենք, որ մինչև այսօր չաշխատեցինք կրթել նրանց։ Մեր սեպհական շահերը պահանջում էին անել այդ։ Եթէ ցանկանում ենք ազատ մնալ դաղանների կատաղութիւնից, պէտք է աշխատենք նրանց ընտանեցնել, պէտք է աշխատենք նրանց վարժեցնել աւելի խաղաղ և աւելի քաղաքակրթված կեանքին։ Թուրքիան հոգ չէ տանում քրդերի կրթութեան մասին, և այդ շատ հասկանալի է, որովհետև քրդի վայրենութիւնը աւելի նպաստաւոր է նրան։ Բայց մենք պէտք է հոգ տանենք, որովհետև վնասը մեզ է հասնում։ Մենք չենք դպչի նրանց կրօնին, մենք միայն կը կրթենք նրանց։ Այնուհետև ''ջուրը իր բնական ճանապարհը կը գտնէ....,,

ԻԴ.

Թուրքաց կառավարութեան կողմից պատերազմական պատրաստութիւնների նշանները արդէն նկատելի կերպով երևում էին։ Ու այդ կարելի էր տեսնել առաւելապէս Բաղրեանդի գաւառում, որ շատ հեռու չէր ռուսաց սահմանից։ Գիւղացիներից խստութեամբ

հաւաքում էին ոչ միայն ներկայ տարվայ հարկերը, այլ և պահանջում էին հին ապառիկները և մի քանի ապագայ տարիների հարկերը միասին։ Ժողովրդի հառաչանքներին և դժգոհութեանը չափ չը կար։ Ով որ փողով վճարել չէր կարողանում, բռնութեամբ վաճառել էին տալի նրա տան կայքը, անասունները, և մինչև անգամ չէին խնայում եզներին ու գոմէշներին, որոնք անհրաժեշտ էին գիւղացու երկրագործութեանը, որոնք ծառայում էին նրա վարը վարելու և ծանրութիւնները տեղափոխելու համար։ Այդ բաւական չէր գիւղացիների վրա պարտք էին դնում պատրաստել այսքան հազար հոխայ բաքսիմատ, և կամ խլում էին տներից իրանց ուտեստի համար պատրաստած բոլոր պաշարեղէնները, որպէս էին՝ ձաւար, կորկոտ, ըիշթայ *), իւղ, պանիր, բրինձ և այլն։ Գիւղացիների բոլոր արտասուքի, լացի և աղաղակների պատասխանը լինում էր այն, թէ ''տէրութիւնը պատերազմ ունի,,....

Յիշեալ անկարգութիւնները բաց արին Թոմաս էֆէնդու առջև գործունէութեան մի նոր և ընդարձակ ասպարէզ։ Որպէս արքունի մուլթէզիմ, նա յանձն էր առել հաւաքել հարկերը և հայթայթել զօրքերի համար պատրաստվելիք պաշարի մի մասը։ Թոմաս էֆէնդու առջևը դրած էր մի լայնատարած հունձք, ուր նրա սուր մանգաղը եռանդով գործում էր... Այժմ փոխանակ երկու զափթիաների, նա ստացել էր իշխանութիւնից բույրուլթու (открытый листъ) պահելու իր մօտ որքան պէտք լինի զափթիաներ։

Եւ այդ բոլոր զրկողութիւնները հասնում էին հայերին միայն, որովհետև մահմեդականները պատրաստվում էին մասնակցել պատերազմին և նրանցից ուրիշ ոչինչ չէր պահանջվում։

Բացի նրանից, որ հայ գիւղացիները կողոպտվում էին և ի-

*) Ըիշթայ վերմիշելի նման պատրաստած մի խմորեղէն է։

բանց 10—20 տարիների ընթացքում ձեռք բերած կայքերից միանգամայն զրկվում էին,—բացի այդ դառն չքաւորութիւնից, նրանց տիրել էր մի ընդհանուր սարսափ, նրանց սպառնում էր մի ընդհանուր և աւելի սոսկալի անբախտութիւն։ Մահմեդական տարրի մէջ նկատվում էր մի դաղանային կատաղութիւն դէպի քրիստոնեաները, դէպի բոլոր "դաւուրները։" Ամենի բերանից լսելի էր լինում այն դժոխային բառը՝ "ջհաթ,"։ Օլլաները, մուֆթիները, ղազիները և շէյխերը բորբոքում էին խառնիճաղանճ ամբոխի մոլեռանդութիւնը, դրդռում էին նրան, քարոզելով թէ պատերազմը կրօնական է, թէ Սամբոլում շուտով պիտի բարձրացնեն "սանջակ շերիֆը," և շուտով կը հրատարակվի սրբազան պատերազմը, և ամբողջ խալամը պէտք է սուր բարձրացնէ քրիստոնեաների դէմ...

Այդ բոլորը մեծ հոգսեր պատճառեցին պ. Սալմանին, որին լաւ յայտնի էր այդ կատաղի շարժումների նշանակութիւնը և նրանց սարսափելի հետևանքը տեղային հայերի վերաբերութեամբ։

— Շուտով կը կրկնվին այստեղ Բոլգարիայի կոտորածները, ասաց նա մի առաւօտ Վարդանին,—պէտք է շտապենք նախապատրաստել ժողովուրդը անձնապաշտպանութեան համար։

—Ես էլ մի այսպիսի բարբարոսութեան հոտը զգում եմ... պատասխանեց Վարդանը։

Այսպէս խօսելով, նրանք դուրս եկան Ծերունի Խաչի տնից և գնում էին դէպի տէր Մարուքի տունը, որի հետ միասին ունէին վերջացնել դպրոցների վերաբերութեամբ մի քանի օր առաջ կարգադրված խորհուրդը, այսինքն, որպէս Վարդանը ասաց, ուղում էին տէրտէրի "բերանին մի փոքր իւղ քսել," որ նա լռէ, և նրա փնսայ տիրացու Սիմոնին վարձել այժմ որպէս հսկող բանտարների վրա, իսկ ապագայի համար խոստանալ մի պաշտօն նոր բացուելիք

դպրոցների մէջ։

Նրանց ականջին զարկեց մի ձայն. գիւղի միջով անց էր կենում մի անծանօթ չարչի, և իր վաճառքների անունները մի առ մի կարդալով, գնողներ էր հրաւիրում։

—Ա՛յստուն աղջիկներ, կարմիր հարսներ, ինձ բերեցէք ձեր փարաները, ես կը տամ ձեզ լաւ ասեղներ, դոյն-դոյն թելեր, ոսկի մատանոցներ։

Չարչին մի վեթխարի մարդ էր, ուրքից ցցլոս հագնված ցընցոտիների մէջ։ Նրա վաճառքների ահագին արկղը, որ կրած ունէր թիկունքի վրա, համեմատելով նրա մարմնի մեծութեանը, նոյն տպաւորութիւնն էր գործում, որպէս մի փոքրիկ մաղքարշ ընկած լինէր ուղտի կողքից։ Չարչին ձախ ուրքից սաստիկ կաղում էր. և ամեն անգամ, երբ օրօրվում էր նա դէպի ձախ կողմը, կարելի էր մտածել, որ խոյն ցած կը գլորվի այդ գոլիսթը, բայց ձեռքի ահագին գաւազանը նեցուկ տալով, պահպանում էր իր իրանի հաւասարակշռութիւնը։

Պ. Սալմանը, լսելով նրա ձայնը, կարծես, մի եղեքտրական ցնցում զգաց իր սրտի մէջ, կարծես, աշխարհի բոլոր բերկրութիւնները միանգամից լցրել էին նրա հոգին։ Ի՞նչ կապ կար պ. Սալմանի և այդ թափառականի մէջ։ Չարչին դեռ շարունակում էր եղանակել իր վաճառքների անունները և ծանր, անհաւասար քայլերով անցնում էր գիւղի նեղ փողոցների միջով։ Պ. Սալմանը անցաւ նրա մօտից և երկու օտարականների հայացքները հանդիպեցին միմեանց։ Նրանց մէջ ամենևին խօսակցութիւն չեղաւ, բայց հաղորդեցին միմեանց շատ բան.... Վարդանը ոչինչ չը նկատեց։

—Լա՛ւ ժամանակ է գտել դա էլ իր թելն ու ասեղը ծախելու, խեղճ գիւղացիների մօտ մի փարայ էլ չի մնացել, ի՞նչով պիտի առնեն ասաց Վարդանը ծիծաղելով, երբ փոքր ինչ հեռացել էին չարչու մօտից։

—Նրա արկղը, սիրելիս, ձեռնածուների արկղիկի նման երկու յատակ ունի, պատասխանեց պ. Սալմանը,— ստորին յատակի մէջ գտնվում են այնպիսի մթերքներ, որոնց սպառելու այժմ ամենայամար ժամանակն է....

Վարդանը մի առանձին ուշադրութիւն չը դարձրեց այդ խորհրդաւոր խօսքերի վրա, նրա միտքը նոյն բօպէում զբաղված էր մի բոլորովին այլ առարկայով։ Նա մտածում էր Լալայի վրա։ Իրերի յանկարծակի փոփոխութիւնը, շրջապատող խռովութիւնները սաստիկ անհանգստացնում էին նրան, և չը գիտէր, թէ ինչպէս պէտք էր տնօրինել իր Լալայի վիճակը, ո՞ւտեղ թաղցնել նրան, ի՞նչ անել նրա հետ, երբ ինքը այսօր կամ էգուց ստիպված կը լինէր ընդունել մի բոլորովին այլ ձեռնարկութիւն....

—Լա՛ւ ասեցիներ, գոյն-գոյն թելեր, սիրուն յուլուններ...հեռուից կրկին լսելի եղաւ կաղ Հարչու խռպոտ և ձգական ձայնը։

Այդ միջոցին դիւղի մէջ հանդիպեցաւ պ. Սալմանին և Վարդանին Թոմաս էֆէնդին։ Նրա մօտ կանգնեցրել էին իր գեղեցիկ ձին, որի վրա պատրաստվում էր նստել։ Նա շրջապատված էր մի խումբ գիւղացիներով, որոնց զանազան հրամաններ և պատուէրներ էր տալիս։ Տեսնելով պ. Սալմանին և Վարդանին, նա բաժանվեցաւ խումբից, և իր սովորական դիւական ժպիտը երեսին, դիմեց դէպի երկու երիտասարդը, և դեռ չը հասած, ասաց հեռուից.

—Այս ձեզ վաղուց էի ցանկանում տեսնել, պ. Դուդուկջեան, (նա դեռ չը գիտէր պ. Սալմանի իսկական անունը)—ա՛խ, որքան բախտաւոր եմ համարում ինձ, սիրելի դայրենակից, որ առիթ ունեցայ տեսնել ձեզ։ Դուք, երևի չը գիտէք, որ ես էլ պօլսեցի եմ։

Պ. Սալմանին ոչ միայն չափազանց զարմանալի, այլ շատ զզուելի թւեցաւ էֆէնդու այս տեսակ շողոքորթութիւնը, որին ամենևին

չէր ճանաչում, որի հետ առաջին անգամ էր տեսնվում։ Նա ոչինչ չը պատասխանեց։ Էֆէնդին բռնելով նրա ձեռքը, ասաց.

—Այս ունեմ, որ դուք իրաւունք կը տաք համբուրվել ձեզ հետ, որպէս պօլսեցի, ես թոյլ եմ տալիս այդ խնդրել ձեզանից։ Այրենիքիս երկար տարիների կարօտը ցանկանում եմ ձեզանից առնել։

Պարդանը, հեռու կանգնած, լուռ նայում էր այդ կօմեդիայի վրա։ Պ. Սալմանը չը գիտէր, թէ ինչպէս պէտք էր դուս գալ իր նեղ դրութիւնից։ Այժմ էֆէնդին դարձաւ դէպի Պարդանը.

—Մօտ եկ, իմ խենթ բարեկամ, դու գիտես, որ ես երեխայի սիրտ ունեմ, մի բոպէ կը բարկանամ, միւս բոպէում կը մոռանամ բոլորը։ "Բուրդը իր թանին թթու չի ասի։" Դու էլի իմն ես, թէ լաւ, թէ վատ, իմն ես։ Ես ամեն ինչ մոռացել եմ։ Տուր ինձ ձեռքդ։

Պարդանը հաղիւ կարողացաւ զսպել իր բարկութիւնը։ Բայց մտածելով, որ էֆէնդու այդ բարեկամական արտայայտութիւնները առանց մի առանձին նպատակի չէին լինելու, մօտեցաւ նրան և ձեռք տուեց։

Նա կրկին դարձաւ դէպի պ. Սալմանը։

—Ես խիստ բարկացած եմ ձեր դէմ, պ. Դուդուկջեան, ասաց նա իր խօսքերին աւելի լուրջ ձև տալով,—լսե՞լ էք Թուրքի առածը՝ "տանուտէրի հետ առաջ տեսնվիր, յետոյ գիւղը կողոպտիր։" Թօմաս էֆէնդին այդ երկրում մի մարդ է։ Եթէ դուք սկզբից ինձ հետ խորհուրդ արած լինէիք, ես ձեր բոլոր դիտաւորութիւնը այնպէս կը կարգադրէի, որ այսօր այս անախորժութիւնները չէին պատահի ձեզ։ Ա՜խ, ջահելներ, ջահելներ, լաւ սիրտ ունէք, բայց գործելու եղանակը չէք իմանում։ Ուղիղ չեմ ասում։

—Ես, իրաւ, չեմ հասկանում, թէ դուք ի՞նչ բանի վրա էք խօսում, պատասխանեց պ. Սալմանը։

Էֆէնդին այնպէս ձևացրուց, որպէս թէ չը լսեց պ. Սալմանի խօսքերը, և երեսը շուռ տալով դէպի գիւղացիների խումբը, որոնք հեռու կանգնած սպասում էին նրան, ասաց.

—Ա՜խ, աւանակներ, աւանակներ, դուք ե՞րբ պիտի խելքի գաք։

—Ա՛յս կրկին դառնալով դէպի պ. Սալմանը, շարունակեց.—Մարդ էլ իր ձեռքով իր աչքի լոյսը կը խաւարացնէ՞. դրանք (գիւղացիները) այդպէս են։ Ես այսօր լսեցի, ճշմարիտն ասեմ ձեզ, մաղերս բիզ-բիզ կանգնեցան։ Մենք աշխատում ենք, որ դրանք դպրոց ունենան, ուսում առնեն, աչքները բացուի, կոյր չը մնան, աշխարհի չարն ու բարին ճանաչեն, բայց դրանք չեն հասկանում, էլի իրանց ''էշն են քշում,,...

''Մենք աշխատում ենք,,... կրկնեց իր մտքում պ. Սալմանը, բայց ո՞վքեր են այդ ''մենք'', որ առանձին կերպով շեշտեց Թոմաս էֆէնդին։

Ա՛յս շարունակեց.

—Ես հոգով չափ ուրախացայ, երբ լսեցի ձեր դիտաւորութիւնների մասին, պ. Դուդուկջեան, և այս պատճառով դիմեցի ձեզ յայտնելու իմ առանձին շնորհակալութիւնը։ Մեր ժողովուրդը խաւարի մէջն է. պէտք է դուրս բերել նրան դէպի լոյս աշխարհ։ Դպրոցը միայն կը փրկէ նրան։ Մի քանի օր առաջ պատահած անկարգութիւնները թող չը վհատացնեն ձեզ. ամեն բարի գործի սկիզբը դառնութեամբ է լինում։ Դուք իմ մէջ, որպէս ձեր հայրենակցի մէջ, կը գտնէք համակրութիւն և ձեռնտուութիւն։ Ընդունեցէք իմ փոքրիկ ծառայութիւնները։ Ես այսօր մի գործով գնում եմ մերձակայ գիւղը. առաւօտեան կը վերադառնամ, և ինքս անձամբ կը կանգնեմ, բաց անել կը տամ դպրոցների հիմքը։ Այստեղ ոչ ոք չի գտնվի, որ Թոմաս էֆէնդուն ընդդիմութիւն դրծէ։

—Շնորհակալ եմ, էֆէնդի, պատասխանեց պ. Սալմանը,—դուք այնքան շատ զբաղմունքներ ունէք, որ ես չէի ցանկանայ խլել ձեր թանդագին ժամանակը։

—Այդ ոչինչ, ասաց կապալառուն մի առանձին բաւականութեամբ,—քարի գործի համար ես միշտ ժամանակ ունեմ։

Նա ձեռք տուեց երկու երիտասարդներին և հեռացաւ։

—Լիրբ...խաբեբայ...ասաց նրա ետևից Վարդանը։

—Պարելի է օգուտ քաղել այս տեսակ մարդերից, պատասխանեց պ. Սալմանը։

—Մի թիթէ հաւատում էք նրա խօսքերին։ Ով գիտէ, ի՞նչ սատանայական նպատակներ ունի։

Երկու երիտասարդները արդէն հասել էին տէր Մարուքի տանը և ծեծում էին դուռը։

—Սիրուն ասեղներ... գոյն-գոյն թելեր... լաւ յուլուններ...լսելի եղաւ կաղ շարշու ձայնը, որ անց էր կենում միւս փողոցից։

—Վարդան, թողնենք այսօր տէրտէրի մօտ գնալը, ասաց նրան պ. Սալմանը։

—Ի՞նչու հարցրեց Վարդանը։

—Ինձ պէտք է այդ շարշուց մի քանի բաներ գնել...

Վարդանը սկսեց ծիծաղել իր ընկերի անտեղի ցանկութեան վրա։

—Եկէք, ուրիշ բան կայ...ասաց նրան պ. Սալմանը, այնպիսի մի եղանակով, որ Վարդանը չէր կարող կասկածել նրա առաջարկութեան կարևորութեան վրա։

Երկու երիտասարդները թողեցին տէրտէրի տունը, անցան միւս փողոցը և հեռուից սկսեցին հետևել շարշուն։ Նրա ետևից ընկած էին մի խումբ դիւղական երեխաներ և գոռում էին.—Մեղ մաստաք տո՛ւր, մաստաք տո՛ւր։ Նա հանեց մի կտոր մաստաք և բա-

ժանեց երեխաներին։

—Ես այդ մարդուն մի շաբաթ առաջ տեսայ, այսպէս ման էր գալի Ս. անայ գիւղօրայքում, ասաց մի գիւղացի իր մօտ կանգնած հարևանին։

—Այդ չարչիները ամեն տեղ թափառում են, պատասխանեց հարևանը,—բայց ինչ սարսափելի դէմք ունի, նայի՛ր, Գրիգոր, ես չէի ցանկանայ դրան դիշերով տեսնել, կարծես, չար սատանայ լինի։

Կաղ չարչին պտտելով բոլոր փողոցները, երբեմն կանչում էին նրան այս և այն տունը մի բան գնելու և ամբողջ ժամերով պահում էին, իսկ երբեմն հէնց փողոցի վրա բաց էին անել տալիս նրա արկղը, և գիւղացի կնիկները հաւաքված նրա շուրջը, երկար ու բարակ բաղար էին անում։ Այսպէս, մինչև երեկոյ նա հազիւ կարողացաւ վերջացնել իր առևտուրը, և մութը պատել էր արդէն, երբ դուրս եկաւ գիւղից։ Նա թողեց ուղիղ ճանապարհը, որ տանում էր դէպի հարևան գիւղը, և սկսեց դիմել դէպի մի խրամ, որ բաւական խորն էր ընկած գարնան հեղեղներից, իսկ այժմ ցամաքել էր։ Նրա ընթացքի մէջ այժմ կարելի էր տեսնել մի նոր փոփոխութիւն. քայլերը դանդաղ էին որպէս առաջ, որովհետև, ինչպէս երևում էր, շալակած արկղը սաստիկ ծանր էր։ Բայց այդ մարդը ամենևին կաղ չէր, թէև ցերեկով այնպէս էր ձևացնում։ Նա սկսեց իջնել խրամի մէջ։ Այնտեղ ցած դրեց իր բեռը, և ձախ ձեռքի երկու մատը շրթունքի վրա դնելով, խորհրդաւոր ձայնով մի քանի անգամ շւայրուց։ (Ձեռքի մնացած մատները կտրած էին)։ Քանի րոպէից յետոյ խրամի մէջ յայտնվեցան Ս. արդանը և պ. Սալմանը։ Ս. երջինը գրկեց չարչին և երկար չէին բաժանվում միմեանցից։

—Ինչ նստենք, ասաց պ. Սալմանը,—պատմի՛ր, լսե՛ առևտուր ունեցար...

—Շատ լա՛ւ... պատասխանեց չարչին ուրախ ձայնով։—Ամսուրականի մեծ մասը հեղեղեցի իմ վաճառքներով...

—Ի հարկէ առանց փողի...

—Առանց փողի...ես իմ վաճառքները ձրի էի բաժանում...

Վարդանը ապշած լսում էր երկու բարեկամների խօսակցութիւնը և ոչինչ չէր հասկանում։

—Խմայ հասկանո՞ւմ ես, ասաց նրան պ. Սալմանը,—որ իմ բարեկամի արկղը ձեռնածուի արկղիկի նման երկու յատակ ունի։

—Հետաքրքիր է գիտենալ, թէ ֆօկուսի գլխաւոր յատակի մէջ ի՞նչ էր թաղցրած, հարցրեց Վարդանը։

—Օ՜էնքեր...

Վարդանը այժմ հասկացաւ չարչու ով և ինչ մարդ լինելը, որովհետև մի քանի օր առաջ նրա մասին լսել էր պ. Սալմանից, և ինքը նոյնպէս գրկեց նրան։

Այդ մարդը Մէլիք-Անսուրն էր։

ԻԵ.

Ամենամեծ մարդիկն անգամ ունենում են խոշոր թուլութիւններ։ Թոմաս էֆէնդին թէև մեծ մարդերի կարգին չէր պատկանում, բայց Ալաշկերտի գաւառում հսկայ էր համարվում։ Ուրիշ չը գտնված տեղում պղուէսն էլ խոշոր գաղան է։ Այդ մարդն էլ, որքան գործունեայ, որքան ճարպիկ էր, դարձեալ ունէր իր փոքրիկ թուլութիւնները։ Ամբողջ ցերեկը անցկացնելով իր պաշտօնին վերաբերեալ աշխատութիւններով, գիշերները շատ անգամ լուսացնում էր նա զանազան տեսակ անբարոյական քէֆերով, և թուրք պաշտօնատարների մոլութիւններին հետևելով, պրաղ էր խմում, աղջիկներ

ու տղաներ էր պար ածում, և իրան շրջապատում էր զանազան տեսակ ''չալկներով,, (երաժիշտ)։ Ամեն մի գիւղ մտնելիս, ամեն մի գիւղացու խրճթի դռները բաց էին նրա առջև։ Ոչ կարող էր չընդունել այդ բարձրատիճան հիւրին։ Ընդհակառակն, գիւղացին պատիւ էր համարում իրան, երբ Թոմաս էֆէնդին ոտք կը կոխէր նրա շէմքի վրա, թէև նրանից չէր շահվում, ուտեցնում էր, խմեցնում էր,—բայց այդ էլ բաւական էր, որ Թոմաս էֆէնդին կը սկսէր այնուհետև ''բարի աչքով,, նայել իր հիւրասիրողի վրա։

Մի երեկոյ գըղիրը մի աղքատ գիւղացու տանը լուր տուաց, թէ էֆէնդին պէտք է հիւր լինի։ Տան տէրը մի քանի գիւղերի միակ արհեստաւորն էր, շինում էր երկրագործական գործիներ, նորոգում էր ֆնասված գութաններ, սրոցներ, սայլակներ և այլն։ Այս ըստ մեծի մասին իր տանը չէր գտնվում, որովհետև ման էր գալիս գիւղից գիւղ և իր համար գործ էր պտռում։ Այս երեկոյ նոյնպէս տանը չէր։ Արհեստաւորի կինը պատասխանեց գըղիրին, թէ մարդս տանը չէ, ինչպէս կարող եմ ընդունել էֆէնդուն։

—Մարդդ տանը չէ, տունը լաւ իր տեղն է, ասաց գըղիրը կոշտ կերպով։

Այդ գըղիր կոչուածներն էլ մի առանձին պատիժ են գիւղացու համար։ Դրանք պաշտօնական անձինքների որսորդական շներն են. սաստիկ հոտառութիւն ունեն, և խիստ վարժված են, թէ ինչ ճանապարհներով պէտք էր հետամուտ լինել որսին...։

Արհեստաւորի կինը շուարած մնաց և խօսք չը գտաւ պատասխանելու գըղիրին։

Գըղիրը իր հրամանը կատարած համարելով, հեռացաւ, աւելացնելով.

—Էֆէնդին կը գայ, երբ ճրագները կը վառվին։

Խեղճ կինը մի քանի րոպէ, որպէս քարացած, կանգնել էր իր խրճթի դրանը, և չը գիտէր, թէ ինչ պէտք էր անել։ Նրա տղամարդը տանը չէր, նրան անվայել էր մի օտար և անծանօթ հիւր ընդունել իր մօտ։ Նա մտաւ իր դրացի Օհօի խրճիթը և խնդրեց նրան, ասելով.

—Աղաչում Օհօ, գըզիրը լուր տուեց, թէ էֆէնդին այս գիշեր մեզ մօտ պիտի լինի, մարդս տանը չէ, ի սէր Աստուծոյ, եկէք և կառավարեցէք նրան։

—Այս ի՞նչ բան է, պատասխանեց Օհօն բարկանալով,—այս գիւղում էլ ուրիշ տուն չը կա՞։

—Ձեմ լմանում, ասաց կինը վշտացած ձայնով,—գըզիրը այսպէս պատուիրեց։

Դրացի Օհօն խոստացաւ, որ ինքը կընդունէ հիւրին և կնոջը մինակ չը թողնի։

Թոմաս էֆէնդին այնքան ծանօթ էր այս գաւառի հետ, որ ամեն մի գիւղ մտնելիս, շատ լաւ ընտրութիւն անել գիտէր իջևանների մէջ, թէ որ տունը աւելի յարմար էր գիշերելու համար։ Նրա ճաշակը այդ մասին բաւական զարգացած էր։ Գլխաւոր պայմանները, որ համապատասխանում էին նրա պահանջներին, դրանք էին որ տան տէրը աղքատ և փոքր ինչ յիմար լինէր, և եթէ յիմար չէր, պէտք է գոնէ խմելու հետ սէր ունենար (երկու յատկութիւններ, որ շատ չեն զանազանվում միմեանցից) և ամենագլխաւորն այն էր, որ պէտք է տան մէջ գտնվեր մի գեղեցիկ կնացի դէմք, որի վրա նայելը զուարճութիւն պատճառէր նրան։

Բայց այս գիշեր ընտրած իջևանը մասամբ չէր համապատասխանում էֆէնդու պահանջներին. տան տղամարդը, վարպետ Պետրոսը, մի համեստ և աշխատասէր արհեստաւոր էր, ոչ յիմար էր և

ոչ խմելու հետ սէր ունէր։ Այսուամենայնիւ, էֆէնդին չէր սխալված իր ընտրութեան մէջ, որովհետև աղամարդը տանը չէր, կինը վատ չէր դէմքով, իսկ նրա հասած քոյրը իր գեղեցկութիւնով գիւղի մէջ առաջին աղջիկն էր համարվում։

Գիւղի խրճիթների մէջ ճրագները վառվեցան։ Երհեստաւորի կինը, Սուսանը, թոնիրի վրա կերակուր էր պատրաստում։ Երհեստաւորի քոյրը, մանկահասակ Վառվառէն, իւղի մէջ հաւեր էր տապակում։ Դրացի Օհօն զանազան կարգադրութիւններ էր անում, որ ոչինչ պակաս չը լինի և ամեն բան վայելուչ լինի պատուելի հիւրին ընդունելու համար։ Ամենը պատրաստ էր, երբ յայտնվեցաւ էֆէնդին գրչերի առաջնորդութեամբ։ Ափթիաներ այս գիշեր նա իր հետ չէր վեր առել, նրանց մի ուրիշ տեղ հիւր էր տուել։

Դրացի Օհօն ընդունեց էֆէնդուն ամենայն խոնարհութեամբ և նա ծանր կերպով գնաց, նստեց իր համար պատրաստած օթոցի վրա։

—Ո՞ւր է վարպետ Պետրոսը, չէ երևում, հարցրեց էֆէնդին իր շուրջը նայելով,—ես նրան տեսնել էի ուզում, ես նրան հետ շատ հարկաւոր գործ ունէի։

Դրացի Օհօն պատասխանեց, թէ վարպետը գնացել է մերձակայ գիւղը բանելու համար։

—Ափսո՛ս, շատ ափսո՛ս, որ տեսնել չը կարողացայ. ես նրան հետ հարկաւոր գործ ունէի, կրկնեց էֆէնդին, և սկսեց բացատրել, թէ թագաւորական զօրքերին պաշար տեղափոխելու համար իրան պէտք են շատ սայլեր, և ցանկանում է վարձել մի մշտական հիւսն, որ ճանապարհների վրա սայլերը ընտասվելիս, նորոգէր նրանց, և վարպետ Պետրոսից աւելի յարմար մարդ չէր գտնում, և կամենում է նրան "մի լաւութիւն" անել, որ նա շահվէր այդ գործից, և մի քանի ամիսների համար շարունակ պարապմունք ունենար։

Թէև էֆէնդին առաջուց գիտէր, որ վարպետը տանը չէ, թէև նրան ամենևին վարպետ հարկաւոր չէր, որովհետև զօրքերի պաշար տեղափոխելու համար նա գիւղացիների սայլերը և անասուններն էր գործ ածում, բոլորովին ձրի, առանց մի փարայ վճարելու, և եթէ մի սայլ վնասվում էր, իրանք՝ տէրերն էին շինել տալիս,—բայց էֆէնդին այս խօսքերը ասելու մէջ մի առանձին նպատակ ունէր։ Աղքատ արհեստաւորի կինը, Սուսանը, լսելով էֆէնդու խոստմունքները, ուրախացաւ, մտածեց, թէ այդ հիւրից մեծ շահեր կարող են ստանալ, թէև նրա ինքնակոչ հիւր լինելը սկզբում այնքան ծանր և անխարոժ երևեցաւ իրեն։ Պէտք էր մի յոյսով քաղցրացնել միամիտ տանտիկնոջ սիրտը,—այդ էր հարկաւոր էֆէնդուն։

Էֆէնդին միայն նստած էր։ Դրացի Օհան դեռ ոտքի վրա սպասում էր, որ նրանից թոյլտուութիւն ստանայ, որ ինքն էլ նստէ։ Այդ շնորհը ստացաւ նա։ Դրղները ոտքի վրա մնաց, սպասաւորութիւն էր անում, որովհետև արհեստաւորի տանը ոչ ծառայ կար և ոչ չափահաս տղայ. նա մի քանի աշակերտներ ունէր, որոնց իր հետ էր տարել։ Տանտիկինը և արհեստաւորի քոյրը չէին երևում, նրանք առանձնացել էին խրճթի մի կողմում, որ բաժանված էր հիւրի նստած տեղից ցած տախտակապատով, որի վերին մասը չէր հասնում առաստաղին և ծառայում էր որպէս շիրմայ։

Բայց նրանք պէտք է իրանց յարգանքը յայտնէին պատուելի հիւրին, այս պատճառով երկուսն էլ, թէ Սուսանը և թէ Աղավնուէն, դուրս եկան իրանց թաղստի տեղից, դիմեցին էֆէնդուն, և ձեռքները սրտերի վրա դնելով, հեռուից լուռ գլուխ տուին։ Այդ նշան էր, թէ "բարով էք եկել,"։

—Շատ ապրիք, ասաց էֆէնդին, մի կողմնակի հայացք ձգելով նրանց վրա։

Տանտիկնոջ երեսը ծածկած էր քողով, իսկ մանկահասակ աղջկանը բաց էր։ Նրանք կրկին հեռացան և սկսեցին ընթրիքի սեղանը պատրաստել։

Փոքրիկ խրճիթի մէջ տիրում էր խորին լռութիւն. ոչ ոք չէր խօսում, բոլորը սպասում էին որ էֆէնդին խօսէ։

—Դու այժմ ի՞նչով ես պարապվում, հարցրեց նա դրացի Օհօից։

—Ընդորձ եմ, աղայ, պատասխանեց Օհօն ծոծրակը քորելով,— Ստուած ինձ պատժեց, մի տարուայ մէջ մի քանի անբախտութիւններ պատահեցան. մեծ որդիս ''քո չարը տարաւ,,... անասուններս ''քեզ մատաղ դարձան,,... հիմայ արօրս էլ չէ բանում... մնացել եմ անդորձ։

—Ափսո՛ս, շատ ափսո՛ս, ասաց էֆէնդին ցաւակցելով,— դու լաւ մարդ ես, Օհօ, ես քեզ ճանաչում եմ, ես չեմ թողնի, որ դու անդորձ մնաս, քեզ գործ կը տամ, ինձ հիմայ շատ մարդիկ են հարկաւոր։

Օհօի ուրախութեանը չափ չը կար։

—Դուք միայն գործ յանձնեցէք, աղայ, այն ժամանակ կը տեսնէք, թէ Օհօն որպէս լաւ ծառայել գիտէ։

—''Ոչը որքան լաւ բանէ, այնքան իր դարին կաւելացնէ,,...

—Ի հարկէ, այդպէս է։

Էֆէնդին այն կարգի մարդերիցն էր, որ պատահած տեղը այն պստիճան կը հպարտանար, կը փքվէր և կը բարձրացներ իրան, որ ''դարվազի դռնովը չէր կարող ներս մտնել,'' իսկ երբեմն այնքան կը փոքրանար, որ ասեղի ծակով անց կը կենար։ Դիւղացու խրճթում, երբեմն նա շատ մտերիմ էր լինում, և վարվում էր այնքան ընտանաբար, որպէս մարդիկ վարվում են մի յայտնի տներում, որոնց թշուառ բնակիչներին փողոցում պատահելիս ամաչում են գլուխ տալ...

Պէտք էր մի խոստմունքով կաշառել դրացի Օհօին, նա այստեղ այս գիշեր տան տիրոջ պաշտօն էր կատարում։ Եւ միամիտ գիւղացին բոլորովին հաւատալով նրան, յայտնեց իր խորին շնորհակալութիւնը, ասելով.

— Ստուած քեզ երկար կեանք տայ, աղայ, Ստուած ձեր ձեռքը մեր գլխից անպակաս անէ։

Ընթրիքի ժամանակ էր։ Յայտնվեցաւ Վառվառէն, լուացվելու պարագայքը ձեռքին բռնած, և շնորհալի կերպով դրեց էֆէնդու առջև, նա սկսեց լուանալ իր ձեռքերը։ Յետոյ տարածեց նա սեղանի սփռոցը, հաց դրեց, և կերակուրները, որքան որ պատրաստված էին, բոլորը միանգամից շարեց սեղանի վրա, իրանց պատշաճաւոր տեղերում։ Այդ բոլոր սպասաւորութիւնների ժամանակ երևում էր անմեղ աղջկայ անհամարձակութիւնը, խառն երկչոտութեան և ամօթխածութեան հետ, որ զարդացել էին նրա մէջ փակված կեանքից և օտար տղամարդերի հասարակութեան հետ հաղորդակցութիւն չունենալուց։

— Օ՞աւակս, հարցրեց էֆէնդին մանկահասակ աղջկանից,—քո անունը ի՞նչ է։

Նա կարմրեց, շփոթվեցաւ և սկսեց այս կողմը և այն կողմը նայել, որ մէկը իր փոխարէն պատասխանէ։ Դրացի Օհօն ասաց, թէ անունը Վառվառէ է։

— Ի՞նչ գեղեցիկ անուն է, ճշմարիտ, շա՛տ գեղեցիկ անուն է, կրկնեց էֆէնդին հիացմունքով,—ես էլ մի քոյր ունեմ, այսպէս է կոչվում։

Այժմ Վառվառէի սառն դէմքի վրա փայլեց ժպիտի նման մի բան, երևի, նա ուրախացաւ, որ ինքը մի այնպիսի մեծ մարդու քրոջ անունն էր կրում, թէև էֆէնդին ամենևին քոյր չունէր, բայց

պէտք էր Ա՝առվառէին ևս մի բանով ուրախացնել։

Սեղանի վրա՝ ուտում էին էֆէնդին և Օհան միայն։ Անիկները այս կողմերում տղամարդերի հետ սեղանակից չեն լինում։

—"Ընջուր ջրաղացը ալիւր չի աղայ", նկատեց՝ էֆէնդին։

Դրանով նա հասկացրեց, թէ պէտք էր մի բան խմել և հրամայեց գըզիրին, որ գնայ, արաղ բերէ։ Դրացի՝ Օհան ներողութիւն խնդրեց, որ այդ մասին չեն մտածել, և՝ տանտիկինը, որ չէր խօսում, մի կերպով հասկացրեց, թէ ինքը շուտով բերել կը տայ արաղը։

—Հէ, պատասխանեց էֆէնդին,—այդ իմ սովորութիւնն է, ամեն տան մէջ հաց ուտելիս արաղը և գինին պէտք է իմ հաշիւով լինեն։

Այդ իրաւ էր, էֆէնդին այստեսակ աղքատ տներում գըզիրի ձեռքով ինքն էր բերել տալիս՝ խմիչքները, միայն հաշիւը անցնում էր գիւղի ընդհանուր ծախսերի մէջ։ Բայց նրա՝ սատանայական խորամանկութիւնը այդ բանի մէջ այն՝ էր, որ խմիչքները ինքը բերել տալով, կարող էր գործ ածել այնքան, որքան իր ցանկութիւնն էր։

Շուտով գըզիրը վերադարձաւ, բերելով իր հետ մի ահագին ման արաղով։

—Իմայ կարող ես նստել, հրամայեց նրան էֆէնդին,—և մեղ սագիութիւն (մատուակութիւն) անել։

Գըզիրը նստեց ամենից ցած և արաղի ահագին ամանը դրեց իր մօտ։ Նրան յայտնի՝ էր էֆէնդու սովորական պատուէրը, թէ "երբ մի տուն մտնում ես, և ուզում ես, որ ուրախ անցկեայ, պէտք է առաջ տանտիրոջ բամբակը թաց անել", նշանակում է՝ պէտք է նրա ուղեղը թմրեցնել, պէտք է նրան հարբեցնել։ Այստեղ թէև տան տէր չը կար, բայց դրացի Օհան նրա տեղն էր բռնում։ Այս պատճառով գըզիրը զօր էր տալիս, յաճախ արաղի բաժակը դէպի Օհան գարձնելով։

Դրացի Օհոն՝ փոքր ինչ սէր ունէր խմիչքի հետ։ Անաւանդ ներան պատահած վերջին անբախտութիւններից յետոյ, երբ նրա մեծ որդին մեռաւ, երբ նրա անասունները կոտորվեցան,—Օհոն իր վիշտերը մոռանալու համար բոլորովին անձնատուր եղաւ արաղի։ Նա ընդունած բաժակը մինչև վերջին կաթիլը ցամաքեցնում էր։ Մի կողմից արաղի աղդեցութիւնը, միւս կողմից էֆէնդու խոստմունքները, թէ նրան գործ և սրարապմունք կը տայ, այն աստիճան տաքացրին, այն աստիճան ուրախացրին Օհոին, մինչև իրան մոռանալով, նա սկսեց երգել զանազան թուրքերէն երգեր։

—Դրանով բան չի դառնայ, ասաց էֆէնդին, և հրամայեց գըզիրին, որ գնայ, ''չալկիներին,, կանչէ։

''Չալկիները,, մի խումբ տեղային հայ երաժիշտներ էին, որ երդում էին և ածում էին զանազան ասիական նուագարանների վրա։ Դրանք անբաժան հետևում էին էֆէնդուն, ինչ գիւղ որ նա գնում էր, որովհետև գիտէին որ էֆէնդին գիշերները առանց ''քէֆի,, չի անցկացնի, նրան կը զուարճացնեն և նրանից փողեր կը ստանան։

Շուտով յայտնվեցան ''չալկիները'', գլուխ տուեցին և շարվեցան սեղանի շուրջը։ Տանտիկինը այժմ ստիպված էր կերակուրների քանակութիւնը աւելացնել։

Էֆէնդին բարեհաճեց հարցնել ''չալկիների,, առողջութիւնը։

—Ձեր շնորհիւ ամենքս էլ լաւ ենք, պատասխանեցին նրանք։

Երբ կերան, խմեցին, կշտացան, Աւավաւէն կրկին դուրս եկաւ իր թագստի տեղից և սկսեց սեղանը հաւաքել։ Բայց արաղի մեծ ոմանը անշարժ մնաց իր տեղում։ Նա արդէն մի քանի անդամ դատարկ գինետուն էր գնացել և լիքը յետ դարձել։ Բաժակները շարունակ պտտվում էին։ ''Չալկիների,, գլուխները էլ տաքացան,

—Հիմայ սկսեցէք, հրամայեց էֆէնդին։

Նրանք սկսեցին։ Փոքրիկ խրճիթը կենդանացաւ ասիական երաժշտութեան խառնաշփոթ և աղմկալի հնչիւններով։

Էֆէնդին գտնվում էր իր սրտի ամենաախորժ տրամադրութեան մէջ։

Վանի բոպէից յետոյ արհեստաւոր Պետրոսի խրճթի շուրջը և կտուրի վրա հաւաքվեցան դրացի կնիկները, աղջիկները, և սկսեցին երթիկներից ու լուսամուտներից նայել, և զուարճանալ նուագածութեան ձայներով։ Ոչինչ այնքան չէ ուրախացնում գիւղացի կնոջը որպէս երաժշտութիւնը, որին նա շատ կարօտ է մնում, միայն ձմեռը հարսանիքների ժամանակ լսելու բախտ ունենալով։

Փոքր առ փոքր "մէջլիսը" տաքացաւ և աւելի բաղադրեալ կերպարանք ստացաւ։ Արաղի արբեցութեան և "չալկիների" նուագածութեան ձայների հետ տիրեց ընդհանուր խառնակութիւնը։ Ինչպէս ասում են՝ "շունը էլ իր տիրոջը չէր ճանաչում"։ Ամեն մարդ գլուխը կորցրել էր։ Միայն էֆէնդին զգաստ էր, միայն նա իրան պահել էր իմանում։ Այդ միջոցին դրսում հաւաքված կնիկների և աղջիկների բազմութիւնը համարձակութիւն ստացաւ, և կամաց կամաց ներս մտնելով, նրանք նստեցին Սուսանի և Վարդուհի մօտ, և սկսեցին այնտեղից լսել երաժիշտներին։

—Պ՛ար, պ՛ար, բացականչեց էֆէնդին ծափ տալով,—պ՛ար եմ ուզում։

Այդ միջոցին դրացի Օհան, որ հազիւ կարողանում էր իրան ոտքի վրա պահել, վերկացաւ, և հանդիսականների միջից բռնելով երկու փոքրիկ աղջիկների ձեռքից, համարեա զօռով քարշ տուեց բերեց կանգնեցրեց խրճթի մէջտեղում։ Երաժիշտները ածեցին տեղային պարի մի եղանակ։ Փոքրիկ աղջիկները մի փոքր ամաչեցին, մի փոքր կարմրեցան, մի փոքր "չենք կարող" ասացին, վերջապէս սկսեցին պարել։

—Շաբ՛աշ, շաբ՛աշ *) գոռում էին երաժիշտները, աւելի թունդ կերպով ածելով։

Եւ էֆէնդին գնում էր մի-մի արծաթի դրամ պարոնների ափի մէջ, նրանք տալիս էին երաժիշտներին։

Պարը, որպէս սովորաբար լինում է, սկսվեցաւ փոքրիկ աղջիկներից և հետզհետէ հանդիսացան աւելի հասակաւորները։ Առաջին զոյգը յոգնելուց յետոյ իրանց ձեռքի թաշկինակները ձգեցին ուրիշ երկու աղջկայ վրա. այդ նշան էր, որ այժմ նրանք պէտք է պարէին։ Այսպէս հերթը հետզհետէ փոխվում էր, և ամեն անդամ մէջ էին մտնում մի զոյգ պարողներ։ Էֆէնդին առատութեամբ լցնում էր նրանց բուռը արծաթի "շաբաշներով", և երաժիշտները եռանդով ածում էին։

Հերթը հասաւ Վառվառէին։ Գեղեցիկ աղջիկը գերազանցեց բոլորից իր շնորհալի պարով. նրա ամեն մէկ շարժումների մէջ նշմարվում էր գրացիոյ և կախարդիչ հրապուրանք։

—Մեր երկրում, խօսեց էֆէնդին, հայերի մէջ մի լաւ սովորութիւն կայ, երբ աղջիկը իր պարը վերջացնում է, մօտենում է տան պատուաւոր հիւրին, չոքում է նրա առջև, գլուխը դնում է նրա ծնկի վրա, և այնքան ժամանակ չէ բարձրացնում, մինչև նրանից մի լաւ ընծայ չէ ստանում **)

—Այդ շատ լաւ սովորութիւն է, ձայն տուեցին երաժիշտները, —պէտք է այստեղ էլ մտցնել այդ սովորութիւնը։

---

*) Շաբաշ նշ. այն արծաթը, որ ստանում են պարողները հանդիսականներից և յետոյ տալիս են երաժիշտներին։

**) Հայաստանում ոչ մի տեղ չը կայ այսպիսի սովորութիւն. միայն ասիական բոլաների տղաները և կնիկները պարելու ժամանակ գործ են ածում այս տեսակ հրապուրիչ ձևեր հանդիսականներից փող ստանալու համար։

—Վառվառէ, դու պիտի լինես առաջին օրինակը, ասաց նրան էֆէնդին,—դէ՛, մօտացիր, զաւակս։

Վառվառէն ամօթխածութիւնից բոլորովին շփոթվեցաւ և անշարժ մնաց իր տեղում։ Նա աւելի բարոյ էր համարում, որ գետինը պատռվէ և իրան կուլ տայ, քան թէ գլուխը մի օտար մարդու գրկում դնէ։ Բայց ամեն կողմից նրան բօթեցին, քաշքշեցին ասելով, "աղջի, գնա, մի ամաչիր, քեզ բան կը տայ,,—և վերջապէս նրան ուժով տարան էֆէնդու մօտ, և նա ստիպվեցաւ իր գեղեցիկ գլուխը դնել էֆէնդու ծնկների վրա։ Էֆէնդին փայփայեց Վառվառէի սիրուն գիսակները և դրեց նրա ափի մէջ երկու ոսկի։

Մինչև էֆէնդին այսպիսի քէֆերով էր զբաղված, ներս մտաւ նրա զափթիաներից մէկը, մօտեցաւ, և ականջին ասաց. "այն մարդին, որի համար պատուիրած էիք, գտանք,,։—Բռնեցէք, և ամենայն զգուշութեամբ պահեցէք, մինչև ես առաւօտեան կարգադրութիւն կանեմ," հրամայեց էֆէնդին անլսելի ձայնով։

Զափթիան հեռացաւ։

Ի՞նչ մարդու համար էր այդ կարգադրութիւնը,—ոչ ոք չը հասկացաւ։

Երդէն գիշերից բաւական անցել էր։ Երհնստաւոր Պետրոսի խրճիթը փոքր առ փոքր դատարկվեցաւ։ Երաժիշտները հեռացան։ Դրացի Օհօին արբեցութիւնից բոլորովին անդգայ իր տունը տարան։ Բաղմութիւնը ցրուեցաւ։

Երհնստաւորի խրճթի մէջ մնաց միայն պատուելի հիւրը զբաղերի հետ, որը այնքան խմել էր, որ ունեցած մի հատիկ աչքն էլ ոչինչ չէր տեսնում։ Սուսանը անկողին պատրաստեց էֆէնդու համար, ճրագները հանգցրին և բոլորը հանգստացան։

Այս գիշեր ի՞նչ էր պատահել,—Ստուած գիտէ։ Բայց ա-

առաւօտեան Ա՝ռավառէն շատ տխուր էր, և արտասուքը խեղճ աղջըկայ աչքերէից մի քանի օր չէր ցամաքում...

Այն գիշերվայ առաւօտեան պահուն, դեռ լոյսը չը բացված, այս գիւղի մէջ կատարվեցաւ մի ուրիշ ցաւալի անցք. մի երիտասարդի շղթաներով կապած, տարան գինուորական դրծակատարի մօտ, որ նոր եկել էր այս կողմերում պատերազմական կարգադրութիւնների համար:

Գիւղացիներից ոչ ոք չը տեսաւ նրան,—միայն Թոմաս էֆէնդին խաւարի միջից, նրա ետևից նայելով, մի առանձին գիւտական հրճուանքով ասում էր իր մտքում. "գնա՛ այսուհետև, որքան կարող ես, փչի՛ր քո դուդուկը,"...

Այդ երիտասարդը պ. Դուդուկջեանն էր, կամ մեր այժմեան պ. Սալմանը:

ԻԶ.

Ներունի Խաչի տան մէջ ամենևին չը գիտէին թէ ինչ էր պատահել պ. Սալմանի հետ, միայն շատ անհանգիստ էին, որ նա գիշերը չը վերադարձաւ: Մանաւանդ Ա՝ստղանը, Հայրապետը և Ապօն խիստ տխուր էին, որովհետև զգում էին, որ անպատճառ մի հար դէպք պէտք է պատահած լինի: Առաւօտեան նրանք երեքը միասին դուրս գնացին, գուցէ մի բան կը լսէին նրա մասին:

Այսօրին անակնկալ կերպով յայտնվեցաւ Թոմաս էֆէնդին: Նրա այս տեսակ դալուստը, մենակ, առանց ծառայի, առանց զափթիների խիստ օտարոտի թուեցաւ Ներունուն: Նա միշտ ման էր գալիս իր առանձին սվիտայով: Նա բռնեց Ներունու ձեռքից, մի կողմը տարաւ, որպէս թէ մի գաղտնի խօսելիք ունի նրա հետ:

—Գիտե՞ս, ասաց նա կիսածաղրական և կիսալուրջ էղանակով.—

այն ''դուդուկ փչողին,, կալանաւորեցին, տարան ''ի գոգն Աբրհամու,,։

Ծերունին հասկացաւ, թէ ում մասին էր խօսքը, սոսկաց, բոլոր մարմնով դողդողաց, և փոքր էր մնում, որ պիտի գլորուէր գետնի վրա։

—Սիրադ պինդ պահիր, դողալու ժամանակ չէ, շարունակեց Էֆէնդին,—դեռ ևս շատ բան պէտք է լսես։

Նա պատմեց, թէ ինքը տեղեկացաւ, որ անցեալ գիշեր պ. Սալմանը գնացել էր մի գիւղ, այնտեղ մի տան մէջ հաւաքել էր իր շուրջը մի քանի երիտասարդ մշակներ, խօսում էր նրանց հետ ''մարդկային անհատական իրաւունքների,, մասին, խօսում էր մշակ մարդու ''աշխատանքի'' մասին, թէ խօսում էր ''բռնակալութեան,, դէմ, խօսում էր ինչ եղանակով մարդիկ ձեռք են բերում ''աւելի ազատ և աւելի բախտաւոր կեանքը'',— ով է իմանում, գանգան այս տեսակ ''խենթութիւնների,, վրա էր խօսում։ Յանկարծ վրա են հասնում մի քանի ոստիկաններ և կալանաւորում են։ Պառավարութիւնը վաղուց որոնում էր այդ ''խենթին'', որովհետև նրա մի քանի ընկերները գանգան տեղերում կալանաւորված էին։ Այժմ այդ մուկին էլ ընկաւ որոգայթի մէջ։—Թոմաս Էֆէնդին ամեն ինչ պատմեց, բայց չը յայտնեց, թէ ինքն էր մատնել պ. Սալմանին։

Նա կրկին դարձաւ դէպի Ծերունին.

—Այժմ նոր առակ լուարուք, ասաց նա խիստ դառն ժպիտով, կարծես, աշխատում էր աւելի խոր խոցել ողորմելի Ծերունու սիրտը։ — Շուտով զափթիաները կը դան քո տան մէջ խուզարկութիւն անելու, ես, որպէս բարեկամ, եկայ քեզ նախապէս զգուշացնելու համար։

Նա մի առանձին կերպով շեշտեց ''բարեկամ,, բառը։ Այսուամենայնիւ, զափթիաների և խուզարկութեան անունը լսելով, Ծերունին բոլորովին զարհուրեցաւ։

—Դեռ ես ազատվելու ժամանակ կայ, շարունակեց էֆէնդին աւելի սառն կերպով.— դու ինձ միայն այն ասա, նրանից խօ մի բան չի՞ մնացել քո տան մէջ։

Որքան սարսափելի լինէր հաղորդած լուրը, ծերունին դարձեալ փոքր ինչ հաստատուցաւ, երբ նկատեց, որ էֆէնդու նման "բարեկամը,, մի այսպիսի վտանգաւոր բօպէում օգնութեան ձեռք էր մեկնում իրան։

—Մի խուրջին է մնացել, պատասխանեց նա, երկչոտութեամբ իր շուրջը նայելով, մի դուցէ մի ուրիշը լսէ նրա ձայնը։

—Հմայ եկ, այդ էլը ցեխիցը դուրս հան....խօսեց էֆէնդին ինքն իրան։—Մի խուրջին է մնացել...դա քիչ բան չէ՞....

Նա դարձաւ դէպի ծերունին, իր սատանայական չիլ աչքերը լայն բացելով։

—Մի բօպէն անգամ թանգ է մեզ համար, շտապիր, գնանք, թագցնենք, այդ խուրջինը, քանի որ դեռ չեն յայտնվել զափթիաները։

Ծերունին բոլորովին հաւատալով էֆէնդու անկեղծութեանը, տարաւ նրան օդան, և ցոյց տուեց պ. Սալմանի այնտեղ պահված ճանապարհորդական խուրձինը։

—Դռները կողպեցէք, պատուիրեց էֆէնդին, և ինքը բաց անելով խուրձինը, սկսեց քրքրել նրա մէջ եղած իրեղէնները։

Նրա մէջ կային զանազան յանձնարարական նամակներ այլ և այլ հասցէներով, կային զանազան մարդկանց անունով փոխանագրեր, որոնցմով պ. Սալմանը կարող էր հարկաւորած ժամանակ փող ստանալ, կային զանազան հրահանգներ, ծրագրներ և այլն. կային և մի քանի տետրակներ, որ երիտասարդ պրօպագանդիստը բաժանում էր գիւղացիներին,— մի խօսքով, բացի թղթերից ուրիշ ոչինչ չը կար։ Էֆէնդին խորին ուշադրութեամբ քննում էր բոլորը և խորհրդաւոր

կերպով շարժում էր իր գլուխը։

—Եթէ իշխանութեան ձեռքը ընկնելու լինեն, ասաց նա,— այդ թղթերից մէկը բաւական է, որ քեզ, տանուտէր Խաչո, յոգիների հետ կախաղան բարձրացնեն, իսկ քո բոլոր հարստութիւնը յարքունիս գրաւեն։

Ծերունին քարացած մնաց և ոչինչ պատասխանել չը կարողացաւ։ Վերջին խօսքերը ձգեցին նրան մի տեսակ մտաւոր անըզդայութեան մէջ։

—Այդ բոլորը պէտք է այրել, ասաց էֆէնդին և կրկին թղթերը լցրեց խուրջինի մէջ։

—Ես ոչինչ չեմ հասկանում, իմ գլխում խելք չէ մնացել, պատասխանեց Ծերունին դողդոջուն ձայնով, և նրա շիջած աչքերը լցվեցան արտասուքով։

Յանկարծ միտքը փոխեց էֆէնդին. ‘‘ի՞նչու այրել, մտածում էր նա. պէտք է լաւ քննել այդ թղթերը. դրանք ինձ պէտք կը գան....ի՞նչու ոչնչացնել։

Նա հարցրեց Ծերունուց.

—Այս տանը մէջ կա՞յ մի այնպիսի գաղտնի տեղ, ուր կարելի լինէր առ ժամանակ թաղցնել այդ խուրջինը։

—Այ, պատասխանեց Ծերունին։

Նրա տան մէջ կային մի քանի գաղտնի պահարաններ, որոնց մէջ վտանգի ժամանակ թաղցնում էին տան թանգագին իրեղէնները։ Որովհետև վտանգը այս երկրում միշտ անպակաս էր, այս պատճառով պահարաններից մի քանիսը լեքն էին, և մէկը միայն մնացել էր դատարկ, որ կարելի էր ցոյց տալ էֆէնդուն։

Նրանք վեր առեցին չարագուշակ խուրջինը և դիմեցին մի ներքնատուն, որ ծառայում էր ձէթ, իւղ, գինի և ուրիշ այսպիսի

մթերքներ պահելու համար։ Ներքնատան յատակը պատած էր սալերով։ Ներունին մօտեցաւ և բարձրացրեց այդ սալերից երկուսը. նրանց տակում յայտնվեցաւ երկաթի փոքրիկ դուռ, որ հորիզոնական դիրքով փակում էր գաղտնի պահարանի մուտքը։ Ներունին հանեց իր գրպանից մի բանալի, դրեց իր պատշաճաւոր տեղում, մի քանի անգամ պտտցրուց, և երկաթի դուռը ինքն-իրան բարձրացաւ։ Այժմ նրանց առջև բաց էր ստորերկրեայ վերապի բերանը։ Նեղ սանդուղքներով նրանք իջան ցած։

Վերապի մթին դատարկութեան մէջ ոչինչ չէր կարելի տեսնել։ Լոնաւ օդը խեղդելու չափ ծանր էր։ Խուրջինը դնելով այնտեղ, նրանք շուտով դուրս եկան։ Ներունին կրկին կողպեց երկաթի դուռը, կրկին սալերը դրեց իրանց առաջվայ տեղում, և այժմ դժուար էր նկատել, որ նրանց տակում կար մի ստորերկրեայ պահարան։

—Տուր ինձ բանալին, ասաց էֆէնդին,—ես կը պահեմ։ Այժմ դու ինձանից աւելի հաւատարիմ մարդ չունես։

Ներունին առանց երկար մտածելու բանալին տուեց նրան։ Երկիւղը այն աստիճան պաշարել էր նրան, որ ամեն առաջարկութիւն էֆէնդու կողմից պատրաստ էր ընդունել։

—Ես շատ բաներ ունեմ քեզ հետ խօսելու, տանուտէր Խաչօ, բայց ժամանակը կարճ է, դուցէ շուտով կը յայտնվեն խուզարկուները, ասաց նա շտապելով։—Դու այժմ մի քանի խրատներ կը տամ քեզ լսիր. ոչ ոք չը պիտի գիտենայ, որ ես քեզ հետ տեսնվել եմ. մեր բոլոր կարգադրութիւնները պէտք է գաղտնի մնան մինչև անգամ քո որդիներից և քո բոլոր տանեցիներից։ Երբ կը յայտնվեն խուզարկուները, դու աշխատիր, որքան կարելի է, աներկիւղ, անվրդով և միամիտ ձևանալ։ Թող որտեղ ուզում են պտտեն, մանգան, վտանգաւոր բանը մենք արդէն թաղցրինք, ինքը սատանան էլ չի կարող գտնել։ Մի ուրացիր, թէ այն "դուդուկ փչողը,, քո տանը

եղել է, միայն ասա, որ դու նրան չես ճանաչում, և նրա ինչ նպատակով այս կողմերում թափառելը ոչ քեզ և ոչ քո որդիներին յայտնի չէ։

Վերջացնելով իր պատուէրները, էֆէնդին դուրս եկաւ ներքնատանից։

—Իմայ ցոյց տուեցէք ինձ մի ուրիշ ճանապարհ, որ ես հեռանամ, ասաց նա իր շուրջը նայելով։ —Ես պէտք է աշխատեմ, որ ինձ չը տեսնեն այստեղից դուրս գալու ժամանակ։

Ներունին տարաւ նրան դէպի տան ետևի դուռը, որ ծառայում էր անասունների երթևեկութեան համար։

—Այժմ մնացէք բարեաւ, ես կրկին կը վերադառնամ, երբ խուզարկուները եկած և իրանց գործողութիւնը վերջացրած կը լինեն։ Ես նրանց մի կերպով կը հանդստացնեմ, միամիտ կաց։

Էֆէնդին հեռացաւ։ Ճանապարհին նա մի քանի անգամ կրկնեց իր մտքում այդ խօսքերը. ''Հիմայ հոգիդ իմ ձեռքումն է, տանուտէր Յաչօ, ինչ որ ուզեմ, կանեմ,,....

Կէսօրից մի ժամ անցել էր։ Վարդանը, Հայրապետը և Աստոն տակաւին չէին վերադարձել։ Ներունու միւս որդիները դաշտումը գործում էին։ Անիկները զբաղված էին իրանց տնտեսութիւնով, որովհետև դաշտում աշխատողների համար պէտք էր ճաշ ուղարկել։ Գիւղացիները ըստ մեծի մասին ճաշը ուտում են դրսում, և գիշերը ընթրիքի ժամանակ միայն գալիս են տուն։ Դեռ ոչ ոք չը գիտէր, թէ ինչ էր պատահել։

Ներունի Յաչօն անհամբերութեամբ սպասում էր խուզարկուներին, որպէս մի դատապարտեալ սպասում է մահուան պատժին, որովհետև գիտէ, որ անփախչելի է, գիտէ, որ ազատվելու ոչ մի հնար չունի։ Նա տանեցիներից եղելութեան իսկութիւնը չը յայտնեց, չը կամենալով նախապէս վախեցնել նրանց։

Վերջապէս յայտնվեցաւ մի յինանպետ, մի խումբ զափթիաների, կաւազների և զինուորների հետ։

Տանացիները որովհետև տեղեկութիւն չունէին, թէ ինչ էր պատահել, այս պատճառով զինուորների գալուստը սկզբում նրանց շատ չը վախացրեց։ Նրանք սովորել էին շատ անգամ ընդունել այսպիսի հիւրեր, որ գալիս էին, օրերով մնում էին, ուտում էին, խըմում էին, և յետոյ գնում։ Բուրք զինուորների իջևանելը հայ գիւղացիների տներում, մանաւանդ տանուտէրի օդայի մէջ, մի սովորական բան էր։

—Ինձ հրամայած է այս տան մէջ խուզարկութիւններ անել, ասաց յինանպետը դառնալով Ծերունի Խաչօին։

—Իմ տունը ձեր առջևն է, որտեղ կամենում էք, նայեցէք, պատասխանեց Ծերունին, աշխատելով պահպանել իր սրտի խաղաղութիւնը։

Յինանպետը տան դռները փակել տուեց, ամեն կողմ պահապաններ կանգնեցրուց և սկսեց խուզարկութիւնը։ Դախ մտաւ նա օդան, յետոյ միւս սենեակները, ամեն ծակուծուկ նայեց, ամեն իրեղէնները աչքից անցկացրեց և ոչ մի կասկածաւոր առարկայ չը գըտաւ։ Անիկները այս տեսնելով, հասկացան, որ մի անսովոր բան պատահած պէտք է լինի, սկսեցին լաց լինել և աղաղակ բարձրացնել։ Ծերունին նրանց սաստեց, որ լռեն, հանգստացնելով, որ վախենալու ոչինչ առիթ չունեն։

Խուզարկութիւնը վերջացնելուց յետոյ յինանպետը սկսեց իր հարցու փորձը։

—Այս տանը բնակվում էր մի երիտասարդ Միքայել Դուդուկջեան անունով։

—Դա մի քանի գիշեր միայն մնաց այստեղ, պատասխանեց Ծերունին։

—Դուք առաջուց ճանաչում էիք նրան։

—Առաջին անգամն էր, որ տեսայ նրան։

—Ուրեմն ի՞նչու ընդունեցիք ձեր տնում։

—Ես այս գիւղի տանուտէրն եմ։ Ձեզ յայտնի է մեր երկրի սովորութիւնը. տանուտէրի տունը մի տեսակ քարվանսարայ է, մի տեսակ հիւրանոց է, ուր ամեն մի օտարական, ամեն մի անծանօթ մարդ օթևան է գտնում։ Ի՞նչ կարող եմ գիտենալ, թէ ո՞վ է գալիս կամ ո՞վ է գնում։

—Ա՛յա չը թողնից այստեղ մի բան։

—Ոչինչ չը թողեց։

—Դուք չը հասկացաք, թէ ի՞նչ դիտաւորութեամբ էր շրջում նա այս կողմերում։

—Ա՛յա մեզ ոչինչ չը յայտնեց։ Այսքանը գիտեմ, որ նա վարժապետ էր։

—Դուք չը գիտէք, թէ նա ում հետ էր տեսնվում, կամ ում հետ էր խորհրդակցում։

—Վարժապետը ամեն մարդու հետ տեսնվում է աշակերտներ գտնելու համար։

—Այժմ գիտէք, նա ո՞ւրտեղ է։

—Չը գիտեմ։

—Պալանաւորած է։

—Աւելի լաւ, եթէ վատ մարդ էր։

Այդ միջոցին զարկեցին տան դռան մուրճը։

—Ոչ ոքի ներս չը թողնել հրամայեց յինանապետը։

Ծառան յայտնեց, թէ Թոմաս էֆէնդին է։

—Ա՛յա կարող է գալ։

Ներս մտաւ էֆէնդին, և տեսնելով յինանապետին իր խումբի հետ, իրան բոլորովին զարմացած ձևացրեց, որպէս թէ, ինքը ամե-

նեւին տեղեկութիւն չունի, թէ նրանք ինչու համար են մտել ծերունու տունը։

—Բարի լինի, ի՞նչ կայ, հարցրեց նա խորհրդաւոր ձայնով։

Յիսնապետը յայտնեց նրան իր պաշտօնի նպատակը։ Ինֆէնդու կոշտ դէմքի վրա անցաւ մի կեղծ ժպիտ, և նա բռնելով յիսնապետի ձեռքից, ասաց.

—Գլխովս երաշխաւոր կը լինեմ, եթէ տանուտէր Խաչօի մօտ մի կասկածաւոր բան գտնվելու լինի։ Դուք չէք ճանաչում, թէ նա ո՛րքան բարի և լաւ մարդ է։

Նա տարաւ յիսնապետին օդան, բայց զափթիանները, կաւաղները և զինուորները մնացին դրսում և դեռ ևս պահպանում էին տան մուտքերը։

—Տանուտէր, դարձաւ դէպի ծերունին,—այդ մարդիկը քաղցած կը լինեն, հրամայեցէք, որ ճաշի պատրաստութիւն տեսնեն։—Արաղը պէտք է առատ լինի, հասկանում ե՞ս։

Վերջին խօսքը նա ասաց հայերէն լեզուով։ Տանուտէրը ուրախացած դուրս եկաւ օդայից։ Նա արդէն վտանգը անցած էր համարում։

Բայց ո՛չ, վտանգը տակաւին անցած չէր, թուրքերը այնպէս հեշտութեամբ ծերունու օձիքը ձեռքից բաց չէին թողնելու. պէտք է նրան չարչարէին, պէտք է նրան տանջէին, պէտք է ամիսներով բանտերում մաշէին նրան։ Թէև ծերունու տնում չը գտնվեցաւ որ և իցէ կասկածաւոր առարկայ, որով կարելի լինէր նրան մեղադրել, թէև նրան յանցաւոր համարելու հաստատ փաստ չը կար,—բայց այդ էլ բաւական էր, որ ծերունի Խաչօն հայ էր, և բացի հայի լինելը հարուստ էր...։ Մի այսպիսի պարարտ որսը թուրք պաշտօնատարի համար խիստ հրապուրիչ բան է։

Թոմաս էֆէնդին ինքն էր ''եփել այդ ապուրը,, նա էր մատնել պ. Սալմանին նոր եկած զինուորական գործակատարի մօտ։ Նա էր թելադրել ծերունու տան մէջ խուզարկութիւններ անել, և այդ պատճառով, նրան հեշտ էր իր լարած որոգայթից ազատել խեղճ ծերունուն։ Բայց ո՛չ, իր սատանայական նպատակին հասնելու համար էֆէնդին դեռ և աշխատում էր գործին աւելի բաղադրեալ ձև տալ։

Երբ ծերունին օդայից դուրս գնաց ճաշ պատուիրելու, յիսնապետը հարցրեց Թոմասից։

—Էֆէնդի, դուք ի՞նչ էք մտածում, ես կարծում եմ, այդ մարդը անմեղ պէտք է լինի։

—Չեզ յայտնի է, բէկ, պատասխանեց խորամանկը,—որ Թոմաս էֆէնդին այսպէս հեշտ վձիռ տուող մարդերից չէ։ Ինձ համար տակաւին մթութեան մէջ է գործը։ Ես հաւատացած էի, որ այս տան մէջ կը գտնվի որ և իցէ կասկածաւոր առարկայ, կամ որ և իցէ պատրաստութիւն, որոնցմով կարելի կը լինէր բացատրել, թէ մինչև որ աստիճան այդ մարդիկը դաւակիցներն կալանաւորի (պ. Սալմանի) մտքերին,—բայց զարմանում եմ, որ մեղադրանքի համար տակաւին մի հաստատուն փաստ չը յայտնվեցաւ։ Այսու ամենայնիւ, մենք հայերս մի ծածուկ բան ունենք, որին կոչում ենք ''խոստովանութիւն'',—ես այդ մարդերին պէտք է երկար խոստովանեցնեմ..։ Ես աւելի կասկած ունեմ ծերունու երկու որդիների և մի օտարականի վրա, որ նոյնպէս հիւր է այս տան մէջ։

—Ի՞նչ օտարական, հարցրեց յիսնապետը։

—Մի ռուսաստանցի երիտասարդ, որ շափազանց վտանգաւոր անձնաւորութիւն է և սաստիկ ոխերիմ թշնամի մեր կառավարութեանը։ Նա այս կողմերում թափառում է վաճառականի պատրուակով, բայց

իսկապէս ռուսաց լրտես է։

—Նրան կալանաւորել մի փոքր դժուար է, եթէ ռուսաց հպատակ է, պատասխանեց յինսպեկտը։

—Պատերազմի ժամանակ լրտեսներին միշտ կարելի է կալանաւորել։ Ձեզ յայտնի է, որ պատերազմը շուտով հրատարակվելու է։

—Ես այդ գիտեմ...։

—Այդ երիտասարդի մասին ես արդէն խօսացել եմ նորին գերազանցութեան զինուորական գործակատար՝ փաշայ էֆէնդու հետ, միթէ նա ձեզ ոչինչ չէ պատուիրել։

—Փաշայ էֆէնդին այսքանը միայն պատուիրեց, որ ես կատարեմ ձեր բոլոր կարգադրութիւնները։

—Շատ գեղեցիկ, խօսեց էֆէնդին ուրախ ժպիտով.—ես կը կարգադրեմ ինչ որ պէտք է։ Բայց մի բան էլ կայ, ձեզ յետոյ կասեմ։

—Ես շատ անհամբեր եմ, պատասխանեց Թուրք աստիճանաւորը,—ես ''յետոյներին,, սպասել չեմ կարող։

—Ուրեմն ձեր ականջին կասեմ։

Յինսպեկտը մոտեցրեց էֆէնդուն իր ականջը, թէև օդայի մէջ բացի այդ երկուսից մի ուրիշ մարդ չը կար, որ նրանց խօսակցութիւնը լսէր։ Էֆէնդին ասաց. ''Ծերուկը բաւական հարուստ է, պէտք է նրան կթել,,...։

Թոմաս էֆէնդին բաւական ծանօթ լինելով Թուրք պաշտօնատարների թուլութիւնները, նա շատ լաւ էր իմանում, որ այդ կաշառակեր գաղաններին այնքան չէ հետաքրքրում գործի էութիւնը, կամ նրա բոլոր մանրամասութիւնների ճիշդ քննութիւնը,—որքան գրաւում է նրանց այն միտքը, թէ ի՞նչ ձև և ի՞նչ ընթացք պէտք էր տալ գործին, որ կարելի լինէր մեղադրվածից աւելի փող դուրս բերել։ Թոմաս էֆէնդին աշխատում էր օգուտ քաղել Թուրքերի այդ

թուլութիւնից և իր յորինած մեքենան իր նպատակին համեմատ պտոյտ տալ։ Այս պատճառով նա շատ ուրախացաւ, երբ նկատեց, որ յինսապետը գրաւվելով իր վերջին խօսքերից, հարցրեց.

—Ուրեմն ի՞նչպէս էք կամենում, որ կարդադրենք գործը։

—Դուք ձեզ հետ բաւական մարդիկ ունէք, պարոն յինսապետ, կը հրամայէք հսկողութեան տակ առնել ծերունուն իր երկու որդիների հետ, որոնցից մէկը կոչվում է Այրապետ, իսկ միւսը Ապո։ Բացի դրանցից, կը հրամայէք կալանաւորել ռուսաստանցի լրտեսին, որ կոչվում է Սարդան։

Յինսապետը նշանակեց Ապոի, Այրապետի և Սարդանի անունները։

—Ձեր այսօր կատարած պաշտօնը, շարունակեց էֆէնդին, լոկ խուզարկութիւն էր,—բայց քննութիւնը տակաւին վերջացած չէ։ Ուրեմն դուք պէտք է յիշեալ անձինքներին հսկողութեան տակ առնէք, մինչև քննութիւնը կը կատարվի նորին գերազանցութիւն փաշայ էֆենդու մօտ։

—Հասկանում եմ, պատասխանեց յինսապետը։

—Իսկ ես պէտք է միջնորդի դեր կատարեմ, ինձ ձեւացնելով աւելի պաշտպան մեղադրվածներին նրանցից դատնիքներ որսալու համար։ Հասկանո՞ւմ էք։

—Հասկանում եմ... կրկնեց յինսապետը։

ԻԷ.

Մինչ օդայի մէջ Թոմաս էֆէնդին և յինսապետը զբաղված էին իրանց սատանայական կարդադրութիւններով, դրսում դինուորների մէջ անց էր կենում բոլորովին այլ տեսակ խօսակցութիւն։

—Մահմուդ, հարցրեց ղափթիաներից մէկը իր ընկերից,—եթէ

այս գիշեր այստեղ մնալու լինենք, դու այդ հոյի հարսներից որին պիտի ընտրես։

—Ինձ շատ դիւր եկաւ այն կարմրաթշիկ պստլիկը, պատասխանեց Մահմուդը մի առանձին ախորժակով։

—Բայց իմ խելքը տարաւ այն սև աչքերով սիրունիկը, խօսեց առաջինը ոչ պակաս ոգևորութեամբ։

Օձինուորները խուզարկութեան ժամանակ, կանանոցը մտնելիս, երևի, ուշադրութիւն էին դարձրել ոչ այնքան իրանց խնդրած առարկաների վրա, որքան ծերունի Խաջոի հարսների վրա։ Այն եղած տեղը մահմեդականը ամեն բան մոռանում է։

Մի քանիսի ուշադրութիւնը գրաւել էին ծերունու տան հարուստ իրեղէնները։

—Իմ կնիկը գլուխս տարաւ, ասում էր մի ծեր զափթիայ,—ամեն օր հանգստութիւն չէ տալիս, միշտ ասում է՝ մի մեծ պղինձ պիտի առնես կաթ տաքցնելու համար։ Այստեղ մեկը տեսայ, իսկ և իսկ նրա ուզածն է, երբ գնալու լինենք, անպատճառ պիտի հետս վեր առնեմ։

Մի մանկահասակ զինուոր ասաց.

—Էս տեսայ մի գեղեցիկ խալիչայ. շատ լա՛ւ է նրա վրա պառկելը կուշտ ուտելուց և խմելուց յետոյ, և ծիլել սիրուն կնոջ ձեռքով պատրաստված նարգիլէն։

Ծեր զափթիան, որ աւելի տնտեսական և կրօնական կէտից էր նայում աւարի վրա, թոյլ տուեց իրան մի նկատողութիւն անել մանկահասակ զինուորին։

—Այս տեսակ խալիչաները աւելի հարմար է գործ ածել որպէս սաջ ջադա *) նամազի համար։

*) Սաջ ջադա կոչվում է այն սփռոցը, որի վրա մահմեդականները աղօթք են անում։ Դրա համար ընտրում են ամենագեղեցիկ սփռոցները աղօթքը տան մէջ էլ կատարվում։

Մի նախանձով և նախապաշարմունքներով լի զինուորը ասաց.

—Զարմացք բան է, "գաւուր,, լինել և այսպիսի սիրուն կնիկներ ունենալ... "գաւուր,, լինել, և այսպիսի հարուստ տուն ունենալ... Մեր տանը մի փալասի կտոր չը կայ, որ երեխաներս գիշերը վրան պառկեն։ "Գաւուրը,, պէտք է մի քրքրված, բարակ գոտի ունենայ կապած մէջքին, որ հագելու ժամանակ տասը տեղից կըտրատվի...

Վերջին խօսքը իւրաքանչիւր մահմետականի բերանի առածն է։ Արևելքում գոտիի հաստութիւնը և նրա շքեղութիւնը հարստութեան և փառքի նշան է։ Այը, "գաւուր,, լինելով, մահմետականի կարծիքով, պէտք է այն աստիճան աղքատ լինի, որ բոլորովին քրքրված և մաշված գոտի ունենայ, որպէս զի, հագելու միջոցին չը դիմանայ և կտրատվի...։ Այը սիրուն կնիկներ ունենալու ևս իրաւունք չունի, որովհետև "գաւուր,, է, որովհետև, ինչ որ գեղեցիկ է, ինչ որ լաւ է, պէտք է մահմետականի սեպհականութիւն լինի...

Զինուորներից մի քանիսը մտել էին Ծերունու տան գեղեցիկ պարտէզի մէջ, և որպէս արջը կամ խոզը բանջարանոցի մէջ, այնպէս ոտնակոխ էին անում, տրորում էին խնամքով մշակված գեղեցիկ ծաղիկները, որոնց համար այնքան աշխատել էին տանուտէրի հարսները և աղջիկները։ Նրանք բռնում էին ծառերի ճիւղերից, քարշ էին տալիս, կոտրատում էին պտուղները քաղելու համար. հաստածները ուտում էին, իսկ տհասները գցում էին հողի մէջ և կոխ էին տալիս։ Ծերունի Խաչօն այդ տեսաւ. հեռուից և նրա սիրտը խորին կերպով խոցվեցաւ։ Նա այնքան էր սիրում իր ծառերին, որքան իր զաւակներին։ Նա իր խելացի գլուխը շարժեց և նոյն րոպէում նրա մտքից անցաւ պարսկական վաղեմի առածը. "երբ որ

զօրապետը խլում է այդեպանից մի խնձոր առանց փողի, այն ժամանակ նրա զօրքերը ամբողջ այդին արմատախիլ կանեն,,։ Այսպիսի բարբարոսութեան ընդունակ է Թուրքը։ Ով որ գութ չունի դէպի կենդանի բոյսերը, նա չի կարող գութ ունենալ և դէպի կենդանի մարդիկ։ Թուրքը ծառի պտուղը կուտէ, իսկ ծառը կոնչացնէ։ Թուրքը մարդու ձեռքի վաստակը կառնէ, իսկ նրան կը մահացնէ... Թուրքը որպէս անխնայօրէն սպառեց իր երկրում գտնված անտառները, նոյնպէս անխնայօրէն ոչնչացրեց իր տէրութեան այլազգի ցեղերը...

Ծերունին նոյն բարբարոսութիւնն էր տեսնում իր տան մէջ, բայց լռում էր։ Այս մտաւ խոհանոցը, ուր կնիկները ճաշ էին պատրաստում։ Խեղճ մարդ, նա արդէն կալանաւորված էր իր տնում, և իր բանտի մէջ իր պահապաններին ցոյց էր տալիս հիւրասիրութեան սուրբ պարտքը։

—Այդ ի՞նչ մարդիկ են, ի՞նչ էին պտռում, ի՞նչու են քանդում մեր տունը, հարցրեց Սառան արտասուալի աչքերով։

—Ստուած գիտէ... պատասխանեց Ծերունին տխուր կերպով, և պատուիրեց, որ ճաշը շուտ տան։

Կնիկները գտնվում էին մի սարսափելի երկիւղի մէջ։ Նրանք քաշվել և տուն էին մտել զինուորների աչքից հեռու մնալու համար։ Նրանք հասկանում էին, որ մի տարօրինակ բան պէտք է պատահած լինի, որ Թուրքերը այժմ այնպէս անպատկառ կերպով էին վարվում իրանց տան հետ։ Մինչև այն օրը նրանք շատ անգամ տեսել էին այսպիսի հիւրեր, բայց միշտ Ծերունու տան պատիւը պահպանված էր եղել։

Հայրապետը և Աղօն, որոնք առաւօտեան Վարդանի հետ գնացել էին պ. Սալմանին որոնելու, տակաւին չէին վերադարձել։

Ծերունու միւս որդիները, դաշտում լսելով թուրքերի անկարգութիւնները, իսկոյն տուն վազեցին։ Նրանք սաստիկ կատաղած էին, ոչ թէ թուրքերի դէմ, այլ իրանց անմեղ հօր դէմ։ Ստրուկները միշտ տկար կողմի վրա են հարձակվում։ Նրանք բռնակալի գործած բարբարոսութիւնները բնական են համարում, բայց մեղադրում են իրանց նման ստրուկներին, թէ ի՞նչու նրանք "ազատին բարկացրին,,... Այս պատճառով ծերունու որդիները իրանց հօր դէմ յայտնած նախատինքներին և յանդիմանութիւններին չափ չը կար։ Նրանք դատապարտում էին իրանց հօրը, թէ ի՞նչու նա թոյլ տուեց իր տան մէջ այնպիսի վտանգաւոր մարդերին, որպէս էին Ա՝արդանը և պ. Սալմանը, և պատրաստ էին գնալ և յայտնել յիսնապետին բոլորը, ինչ որ իրանք գիտէին, կարծելով, թէ այդ կը թեթեւացնէր իրանց յանցանքը։

—Դու քո ձեռքով քո տունը քանդեցիր, ասում էին նրան որդիները։

—Հո՛ղ քանդվի... պատասխանեց ծերունի հայրը լի վրդովմունքով,—երբ այդ տան մէջ ձեզ նման անարժան որդիք են բնակվում..։ Անէծքի և ոչնչութեան արժանի էք դուք, քանի դեռ մեռած է ձեր մէջ անձնասիրութեան, պատուի և ազատասիրութեան ամեն զգացմունք։ Այն մարդիկը, որոնց դէմ բարկացած էք դուք, նրանք են իմ իսկական որդիներս, և ես շատ չեմ ցաւի, եթէ նրանց պատճառով կը կորցնեմ ամեն ինչ, որ ունեմ...

Ծերունու վերջին խօսքերը վերաբերում էին պ. Սալմանին և Ա՝արդանին։ Որդիները աւելի զրդռվեցան։ Խոհեմ հայրը մտածելով, մի գուցէ որ և իցէ յիմարութիւն գործեն, կամ մի անզգոյշ խօսք դուրս թողնեն իրանց բերանից, հանգստացրեց նրանց, ասելով, որ վախենալու ոչինչ առիթ չունեն, որ թուրք պաշտօնատարների "բերանը միշտ կարելի է ցեխել, մի քանի ոսկիներով, և աւե-

լացրեց, որ Թոմաս էֆէնդին խոստացել է գործ դնել իր բոլոր ջանքերը և գալոց վոտանդի առաջը առնել։ Որդիները մի փոքր հանդըստացան։ Այսպիսիների վրա միշտ մեծ ազդեցութիւն է գործում խոշոր մարդկանց անունը։ Թոմաս էֆէնդին խոստացել է, ուրեմն նա ամեն բան կարող է կատարել։

Այդ միջոցին օդայի դրանը յայտնվեցաւ Թոմաս էֆէնդին և հեռուից ձայն տուեց.

— Տանուտէր Խաչո, շուտ արա, այդ կծոտողներին պէտք է կերակրել։

—Պատրաստ է, էֆէնդի, պատասխանեց տանուտէրը,—իսկոյն կը տան ճաշը։

Ծերունու որդիները սկսեցին ճաշի սեղանը պատրաստել օդայի մէջ առանձին, իսկ դրսում ծառերի հովանու տակ առանձին սեղան ևս զինուորների համար։ Այդ վերջիններները հեռուհեռ անտանելի էին դառնում։ Այդպիսի դէպքերում, հայի տան մէջ, թուրք զինուորը չափազանց պահանջող է լինում։ Նրա ճաշակը նրբանում է, նրա ախորժակը բացվում է, և նա պահանջում է այն տեսակ կերակուրներ, այն տեսակ խմիչքներ, որոնց անունն է լսել միայն, իսկ իր կեանքում մի անգամ ևս չէ տեսել։ Տան տիրոջ իւրաքանչիւր "չը կան,, պատասխանվում է հայհոյանքներով։ Թէև այսպիսի անկարգութիւններ չը պատահեցան, բայց դարձեալ ծերունու որդիները սաստիկ տանջվեցան, մինչև կարողացան իրանց անամօթ հիւրերի այս և այն պահանջներին բաւականութիւն տալ։

Յիսնապետը և Թոմաս էֆէնդին ճաշում էին օդայի մէջ երկուսը միասին։ Ծերունի տանուտէրը նրանց սեղանակից չեղաւ, և սպասաւորի նման մնաց ոտքի վրա, դրանով կամենալով ցոյց տալ իր հիւրերին մի առանձին պատիւ։ Ծերունու որդիները ծառայում

էին զինուորների սեղանի շուրջը։ Առժամանակ արաղը և տանուտերի խոհանոցի առաջ խորտիկները զբաղեցրին նրանց։ Այդ դեպքից օգուտ քաղելով, Ծերունին մոտեցաւ Սառային և ծածուկ ասաց նրան։

—Զաւակս, ա՛ռ այդ բալանիները և տանը ինչ լաւ բան որ կայ, բոլորը թագցրու, դու խօ իմանում ես, թէ որտեղ պէտք է թագցնել։

—Իմանում եմ.... պատասխանեց խեղճ կինը և նրա աչքերը լցվեցան արտասուքով։ Այդ նախազգուշութիւնը արդէն նշան էր, որ սպառնում է մի մեծ վտանգ։

—Լսիր, և սիրտդ պինդ պահիր, շարունակեց Ծերունին,—մեր տունը շատ անգամ տեսել է այսպէսակ փորձանքներ։ Աստուծով բոլորը կանցնի, միայն պէտք է համբերութիւն ունենալ։ Իրեղէնները թագցնելուց յետոյ հարսներին երեխաների հետ կուղարկես իրանց ծնողների տները, իսկ դու Լալային քեզ հետ վեր առնելով, կը գնաս մեր քաւոր Զաքօի տունը, այնտեղ կը մնաք, մինչև տեսնենք, թէ ինչով կը վերջանայ այդ փորձանքը։

Ծերունու հարսներից ոմանք Օ.... գիւղից էին, իսկ մի քանիսը մերձաւոր գիւղերից, այս պատճառով, նրանց առժամանակ իրանց ծնողների մօտ պատսպարվելը դժուար չէր։ Միայն Սառան հեռու տեղից էր բերված. նրա ծնողները գտնվում էին Բայազէթում, դրա համար Ծերունին առաջարկեց նրան քաւոր Զաքօի տունը, որի վրա մեծ հաւատարմութիւն ունէր։

—Մի բան էլ կայ, լսիր, Սառա, շարունակեց Ծերունին,—Այրապետը, Ապօն և Վարդանը առաւօտեան գնացին պ. Դուդուկջեանին որոնելու. նրանք, երևի, չը գիտեն, թէ ինչ է պատահել մեզ հետ, տուն կը վերադառնան և իրանք էլ կընկնեն փորձանքի մէջ։ Շուտով մի մարդ ուղարկիր, որ գտնէ նրանց և ասէ, որ մի

տեղում պահվին և սպասին իմ կարգադրութիւններին։

Վերջին խօսքերը աւելի խոր խոցեցին խեղճ կնոջ սիրտը, ուրեմն իր սիրելի ամուսնին և սա վտանգ էր սպառնում, մտածեց նա, նա ի՞նչով էր մեղաւոր, նա ի՞նչ էր արել.... Բայց Սառան այնքան խելացի էր, որ նրանից ծածուկ չէին կարող մնալ իր ամուսնի մի քանի դիտաւորութիւնները, որոնցից նա միշտ ցաւալի հետևանքներ էր սպասում։

—Ո՞վ կը գնայ.... հարցրեց կինը վշտալի ձայնով և նրա բաղմահոգ աչքերը կրկին լցվեցան արտասուքով։

Սառայի հարցմունքը անտեղի չէր։ Վտանգի ժամանակ երբ եղբայրը եղբօրը ուրանում է, և մինչև անգամ նրա դէմ թշնամանում է էլ ուրիշների վրա ի՞նչ յոյս կարելի էր դնել.... Սառան իր ականջով լսեց, թէ քանի բոպէ առաջ Հայրապետի եղբայրները որպիսի բարկութեամբ էին խօսում նրա մասին, և որքան զրգռված էին նրա դէմ։

Ծերունին հասկացաւ Սառայի արդար դժգոհութեան պատճառը և տխրութեամբ պատասխանեց նրան։

—Այս գիտեմ, որ ոչ ոք չի գնայ.... ես գիտեմ, որ վտանգի ժամանակ բոլորը կը հեռանան մեզանից.... Բայց Վարդանի երկու ծառաները՝ Սաքօն և Աղօն տանն են. դրանք համարձակ մարդիկ են և հաւատարիմ։ Շտապիր շուտով հասկացնել նրանց գործի եղելութիւնը, իսկոյն նրանք կը գնան կը գտնեն Հայրապետին, Աղօին և Վարդանին, և ինչ որ պէտք է՝ կը յայտնեն նրանց։ Բաւական է, որ ասին թէ պ. Դուդուկջեանը կալանաւորված է և մեր տան մէջ խուզարկութիւն արին,—մնացածը նրանք կը հասկանան։

Վերջացնելով իր պատուէրները, ծերունին դուրս եկաւ կանանոցից, համոզված լինելով, որ խոհեմ և խելացի Սառան բոլորը կը կարգադրէ իր ցանկութեան համեմատ։

Բակում ծերունին նկատեց, որ կառավարութեան, կարգի, օրէնքի և արդարութեան ներկայացուցիչները—զինուորները, վայելելով գիւղացու սեղանի առատ բարիքները, խմելով նրա գինին և արաղը այժմ ներկայացնում էին անկարգութեան մի ամբողջ բաբիլոն։ Նա աչքերը խփեց և անցաւ։ Նա չը կամեցաւ տեսնել բացարձակ լրբութիւնը, որ պատժել չէր կարող։

Թուրք ծառայողները շատ չեն հետևում իրանց կրօնի պատուէրներին, այս պատճառով արաղի գործածութիւնը նրանց մէջ բոլորովին սովորական էր դարձել։ Արգելված պտուղը քաղցր է լինում։ Մահմետականը խմելու ժամանակ գազան է դառնում. արբեցութեան բերկրանքը նրա մէջ փոխվում է կատաղի մոլեգնութեան։ Եթէ մի պատճառ կար համարել Մուհամեդին մարգարէներից ամենամեծը, այդ բաւական է, որ նա արգելեց մուսուլմաններին խմել ոգելից ըմպելիներ։

Մի և նոյն ժամանակ օդայի մէջ խօսակցութիւնը ոչ սակաւ հետաքրքիր էր։ Յինապետը բաւական խմեց, և ճաշից առաջ նրա էֆէնդու հետ ունեցած պաշտօնական խօսակցութիւնը, այժմ աւելի մտերմական, աւելի ընկերային ձև էր ստացել։

—Քանի՞ կնիկ ունես, հարցրեց յինապետը։

Էֆէնդին, մի անսովոր ժպիտ գործելով իր այլանդակ դէմքի վրա, պատասխանեց.

—"Ինչից հարցրին քանի՞ կնիկ ունես,—նա ցոյց տուեց ամբողջ նախիրը։,,

Երբ էֆէնդին սկսում էր էշերի առաջներով արտայայտել իր միտքը, դա արդէն նշան էր, որ նա գտնվում է իր սրտի ամենաուրախ տրամադրութեան մէջ։

—Բայց քրիստոնեաներին, կարծեմ, արգելված է մէկից աւելի ունենալ, նկատեց յինապետը։

— Մահմեդականներին նոյնպէս արգելված է գինի և արաղ խմելը, իսկ դուք ինձանից աւել խմեցիք, պատասխանեց էֆէնդին, ուրախանալով իր յարմար պատասխանի վրա։

Այդ միջոցին ներս մտաւ ծերունի Խաչօն, իր ձեռքով բերելով երկու տուփերի մէջ դարսած ռահաթլօխում և Զմիւռնիայի թուզ, և դրեց սեղանի վրա, ասելով.

— Ճաշից յետոյ լաւ է լինում բերանը մի բանով քաղցրացնել։

Նա կրկին շտապով դուրս գնաց օդայից։

— Բաւական բարի մարդ է երևում այդ ծերուկը, խօսեց յիսնապետը նրա հեռանալուց յետոյ, — ես զարմանում եմ, թէ ի՞նչպէս է թողել դա իր տանը այնպիսի մարդերին, որպէս ռուսացի լրտեսը, կամ որպէս պօլսեցի խուզարարը։

— "Դշի ականջները երկար են լինում, բայց խելքը կարճ", պատասխանեց էֆէնդին իր յատուկ ոճով։ — Դթէ կան աշխարհումս յիմար մարդիկ, դրանք այդ "բարի" կոչվածներն են։ Այդ ծերուկը նոյն տեսակներից է։

Թուրք յիսնապետը համեմատաբար աւելի աղնիւ զգացմունքի տէր մարդ էր, քան հայ էֆէնդին։ Նա ասաց ցաւակցաբար.

— Ես կարծում եմ, որ մեր զինուորական նոր գործակատարը այդ խեղճին լաւ կը կթէ...

— Տարակոյս չը կայ...։ Անխելք պէտք է համարել այն մարդուն, որ չի աշխատի մի այսպիսի բարերար կովից օգուտ քաղել...

— Դու ճանաչում ես նրան, ի՞նչպէս մարդ է, ես առաջին անգամն եմ տեսնում։

— Հա՛ լաւ եմ ճանաչում, պատասխանեց էֆէնդին գործադէտ մարդու եղանակով. — ես նրան ճանաչում եմ դեռ այն ժամանակից, երբ Տիգրանակերտի գաւառում գայմաղամ էր։ Տասն տարուց աւե-

լի կողմից, հարստացաւ, յետոյ Պօլիս գնաց և այնտեղ փաշայ դարձաւ։

—Ի՞նչպէս մարդ է։

—"Սատկած էշ է պտռում նալերը դուրս քաշելու համար։,,

Մինչև էֆէնդին և յիսնապետը զբաղված էին այս տեսակ խօսակցութիւններով, մինչև զինուորները արբեցութեան մռայլութեան մէջ երգում էին, հռհռում էին և պար էին գալիս, ծերունու տան կնիկները իրանց երեխաների ձեռքից բռնած, տան ետևի դռնով դիմում էին դէպի իրանց ծնողների տները։ Արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր այդ թշուառների աչքերից, որոնց այնպէս էր թըւում, թէ դէպի գերութիւն են տարվում, թէ պէտք է միւս անգամ չը տեսնեն այն տունը, ուր այնքան բախտաւոր էին, ուր այնքան սիրված էին։

Այդ միջոցին Աղօն և Սաքօն, երկուսն էլ զինուորված, դուրս եկան նոյն դռնից, և նստելով ձիերի վրա, հեռացան։ Թօմաս էֆէնդին իր բոլոր սատանայական խորամանկութեամբ չը մտածեց կալանաւորել տալ այդ երկու աւազակներին, որոնք Վարդանի թև ու թիկունքն էին, որոնք կարող էին խանգարել նրա չար դիտաւորութիւնները...։

ԻԸ.

Թօմաս էֆէնդին դեռ մասամբ միայն իրան հասած էր համարում իր նպատակին։ Նրա գլխաւոր նպատակը տակաւին մնացել էր անկատար։ Ստեփանիկի աղջիկ լինելը նա վաղուց գիտէր։ Նրան յայտնել էր մկրտող քահանան, տէր-Մարուքը, որ մի օր էֆէնդու մօտ ճաշի հրաւիրված լինելով, և արբեցութեան մէջ իրան կորցնելով, յայտնեց գաղտնիքը, որի մասին ուխտել էր միշտ ծածուկ պահել։ Այն օրից Թօմաս էֆէնդին սիրում էր Լալային։

Բայց ի՞նչ բան էր այդ բարոյապէս փչացած մարդու մէջ սէրը.—քաղցի և ծարաւի բնական զգացմունք։ Կերաւ, խմեց, կշտացաւ,—և ահ՝ա կարիքը անցաւ։ Ա՝նա գոհ է, երբ կրքերը յագեցած են լինում։ Միրոյ հոգեկան և իդէալական կողմերը անմատչելի էին Թոմաս էֆէնդուն։ Սէրը նրա մէջ լոկ անասնական ցանկութիւն էր։ Ա՝նա իր կեանքը թուրքերի հետ անցկացնելով, սեպհականել էր նրանց բոլոր բարոյական յատկութիւնները։ Գեղեցիկ կինը, սիրուն աղջիկը մահմետականի համար նոյնպիսի գրաւիչ առարկաներ են, որպէս խաղալիկները երեխաների համար։ Երեխան հրապուրվում է, զուարճանում է իր խաղալիկով այնքան ժամանակ միայն, քանի չէ ձանձրացել, երբ ձանձրացաւ, ձեռքի ունեցածը կը կոտրէ, դէն կը գցէ և մի ուրիշը կուզէ։

Մինը Թոմաս էֆէնդու համար իր էր, առարկայ էր, որ սեպհականում էր միայն իր առժամանակեայ զուարճութեան, իր առժամանակեայ բաւականութեան համար,—տեսաւ նրանից աւելի գեղեցիկը, նա պատրաստ էր թողնել առաջինը և աշխատել երկրորդը ձեռք բերելու համար։ Ա՝նրա վերջին վիճակը ընկել էր Լալայի վրա։ Բայց ի՞նչու այնպիսի անաղնիւ և սատանայական ճանապարհներով էր աշխատում հասնել իր նպատակին։ Մի՞թէ չէ՞ր կարող ուղղակի առաջարկութիւն անել նրա հօր և խնդրել աղջկայ ձեռքը։

Թոմաս էֆէնդին յաջորդաբար երկ վարվում։ Կեանքի բոլոր պէտքերի և պահանջների մէջ, նպատակին հասնելու համար, նա իր առանձին գործելու եղանակն ունէր։

Թոմաս էֆէնդին հարստահարիչ էր։ Հարստահարիչը ուղիղ ճանապարհներով չէ դիմում նպատակին։ Ա՝նա շրջում է ծուռումուռ շաւիղների մէջ։ Հարստահարիչը այն տեսակ որսորդներիցն է, որ որոգայթներ է լարում, ցանցեր է դնում, ծուղակներ է կաղմում

իր որսը բռնելու համար։— Բարոյական հարուստահարութեան մէջ Թոմաս էֆէնդին նոյն կերպով էր վարվում։ Նա աշխատում էր մի անմեղ աղջկայ սէրը որսալ դիւական խորամանկութիւններով։ Նա աշխատում էր Լալայի հօրը մի այնպիսի անելանելի դրութեան մէջ դնել, որ հակառակ իր կամքին, ստիպված լինէր իր աղջիկը էֆէնդուն տալ։

Թոմաս էֆէնդին Լալայի վրա նայում էր, որպէս իր հոր սեպհականութեան վրա,—որպէս նրա մշակութեան մի բերքի վրա։ Նա, իրրև կապալառու, գիտէր, թէ ինչ միջոցներ պէտք է գործ դնել գիւղացու մշակութեան բերքը ձեռքիցը խլելու համար։ Նա գիտէր, որ մինչև գիւղացուն չես տանջում, չես չարչարում, և նրա բոլոր ընդդիմադրութեան ուժերը նրանից չես խլում,—նա չէ յօժարվում իր աշխատանքի արդիւնքը, իր ստացվածքը ձեռքից բաց թողնել։— Այդ մտքով Թոմաս էֆէնդին կապեց, կաշկանդեց Ծերունի Խաչօին այնպիսի անլուծանելի հանգոյցներով, որ ինքը միայն կարող էր բաց անել։

Ամանելով նրան իր որդիների հետ որպէս քաղաքական յանցաւորներ, որպէս մի խռովարար մարդու դաւակիցներ, որպէս իրանց տնում պատերազմի ժամանակ լրտես պահողներ,—Թոմաս էֆէնդին մի երկրորդ նպատակ ևս ունէր, այն է, դրանով ցոյց տալ թուրք կառավարութեանը իր հաւատարմութիւնը և մատուցած մեծ ծառայութիւնը։ Միւս կողմից, ասել Ծերունի Խաչօին. "տե՛ս, եթէ Լալային ինձ չը տաս, դու և քո որդիներդ կախաղան կը բարձրանաք, քո տունը կրակով կայրեն և քո հարստութիւնը կը գրաւեն... Ես միայն կարող եմ փրկել ձեզ և իմ վարձատրութիւնը պէտք է լինի գեղեցիկ Լալան,,...

Այդ բոլորը կարող էր կատարել չարագործը։ Նա իր ձեռքում ունէր մի փաստ, որ ամենապարզ ապացոյց էր նրա մատնութիւնների համար.—դա էր Ծերունի Խաչօի տան պահարանի մէջ թաղվածը-

բած խուրջինը, որի մէջ պահված էին պ. Սալմանի թղթերը։ Իսկ պահարանի երկաթի դռան բանալին էֆէնդին իր գրպանումն ունէր։

Բայց նա դեռ ևս չէր ցանկանում չարութիւնը իր ծայրայեղութեանը հասցնել։ Նա համոզված էր, որ Ալլայի հոր յօժարութիւնը ստանալ դիւրին էր։ Բայց նա տեսնում էր իր առջև մի աւելի հզօր ախոյեան—Վարդանին։ Սկսեալ այն օրից, երբ օդայի մէջ Վարդանը խլեց Ստեփանիկի ձեռքից էֆէնդուն մատուցանելու չիբուխը և բարկութեամբ դուրս ձգեց լուսամուտից,—սկսեալ այն օրից, երբ Վարդանը Ստեփանիկի պատճառով այնպէս կատաղի կերպով յարձակվեցաւ էֆէնդու վրա,—այս վերջինը հաւատացած էր, որ Վարդանի և Ստեփանիկի մէջ կայ մի ներքին կապ, թէ այդ երկուսը սիրում են միմեանց։ Բացի դրանից, նա գ'ուտէր, որ Վարդանը մեծ համակրութիւն է վայելում ծերունու ընտանիքի մէջ, և նրանք մեծ ուրախութեամբ իրանց աղջիկը նրան կնութեան կը տային։ Իսկ եթէ չը յօժարվէին տալ, բաւական էր, որ աղջիկը սիրում էր, և Վարդանը, իբրև կանդրաբանտիստ, կը վարվէր նրա հետ, որպէս մի արդելված ապրանքի հետ, այսինքն, մի գ'ողը կը վեր առնէր և կը փախցնէր։ Եւ այդ կատարելու համար Վարդանը բաւական քաջութիւն և համարձակութիւն ունէր։—Այդ բոլորը մտածում էր էֆէնդին։ Ուրեմն ի՞նչ պէտք էր անել երիտասարդի դիտաւորութիւնները խափանելու համար։—Պէտք էր նրան մի կերպով այս երկրից հեռացնել, և հեռացնել կառավարութեան ղինուորների հսկողութեան ներքոյ, որ նա չը կարողանայ Ալլային իր հետ տանել։ Այդ էր պատճառը, որ Թոմաս էֆէնդին մատնեց Վարդանին որպէս ռուսաց լրտես։

Բայց ի՞նչու նա պատուիրեց կալանաւորել Խաչօի որդիներից երկուսին միայն՝ Հայրապետին և Պօղոսին։ Մի՞թէ նրան յայտնի

էր, թէ այդ երկուսը միաբանված էին պ. Սալմանի հետ։ Մի այսպէսի կասկած նա չէր կարող ունենալ, թէ հայ գիւղացին ընդունակ է մտածելու իր ազատութեան համար։ Նա միայն մի բան գիտէր, որ ծերունու միւս որդիները հլու ,,աւանակներ,, էին, իսկ եթէ կային նրանց մէջ այնպիսիները, որ կարող էին հակառակել Լալային իրան կնութեան տալու ցանկութեանը,—դրանք պէտք է լինէին Հայրապետը և Ապօն։ Որովհետև էֆէնդին վաղուց նկատած էր այդ երկու եղբայրների մէջ մի սաստիկ հակակրութիւն դէպի ինքը։ Այդ պատճառով պատուիրեց նրանց ևս կալանաւորել, որ ձայները կտրեն...

Ահա այդ անորոշ դրութեան մէջ էր Լալայի վիճակը։ Նրեք հոգի սիրում էին նրան։ Նրեքն էլ իրանց յատուկ հնարքներով մտածում էին նրան ձեռք բերել։ Ռուրդ Գաթթահ-բէկը, որպէս աներկիւղ և յայտնի առաջակ, կամենում էր բացարձակ կերպով յափշտակել իր որսը, որպէս համարձակ արծիւը սլանում է ամպերի միջից և յափշտակում է ժայռերի վրա արածող եղջերուի ձագը։ Իսկ հայ կապալառուն, Թօմաս էֆէնդին, որպէս հարստահարիչ, բօա օձի նման, մտածում էր դալարել իր թեփուկների մէջ իր զոհին, և ճնշել ու խեղդել նրան, որ կարողանայ վերջը կուլ տալ։ Ռայց Վարդանը, այդ անձնավստահ և յանդուգն կանդրաբանդիստը, ինչպէս ասացինք, մտածում էր փախցնել նրան, եթէ յօժարութեամբ տալու կամք չունենային։ Իսկ որի՞ն էր սիրում Լալան, —այդ մենք գիտենք։

Ռայց քուրդ բէկը այժմ զբաղված էր իր զինուորական պատրաստութիւններով, շատ չէր մտածում Լալայի վրա։ Վարդանը զբաղված էր պ. Սալմանով։ Մինայն Թօմաս էֆէնդին այնպէս էր սարքել գործը, որ նրան շատ յաջողութիւն էր խոստանում։

Ճաշելուց յետոյ յիսնապետը, չափազանց խմած լինելով, անմիջապէս քնեց։ Նրա զինուորները դեռ բռնած էին իրանց պահ-

նորդական գիրքը։ Ներունու որդիներից Հայրապետը և Աղան տակաւին չէին վերադարձել տուն։ Թոմաս էֆէնդին ամենայարմար ժամանակ համարեց խօսել Լալայի մասին նրա հօր հետ։ Նա թողեց քնած յիսնապետին օդայի մէջ, ինքը դուրս եկաւ։ ''Ակսեցի, պէտք է վերջացնել, մտածում էր նա,—էշի վրա նստելը մէկ ամսթ է, բայց վէր ընկնելը երկու ամսթ,,....

Նա գտաւ Ներունուն տխուր և յոգնած. միայնակ նստած էր բակի պատի մօտ, և յետ-միջորէի արեգակով ջերմացնում էր իր սառած անդամները։ Նրա աչքի առջև զինուորները լրբարար հոհոում էին, ծիծաղում էին, զզուելի հանաքներ էին անում։ Նրանք քաշում էին մօտից անցնող քուրդ աղախինների փէշից և ստիպում էին, որ իրանց հետ խօսեն, որ իրանց հետ հանաքներ անեն, կամ ծեծում էին ծառաներին, որ այս և այն հրամանները կատարեն։ Ներունի նահապետը տեսնում էր անամսթութիւնը այն տան մէջ, ուր միշտ պահված էր եղել ընտանեկան սրբութիւնը,— ուր օտար տղամարդի մի անհամեստ ժպիտն անգամ երբէք անպատիժ չէր մնացել։ Իսկ այժմ տեսնում էր իր աչքի առջև մի խումբ անառակներ, որոնք, որպէս սեպհական տան մէջ, զանազան պատուէրներ էին տալիս... ''Ի՞նչ վիճակ է այդ, մտածում էր Ներունին, ի՞նչու համար ենք ապրում... ի՞նչու գետինը չէ պատռվում և մեզ կուլ չէ տալիս... ի՞նչու երկինքը չէ փուլ գալիս ու մեզ տակով չէ անում.... այդ ի՞նչ կեանք է.... տեսնել իր աչքի առջև անպատուութիւնը և լուռ մնալ.... Էլ ո՞ւմ համար է պատրաստել Աստուած դժոխքի կրակը... էլ ո՞ւմ համար են երկնքի կայծակները.... ի՞նչու չեն պատժում անզգամին,, ... Այսպէս հառաչում էր նա և իր արտասուքով լի աչքերը դարձնում էր դէպի երկինքը։ Բայց երկնքից ոչինչ պատասխան չէր լսում....

Այս տեսաւ զինուորներից մի քանիսը տնից դուրս էին բերում զանազան իրեղէններ։ Իսկ Սառան, որ միւս հարսներին ճանապարհ դնելուց յետոյ, դեռ մնացել էր տանը, աշխատում էր խլել զափթիայի ձեռքից ահագին պղնձէ կաթսան։ Բայց նա զարկեց բռունցքով խեղճ կնոջ կուրծքին, և կինը ընկաւ գետին ... "Իմ տան կայքը իմ աչքի առջև բաժանում են, առանց տիրոջ կամքը հարցնելու,, ... Ես ի՞նչու համար, ի՞նչով եմ մեղաւոր։—Այրանով, որ ընդունել եմ իմ տան մէջ մի հիւր, որը բողոքում էր, թէ գիւղացու աշխատանքը, գիւղացու սեպհականութիւնը պէտք է ապահոված լինի։ Ինձ պատժում են, թէ ի՞նչու ես օթևան տուեցի մի այսպիսի մարդուն, որ բռնութեան, անխեղճ հարստահարութեան և գաղանային անգթութեան հակառակ էր խօսում։—Որ քարոզում էր մեզ, թէ պէտք է աշխատենք մեր պապերից մնացած հողի տէրը լինել, թէ մենք ինքներս պէտք է կառավարենք մեր գործերը, թէ պէտք է աշխատենք թօթափել օտարի լուծը... Ով է մղոցնում մեր մէջ այդ մտածութիւնները, եթէ ոչ ինքը՝ բռնութիւնը։ Եթէ մեզ հանգիստ թողնէին, եթէ մեր ընտանիքը չը անպատուէին, եթէ մեր վաստակը մեր ձեռքից չը խլէին, եթէ մեզ հետ մարդու նման վարվէին և անասունի պէս չը տանջէին,—այն ժամանակ մենք գոհ կը լինէինք։—"Աղատասիրութեան հայրը, ասում էր երիտասարդը, բռնութիւնն է, իսկ մայրը—անիրաւութիւնը,,։ Ես հիմայ եմ հասկանում այդ խօսքերի միտքը։ Բռնակալը ինքն է պատրաստում իր համար թշնամիներ.... Եթէ թուրքը այսպէս չը վարվէր մեզ հետ, մենք մինչև անգամ կը սիրէինք նրան, թո՛ղ նա մեր մսից և արիւնից չը լինէր,, ։

Այսպէս մտածում էր ծերունին և նրա սիրտը ծովի ալեկոծութեան նման տակն ու վրա էր լինում։ Բայց ի՞նչ կարող էր անել

ուժաթափ առուծը այնքան դայլերին։ Նա զգում էր իր վիճակի դառնութիւնը և հնարների մասին հոգալու համարձակութիւն չունէր։ "Մի ձեռքը ծափ չէ տալիս", կրկնում էր նա յայտնի առածը։—Եթէ մեր բոլոր գիւղացիները այսպէս մտածէին, այն ժամանակ մեզ մի ճար կը լինէր։

Այս հոգեկան խռովութեան մէջ գտաւ Ծերունուն Թոմաս Էֆէնդին, և լիրբը կամենալով նրա սիրտը աւելի խոր խոցել, հեռուից ասաց.

—Ման՝ վատ է գնում, շա՛տ վատ, տանուտէր Խաչո.—"Էշը այնպէս չի խրվել, որ կարելի լինէր ցեխից հանել,, ...

Ծերունին չը լսեց նրա խօսքերը, միայն հեռուից տեսնելով, կանգնեց ոտքի վրա։

—Նստիր, ասաց Էֆէնդին, ձեռքը բարեկամաբար նրա ուսի վրա դնելով, ես էլ քեզ մօտ կը նստեմ, դրանից լաւ տեղ չենք գտնի խօսելու համար։ Նրանք նստեցին միմեանց մօտ մի կտոր կապերտի վրա, որ ծառայում էր որպէս օթոց։

—Այդ մարդիկը ե՞րբ պիտի գնան, հարցրեց Ծերունին, ձեռքը պարզելով դէպի գինուորները, որոնք դեռ չէին դադարել իրանց անիրաւ վարմունքից։

—"Դժին տարան հարսանիք, ասաց այստեղ մեր տանից լաւ է,,։

—Ո՞ւր պիտի գնան և ի՞նչու են գնում, ուտելիներն է պակաս, թէ խմելները, պատասխանեց Էֆէնդին անհոգ ծիծաղով։

Այդ ծիծաղը աւելի վիրաւորեց Ծերունու առանց դրան ևս վշտացած սիրտը։ Էֆէնդին նկատելով այդ, փոխեց իր խօսքը.

—Դարդ մի արա, տանուտէր Խաչո, քանի որ Թոմաս Էֆէնդին կենդանի է, չի թողնի, որ քո գլխից մի մազ պակսի։

—Էլ ի՞նչպէս չի պակսի... պատասխանեց Ծերունին մի փոքր

զայրացած ձայնով,—չե՞ս տեսնում, իմ տունը իմ աչքի առջև քանդում են... իմ կայքը իմ աչքի առջև բաժանում են... և ես արգելելու իրաւունք չունեմ...

Նա կրկին ցոյց տուեց զինուորներին։

—Այդ նրանց սովորութիւնն է։—"Հունը, երբ զասարխանան կը մտնէ, մի ոսկոր կը վեր առնէ,, ։—Դու ինքդ լաւ գիտես, տանուտէր Խաչո, երբ Թուրքը հայի տունն է մտնում, ձեռքը դարդակ չէ դուրս գալիս։ Հայց բանը դրանում չէ։ Պէտք է փառք տալ Աստծուն, երբ գլեասը հասնում է մարդու ապրանքին և ոչ կեանքին...

Ծերունին ամբողջ մարմնով դողաց։ Նա այժմ այնքան զգայուն էր դարձել, որ իւրաքանչիւր խօսք սաստիկ ներգործում էր նրա վրա։

—Ի՞նչ կայ, ի՞նչ, բացականչեց նա համբերութիւնից դուրս գալով,—եթէ կայ մի ուրիշ բան, ասա, էլ ի՞նչու ես տանջում ինձ, եթէ մեռնելու եմ, թող շուտ մեռնեմ։

—Ասեմ, բոլորը կասեմ, տանուտէր Խաչո, համբերութիւն ունեցիր, պատասխանեց էֆէնդին, այժմ աւելի հանդիստ և աւելի լուրջ կերպարանք ընդունելով։

Եւ նա սկսեց պատմել (դարձեալ էշերի կեանքից մի նոր առաածի վրա հիմնելով իր միտքը) թէ "էշը չը պիտի քացի տայ խթանի դէմ,, եթէ չէ ցանկանում իր ոտը վնասուորել...։ Եւ այս առաածից այն եզրակացութիւնը դուրս բերեց, թէ հայերը պէտք է զգոյշ լինեն և չը հակառակեն Թուրքերին, մանաւանդ այդ պատերազմական օրերում։ Եւ օրինակ բերելով Վանի հրդեհը, նա սկսեց ապացուցանել, թէ մեծ "խենթութիւն,, է Թուրքերին անհաւատարիմ լինելը։ Նա բացատրեց թէ ինչու Վանում Թուրքերը այրեցին մի քանի հազար հայոց խանութներ և կողոպտեցին նրանց

ապրանքները։—Որովհետև, ասաց նա, այնտեղ հայերը ռուսների համար լրտեսութիւն էին անում։ Այս բոլորից յետոյ, աւելացրուց նա, թէ այս պատերազմից հայերը ռուսներից ոչինչ օգուտ չը պիտի սպասեն։ Եւ կրկին դառնալով դէպի հաւատարմութեան միտքը, նա ասաց, թէ թուրքերը այնքան վատ չեն, որքան մենք կարծում ենք, թէ հայերի վիճակը կապված է թուրքերի հետ, և այս պատճառով ամեն մի ապստամբական խորհուրդ պէտք է ''լեռնթութիւն,, համարել։ Եւ դրա համար էֆէնդին պ. Սալմանի վարմունքը խելագարութիւն է համարում, և ամենևին չի վշտանալ, եթէ նա սաստիկ կը պատժվի. միայն ցաւում է, որ նրա պատճառով մի քանի մարդիկ ևս պէտք է պատժի ենթարկվեն....

—Ի՞նչ մարդիկ, կտրեց ծերունին նրա խօսքը, դունաթափվելով։

—Դու և քո երկու որդիները՝ Հայրապետը և Պօղոս, և քո միւս հիւրը—Վարդանը, պատասխանեց էֆէնդին։

Հայրապետը սաստիկ էր, և կարող էր միանգամից անդամալուծել ողորմելի ծերունուն։ Բայց տանջանքներով լի կեանքը, մշտական վտանգը և տառապանքները այն աստիճան մեռել էին նրա սիրտը, որ կարողացաւ դիմանալ էֆէնդու բօթալից խօսքերին, և պահպանելով իր հանգստութիւնը հարցրեց.

—Մենք ի՞նչով ենք մեղաւոր։

—Օրհնած, այնպիսի միամիտ հարցմունք ես անում, որ երևման էլ չի անի։ Պարծես, ինքդ չը գիտես, թէ ի՞նչով էք մեղաւոր, պատասխանեց էֆէնդին դառն հեգնութեամբ։—Մի բոլորովին առողջ մարդ ի՞նչով է մեղաւոր, որ նրան հիւանդի տեղ են դնում, նրա համար միայն, որ նա դուրս էր եկել ժանտախտով կամ քոլերայով վարակված մի հասարակութեան միջից և կամենում էր մի օտար երկիր գնալ, որ աղատվէր այդ ախտերից։ Բայց նրան սահ-

մանչ՝ վրա բռնում են, կոխում են մի ծակի մէջ և այնքան ծուխ ու մուխ են տալիս, որ հոգին դուրս է գալիս...։

—Ուրեմն մեզ էլ պէտք է ծակը կոխեն, հարցրեց Ծերունին և նրա դէմքի խորշոմների մէջ երևացին սարսափելի ցնցումներ, որ նշան էին սաստիկ բարկութեան։

—Այո՛, պատասխանեց Էֆէնդին սառնասրտութեամբ։

Բայց նա եկել էր Աղայի մասին առաջարկութիւն անելու, նրա ձեռքը խնդրելու և իր սէրը յայտնելու։ Ի՞նչու բոլորը մոռացաւ նա. ի՞նչու այսպէս տանջում էր ողորմելի հօրը։ Թօմաս Էֆէնդին, ինչպէս վերևը ասացինք, աշխատում էր Ծերունի տանուտէրին այնպիսի մի անելանելի դրութեան մէջ դնել և այնպիսի մի համոզման բերել, որ ստիպված լինի մտածել, թէ իրանց փրկութիւնը միայն Էֆէնդիով կը լինի և Աղան պէտք է զոհվի այդ փրկութեան համար։ Որովհետև Էֆէնդին գիտէր, որ Ծերունին հեշտութեամբ չի յօժարվի աղջիկը իրան կնութեան տալ, մանաւանդ այն խօսքերից յետոյ, որ նա լսեց Արդանից, թէ Էֆէնդին զանազան երկրներում կնիկներ է թողել, և ինքը անկարող եղաւ հերքելու այդ ճշմարտութիւնը։

Բայց Էֆէնդին նկատելով, որ ինքը չափը անցաւ, պէտք չէր այս աստիճան յուսահատցնել Ծերունուն, սկսեց նրան մխիթարել ասելով.

—Ձեզ մի քանի օր բանտարկված կը պահեն, իրաւ է, բայց այդ միայն ձևի համար կը լինի։ Թօմաս Էֆէնդին գործը այնպէս է սարքել, որ ձեզ վնաս չի հասնի։

Ծերունին ոչինչ չը պատասխանեց։ Նա տեսնում էր մեծ զանազանութիւն Էֆէնդու առաւօտեան և այժմեան խօսակցութեան մէջ։ Նրա սրտում ծագեց մի մթին կասկած....

ԻԹ.

Վարդանը, Հայրապետը և Աղօն, առաւօտեան տնից դուրս գալուց յետոյ, ամենևին տեղեկութիւն չունէին, թէ իրանց բացակայութեան ժամանակ ինչ էր պատահել այնտեղ։ Նրանք դեռ չը գիտէին ոչ Թոմաս էֆէնդու կատարած սատանայական կարգադրութիւնները, ոչ յիսնապետի խուզարկութիւնները և ոչ էլ զինուորների արած անկարգութիւնները։

Նրանք անցան մի քանի գիւղեր, որոնում էին պ. Սալմանին, ամեն տեղ հարց ու փորձ էին անում նրա մասին, և վերջապէս մըտան այն գիւղը, գտան այն տունը, ուր նա անց էր կացրել վերջին գիշերը։ Տան տէրը բարի մարդ էր երևում, նա պատմեց, որ ինքը չը գիտէ, թէ ինչ է պատահել խեղճ Երիտասարդի հետ, միայն մինչև կէս գիշեր, նա նստած գիւղի "Ջահիլների" հետ, ինչ-որ բաների վրա խօսում էր։ Երբ "Ջահիլները" հեռացան, նա մնաց մինակ. նրան հաց տուեցին, անկողին տուեցին, նա պառկեց օդայի մէջ։ Աղ-առաւօտեան տեսան, որ Երիտասարդը այնտեղ չը կար. ո՞ւր էր գնացել, չը գիտեն։

Վարդանը իր ընկերների հետ մտան այն սենեակը, ուր գիշերել էր Երիտասարդը։ Այնտեղ գտան, յատակի վրա ձգած, մի թղթի կտոր, որի վրա մատիտով շտապ ձեռքով գրած էր մի տող միայն՝ "ես կալանաւորվեցայ", և երկու գլխատառեր՝ Լ. Ս.։

Վարդանը կարդաց, և թուղթը տալով Հայրապետին, ասաց.

—Ես այդ սպասում էի...

Նրանք էլ մնացին քարացած։ Ինչքը սարսափելի տպաւորութիւն գործեց նրանց վրա։ Երկու մեծ կորուստ իսկոյն պատկերացաւ

նրանց աչքի առջև. մէկը, որ բարի ցանկութիւններով լի մի երիտասարդ զոհ գնաց իր անփորձութիւններին, միւսը, որ նրա կալանաւորութիւնը գուցէ երևան կը հանէր և կը ոչնչացնէր այն խորհուրդը, որի իրագործելու համար նրանք ուխտել էին ամեն տեսակ զոհաբերութիւն։

Տան տէրը զարմացած նայում էր այդ երեք մարդու վրա, թէ ի՞նչու այն թղթի կտորը այնքան տխրութիւն պատճառեց նրանց։ Նրանք ոչինչ չը յայտնեցին և դուրս եկան։

Արդէն երեկոյ էր դարձել։ Ընասունների նախիրը, բառանչելով, թռչկոտելով, դառնում էր արօտից, բարձրացնելով փոշու թանձր մառախուղ։ Գիւղացիները նոյնպէս ուրախ, ծիծաղելով, և միմեանց հետ հանաքներ անելով, տուն էին դառնում դաշտային աշխատութիւններից։ Նրանցից ոչ ոք չէր հետաքրքրվում, ոչ ոք չէր մտածում այն բանի վրա, թէ այս գիւղի մէջ, նախնեաց դիշերում կատարվելէին երկու չարագործութիւններ,—մի երիտասարդ կալանաւորված էր և մի աղջիկ անպատված էր... երկուսն էլ մի և նոյն մարդու ձեռքով, որ հոյ անուն է կրում, և հայոց ամբոխից յարգանք է վայելում...

—Գիւղացին, ասաց Աարդանը իր ընկերներին,—մի տեսակ երեխայ է, միայն հասակը առած։ Տեսնում ես, երեխան գլորվում է, ընկնում է գետին, գլուխը դիպչում է պատին, նա այնքան ժամանակ լաց է լինում, ոլքան զգում է ցաւը, իսկ երբ ցաւը անցաւ, նա բոլորը մոռանում է, որպէս թէ ոչինչ չէր պատահել, և կրկին սկսում է իր խաղը, կրկին սկսում է իր ծիծաղը...։

—Շատ դժուար է այսպիսի մեծ երեխաների հետ գործ ունենալը... աւելացրեց նա։—Դարերով մի և նոյն հարուածներն են ուտում, մի և նոյն պատին են դիպցնում իրանց գլուխները, մի և

նոյն ցեխի մէջն են գլորվում, բայց ոչինչ չեն զգում,—այսօրվայ պատահածը վաղը մոռանում են...: Դարձեալ ուրախ, դարձեալ անհոգ գործում են, աշխատում են, ամենևին չը մտածելով, թէ ո՞ւմ համար են աշխատում, կամ ուրախ լինելու ի՞նչ բան ունեն:

—Թոմաս էֆէնդին, առաջ տարաւ նա,—շատ լաւ է ճանաչել այդ ժողովրդին, կոչելով նրանց ''էշեր'', իսկ նրանց մասին մտածողներին—''խենթեր,,...: Եկ դու պատմիր այդ գիւղացիներին, թէ այն երիտասարդը, որ գիշերը ձեզ այնքան խելացի խօսքերով բացատրում էր մարդու անհատական իրաւունքը, խօսում էր, թէ ի՞նչ բան է աշխատանքը և ի՞նչով կարող է ապահովված լինել,—այժմ այն երիտասարդը կալանաւորված է, զուցէ էգուց նրան կախաղան կը բարձրացնեն,—և դու բոլորից կը լսես մի և նոյն խօսքերը, թէ ''նա խենթ էր,,...

—Բայց ես մի բան եմ մտածում, փոխեց Վարդանը իր խօսքը,—պ. Սալմանի մատնութեան մէջ անպատճառ պէտք է խառն լինի Թոմաս էֆէնդու մատը:

—Ես էլ այսպէս եմ մտածում, պատասխանեց Այրապետը:

—Պէտք է ստուգել, ասաց Վարդանը:

Երդէն սկսել էր մթնել: Ծերունիները և պառաւները դուրս էին գալիս երեկոյեան ժամից: Վարդանը իր ընկերների հետ շտապում էին հեռանալ այդ գիւղից:

—Լ՛աւ ասեղներ... դոյն-դոյն թելեր... սիրուն յուլուններ... լսելի եղաւ կաղ չարչու ծանօթ ձայնը:

Նա գալիս էր փողոցի հակառակ կողմից, նոյնպէս օրօրվելով, նոյնպէս կաղալով, որպէս տեսել էր Վարդանը մի քանի օր առաջ և ուսի վրա շալակած ունէր ա՛յդպէս արկղը, իսկ ձեռքին բռնած ունէր հաստ մահակը, որ Երքուլէսի լախտի նմանութիւնն ունէր:

Տեսնելով Վարդանին իր ընկերների հետ, նա ասաց.

—Լաւ պարոններ, մի բան գնեցէք, երեկոյեան ժամն է, էժան կը տամ։

—Ի՞նչ ունես, հարցրեց Վարդանը մօտանալով նրան։

—Ամեն բան ունեմ,...պատասխանեց չարչին և արկղը դրեց գետին։

Վարդանը, իբր թէ նայում էր նրա իրեղէնները, աննկատելի կերպով սողցրուց չարչու ձեռքը այն թղթի կտորը, որ գրել էր պ. Սալմանը, և որ քանի բօպէ առաջ գտնվեցաւ գիւղացու օգայի մէջ, ուր կալանաւորել էին նրան։ Չարչին խիստ ճարպիկ կերպով նայեց թղթի վրա, և հազիւ լսելի ձայնով պատասխանեց.

—Այո ես գիտեմ...

—Ի՞նչ պէտք է արած...

—Կը տեսնվենք և կը խօսենք...

—Ո՞ւրտեղ...

—Հեռացէք, ես ձեզ կը գտնեմ...

Խօսակցութիւնը անցաւ բոլորովին աննկատելի կերպով։ Հայրապետը և Պօղոս, որ այնտեղ կանգնած էին, ոչինչ չը լսեցին։

Չարչին կրկին շալակեց իր արկղը և սկսեց դիմել դէպի մի գիւղացու տուն, ինքն իրան խօսելով.— Այսօր բաւական վաճառեցի, այժմ պէտք է հանգստանալ....

Վարդանը իր ընկերների հետ շարունակեցին իրանց ճանապարհը։ Գիւղական խրճիթներում արդէն սկսել էին ճրագներ երևալ։

Նրանք անցան արհեստաւոր Պետրոսի դրնից, այնտեղ կանգնած էր դրացի Օհան։ Հայ գիւղացիները, երբ նկատում են երեկոյեան տարաժամ պահուն մի օտարական անցնում էր իրանց դրնից, թէ ծանօթ լինէր և թէ անծանօթ, սովորութիւն ունեն հրաւիրել նրան, ասելով. ''հիւր եղէք,,։ Այդ հրաւէրը նրանք շատ գիւղա-

ցիներից լսեցին, և "Հնորհակալ ենք,, ասելով հեռացան։ Բայց վարպետ Պետրոսի դռան առջև նրանք կանգնեցին, ոչ այն պատճառով, որ դրացի Օնոն հրաւիրեց նրանց հիւր լինել, այլ արհեստաւորի տնից լսեցին մի օտարոտի ձայն, կարծես, մէկը օգնութիւն էր կանչում։ Նրանք իսկոյն ներս մտան։ Ձայնը լսվում էր անասունների ախոռատնից, ուր բոլորովին մութն էր։ Ոպոն շտապով խլեց ճրագը, որ վառվում էր խրճթում, և երեքն էլ մտան ախոռատունը։ Նրանց աչքի առջև հանդիսացաւ մի այսպիսի պատկեր. մի մանկահասակ աղջիկ, թոկի ծայրը վզովն անցկացրած, կախված էր ախոռի առաստեղից. մի կին նրա ոտները գրկած, վեր էր բարձրացնում աղջկան, որ թոկը չը խեղդէ։ "Թող տուր, թո՛ղ տուր,,...կրկնում էր աղջիկը նուազած ձայնով։—"Վ՝առվառէ,,... կոչում էր կինը ցաւալի ձայնով։

Նրանք շուտով կտրեցին թոկը և կիսաշունչ աղջկան ցած բերեցին իր ձեռքով պատրաստած կախաղանից։ Եթէ մի րոպէ ուշացել էին, ամեն բան վերջացած կը լինէր, որովհետև կնոջ ձեռքերը արդէն սկսել էին թուլանալ և նրա մէջ այնքան ուժ չէր մնացել, որ կարողանար աղջկան ազատել։

Վ՝առվառէին գրկած բերեցին խրճիթը։ Նա տակաւին ուշքի չէր եկել։ Նա պառկած էր անկողնի մէջ, որ իսկոյն պատրաստեցին նրա համար։ Նրա փոքր ինչ կապտած դէմքի վրա երբեմն երևում էին ցնցումներ, և նրա սեղմված շրթունքից լսելի էին լինում մի և նոյն խօսքերը "Թող տուր,,... Սուսանը լաց էր լինում և անիծում էր մէկին, որի անունը չէր յիշում։ Խեղճ կինը մի քանի անգամ մօտեցաւ աղջկան, գրկեց նրա գեղեցիկ գլուխը, ասելով. "Վ՝առվառէ ջան, դու ի՞նչու էիր սոպանում քեզ... դու ի՞նչով էիր մեղաւոր.... Թող Աստուած պատժէ անողդամին,,...

Վարդանը իր ընկերների հետ հասկացան, որ մանկահասակ աղջկայ վարմունքի մէջ թաղնված էր մի գաղտնիք։ Բայց գաղտնիքը լուծել դժուար եղաւ, որովհետև Սուսանը ոչինչ չը յայտնեց նրանց, և տան մէջ, բացի նրանցից և երկու փոքրիկ երեխաներից, ուրիշ ոչ ոք չը կար։ Այրապետը ծանօթ էր այդ ընտանիքի տղամարդի հետ։ Սուսանի ամուսինը՝ վարպետ Պետրոսը շատ անգամ գալիս էր Ծերունի Խաչօի տունը և նորոգում էր նրա երկրագործական անօթները։ Բայց նրա կնոջը Այրապետը առաջին անգամն էր տեսնում։ Եւ եթէ շատ անգամ էլ տեսած լինէր, և մինչև անգամ ծանօթ լինէր, դարձեալ գիւղացու կինը օտար մարդու հետ համարձակ չէր խօսում։ Նա միայն օրհնեց և շնորհակալութիւն յայտնեց, որ օգնեցին իրան, և խնդրեց, որ իր ամուսնին կանչել տան։

—Ո՞ւրտեղ է նա, հարցրեց Այրապետը։

—Այս մօտիկ գիւղում, պատասխանեց կինը,—գնացել է բանելու։

Նրանք կամենում էին դուրս գալ, որ մի մարդ գտնեն, ուղարկեն վարպետ Պետրոսին կանչելու։ Նոյն միջոցին Աստուածէն աչքերը բաց արաւ և ջուր խնդրեց։ Սուսանը իսկոյն ջուր տուեց, որից բաւական խմեց նա։ Աղջկայ կապտագոյն դէմքը այժմ գունաթափվել էր և աչքերի մէջ երևում էր կարմրութիւն, որը առաջ էր եկել արևան բորբոքումից։ Նա կրկին իր գլուխը դրեց բարձի վրա և վերմակը քաշեց երեսին։ Վերմակի տակից լսելի էր լինում նրա խուլ հեկեկանքը...։ Լացի այդ տխուր և դառն ձայնը, որքան և սրտաճմլիկ լինէր, այսու ամենայնիւ, ուրախացրեց Վարդանին և նրա ընկերներին։ Նրանք այժմ մտածում էին, որ աղջկայ կեանքը ազատված է։

Դրսում նրանք գտան մի տղայ, որին մի քանի սև փող տալով, ուղարկեցին վարպետ Պետրոսին կանչելու։ Դրացի Օհան դեռ

կանգնած էր իր դռան մոտ։ Նա կրկին հրաւիրեց Վարդանին իր ընկերների հետ, որ հիւր լինեն, ասելով.

—Էրօրհնածներ, ո՞ւր էք գնում այդ մութ դիշերին։

—Ա՜խ, թէ դիտենայիք, երէկ դիշեր ինչ քէֆ ունէինք, աւելացրեց նա,—այս դիշեր էլ մի բան կը սարքենք։

—Ի՞նչ քէֆ, հարցրեց Էյրապետը։

Դրացի Օհան խիստ ոգևորված կերպով սկսեց պատմել, թէ Թոմաս էֆէնդին հիւր էր վարպետ Պետրոսի տանը, ինքն ևս այնտեղ կանչված էր. ''չալկիները,, ածում էին. աղջիկները պար էին գալիս, շատ կերան, շատ խմեցին և շատ ուրախութիւններ արեցին, և վերջացրեց իր պատմութիւնը այս խօսքերով.

—Ստուած վկայ, շատ լաւ մարդ է այդ Թոմաս էֆէնդին, այնքան արաղ բերել տուեց, որ կարելի էր լողանալ մէջը։

—Ու ձեր ամենիդ հարփեցրուց, այնպէս չէ՞, հարցրեց Վարդանը։

—Էրօրհնած, այնքան խմելուց յետոյ ո՞վ չի հարփի, պատասխանեց Օհան ծիծաղելով,—քէֆն էլ հարփելու մէջն է։

—Տանտէրը ո՞ւմն էր։

Նա էի տան տիրոջ տեղը բռնել։

—Բայց դու հարփելուց յետոյ էֆէնդին բռնեց քո տեղը... այնպէս չէ՞։

—Նա ոչինչ չը հասկացայ, ինձ շալակած մեր տունն էին բերել։

Թողնելով Օհանին, նրանք հեռացան։

Ճանապարհին Վարդանը ասաց Էյրապետին.

—Նա այժմ հասկանում եմ, թէ այն խեղճ աղջիկը ի՞նչ պատճառով էր իրան խեղդում...։

—Իսկ այժմ հասկանում եմ, թէ ո՞վ պէտք է մատնած լինի պ. Սալմանին... խօսեց Էյրապետը։

—Կասկած չը կայ, խօսեց Վարդանը,—որ Թոմաս Էֆէնդին մատնած կը լինի։ Նա այն ասիձան խորամանկ մարդ է, որ անկարելի է նկատած չը լինէր պ. Սալմանի դիտաւորութիւնները, և թուրք կառավարութեանը մի ծառայութիւն անելու մտքով, նրան մատնած չը լինէր։ Եւ գիշերը ինքն էլ այս դիւղում գտնվելով, շատ հասկանալի է որ նրան բռնել տուած կը լինէր։ Եթէ մենք ճանապարհում ենք էֆէնդու հոգին, այս բոլորը այնպիսի ձշմարտութիւններ են, որ տարակուսելու պատճառ չը կայ։

Երեք ընկերների մէջ տիրեց լռութիւն։ Նրանք բաւական դանդաղ քայլերով շարունակում էին ճանապարհը։ Իւրաքանչիւրը կենտրօնացած էր իր մէջ և մտածում էր, թէ ինչ հնարքով կարելի էր երիտասարդի կեանքը ազատել։

—Բոլորը ինչ որ ասացիր ուղիղ է, Վարդան, ընդհատեց Հայրապետը տիրող լռութիւնը,—հիմայ ի՞նչ պէտք է անել։

—Այս բաւական ծանօթ եմ թուրք ասիձանաւորների թոյլ կողմերի հետ, թէ որչան անհոգ են, որքան անձիշտ են, և որքան զանցառու են իրանց պարտականութիւնների մէջ, պատասխանեց Վարդանը։—Եւ այս պատճառով, մտածում եմ, որ ինձ շատ հեշտ կը լինի ազատել պ. Սալմանին։ Այս ունեմ երկու ծառաներ, որոնց քաջութիւնը ձեզ լաւ յայտնի է. մեր ձիաները պատրաստ են. հենց այս գիշեր կը նստենք և կը գնանք. ուր և տարած լինեն, մենք կարող ենք գտնել նրան. և եթէ ուրիշ միջոցով հնար չը լինի ազատել, գործ կը դնենք մեր ուժը, թուրք պահապանների երկչոտութիւնը ինձ վաղուց յայտնի է։

—Մենք էլ պատրաստ ենք քեզ հետ գալ, պատասխանեցին Հայրապետը և Աղօն։—Մենք չենք թողնի, որ դու մենակ գնաս։

—Ձեր ինձ հետ գալը ոչ միայն տեսլորդ է, այլ մինչև անգամ

վտանգաւոր է, պատասխանեց Ա՛ստրբանը։ Եւ յիշելով չարչու խօսքերը, մոռացեց փոքր ինչ սպասել Ներան, և ասաց իր ընկերներին. —Ցստենք այստեղ, այսպէս շտապ գնալով, դժուար է խօսել կամ մոռացել։

Արդեօք, նա յոգնած էր, կարծես, վիշտը և տխրութիւնը ճընշել էին նրան իրանց ծանրութեան ներքոյ։ Եւ նրա սրտի մէջ յուզվում էր մի տեսակ տրեկոծութիւն, որ սկսել էր փոքր առ փոքր սաստկանալ...։

Հրանք դուրս եկան ճանապարհից, քաշվեցան մի կողմը և նստեցին մի տաղաւարի մէջ, որ շինված էր սեխանոցի մօտ։ Մշակներից ոչ ոք չէր մնացել սեխանոցը պահպանելու համար, որովհետև դեռ պտուղը հասած չէր և գողերից երկիւղ չը կար։ Երկրագործի տաղաւարը մի լաւ մենարան է յոգնած ճանապարհորդի համար. այնտեղ կը գտնէ նա պատսպարան թէ ցերեկվայ տօթի դէմ և թէ յորդ անձրևների դէմ, որ այս կողմերում շատ են պատահում։

Գիշերը բաւական պարզ էր, թէև լուսին չը կար։ Հեռուից նշմարվում էին Օ... գիւղի խրճիթների ճրագները և երբեմն լսելի էին լինում շների խուլ, դղրդաւոր ձայները։

Ա՛ստրբանը շարունակեց ընդհատված խօսակցութիւնը։ Նա կրկնեց, թէ պէտք է ամեն հնարք գործ դնել պ. Սալմանին իր կալանաւորութիւնից ազատելու համար, որ անպատճառ կը վերջանայ մահուան պատիժով։ Բայց ինքը Հայրապետի և Աստի այս գործում մասնակցելը վտանգաւոր է համարում, գլխաւորապէս այն պատճառով, որ մի այսպիսի ձեռնարկութիւն կարող էր կամ յաջողվել և կամ չը յաջողվել.—երկու դէպքում ևս Հայրապետը և Աստի ազատ չէին մնալու թուրքերի վրէժխնդրութիւնից։ Որովհետև այս գործը, ասաց նա, գուցէ առանց արեան և առանց կռիւի չի վեր-

ջանայ, դուցէ սպանութիւններ կը լինեն, և եթէ Հայրապետը և Աղօն մասնակցեն, այն ժամանակ որպէս տեղացիներ, անպատիժ չեն մնայ, և բացի իրանցից, կը պատժվեն այլ և նրանց ազգականները ու ծերունի Խաչօի ամբողջ ընտանիքը։ Բայց իր, Վարդանի, համար այսպիսի երկիւղներ չը կան։ Ինքը, որպէս ուրիշ տէրութեան հպատակ, որպէս օտարական, կարող է իր դիտաւորութիւնները կատարել և այնուհետև թողնել ու հեռանալ այս երկրից. նրան ոչ ոք չէ կարող գտնել, մանաւանդ պատերազմական այդ խառն ժամանակներում։

Լսելով Վարդանի, որպէս զանազան յանդուգն ձեռնարկութիւնների մէջ փորձված մարդու, երկար բացատրութիւնները, Հայրապետը և Աղօն պատասխանեցին.

—Մենք մեր հաղուստները կը փոխենք և ոչ ոք չէ կարող ճանաչել մեզ։

—Մի և նոյն է, ինչ որ անելու լինէք, դարձեալ կը յայտնվի։ Այստեղ պակաս չեն Թոմաս էֆէնդու նման մարդիկ, որ ձեզ մատնեն։ Այստեղի հայերը, եթէ մի առիթով կարող են շահել Թուրքի համակրութիւնը, չեն խնայի, թէև նրանով ինասելու ևս լինեն իրանց ազգայիններին։—Հայը, աւելի քան օտարները, ինքն է իր թշնամի....։

Վերջին խօսքերը արտասանեց նա խորին վրդովմունքով։ Այն օրվայ անցքերի սխուր տպաւորութիւնները սաստիկ դրդռել էին նրա ջղերը։ Մի կողմից իր յարգած երիտասարդի կալանաւորութիւնը, միւս կողմից ժողովրդի անտարբեր սառնասրտութիւնը. մի կողմից Թշուառ Վասիլէի անցքը, միւս կողմից Թոմաս էֆէնդու չարագործութիւնները, սաստիկ զայրացրել էին նրա սիրտը, թէև այդ գարշելի մարդու ծերունի Խաչօի տան մէջ կատարած վերջին

աւուր բանսարկութիւնները նրան դեռ յայտնի չէին։ Այդ մտատանջութիւնների և յուզմունքի մէջ նա համարեա մոռացել էր Լալային, այն նաղելի էակին, որ նրա սրտում առաջին տեղն էր բռնում։ Յանկարծ աղջկայ տխուր և աղաչաւոր պատկերը երևութացաւ նրան, և կարծես, ասում լինէր. ‘‘ո՞ւր ես գնում. ինձ ի՞նչու ես թողնում. գնում ե՞ս ազատելու քո սիրած ընկերի կեանքը. ես էլ քո սիրելին եմ. ախար դու ինձ խօսք տուեցիր, որ կը տանես, կը հեռացնես այս երկրից. ախար այստեղ վատ է, ես վախենում եմ, շատ եմ վախենում քրդերից,,....։

Վարդանի սրտում ծագեց զգացմունքների մի սաստիկ պատերազմը։ Երկու էակներ կանգնած էին նրա առջև. մէկը՝ սիրած աղջիկը, միւսը՝ սիրած ընկերը։ Երկուսն էլ կարօտ էին օգնութեան, երկուսի կեանքն էլ վտանգի մէջ էր։

Քուրդ բէկից Լալային սպառնացող դժբախտութիւնը դեռ Վարդանին պարզապէս յայտնի չէր։ Բայց նա գիտէր, թէ Թոմաս էֆէնդին որպիսի թագարդներ է լարում նրա առջև։ Նա գիտէր, որ այդ անբարոյական նպատակին հասնելու համար միջոցների մէջ խտրութիւն դնել սովոր չէ։

Փոքրիկ տաղաւարի մէջ տիրեց առժամանակեայ լռութիւն։ Սոֆոկլիսի մի մտածութիւն այն րոպէում զբաղեցնում էր Հայրապետին։ Նրան յայտնի էր Լալայի և Վարդանի սէրը. նա իր քոյրը նշանակել էր այդ երիտասարդի համար։ Այժմ Վարդանը գնում էր, գնում էր իր ընկերին ազատելու համար։ Կամ կը սպանվէր և կամ կը խլէր նրան թուրքերի ձեռքից։ Երկու դէպքում էլ նա կը կորցներ Լալային։ Գուցէ մինչև նրա վերադարձը քուրդ բէկը յափշտակած և տարած կը լիներ Լալային։ Եւ Վարդանը, երևի, չը գիտէր այդ, և չէր էլ կարող գիտենալ, որովհետև նրան դեռ չէին

յայտնել քուրդ բէկի դիտաւորութիւնները։ Ի՞նչու այդ բոլորը չասել Ա՝արդանին։ Բայց ի՞նչպէս ասել։ Ա՝արդանը մինչև այն օր ծերունի Խաչօի ընտանիքից ոչոքի դեռ չէր յայտնել, թէ սիրում է Լ՝ալային և ցանկանում է, որ նա իր կինը լինի։ Այդ գաղտնիքը գիտէր Սառան միայն, այն ևս պատահմամբ։ Իրերի յանկարծակի մինը միւսի ետևից փոփոխութիւնը ժամանակ չը տուեց Ա՝արդանին իր սիրտը բացանելու։ Այժմ մի նոր և վտանգաւոր ձեռնարկութիւն բոլորովին բաժանում էր նրան Լ՝ալայից։ Այժմ միանգամից ոչնչանում էին Ֆ՝այրապետի յոյսերը, թէ Ա՝արդանը կաղատէր իր քրոջը, և կը վերառնէր, կը տանէր մի հեռու երկիր, ուր քուրդ բռնակալի ձեռքը այլ ևս չէր հասնի։

Միւս կողմից, պ. Սալմանի կորուստը ոչ սակաւ տանջում էր Ֆ՝այրապետին։ Նա այդ անձնանուէր երիտասարդին սիրեց, համակրեց աւելի քան թէ Ա՝արդանը։ Այժմ թողնել նրան թուրքերի ձեռքում, որ բանտերի խաւարի մէջ մաշեն, տրորեն և սպանեն նրան,—այդ նոյնպէս անգթութիւն կը լինէր։ Եւ այդ անգթութիւնը աւելի խիստ և աւելի դառն էր թւում Ֆ՝այրապետին, գլխաւորապէս այն պատճառով, որ ինքը պէտք է առիթ տար Ա՝արդանին յետ մնալու իր ձեռնարկութիւնից, որ ինքը պէտք է խափանէր նրա բարի նպատակը պ. Սալմանին ազատելու համար, երբ յայտնելու լինէր, թէ որպիսի վիճակ է սպասում իր քրոջը քուրդ բէկի կողմից։

Իրերի այսպիսի խճճված և խառնաշփոթ դրութիւնը ձգել էր թէ Ա՝արդանին և թէ Ֆ՝այրապետին նոյնպիսի խառն մտածութիւնների մէջ։ Թէ Լ՝ալան և թէ կալանաւորված երիտասարդը շուտափոյթ օգնութիւն էին պահանջում։ Բայց դէպի ո՞ր պէտք էր դիմել առաջ,—այդ հարցը դժուարացնում էր նրանց։

Բայց ի՞նչ էր մտածում այն բոպէում Աղօն, այդ շինական

ընտանիքի չը փչացած և քաջասիրտ որդին։—Նա խսկապէս ոչինչ չէր մտածում։ Նա այնտեսակ մարդերից էր, որին դէպի որ կողմը և քաշելու լինէին, այն կողմը կը գնար, այն պայմանով միայն, որ դէպի վատ կողմը գնալու հակամտութիւն չունէր։ Պօն մի լաւ և յաջողակ գործիք էր կրակի միջից բաներ դուրս հանելու համար. գործածութիւնը կախված էր տիրոջ հմտութիւնից։

Պարդանի խոստովանութեամբ փոքր ինչ պարզվեցաւ գործը։ Պարդանը, առանց մի կէտ անգամ թաղցնելու, յայտնեց երկու եղբայրներին իր սէրը դէպի նրանց քոյրը։ Յայտնեց, թէ ինքը խօսք է տուել Լալային, որ կը փախցնէ նրան և ստացել է աղջկայ յօժարութիւնը։ Ասաց, թէ ինքը մի այդպիսի օտարոտի դիտաւորութիւնը ստիպված է կատարել, նրա համար միայն, որ յոյս չունի, թէ Լալայի հայրը կը համաձայնվէր աղջիկը իրան կնութեան տալու. որովհետև նա նկատել է, և համոզված է, որ ծերունի Խաչօն աչք ունի Թոմաս էֆէնդու վրա, և մտածում է նրան փեսայացնել։

—Այդ մարդու մասին աւելորդ է խօսել, շարունակեց նա,—որովհետև դուք երկուսդ էլ նրան բաւական ճանաչում էք, և ճանաչեցիք առաւելապէս այսօր։—Թոմաս էֆէնդուն աղջիկ տալը, մի և նոյն է, որպէս գցել նրան գայլի կամ շան բերանը...։

—Բայց ինձ տանջում է մէկ միտք, յառաջ տարաւ նա.—ես, որպէս ձեզ յայտնեցի, պէտք է գնամ պ. Սալմանի ետևից, այդ ձեռնարկութիւնից յետ կանգնել ամենևին չեմ կարող։ Յանկութիւնը. դէպի մի այսպիսի բարեկամը և ընկերը ծանր պարտք է դնում ինձ վրա։ Բացի դրանից, ես ինձ մասամբ պատճառ եմ համարում, որ նա ընկաւ այդ փորձանքի մէջ.—ես նրան խրախուսեցի, ես նրան յորդորեցի, ես աւելի վառեցի այն կրակը, որ բորբոքված էր նրա սրտի մէջ։ Դրանցով ես շտապեցրի նրա անկումը, ուրեմն պէտք է

աշխատեմ ազատել նրան։

—Մյուս կողմից յառաջ տարաւ նա,—իմ առջև դրած է մի ահագին արգելք. չը գիտեմ, թէ ինչ պէտք է անել, արդեօք կարող եմ թողնել Լալային։ Գուցէ այսօր կամ էգուց էֆէնդին բանը այնպէս կը սարքէ, որ Լալան այդ հրէշի կինը կը լինի։ - Ի՞նչ կը լինի այնուհետև խեղճ Լալայի վիճակը։

Հայրապետը պատասխանեց, թէ Լալան բոլորը պատմել էր իր կնոջը՝ Սառային և կինը յաղորդել էր իրան, և ինքը վաղուց գիտէր նրանց հոգեկան յարաբերութիւնները։ Եւ ինքը, և գուցէ իր բոլոր եղբայրները շատ ուրախ կը լինէին, եթէ Վարդանը կը շտապէր օր առաջ փախցնել և տանել Լալային։

—Ոչ թէ էֆէնդու պատճառով, աւելացրեց նա,—բայց կայ մի ուրիշ և աւելի անհրաժեշտ պատճառ, որ ստիպում է շուտով հեռացնել Լալային մեր երկրից...։

—Ուրիշ ինչ պատճառ կայ, հարցրեց Վարդանը, և նրա աչքերը վառվեցան սրտի բարկութիւնից։

Հայրապետը մանրամասնօրէն պատմեց քուրդ բէկի դիտաւորութիւնը, պատմեց նրա տիկնոջ՝ Խուրշիդի ընդդիմադրութիւնը իր ամուսնի կամքի դէմ. պատմեց, թէ ինչ միջոցով Խուրշիդը յայտնեց Սառային բէկի նպատակը և խորհուրդ տուեց հեռացնել Լալային այդ երկրից,—մի խօսքով, Հայրապետը ասաց այն ամենը, ինչ որ մինչև այն օր կատարվել էր Լալայի վերաբերութեամբ, և ինչ որ դեռ Վարդանին անյայտ էր։

Խորին դառնութեամբ լսում էր Վարդանը Հայրապետի պատմութիւնը և նրա խօսքերը թունաւոր նետերի նման ծակոտում էին խեղճ երիտասարդի սիրտը։

—Եւ դուք այդ ամենը գիտէիք և ծածկում էիք ինձանից, ա-

սաց նա սաստիկ վրդովմունքով,—և դուք սպասում էք, մինչև քուրդը գա, և օր-ցերեկով ձեր քոյրը հոր տնից յափշտակէ ու տանէ, և դուք աչքերդ բաց-բաց մտիկ տայիք, թէ ո՞րպէս են անպատվում ձեզ....

Այժմ Արդանը հասկանում էր Աղայի ոյն տխուր և յուսահատական խօսքերի իմաստը, որ մինչև այն օր մնացել էր իր համար առանց բացատրութեան,—հասկանում էր, թէ ի՞նչու Աղան այն մութ գիշերային պահուն, երբ առաջին անգամ հանդիպեցաւ իր հետ, իր հոր տան պարտէզի մէջ, երբ պէտք էր համբոյրներով քաղցրացնել առանձնութեան ժամերը, երբ պէտք էր սիրոյ և անսահման երջանկութեան վրա խօսել,—նա իր գեղեցիկ աչքերից արտասուք էր թափում, և օրհասական խռովութեան մէջ ասում էր այդ խօսքերը. ‘‘ես Սենայի մօտ չեմ գնայ....ես վախենում եմ գերեզմանից ....վախենում եմ քրդերից....ազատիր ինձ և տար մի ուրիշ երկիր,, ...Ուրեմն նա գիտէր, թէ ինչ դառն վիճակ է սպասում իրան, և խորին ցաւակցութեամբ պատմում էր իր ընկերուհու՝ ‘Արդիսէի անցքը, թէ որպէս յափշտակեցին, թէ որպէս տարան նրան քրդերը, և որպէս անբախտ ու տխուր էր այժմ ‘Արդէսը....

Լինում են բոպէներ, որ մարդը թշուառութեան, վտանգի և դառն պատահմունքների ամենասաստիկ հարուածների տակ աւելի քաջանում է, աւելի տոկուն անխորտակելի սիրտ է ստանում և աւելի հանգստանում է: ‘Նա սկսում է այնուհետև արհամարել չար բախտի հարուածները, երբ նրանք հասնում են մի յայտնի աստիճանի, որից աւելին սպասել չէր կարելի:

‘Այն դրութեան մէջն էր գտնվում այժմ Արդանը: ‘Նա այլ ևս չէր մաքառում մտքերի, զգացմունքների և հոգեկան տանջանքի խռովութեան դեմ: ‘Նա այժմ հանդիստ էր: Ամեն ինչ միանգամով վճռե-

վեցաւ նրա մէջ։ Այժմ նա գիտէր, թէ ինչ պէտք էր անել։—Ընկերի սէրը յաղթեց կնոջ սէրին։—Ընկերի կորստեան մէջ սպանվում էր գաղափարը, հարստահարված և թշուառ դիւղացու աղաղակութեան գաղափարը, որի մէջ բովանդակվում էր ոչ միայն Ալայի, այլ շատ հազարաւոր կնիկների պատիւը և փրկութիւնը։ Ո՞նչու միայն Ալայի համար հոգայ. ի՞նչու թողնել ընդհանուրը և մասնաւորի ետևից գնալ....մտածում էր նա։

—Այս բոլորից յետոյ, խօսեց Ալարդանը,—ես պէտք է կրկնեմ ձեզ մի և նոյնը, ինչ որ ասացի մի քանի րոպէ առաջ։ Ես պէտք է գնամ պ. Սալմանի ետևից, և պէտք է աշխատեմ, ինչ հնարքով և լինի, աղատել նրա կեանքը։ Իսկ Ալային, ի հարկէ, նոյնպէս անհոգ թողնելու չէ. նրա մասին ևս պէտք է մի կարգադրութիւն անել։ Ահա իմ խորհուրդը, լսեցէք....

—Ոչինչ կարգադրութիւն պէտք չէ....լսելի եղաւ մի ձայն և տաղաւարի ետևից յայտնվեցաւ կաղ չարչու հսկայական կերպարանքը։

Ալարդանը, տեսնելով նրան, մի առանձին ուրախութիւն զգաց, բայց Այրապետի և Ապօի վրա խիստ անախորժ տպաւորութիւն գործեց, երբ տեսան, որ այդ թափառականը գաղտնի լսում էր իրանց խօսակցութիւնը։ Այդ օտարոտի մարդու մասին նրանք դեռ ոչինչ չը գիտէին, բայց երբ նկատեցին, որ Ալարդանը խիստ մտերմաբար բռնեց նրա ձեռքից և նստեցրուց իր մօտ, այն ժամանակ երկու եղբայրները փոքր ինչ հանգստացան, մանաւանդ երբ Ալարդանը յայտնեց նրանց, ասելով.—Մի կասկածէք, մեզանից է....

Բայց Մելիք-Մանսուրը այժմ այն չէր, որպէս տեսել էին նրան մի քանի ժամ առաջ թափառական չարչու ցնցոտիների մէջ։ Ինքը՝ Ալարդանը հազիւ կարողացաւ ճանաչել նրան իր այժմեան նոր կերպարանափոխութեան մէջ։ Նա կրում էր լաղերի աղդային

համազգեստ և կատարելապէս զինված էր։

—Այս ձեզ մնա երկար մնալ չեմ կարող, ասաց նա շտապելով.— ձեզ յայտնի է, որ մեր «զուզուկջին» ընկաւ ծուղակի մէջ, պէտք է ազատել նրան։

—Մենք էլ հէնց այդ մասին էինք խօսում, պատասխանեց Վարդանը։

—Դուք նրա մասին միամիտ կացէք, նա էզուց կամ միւս օրը ազատված կը լինի, ասաց նա կանգնելով։—Դուք միայն շարունակեցէք մեր ընդհանուր գործը։ Ահա այժմ բարի գիշեր։

—Դուք մենակ էք գնում։

—Ոչ, իմ ընկերները այնտեղ սպասում են։

Նա ձեռքը պարզեց դէպի լեռան կողմը, ուր գիշերային խաւարի միջից աղօտ կերպով երևում էին մի խումբ ձիաւորներ։

—Ովքեր են նրանք, հարցրեց Վարդանը։

—Մի քանի լեռնցի երիտասարդներ։—Յուսութիւն։

Վարդանը կամենում էր մի քանի բաներ ևս հարցնել, բայց նա հեռացել էր արդէն։

Հայրապետը և Աղօն բոլորովին ապշած մնացին։ Նրանք դեռ չը գիտէին այդ դաղտնածածուկ անձնաւորութեան ով կամ ինչ տեսակ մարդ լինելը։ Վարդանը հաղորդեց ինչ տեղեկութիւններ որ ունէր նրա մասին, և երկու եղբայրները այժմ համոզված էին, որ այդ հնարագէտ մարդը կարող էր ազատել պ. Սալմանին։

Նրանք վերկացան և սկսեցին դիմել դէպի տուն։ Բայց Սաքօն և Աղօն՝ Վարդանի երկու ծառաները,—որոնք ծերունի Խաչօի խորհրդով ուղարկված էին, որ Վարդանին և իր որդիներին դգուշացնեն, որպէս զի նրանք տուն չը վերադառնան,—Վարդանի այդ հաւատարիմ արբանեակները, թէև ամբողջ օրը որոնեցին նրանց, բայց գտնել չը կարողացան, որ յայտնէին, թէ ի՞նչ էր սպա-

սում Նրանց ծերունի Խաչօի տան մէջ։

—Նղո, ասաց Նրան իր ընկեր Սաքօն,—բանը վատ է, մենք պէտք է աշխատենք չը բռնվել, որ եթէ աղային մի բան պատահելու լինի, կարողանանք վրատալ։

—Ես էլ այսպէս եմ մտածում, պատասխանեց Նղոն։

Երկու ընկերները վճռեցին հեռուից հսկել Վարդանի վրա և իրանց հեռու պահել ծերունու տնից։

Լ.

Գիշերից բաւական անցել էր, երբ Վարդանը, Հայրապետը և Սպօն վերադարձան տուն։ Նրանք դեռ չը գիտէին, թէ իրանց բացակայութեան ժամանակ ինչ էր պատահել տան մէջ։ Ցոլորովին անկասկած կերպով ներս մտան և իսկոյն Նրանց ետևից դուռը փակվեցաւ։ Երկու պահապան զինուորներ կանգնած էին այնտեղ։ Յիսնապետը իր անկարգ խումբով օդայի մէջն էր։ Մի քանի անգամ զափթիներ թափառում էին տան բակում, և որսորդական շների նման, հոտ քաշելով, որոնում էին մի բան ձեռք ձգել։

Տան հարսներին տարել էին դրացիների և ծնողների մօտ։ Այսպիսի դէպքերում, երբ մի տան վրա մեղադրանք է դրվում և նա դանվում է զինուորների հսկողութեան ներքոյ, կնիկներին հեռացնում են տնից։

Տեսնելով այդ բոլորը, Վարդանը իր ընկերների հետ դարձեալ առաջին անգամից չը հասկացան, թէ ինչ էր նշանակում այդ խառնիճաղանճ ամբոխը։ Որովհետև տանուտէրի օդայում, որպէս ամեն մի հայ գիւղացու տան մէջ, զինուորների խումբերով օթևանելը՝ այդ երկրում մի սովորական բան էր։ Եւ ամեն անգամ, երբ գիւղացին

այս տեսակ հիւրեր է ընդունում, միշտ ստիպված է իր հարսին, կընոջը և աղջկան, իր հիւրի կրքերից ազատ պահելու համար, գիշերը դրացու տունը ուղարկել, եթէ հիւրը այնքան բարի կը լինէր, և իր սուրը տան աիրոջ կոկորդի վրա դնելով, չէր բռնադատի նրան, որ կնոջը տանը պահէ իրան հիւրասիրելու և ծառայութիւն անելու համար։

Հայրապետի եղբայրներից մէկը, հանդիպելով նրան, զայրացած կերպով ասաց.

—Տեսա՞ր, այն "պամպուլիկը,, ի՞նչ ոյին բերեց մեր գլխին... հիմայ եկ, դիւանի պատասխանը տուր...։ Այս հէնց առաջին օրը, այն լակոտի վզկոթին տալով, դուրս կանէի մեր տնից, բայց դու սատանայի նման հակառակ եղար և չը թողեցիր...։ Հիմայ եկ, պատասխան տուր...։

Հայրապետը ոչինչ չը խօսեց, նա հասկացաւ, որ եղբօր հայհոյանքները վերաբերում էին պ. Սալմանին։ Նա հասկացաւ տխուր եղելութիւնը...

—Մեր տղայ, մենք էլ ընկանք ծուղակի մէջ... ասաց նրան Վարդանը ծիծաղելով։—Այդ էր պակաս....

Իսկոյն մի քանի զափթիաներ մօտեցան, և նրանց բռնելով, տարան օդան, յիսնապետի մօտ։ Թոմաս էֆէնդին այնտեղ չէր։ Նա իր կարգադրութիւնները կատարելուց յետոյ, հեռացել էր, և այս գիշեր, որպէս հիւր, գտնվում էր գիւղի քահանայի տունը։ Օդայի մէջ, բացի ծերունի Խաչօից և յիսնապետից, ուրիշ մարդ չը կար. միայն մի քանի զինուորներ կանգնած էին դրանը։ Վարդանը, ներս մտնելով, անցաւ և նստեց տանուտէրի մօտ, առանց սպասելու, որ թուրք աստիճանաւորը նրան թոյլ տար նստելու։ Հայրապետը և Էպոն մնացին ոտքի վրա։

Վարդանի վարմունքը յիսնապետին ծանր երևեցաւ և նա բաւական արհամարհական կերպով հարցրեց նրանից.

—Դուք ո՞րտեղացի էք, հայ։

"Այ", բառը գործ դրեց նախատական մոքով։

—Ռուսաստանցի, պատասխանեց Վարդանը զսպելով իր վրդովմունքը։

—Ի՞նչ գործով էք եկել այստեղ։

—Ուևտուր եմ անում այս կողմերում։

—Անցագիր ունէ՞ք։

—Ունէի, բայց կորցրել եմ։

—Այդ հեշտ է ստուգել. դուք միայն ասեցէք, թէ սահմանագլխի ո՛ր մաքսատնից և ե՛րբ անցաք, մենք կը հարցնենք. այնտեղ ձեր անցագրի համարը և անունը գրված կը լինի։

—Ես կանդրաբանդիստ եմ. այս արհեստով պարապվող մարդիկ մաքսատան չեն մտնում։ Այն էլ կասեմ, որ ես հէնց առաջուց անցագիր չունէի։

—Այդ դուցէ ձեզ կը ներվէր, եթէ դուք միայն կանդրաբանդիստ լինէիք, բայց դուք մեղադրվում էք մի ուրիշ յանցանքով ևս։

—Ի՞նչով։

—Դուք լրտես էք։

—Ուղիղ է... երևի, Թոմաս էֆէնդին է հաղորդել ձեզ... իսկապէս նա շատ ճշմարտախօս մարդ է... ասաց Վարդանը հեգնական եղանակով։

—Այդ մի և նոյն է, թէ ով է հաղորդել, պատասխանեց յիսնապետը, պահպանելով պաշտօնական մարդու սառնասրտութիւնը.— կասկածաւոր մարդիկ, մանաւանդ այս պատերազմական ժամանակներում, մենք մեր երկրում չենք թողնում։ Ձեզ այս դիշեր կը պահեն

այստեղ և առաւօտեան կը տանեն զինուորական գործակատարի մօտ. նա կը կարգադրէ ձեր վիճակը։

—Ուրեմն ի՞նչ հարկ կար այդ բոլոր հարցուփորձը անելու, երբ իմ վիճակը զինուորական գործակատարի մօտ պէտք է վճռուի։ Դուք կարող էիք հէնց սկզբից կալանաւորել ինձ և աւելի ոչինչ։ Բայց ձեր սովորութիւնն է։ Այստեղ վերջին զափթիան անդամ, երբ ուղարկվում է մի յանցաւորի ետևից, նա կատարում է այն բոլորը, ինչ որ պէտք է անէր բարձր դատարանը։

Յիսնապետը թէև վերաւորվեցաւ, բայց ոչինչ չը պատասխանեց։ Նա կանչեց չորս զափթիաներ և հրամայեց, որ տանեն և պահեն Վարդանին։ Նա ամենևին ընդդիմադրութիւն գործ չը դրեց և թոյլ տուեց, որ կալանաւորեն իրան։

Վարդանին տանելուց յետոյ յիսնապետը դարձաւ դէպի Հայրապետը և Պօղն։

—Դրանցից ոչինչ հարցնել պէտք չէ, հրամայեց նա,—դրանց յանցանքը յայտնի է. տարէք, զգուշութեամբ պահեցէք։

Ներունի Խաչն խորին թմրութեան մէջ, որպէս մի կիսաքուն և կիսարթուն մարդ, կարծես, երազի մէջ տեսնում էր այդ բոլորը։ Ի՞նչու էֆէնդին խափեց իրան։ Մի՞թէ այդ բոլորը ձևի համար էր կատարվում, որպէս հաւատացնում էր էֆէնդին։

Վարդանին, Հայրապետին և Պօղին տարան և կողպեցին մի շինվածքի մէջ, որ ծառայում էր որպէս ցորենի ամբար։ Նրա յատակը և պատերը կառուցված էին քարից, կրով ամուր կպցրած միմեանց հետ, որ մէնները չը կարողանան ծակել և ցորենը փչացնել. լուսամուտները նեղ էին և պատած ցանցատեսակ երկաթով, որ արգելում էին թռչունների ներս մտնելը։ Այս շինուածքը ամեն յարմարութիւն ունէր այս գիշեր բաւական ամուր բանտի փոխարէն ծա-

ռայելու։ Մի անկիւնում վառվում էր իւղային ճրագ և տարածում էր իր լոյսը ամբարի խաւար կամարների մէջ։

Հայրապետը և Աստոն յուռ էին, նրանց դէմքի վրա նկարված էր խորին յուսահատական տխրութիւն դառն զարհուրանքի հետ։ Նրանց յայտնի էր թուրք աստիճանաւորների անգթութիւնը, որ մի ամենաչնչին յանցանք պատճառ բռնելով, և շատ անգամ մեղադրութիւնները իրանք հեղինակելով, և արդարին յանցանքի մէջ զպարտելով,—միշտ պատրաստ էին կեղեքել, մաշել և ոչնչացնել անմեղներին, մանաւանդ երբ նրանք հայ էին և փոքր ի շատէ ունևոր մարդիկ էին։ Իսկ այժմ յանցաւոր համարվելու համար բաւական ապացոյցներ կային։ Բայց ո՞ւրպէս յայտնվեցան, ո՞վ պէտք է մատնած լինէր։—Այդ մասին նրանք մի որոշ կարծիք կազմել չէին կարողանում։

Վարդանը, կարծես, հանգիստ էր։ Նրա հանգստութիւնը նըմանում էր մրրկածուփ ծովի խաղաղութեանը, որ տիրում է ալեկոծութիւնից յետոյ։

—Ես ձեզ մի առակով կը բացատրեմ բոլորը, ասաց նա իր բանտակիցներին.—Ընտառի ծառերը լուր տարան իրանց թագաւորին, ասելով, թէ յայտնվել է մի գործիք, որ մեզ անխնայ կոտորում է։ —"Ի՞նչպէս է կոչվում այդ գործիքը, հարցրեց թագաւորը։ —"Տապար, պատասխանեցին ծառերը։ —"Ի՞նչպէս է կազմված նա, հարցրեց թագաւորը,,։ —"Գլուխը երկաթից է, բայց կոթը փայտից, պատասխանեցին ծառերը։—,,Դա շատ վտանգաւոր գործիք է, պատասխանեց թագաւորը, երբ կոթը մեզանից է,, . . . ։

—Կոթը մեզանից է.... կրկնեց Վարդանը, շեշտելով առաջին բառը։—Մեզ հարստահարող, մեզ կողոպտող, մեզ տանջող, մեզ ստրկացնող, մեզ ոչնչացնող և մեր տունը քանդող գործիքի կոթը մեզանից՝ հայերից է։ Թոմաս էֆէնդիները, սկսեալ գիւղական մուլ-

թէղիմից մինչև Խարձր Դրան հայ ամիրան, այս տեսակ կոթեր են թշնամիների ձեռքում։ Այսոց պատմութեան մէջ երբէք պակաս չեն եղել այս չար և վնասակար կոթերը։ Ուր կը տեսնէք հայրենիքը և ազգը օտարի ձեռքը մատնելը,—այնտեղ խառն է եղել հայի մատը։ Ուր կը տեսնէք հայ թագաւորի գահնկէցութիւնը և նրա գաւազանը օտարի ձեռքը յանձնելը,—այնտեղ խառն է եղել հայի մատը։ Ուր կը տեսնէք հայ թագաւորի դէպի աքսոր մատնութիւն և նրա մայրաքաղաքի դռները թշնամու առջև բաց անելը,—այնտեղ խառն է եղել հայի մատը։ Ուր կը տեսնէք հայրենի հողը հայի արիւնով ներկված, նրա բնակութիւնները կրակով ոչնչացրած և նրա զաւակները գերի տարված,—այնտեղ խառն է եղել հայի մատը։ Ուր կը տեսնէք կրօնի, ազգութեան և սուրբ եկեղեցու դաւաճանութիւն,—այնտեղ խառն է եղել հայի մատը։ Մի խօսքով, ամեն թշուառութիւնների մէջ, ամեն հալածանքների մէջ, և մեր թշնամիներից կրած ամեն տեսակ եղեռնագործութիւնների և բարբարոսութիւնների մէջ միշտ գործել է հայի տապարը։ Այը ինքն է փորել իր ազգային շինուածքի հիմքը, և ինքն իր ձեռքովն է կործանել իր սուրբ և նուիրական հաստատութիւնները....Ի՞նչու ենք մեղադրում օտարներին։

Ապօն և Այրապետը խորին տխրութեամբ լսում էին Աղարդանի խօսքերը, վերջինը հարցրեց.

—Ուրեմն մեր բոլոր յոյսերը ոչնչացան....ուրեմն մեր շինվածքը դեռ իր հիմքի մէջ, դեռ կատար չը հասած, կործանվեցաւ...

—Այս, կարծես, մարդարէի հոգով նախազուշակում էի, որ այսպէս կը վերջանայ, և մի ուրիշ վանձան սպասելը՝ յիմարութիւն կը լինէր, պատասխանեց Աղարդանը։—Ինքը՝ պ. Սալմանը նոյնպէս երկրայութեան մէջ էր, և հաղիւ հաւատում էր իր սկսած գործին։

Այս բառ առ բառ յիշում եմ նրա յուսահատական խօսքերը, երբ միանգամ այդ եռանդով լի երիտասարդը ասում էր ինձ.—"Երբ որ և իցէ ժողովրդական շարժման գաղափարը մի քանի անհատների երևակայութեան ցնորք է միայն, և տակաւին չէ ընդհանրացել, չէ տարրացել ամբոխի գոնէ մի մասի մէջ,—մի հարուածով կարելի է ոչնչացնել բոլորը, երբ առաջնորդող անձինքը ոչնչացրած կը լինեն։ Բայց ամբոխը ուրիշ բան է. ամբոխի մէջ միտքը սպանել անհնարին է,,։

—"Մենք, ասում էր նա, այժմ միայն սերմնացանի պաշտօն պիտի կատարենք, բայց ոչ հնձողի։ Հունձքը պիտի թողնենք ապագայ սերունդին,,։—Եւ այդ էր պատճառը, որ վերջին օրերում նա ձեռնարկեց կառուցանել աւելի հաստատուն, աւելի նպատակայարմար հիմնարկութիւններ, որպէս էին դպրոցները։ Պ. Սալմանի գործունէութիւնը ապստամբական նպատակ չունէր. նա կրում էր աւելի յեղափոխական բնաւորութիւն, որ յետոյ ստացաւ բոլորովին նախապատրաստական կերպարանք։ Միանգամ դիմեց նա ինձ մի առանձին ուրախ ժպիտով, որ երդէք չէի նկատել նրա միշտ սառն դէմքի վրա. "Լսիր, ասաց նա, մենք որ յանձն ենք առել ժողովուրդ կրթելու գործը, դեռ ևս ինքներս անկիրթ ենք, դեռ ևս շատ բան պիտի սովորենք նոյն իսկ ժողովրդից։ Ժողովուրդը մի մեծ վարժապետ է։ Նրա մի հատիկ առածի մէջ անհուն փիլիսոփայութիւն կայ։ Լսիր, ասաց նա, թէ ինչպէս է ժողովուրդը արտայայտում իր յարաբերութեան պայմանները թուրքերի հետ. "Հան հետ հաշտ եղիր, բայց փայտը ձեռքիցդ բաց մի՛ թող,,։ Եւ արդարև, այդ առածի մէջ բովանդակվում են ղլխաւոր պայմանները, թէ որպէս պէտք էր վարվել մահմետականների հետ։ Նրանք կծոտողներ են, նրանց ատամներից չը վերաւորվելու համար, պէտք է միշտ փայտը ձեռքում պատրաստ ունենալ։ Եւ այդ էր պատճառը, որ պ. Սալմանը աշխատում

էր զինուորել ժողովուրդը և նրան պաշտպանողական դիրքի մէջ դնել։

Ֆայրապետը և Պօն խորին ուշադրութեամբ լսում էին։ Նը-բանք, կարծես, մոռացել էին իրանց սեպհական ցաւը, մոռացել էին այն դառն վիճակը, որ առաւօտեան սպասում էր իրանց, և այժմ մտածում էին մի ընդհանուր ցաւի վրա։ Նրանք շատ անգամ լսել էին պ. Սալմանից նոյնպիսի մտքեր, բայց մինչև այնօր այնպէս պարզ չէին ըմբռնում նրանց իմաստը, որպէս այժմ։

Բանտը, կարծես, ոգևորել էր Վարդանին։ Նա խօսում էր առանց լռելու։ Նա իր կեանքում շատ անգամ բանտ էր մտել և դուրս եկել, բայց բանտը միշտ տխուր տպաւորութիւն էր թողել նրա վրա։ Իսկ այժմ զգում էր մի տեսակ բաւականութիւն։ Նա նմանում էր մի դատապարտեալի, որ մահուան սիւնի վրա, խորին արհամարանքով նայում է դէպի անարդար աշխարհը և ծիծաղում է չար մարդերի թեթևամտութեան վրա, իր մտքի մէջ ասելով. ''ահ՝ա ձեր բոլոր ուժը, դրանից աւել էլ ի՞նչ կարող էք անել...դուք սպանում էք իմ մարմինը, բայց չէք կարող սպանել իմ սերմանած մտքերը,,....

—''Հան հետ հաշտ եղի՛ր, բայց փայտը ձեռքիցդ բաց մի՛ թող,,... յառաջ տարաւ Վարդանը։—Այդ ուղիղ է։ Կենսական պայմանների այդ դրութիւնը ծնում է հրէշներ՝—ինձ նման հրէշներ.... Դուք, բարեկամներ, երևի, դեռ այնքան չէք ճանաչել ինձ, որպէս եմ ես իսկապէս։ Բայց որովհետև, գուցէ այդ վերջին գիշերը կը լինի, որ կարող եմ խօսել ձեզ հետ, ուրեմն լսեցէք։ Ես այն մարդերից եմ, որ շատ վաղ սովորեցի չարը չարով վճարել։ Իմ ձեռքերը շատ անգամ շաղախված են եղել արիւնով, բայց ոչ երբէք մի անմեղ արիւնով։ Ես մի ժամանակ կրօնաւոր էի և Ֆին Կոտակարանից այսքանը միայն սովորեցայ՝ ''ակն ընդ ակն,,։ Երբ կարդացի, որ Մովսէսը, Եհովայի մարգարէն, աղգասիրութիւնից դրդված

սպանեց հրէային հալածող եգիպտացուն և նրա մարմինը ծածկեց Նեղոսի աւազների մէջ,—իմ սիրտը լցվեցաւ մի անսահման ատելութեամբ դէպի այն ազգերը, որ նոյնպէս հալածում են հայերին։ Երբ կարդացի, որ Մովսէսը, Եհովայի մարգարէն ամբողջ ցեղը ոչնչացրեց, մինչև կարողացաւ ուխտեալ երկիրը մաքրել օտարներից և Իսրայէլի որդիներին բնակացնել նրանց տեղը,—ես մտածեցի, թէ նոյնպէս պէտք է վարվել Թուրքերի, քրդերի և չէրքեզների հետ, որոնք բռնացել են մեր հայրերից մեզ մնացած ժառանգութեան վրա։ Դա բնութեան մի և նոյն օրէնքն է, որ պ. Սալմանը բացատրում էր բոյսերի օրինակով։ Բոյսերի մի տեսակը ճնշում է, խեղդում է, ոչնչացնում է մի ուրիշ տեսակին, և ինքը բռնում է նրա տեղը։ Եթէ չենք ցանկանում, որ գոյութեան այդ կռիւի մէջ ոչնչանանք, պէտք է ընդդիմադրութեան ուժ և ընդունակութիւն ունենանք. և այդ յատկութիւնը կոչվում է անձապաշտպանութիւն։ Պ. Սալմանի գլխաւոր նպատակը այն էր, որ ժողովրդի մէջ զարգացնի այդ յատկութիւնը։

—Ես վաղօրօք սեպհականեցի այդ յատկութիւնը։ Դուցէ բարոյագէտը կանուանէ ինձ անբարոյական, եղեռնագործ, դաղան, դուցէ քահանան մեղաւոր կը համարէ ինձ,—բայց փոյթ չէ, ես պէտք է վարվեմ այնպէս, ինչ որ պահանջում է կեանքը։ Իսկ երբ մարդիկ կը դադարեն չար լինելուց, երբ խաղաղութիւնը և քրիստոնէական եղբայրասիրութիւնը կը թագաւորեն աշխարհի վրա,—ես պատրաստ եմ լինել ամենաբարին և համբուրվել իմ թշնամիների հետ....

Այսպէս, դեռ երկար խօսում էին նրանք, մինչև ճրագի մէջ վառված եղը սպառվեցաւ, մի քանի բոպէ պլպլաց, ծխրտաց և ապա հանգաւ։ Բանտի մէջ տիրեց մթին խաւարը։

ԼԱ.

Մի և նոյն գիշերը, երբ Վարդանը, Հայրապետը և Պօղ բանտի մէջ փիլիսոփայութիւններ էին անում, խորհում էին դժբախտ հայրենիքի դժբախտ ժողովրդի վիճակի մասին,—Թոմաս էֆէնդին գտնվում էր դիւղի քահանայի՝ տէր Մարուքի տան մէջ, և ընթրիքից յետոյ ուրախ, զուարթ, շատախօսում էր և հանաքներ էր անում տէրտէրի հետ։

Դա մի և նոյն տէրտէրն էր, որ այնքան հոդսեր պատճառեց պ. Սալմանին, իսկ այժմ լսելով նրա կորուստը, ցաւում էր, ոչ այն պատճառով, որ ասպարէզից պիտի անհետանար մի նշանաւոր գործիչ, այլ առհասարակ հայի կորուստը ցաւալի էր նրա համար։ Տէր հայրը չար մարդ չէր, և եթէ նա ընդիմութիւն էր գործում, կամենում էր խանգարել պ. Սալմանի դպրոցների գործը,—այդ դարձեալ նրա բարի ցանկութիւններից էր առաջ գալիս, որովհետև ինասակար էր համարում։

Նա մի ժամանակ հասարակ գիւղացի էր, փոքր ի շատէ գրել-կարդալ սովորել էր իր մանկութեան ժամանակ ս. Յովհաննու վանքում։ Գիւղատնտեսութեան մէջ նրան չը յաջողվեցաւ, աղքատացաւ և գնաց օտար երկիր բախտ որոնելու։ Պանդխտութեան մէջ նոյնպէս չը յաջողվեցաւ նրան. մի ժամանակ Վան քաղաքում ղահվէջի էր. գործերը վատ գնացին, ինասվեցաւ, և առանց մի փարայ վաստակելու, վերադարձաւ իր հայրենիքը։ Այստեղ ապրուստի մի ուրիշ միջոց չը գտնելով, տէրտէր դարձաւ։

Այն գիշեր քահանայի տանը հրաւիրված էր և դիւղի մանկավարժը, երևելի տիրացու Սիմոնը, որ տէր հօր փեսան էր։ Այդ

մարդը մեծ կարծիք ունէր իր գիտութեան վրա (գիւղացիներն ևս նոյն կարծիքն ունէին նրա մասին) և առաւելապէս հպարտանում էր նրանով, որ տէր հօր փեսան էր։

Խօսակցութեան առարկան այն օր ծերունի խաչօի տան մէջ պատահած անցքերն էին, որ մեծ սարսափ էին գցել բոլոր գիւղացիների վրա, առաւելապէս անհանգստացնում էին տէր հօրը։

—"Դշը կը դատի, ձին կուտի", տէր հայր, շարունակեց էֆէնդին ընդհատված խօսակցութիւնը,—աշխարհի կարգը միշտ այդպէս է եղել և այդպէս էլ կը շարունակվի։ Այն որ Աստուած է կարգադրել, մարդը չի կարող փոխել։ Աստուած մէկին աղայ է ստեղծել, միւսին մշակ։ Մէկը կը դատէ, միւսը կուտէ։ Աղայը սովորել է աշխատանքին, քուրդը և թուրքը սովորել են ուտելուն։ Եթէ աշխատողը չը լինի, ուտողը չէ կարող ապրել։ Եթէ ուտողը չը լինի, աշխատողը չէ կարող ապրել։ Թուրքերը մեզ պահում են իրանց սրով, մենք էլ պէտք է պահենք նրանց մեր աշխատանքով։ Աստուած թուրքի ձեռքում սուր է տուել, իսկ հայի ձեռքում—բահ։ Մէկը միւսի տեղը չի կարող բռնել։

—Այդ իրաւ է, պատասխանեց քահանան, երեսը խաչակնքելով,—Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս սուրը Աւետարանի մէջ հէնց այդպէս է ասում, որ առանց Աստուծոյ կամքին տերևն էլ ծառից ցած չէ ընկնում. առանց Նրա կամքին մի մազ էլ մարդու գլխի վրա չէ սիպտակում.—բոլորը Նրա ձեռքումն է։

—Այդպէս է, ճշմարիտ է...հաստատեց և տիրացու Սիմօնը, նոյնպէս երեսը խաչակնքելով։

Յետոյ նրանք սկսեցին խօսել գիւղացիների, պատերազմի պատճառով աւելի սաստկացած, հարստահարութիւնների վրա։ Տէրտէրը, բոլորովին իր անձնական շահերի կէտից նայելով կատարվող յափշը-

տակութիւնների վրա, գանգատվում էր, ասելով, թէ կառավարութեան հարկերը այն աստիճան ծանրացել են, որ բոլորովին սպառում են գիւղացիների արդիւնաբերութիւնը, և եթէ մի բան մնում է, այն էլ քրդերն են տանում,—այդ պատճառով ինքը շատ վատ է վարձատրվում, շատ անգամ պսակ, մկրտութիւն և թաղում է կատարում, առանց մի փարայ ստանալու։ Գիւղացիները խոստանում են, թէ յետոյ կը վճարեն, բայց, կամ չեն կարողանում տալ, կամ խաբում են, և դրա համար տէրտէրը այժմ գիւղի մէջ շատ ապառիկներ ունի, վճռել է այսուհետև չը կնքել չը պսակել և չը թաղել, մինչև վարձը սկզբում վճարելու չը լինեն. որովհետև, ինքն էլ մարդ է և ապրել է ուզում։

—Տէր հայր, պատասխանեց էֆէնդին գործադէտ մարդու եղանակով,—գիւղացուն դուք այնքան չէք ճանաչում, որքան ես եմ ճանաչում։ "Աստուած գիւղացուն մի հոգի է տուել, այն էլ չի կարողանում առնել", բայց երբ հոգեհան հրեշտակը սուրը ձեռին կանգնում է նրա գլխին, այն ժամանակն է տալիս հոգին։ Դրանից պէտք է մենք օրինակ վեր առնենք։ Գիւղացին առանց այն "օրհնեալ փայտը,, տեսնելու, փող չի տայ։ Դուք ձեր ապառիկների հաշիւը պատրաստեցէք, թուղթը յանձնեցէք ինձ, ես կը տամ իմ զափթիաներից մէկին, նա կը հաւաքէ։ Ես չեմ թողնի, որ ձեր մի փարան էլ կորչի։

—Օրհնեալ եղերուք, Աստուած ձեզ երկար կեանս պարգևեսցէ, պատասխանեց քահանան,—հաշիւը այժմ էլ պատրաստ է։

—Պարդացէք, տեսնեմ որքան է։

Տէրտէրը դուրս բերաւ ծոցից մի թերթ թուղթ, կեղտոտ, իւղոտած, դեղնած, և երկար տարիներ, նրա ծոցում պահվելով, բոլորովին քրքրված և իր վաղէմի գոյնը կորցրած։—Դա նրա հաշիւա-

գիրքն էր։ Թերթի չորս երեսների վրա, խոշոր տառերով, ծուռումուռ տողերով գրված էին տէր հօր ապառիկները։ Նա թուղթը մօտեցրուց աչքերին, փորձ փորձեց կարդալ, բայց կարդալ չը կարողանալով, թերթը տուեց վարժապետին ասելով.

—Ա՛ռ, տիրացու Սիմոն, դու կարդա, իմ աչքերը չեն ջոկում։

Տիրացու Սիմոնը առեց հաշիւը, մի քանի անգամ հաղաց, ծօծրակը քորեց, ուղղվեցաւ, և թերթը մօտեցնելով աչքերին, սկսեց կարդալ այնպիսի մի ճառական եղանակով, որ կարծես, կոնդակ էր կարդում։

"Հոլոխ Մկօի աղջիկը կնքեցի, փողը մնաց 5 ղուրուշ, աղջիկը մէկ շաբթից յետոյ մեռաւ, թաղեցի, փողը մնաց 7 ղուրուշ։ Խլօի տղան պսակեցի, փողը մնաց 10 ղուրուշ. ստացայ 30 խուրձ խոտ. փողը կանէ 3 ղուրուշ։ Փանօի կնիկը հիւանդ էր, գնացի նրա տունը, երեք գլուխ բժշկական աւետարան կարդացի, փողը մնաց 3 ղուրուշ։ Սաղօի տղան խաչը ջրից հանեց. Ռարսօն 30 ղուրուշ էր տալիս, որ ինքը հանէ. ես Սաղօին խաթր արեցի, 20 ղուրուշով բարիշեցայ, փողը մնաց 20 ղուրուշ. ասաց կալի ժամանակը ցորեան կը տամ, գնացի, ուզեցի, չը տուեց. գրքերն էլ վկայ է,,...

Ու այսպէս, մինը միւսի ետևից գրված էր մի ահագին պատմութիւն։ Դա իսկապէս հաշիւ չէր, այլ տէր հօր քահանայական գործունէութեան մի քանի տարվայ ժամակարգութիւնն էր, թէև խառնափնթոր կերպով նկարագրված, բայց բովանդակում էր իր մէջ բաւական փաստեր, թէ ինչով է զբաղվում գիւղական տէրտէրը։

—Օրինաւոր հաշիւ է, ասաց էֆէնդին, ընդհատելով և չը կարողանալով համբերել, մինչև տիրացուն կը վերջացնէր բոլորի "ընթերցանութիւնը,,։—Դուք, տէր հայր, յանձնեցէք այդ թուղթը ինձ, ես բոլորը հաւաքել կը տամ։ Ա...չէնի գիւղացիներն էլ վան-

քի "պտուղը,, ուշացնում էին, իր ժամանակին չէին տալիս, վարդապետը մի նամակ գրեց ինձ, ես բոլորը մի օրվայ մէջ հաւաքել տուեցի, յետոյ վանքից օրհնութեան գիր ստացայ։

Տէրտէրը այնքան բնական էր համարում այս միջոցով իր ապառիկները հաւաքելը, որ ոչ միայն համաձայնվեցաւ էֆէնդու առաջարկութեանը, այլ կրկին շնորհակալութիւն յայտնեց և կրկին սկսեց օրհնել նրա թանգագին կեանքը։

Բայց ի՞նչու էֆէնդին յանձն առեց կատարել այս ծառայութիւնը։ Նա այն տեսակ մարդերից էր, որ առանց նպատակի, առանց իր սեպհական շահերի, ոչ ոքին լաւութիւն չէր անի։ Այժմ ի՞նչն ստիպեց նրան այնքան բարի լինել, որ մինչև անգամ խոստացաւ հաւաքված գումարից տասանորդ չը վերառնել, որ սովորաբար ստացվում էր, երբ որ և իցէ գումար վճարվում էր կառավարութեան պաշտօնեաների հրամանով։

—Այր Աբրահամի օրհնութիւնը թող ձեզ վրա լինի, զօրանաք, ասաց քահանան, լսելով էֆէնդու վերջին խոստմունքը։

Ապառիկների մի այսպիսի ցուցակ էլ տիրացու Սիմոնի ծոցումն էր պահված. նա էլ իր աշակերտներից ստանալիքներ ունէր, և մտածում էր հաշիւը ներկայացնել էֆէնդուն։ Բայց տէրտէրը նրա ականջին ասաց. "թող լմը հաւաքվի, քոնը յետոյ,,։

Տէր Մարուքի ընտանիքը շատ փոքր էր թւով. նրա միակ որդին վախճանվեցաւ, թողնելով իր կինը այրի երկու փոքրիկ երեխաների հետ։ Այրսը ամուսնի մահից յետոյ էլ մարդու չը գնաց, մնաց քահանայի տանը և խնամք էր տանում իր որբիկներին։ Ինքը տէր հայրը վաղուց գրկված էր իր տիրուհուց և բոլորովին ամուրի կեանք էր վարում։

Այդ գիշեր հարսը, հիւրերին ընթրիք տալուց յետոյ, գրաղ-

ված էր իր զաւակով, որ սաստիկ հիւանդ էր։ Ստած նրա մահճի մօտ, ողորմելի կինը խորին տխրութեամբ նայում էր հիւանդի երեսին, շոշափում էր նրա ջերմ թաթիկները և լսում էր նրա ծանր շնչառութիւնը։ Այդ զաւակի մէջ նա գտնում էր պատկերը այն տղամարդի, որին սիրում էր. այդ զաւակի մէջ գտնում էր դժբախտ մայրը իր մխիթարութիւնը կորցրած ամուսնի մահից յետոյ։ Նա համարեա չէր լսում, և ուշադրութիւն ևս չէր դարձնում, թէ ինչ է խօսվում տան մէջ. այլ միանգամայն գութ և զորով դարձած, աչքի առջև իր հիւանդ մանուկին էր միայն տեսնում։

Բայց տէրտէրը, ուրախացած էֆէնդու խոստմունքներով, կամեցաւ իրանց ուրախութիւնը աւելի կատարեալ անել, և հրամայեց հարսին լցնել արաղի շիշը, որ ապդէն դատարկված էր, բացի դրանից "մազայ,, *) պատրաստել։ Թէև ընթրիքը վերջացած էր, բայց տեղային սովորութեան համեմատ, յարգելի հիւրին մի առանձին պատիւ տրված կը լինէր, եթէ խմելը կը շարունակվէր։

Հարսը այն աստիճան շփոթված էր, որ քահանան երկու անգամ կրկնեց իր հրամանը, մինչև նա կարողացաւ հասկանալ, թէ ինչ էր ուզում տէրտէրը։ Արաղ կարելի էր գտնել. նա շիշը լցրեց. այդ պաշարը միշտ անպակաս էր լինում տէր հօր անից։ Բայց ի՞նչով պատրաստել "մազան,,։ Տանը քաղցրեղէն չը կար։ Յայտնել այդ մասին՝ մինչև անգամ ամօթ էր։ Հայ մարդու տանը հիւրի համար ամեն բան պէտք է գտնվի։ Նա մտածեց գնալ և հարևանից փոխ առնել։

Դրսում սաստիկ մութն էր և անձրևը հեղեղի նման թափվում էր երկնքից։ Խեղճ կինը դուրս եկաւ բակը, անցաւ ցեխերի միջից, բարձրացաւ կտուրի վրա, որ այնտեղից իջնէ հարևանի տու-

*) Մազայ նշ. դեսերտ, պատրաստված չոր մրգեղէններից։

նը։ Այդ միջոցում նա լսեց, որ հարևանի դուռը սաստիկ ծեծում էին, և դրսից Թուրքերէն լեզուով սպառնալիքներ էին կարդում, հրամայելով, որ բաց անեն. իսկ ներսից երդումներով պատասխանում էին, թէ այստեղ չեն պահված նրանք, որոնց պտռում են...։ Հայց ո՞ւմն էին պտռում. ի՞նչ Թուրքեր էին դրանք, որ գիշերային այդ տարաժամ պահուն, աշխատում էին ներս խուժել մի հայի տուն։

Զուլոն—այսպէս էր տէրտէրի հարսի անունը—լսելով փողոցի աղմուկը, սաստիկ վախեցաւ, և երկիւղից ոչ կարողացաւ հարևանի տունը գնալ և ոչ իրանց տունը վերադառնալ, այլ շուարած և անշարժ մնաց կտուրի վրա։ Նոյն րոպէում նրա ականջին հասաւ խօսակցութեան հազիւ լսելի շշնջոց. կարծես, խօսողները բարձրանում էին հարևանի տան սանդուղքներից և չը գիտէին թէ որ կողմը պէտք էր փախչել։

—Սամաց, Ստեփանիկ....

—Ո՞ւր գնամ, Սառա....

Զուլոն ճանաչեց նրանց։ Նրա երկիւղը փարատվեցաւ, նա այժմ բոլորովին այրական սիրտ ստացաւ, երբ տեսաւ, որ այդ ողբումելիները օգնութեան կարօտ էին։ Նրան արդէն յայտնի էր ծերունի Խաչօի տան այնօրվայ ցաւալի անցքը։ Նա գիտէր, որ նրա գերդաստանի կնիկները այն գիշեր գիւղի զանազան տներում թաղնված էին։ Իսկ այժմ պտռում էին նրանց, և ի՞նչ նպատակով,—այդ ևս հասկացաւ Զուլոն....Ուրեմն փողոցում գտնվող և հարևանի դուռը ծեծող Թուրքերը, ոչ այլ ոք էին, եթէ ոչ ծերունի Խաչօի որդիներին կալանաւորող զինուորներից մի քանիսը։

Սառան և Ստեփանիկը այժմ գտնվում էին տէր հօր կտուրի վրա, և որսորդներից հալածված եղջերուի նման, ամեն կողմից պաշարված, մոլորված, չը գիտէին թէ դէպի որ կողմը պէտք էր փախ-

ՀՀ։ Ընձրևը վերևից թափվում էր։ Գիւղացիների գոները փակ, և իրանք քնած էին։ Գիշերը կէսից վաղուց անցել էր արդէն։

Այդ միջոցին փայլատակեց կայծակը և նրա վայրկենական լուսաւորութեանը յաջորդեց որոտման սարսափելի դղրդիւնը։ Կայծակի լուսով նկարվեցաւ կտուրի վրա կանգնած Զուլօի անորոշ կերպարանքը։ Ստեփանիկը, տեսնելով նրան, կարծեց, թէ թուրքերից մէկը արդէն բարձրացել է կտուրի վրա։ Նա երկիւղից թուլացաւ և ընկաւ Սառայի կուրծքի վրա։ Զուլօն մօտեցաւ նրանց։

—Ես եմ, մի՛ վախեցէք, ասաց նա։

—Ա՜խ, Զուլօ, դո՛ւն ես, ասաց Սառան դողդողալով,—ի սէր Աստուծոյ, մեզ մի տեղ, հիմայ կը բռնեն մեզ...հիմայ կը տանեն մեզ...։

Զուլօն մնաց շուարած. ո՞ւրտեղ տանել նրանց, ո՞ւրտեղ թաքցնել նրանց. իրանց տանը կասկածաւոր հիւրեր կային, և տէրտէրը հաղիւ թէ կընդունէր այս տեսակ փախստականներին։ Այստեղ-նայնիւ, մտածում էր Զուլօն, պէտք էր օգնել այդ ողորմելիներին։ Նրան յայտնի էր բոլոր անպատուութիւնը, եթէ նրանք թուրքերի ձեռքը կընկնէին։ Միւս կողմից, նրան սպառնում էր մի ծանր պատասխանատուութիւն, եթէ ինքը թաղստի տեղ կը տար այդ յանցաւորներին, որոնց յանցանքը նրա մէջն էր միայն, որ կին էին...։ Այդ բոլորը իմանում էր Զուլօն։ Բայց կարեկցութիւնը նրա մէջ գերակշռեց երկիւղի և վարանման զգացմունքին, իսկ մտալուտ վտանգը ծնեց նրա գլխում փրկութեան մի միջոց։

—Գնանք, ասաց նա, բռնելով Ստեփանիկի ձեռքից, և Սառային օգնելով, երկուսը միասին գրկեցին խեղճ աղջկան, որ տակաւին ուշեղնացութեան մէջ էր։

Նրանք սկսեցին ցած իջնել կտուրից։ Այդ միջոցին լսելի ե-

ղաւ մի սաստիկ շառաչիւն, որ լսկոյն խլացաւ անէրևի և փոքրիկի խառվաւթեան մէջ։ Դա հարևանի դռան ձայնն էր, որ խորտակեցին թուրքերը։

Տէրտէրի տանը կլոր էր մարագը. բակից մի փոքրիկ դուռ բացվում էր նրա մէջ. Օ՚ուլօն տարաւ փախստականներին այստեղ։ Սառան և Ստեփանիկը թագնվեցան խոտերի մէջ։

—Ես էլի կը գամ ձեզ մօտ, ասաց Օ՚ուլօն, և մարագի դուռը կողպելով, հեռացաւ։

Անէրևի ձայնից թէ տէրտէրը և թէ նրա հիւրերը չը լսեցին, թէ ինչ էր կատարվում դրսումը։ Իսկ Օ՚ուլօն վերադառնալով, ներքանց ոչինչ չը յայտնեց։ Նա միայն մօտեցաւ տէրտէրին և նրա ականջին ասաց, թէ հարևանի տանը բոլորը քնած էին, և ոչինչ փոխառնել չը կարողացաւ "մաղայ" պատրաստելու համար։

—Ես մի բան կը գտնեմ, խօսեց տէրտէրը, և վերկենալով, մօտեցաւ պահարանին, սկսեց քրքրել այնտեղ դրված իրեղէնները։

Էֆէնդին օգուտ քաղելով քահանայի բացակայութիւնից, դարձաւ դէպի Օ՚ուլօն և կամաց ասաց նրան.

—Դու ինքդ "մաղայ" ես... "մաղան" էլ ի՞նչ կանենք....

Տիրացու Սիմօնը այնքան խմած էր, որ ոչինչ չը լսեց։ Իսկ Օ՚ուլօն վշտացած էֆէնդու ակնարկութիւնից, պատասխանեց նրան.

—Լիրը....

Այդ կինը ամէն նեղութեան համբերող է, ամէն վիրաւորանքի առջև լուռ է, բայց երբ գիպչում են նրա պատուին, այն ժամանակ նա անհամբեր է դառնում։ Օ՚ուլօն վրդովված գնաց և նստեց իր հիւանդ զաւակի մօտ, որ այժմ զարթել էր քնից։ Նրան հանգիստ էր, և տեսնելով մօրը իր մօտ, ասաց նրան.

—Մայրիկ, թորոսին ծեծիր, իմ ձանները խլում է։

Թորոսը հիւանդի մեծ եղբայրն էր. երեւի, երազի մէջ խլել էր նրա ձեռները։ Մայրը հանգստացրուց նրան, ասելով.

—Տի՛ս, աչքիս լոյս, Թորոսը ձեռներդ տուեց, տե՛ս այստեղ է։

Մայրը հանեց բարձի տակից երեխայի խաղալիկները և տուեց նրա ձեռքը։ Երեխան սկսեց իր թոյլ ձեռքերով խաղալ նրանց հետ։ Մայրը նայում էր նրա վրա և ուրախանում էր։ Նա մոռացաւ էֆէնդուց կրած վիրաւորանքը, նա մոռացաւ ամեն բան, որովհետև զաւակը այժմ լաւ էր զգում էր իրան։ Բայց մի նոր անախորժութիւն կրկին վշտացրեց խեղճ մօրը։ Տէրտէրը երկար պտռելով պահարանի մէջ իր թագցրած բանը չը գտաւ և Զուլօից հարցրեց, թէ այնտեղ մի կտոր շաքար ունէր պահած, իսկ այժմ չէ երևում։ Հարսը պատասխանեց թէ ինքն է վեր առել. քանի օր առաջ նրանով շերբէթ պատրաստեց հիւանդի համար, որովհետև սաստիկ տաքութիւն ունէր և պէտք էր մի զովացուցիչ բան խմացնել։

—Թո՛ղ զահրումար խմէր, թող լեղի խմէր....գոչեց նա բարկացած ձայնով։—Դու չէիր իմանում, որ շաքարը հիւրի համար էր, հիմայ ի՞նչ անենք։

Զուլօն ոչինչ չը պատասխանեց և լուռ արտասուքը սկսեց թափվել նրա տխուր աչքերից։

Տէր Մարուքը իսկապէս չարամիտ մարդ չէր, նա մինչև անգամ բարի էր, բայց բարութիւնը տգէտների մէջ երբեմն անդիտակցաբար չարութեան է փոխվում։ Բացի դրանից, նրա պաշտօնը նրան փոքր ինչ խստասիրտ էր շինել։ Տէրտէրները, բժիշկները և դահիճները, որոնք խիստ յաճախ գործ ունեն մեռելների հետ, շատ չեն խնայում կեանքին։ Այս պատճառով, իր թոռնիկի հիւանդութիւնը տէր հօր այնքան չէր հետաքրքրում, որքան գրաւում էր նրան հիւրասիրութեան բաղձանքը, էֆէնդու նման մի մարդուն գոհացնելը,

մանաւանդ որ նա խոստանում էր հաւաքել տալ տէր հօր բոլոր ապառիկները։

—Մայրիկ, ի՞նչու ես լացում, ասաց հիւանդը կարեկցարար նրա երեսին նայելով,—մի լաց, ես հիմայ լաւ եմ։

Մայրը մոռացաւ իր բոլոր վիշտը և սրբեց աչքերի արտասուքը։ Աշինչ այնքան մխիթարական չէ, որքան սիրելի զաւակի մի քաղցր խօսքը, մի անմեղ թոթովանքը։ Այժմ Զուլօն մտածում էր Սառայի և Ստեփանիկի մասին, մտածում էր, ի՞նչ կը լինի, եթէ թուրքերը յանկարծ ներս կը թափվեն, կը որոնեն և կը՞գտնեն նրանց։ Բայց անտանելի հիւրերը տակաւին շարունակում էին իրանց արրեցութիւնը. նա սպասում էր, որ վերջացնեն, որ քնեն, որպէս զի ինքը կարողանայ գնալ Սառայի և Ստեփանիկի մօտ։

Բայց պէտք էր գոնէ գիտենալ թէ ի՞նչով վերջացաւ հարեւանի տնում։ Զուլօն համբերել չը կարողացաւ. այդ միտքը սաստիկ անհանգստացնում էր նրան։ Նա մի բան պատճառ որոնելով, վեր կացաւ, մտաւ մի փոքրիկ սենեակ, որին կոչում էին "գաղտիկ,, և ծառայում էր որպէս պահարան։ Այս սենեակից պատի միջով մի նեղ ծակ բացվում էր ուղիղ հարեւանի տան մէջ։ Այսպիսի ծակեր գիւղի համարեա բոլոր տների մէջ կային և վտանգի ժամանակ ծառայում էին որպէս գաղտնի հաղորդակցութեան խողովակներ։ Հարեւանի տանը մի բան պատահելիս, ծակից ձայն էին տալիս և լսում էր միւս հարեւանը։ Աւելի մերձաւոր կամ բարեկամ տների մէջ այս ծակերը այնքան լայն էին, որ նրանց միջով կարելի էր տալ և առնել փոքրիկ իրեղէններ։ Շատ անգամ վառած ճրագ էին տալիս միմեանց, երբ հարեւանի տանը լուցկի չը կար։

Զուլօն կանգնած էր ծակի առջև, տեսնում էր տան մի մասը և լսում էր հեռաւոր ձայները։

—Այլ կոտորենք ձեզ, թէ ցոյց չը տաք...ի՞նչ եղան...մեզ ասացին, որ այստեղ են...դուք թագցրիք...տուեցէ՛ք...շուտ արէք...թէ չէ, ձեր կնիկները կը տանենք...այս ստառնալիքներն լսելով կարդում թուրքերը։

Հարևան Օաքօն, նրանց ոտքերի առջև ընկած աղաչում էր և պաղատում էր, ասելով.

— Ստուած, երկինք, դեռ մինք թող ֆկայ լինեն, որ այստեղ չեն... մի սպանէք ինձ...ահա իմ տունը ձեր առջևն է...ինչ որ ուզում էք, արեցէք...

Այս տեսարանը ներկայացնում էր մի և նոյն անցքը որ հին ժամանակներում պատահեցաւ Սոդոմի մէջ, երբ քաղաքի սրիկաները մօտեցան Ղոտի տանը և պահանջում էին նրանից, որ տայ իրանց ձեռքը իր հիւրերին։ Իսկ բարեսիրտ նահապետը աղաչում էր նրանց, որ հանգիստ թողնեն իր հիւրերին և առաջարկում էր իր աղջիկներին...Բայց Իսրայէլի Եհովան խստասիրտ էր և վրէժխնդիր, նա պատժեց մարդկային չարութիւնը. կրակով և ծծումբով այրեց այդ ներարդական քաղաքը։ Իսկ Հայաստանի Աստուածը տեսնում էր չարութիւնը, աւելի վատթար քան թէ Սոդոմի մէջ, և անպատիժ էր թողնում չարագործին։

Օուլօն ամբողջ մարմնով դողդողալով, դեռ նայում էր և ականջ էր դնում։ Ա՛յ լսեց մի շառաչիւն և տեսաւ, որ Հարևան Օաքօն դլորվեցաւ և ընկաւ յատակի վրա...։ Հրացը հանդցրին։ Օուլօն այժմ էլ ոչինչ չէր տեսնում, միայն լսում էր խառնաձայն աղաղակներ. "Ամա՛ն... վա՛յ... թո՛ղ, տուր... մի սպանի՛ր... ես կը մեռնեմ... ո՞ւր ես տանում,,....

Դրանք Հարևան Օաքօի տան կնիկների և աղջիկների հառաչանքներն էին...

—"Ո՞ւր անզգամ...լինում էր այդ հառաչանքների պատասխանը։

ԼԲ.

Վերադառնալով իր տեղը, Զուլֆն գտաւ հիւրերին մի և նոյն դրութեան մէջ։ Դեռ խմում էին։ Տէրտէրը տաղ էր ասում, իսկ տիրացու Սիմոնը ձայնակցում էր նրան, էֆէնդին էլ կամաց-կամաց քնթի տակից մռմռում էր։ Նրանց ուրախութեանը չափ չը կար։ Ի՞նչ հոգ, թէ հարևանի տանը ի՞նչ էր կատարվում։ Զուլֆն մտածեց յայտնել նրանց, գուցէ մի օգնութիւն կը հասցնէին, և մօտենալով տէրտէրին, նրա ականջին ասաց, թէ ի՞նչ տեսաւ Զաքրի տանը։ Միայն նա թաղցրեց, թէ Սառան և Ստեփանիկը պահված են իրանց տնում։ Մի անբացատրելի բնազդական զգացմունք փականք էր դրել Զուլֆի լեզուի վրա լռել այդ մասին։

Նա հայ կնոջ սովորութեան համեմատ հիւրերի հետ չէր խօսում և տէրտէրին հաղորդածը այնքան համառօտ և անլսելի ձայնով կատարվեցաւ, որ միւսները ոչինչ չը հասկացան։ Միայն տեսնելով քահանայի այլայլված դէմքը և այն անհանգստութիւնը, որ պատճառեց նրա մէջ հարսի խօսակցութիւնը, հիւրերը անհամբերութեամբ հարցրին.

—Ի՞նչ է պատահել։

—Դադանե՛ր, դադանե՛ր...գոչեց քահանան, ձեռքերը դէպի երկինք բարձրացնելով,—տասերկու առաքելոց և երեք ֆարիւր վեթասուն ու վեց հայրապետաց անէծքը թող ձեզ վրա լինի, նզովից արմատներ....

—Ի՞նչ է պատահել, կրկնեց էֆէնդին։

Տէրտէրը պատմեց ինչոր որ հաղորդել էր նրան Զուլֆն և խնդրեց էֆէնդուց օգնել թշուառներին։

Այն մարդիկ, որոնք վանդի, դժբախտութեան և ուրիշներին հասած նեղութեան ժամանակ, փոխանակ փրկութեան հնարների վրա մտածելու, փոխանակ շուտափոյթ օգնութեան ձեռք մեկնելու, սկսում են քննադատել դժբախտութեան պատճառները, և իրանց խիղճը հանդստացած են համարում, երբ մեղադրանքի մի նշոյլ են գտնում։ Ի հարկէ, այդ դատաստանը կատարվում է իւրաքանչիւր մարդու հասկացողութեան համեմատ։ Էֆէնդին ոչ միայն անիրաւ և անբարոյական չէր համարում պատահած անցքը, այլ արդարացնում էր նրան, որպէս հետևանք, որի պատճառը իր կարծիքով դատապարտելի էր։ Այս մտքով նա հարցրեց.

—Ասեցէք, տէր հայր, գիտն էլ այդ բանը կանէի՞, ինչ որ տանուտէր Խաչօն արեց, իր մօտ պահելով այնպիսի կասկածաւոր մարդիկ, որոնք գիւղացիներին խելքից հանելով, զանազան յիմարութիւններ էին քարոզում։

—Յիմարութիւն է, շատ յիմարութիւն, պատասխանեց քահանան. —բայց խեղճ գիւղացիները ի՞նչով են մեղաւոր, որ մի քանի խենթերի պատճառով թուրքերը բոլորին էլ կրակի մէջ են գցում։ Մեր հարևան Օ.աքօն շատ ողորմելի մարդ է. նա այնքան երկչոտ է, որ մինչև անգամ իր շուքից էլ վախենում է. նրան ի՞նչու են չարչարում. նրա ընտանիքը ի՞նչու են բռնաբարում, այդ ի՞նչ անգթութիւն է։

—"Դալար ծառն էլ չորի հետ խառնված այրում է,,.... աշխարհի կարգը այդպէս է, տէր հայր, ո՞վ է ջոկում թացը չորից,,.... պատասխանեց Էֆէնդին, ինքն էլ զարմանալով իր բաղմահմտաստ խօսքի վրա։—Երբ Աստուած պատուհաս է ուղարկում մարդերին պատժելու համար, արդար երեխային մեղաւոր ծերի հետ գերզման է տանում, չարն ու բարին խառնվում են միմեանց հետ....Այսպէս է լի-

նում և կառավարութիւնների վրէժխնդրութիւնը, երբ պէտք էր պատժել մի հասարակութիւն։ Գիւղացիներին ինչպես կը հասնի...ասում եմ ձեզ, տէր հայր, բոլոր գիւղացիներին....

Քահանան պատասխանելու մի խօսք ևս չը գտաւ։ Էֆէնդու բերած ապացոյցը շատ զօրաւոր էր։ Խօլերայի կամ ժանտախտի ժամանակ, երբ մարդիկ պատժվում են իրանց մեղքերի համար, միթէ արդարների և մեղաւորների մէջ խտրութիւն է դրվում,—չորն էլ թացի հետ այրվում է....Այդպէս էր մտածում տէրտէրը։ Նա մինչև անգամ մոռացաւ հարևան Զաքօին, և էֆէնդու վերջին խօսքերը յիշեցրին նրան մի բան, որ աւելի մօտ էր նրա սրտին։ Նա ասաց.

—Եթէ բոլոր գիւղացիների տները այնպէս կը թալանեն, որպէս այսօր կողոպտում էին Ծերունի Խաչօի տունը, իմ ապաւիները ինչ կը կորչեն....

—Այդ մասին դուք անհոգ կացէք, տէր հայր, պատասխանեց էֆէնդին,—ես էգուց բոլորը հաւաքել կը տամ։ Բայց դուք այն ասեցէք,տէր հայր, Խաչօն ինքը մեղաւոր չէ՞, որ այսպէս պատժվում է։

Խաչօի այնօրվայ անցքը իր վրա դարձրեց բոլոր գիւղացիների ուշադրութիւնը, թէև գործի մանրամասնութիւնը ոչ ոքին յայտնի չէր, այսուամենայնիւ, բոլորը մեղադրում էին նրանց։ "Այլն ի՞նչ սաղ կը դայ զէնքը", ասում էին նրանք, "եթէ կրակը տալու լինես երեխայի ձեռքը, առաջ իր մատը կայրէ,,... Քահանայի կարծիքը շատ չէր տարբերվում այս տեսակ մտածութիւնից։ Նա էֆէնդու հարցին պատասխանեց.

—Ես մի բան գիտեմ, որդի, երբ ջհուդները սրոք և բրոք եկան Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոսին բռնելու, Պետրոս առաքեալը սուրը քաշեց, զարկեց և քահանայապետի ծառայ Մաղքոսի ականջը կտրեց։ Այն ժամանակ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ասաց Պետ-

բոսին, ասելով, որ սուրը իր տեղը դնէ, որովհետև սուր բանեցնողը սրով կը կործանվի։ Այս խրատը մենք պէտք է չը մոռանանք, եթէ ուզում ենք քրիստոնէական հաւատի դէմ չը մեղանչել։

—Փառաւորվիս, տէր հայր, լաւ ես հասկացել, ասաց էֆէնդին, —իսկ այն տեսրակները կարդացի՞ք։

—Կարդացի. մի հատ ընկել էր տիրացու Սիմոնի ձեռքը, բերեց ինձ մօտ, միասին կարդում ենք, կարդում ենք, ոչինչ չենք հասկանում։ Ասում եմ, օրհնածներ, գրում էք, օրինաւոր բան գրեցէք, որ համ հոգու, որ համ մարմնի շահ լինի, որ մարդ կարդայ, իր մեղքերը զղջայ. այս տեսակ ծուռի-պուտի բաներից ի՞նչ օգուտ։— Տիրացու Սիմոն, դրուստ չե՞մ ասում, դու էլ խօ կարդացի՞ր։

—Ես չը հաւանեցի, պատասխանեց մանկավարժը, որ առիթ ունենցաւ իր գիտութիւնը ցոյց տալու,—բոլորը սատանայական բաներ ին։ Եթէ Այսմաւուրքից կամ հարանց վարքից գրէին, ժողովուրդը կը կարդար և կը խրատվէր։—Բայց ես ուրախ եմ, որ Աղարդանը պատժվեցաւ, շատ հպարտ տղայ էր։ Մի անգամ մտնում է իմ դպրոցը, ասում է. ի՞նչ ձեր գործն է կրթութիւնը, դուք երեխաներին փչացնում էք, գնացէք իշաներ արածացրէք։ Այդ ասելու խօսք է. կարծես, ինքը ինձանից շատ է կարդացել։

—"Նշի քացին աւելի է ցաւեցնում, քան թէ ձիունը,,—խօսեց էֆէնդին։—Այդ Աղարդանը ինձ էլ շատ անգամ վիրաւորել է։

Այսպէս տէրտէրը, մանկավարժ տիրացուն և երկրի պաշտօնական մարդը, իւրաքանչիւրը իր դատողութիւններն էր յայտնում ցաւալի անցքերի մասին, և նրանցից ոչ ոք չէր մտածում, թէ ինչ էր կատարվում հարևան Զաքօի տանը։ Նրանցից ոչ ոք չէր ցաւակցում, թէ ինչ դրութեան մէջ էր այս գիշեր տանուտէր Խաչօի ընտանիքը։ Այդ մարդը, որի բարերարութիւններին այնքան պար-

տական էին գիւղացիները, այժմ բոլորի բարկութեանը առարկայ դարձաւ, որովհետև նրա վարմունքը գիւղացիների կարծիքով դատապարտելի էր։ Ամեն մարդ պաշարված էր մի սարսափելի սոսկումով և սպասում էր մի դառն և զարհուրելի վախճանի։ Միայն Թոմաս Էֆէնդին, այդ բոլոր չարագործութիւնների հեղինակը, ուրախ էր և մի առանձին դիւական հրմունքով մեծ բաւականութիւն էր գտնում սրտի մէջ, տեսնելով, որ իր ցանած սերմերը խոստանում էին տալ ցանկացած պտուղները....

—Երկնում եմ, ասաց նա գործի տեղեակ մարդու եղանակով,—որ շատ կը ֆնասվեն գիւղացիները։ Յամանակը վատ է. ամեն տեղ պատերազմի պատրաստութիւններ են տեսնվում, այդ խառն միջոցներում այդպիսի ցոյցերը սաստիկ պատժվում են կառավարութիւնից։

Պատերազմի անունը լսելիս, տէրտէրը սարսափվեցաւ, ոչ այն պատճառով, որ պատերազմը զանազան նեղութիւններ և չքաւորութիւններ էր սպառնում գիւղացիներին, այլ նա կրկին մտաբերեց իր ապառիկները։

—Եթէ պատերազմը սկսվի, ասաց նա,—գիւղացիներից այնքան տուրքեր կը պահանջեն, որ դժուար կը լինի հաւաքել իմ ապառիկները։

—Դուք անհոգ կացէք, տէր հայր, պատասխանեց Էֆէնդին,—ես չեմ թողնի, որ ձեր ապառիկները մնան մինչև պատերազմի սկսվելը։

Այդ միջոցին տիրացու Սիմոնը մօտեցաւ տէր հօր ականջին և կրկին յիշեց նրան իր աշակերտներից ստանալիք ապառիկների մասին, և կրկին պատասխան ստացաւ, որ համբերէ։ Ում ինչ տեղը ցաւում է, նրա վրա էլ խօսում է։ Տէրտէրին և տիրացուին հետաքրքրող հարցը այժմ նրանց ապառիկներն էին։

—"Այնը թէև ինքը մի բան չէ, բայց նրա մազը մախմուռ է սրբում,,*)

*) Այդ առածը թուրքական է. արևելքում մահմեդականների մէջ խոզի մազը պիղծ համարվելով, հագուստ կամ մի ուրիշ բան մաքրելու համար վրձինները պատրաստում են հշի մազերից։

ասց էֆէնդին,—դուք խօ իմանում էք, տէր հայր, այդ առածը։ Գիւղացին էլ այդպէս է։ Ինչ ինքը թէև հագին պատառոտած շորեր ունի, բոբիկ ոտներով է մեն գալիս, բայց աղաների հագած մախմուռը նրա քրտինքի գնովն է առնվում։ Ինչ թէև քաղցած է մընում, շատ անգամ պատառ հաց չէ գտնում, բայց աղաների սեղանը նա է զարդարում ամեն տեսակ բարիքներով։ Իսկ դուք, տէր հայր, երևում է, չը գիտէք գիւղացիներից օգուտ քաղել, եթէ գիտենայիք, այսքան ապառիկներ չէիք ունենայ, և այս գիշեր մեզ արաղը առանց "մազայի" չէիք խմացնի։

Վերջին խօսքերը ազդեցին քահանայի վրա և նա մի առանձին դառնասրտութենամբ պատասխանեց.

—Ի՞նչ անեմ, էֆէնդի, մեր՝ տէրտէրներիս՝ ձեռքերը կապված են, մեզ՝ ձեզ նման փայտ չէ տուած, որ ծեծենք, որ գիւղացին վախենայ։ Մեր զէնքը շատ թոյլ է...։ Ի՞նչ անեմ...։ Ուզիղն ասեմ, շատ անգամ սիրտս լցվում է, չեմ համբերում, սկսում եմ անիծել... բայց գիւղացիները այժմ այնքան թերահաւատ են դարձել, որ անէծքից էլ չեն վախենում.... էլ ուրիշ ինչ զէնք ունենք. Բայց նրանք էլ մեզ չունեն. քրդերը նրանց մօտ ի՞նչ են թողել, որ մենք կարողանանք մի բան պահանջել։ Ա՜խ, անիծվին այդ քրդերը, եթէ նրանք չը լինէին, ես այսքան ապառիկներ չէի ունենալ։ Մայ որ պատերազմը սկսվի, քրդերը բոլորովին կը կատաղեն...։

—"Ինչը խօ էշ է, բայց ջորին աւելի գէշ է", պատասխանեց էֆէնդին իր սովորական ձևով.—քրդերը ջորու նման չար են, որովհետև անհարազատ են։

Ջորիների համեմատութիւնը քրդերի հետ, ոչ միայն էֆէնդու, այլ առհասարակ հայերի կարծիքով, այն նշանակութիւնն ունի, որ քրդերը անիրաւ և չարադործ են նրա համար միայն, որ ջորու

նման անհարազատ և խառնածին են։ Անհարազատների վարքն մասին միշտ վատ համալում ունի մեր ժողովուրդը։ Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այն է, որ քրդերը խառնվելով հայերի հետ, թէև մի կողմից կորցրին իրանց ազգային բուն տիպը, բայց միւս կողմից ստեղծեցին մի նոր և ազնիւ ցեղ։ Դարերով ընտրելով հայոց պատանիների և աղջիկների ամենագեղեցիկները և վայելչահասակները (քուրդը բարձրահասակ կինը շատ է սիրում) նրանք գեղեցկացրին իրանց ցեղը։ Որի ընդհակառակն, հայերը կորցնելով իրանց միջից ընտիր մասը, հետզհետէ տգեղացան, հետզհետէ այլանդակվեցան։ Ով որ լաւ հասազօտել է Թուրքաց Հայաստանի քրդերի և հայերի ընդհանուր գործը, նրանց մէջ մեծ նմանութիւն կը գտնէ, որովհետև քրդերը ուրիշ ոչինչ չեն, եթէ ոչ հայերից յառաջ եկած մի նոր ցեղ։

Գիշերից բաւական անցել էր արդէն։ Օրը, հեռու նստած էր հիւանդ մանուկի մօտ, տհաճութեամբ էր լսում հիւրերի խօսակցութիւնը, որ նրա համար խիստ ձանձրալի էր։ Նա անհամբերութեամբ սպասում էր, որ նրանք վերջացնեն, վերկենան քնեն, որպէս զի ինքը կարողանայ գնալ Սառայի և Ստեփանիկի մօտ տեսնելու, թէ ի՞նչ դրութեան մէջ են նրանք։

Բայց էֆէնդին դեռ ևս քնելու նպատակ չունէր. նա տէրտէրի հետ բաւական խօսելիքներ ունէր, միայն տիրացու Սիմոնի ներկայութիւնը արգելք էր լինում։ Այս պատճառով ակնարկեց նա, թէ ցանկանում է քնել, որովհետև առաւօտեան շուտ պիտի վերկենայ, և կարևոր գործեր ունի։ Տիրացուն բարի գիշեր մաղթելով, հեռացաւ։ Նրան գնալուց յետոյ տէրտէրը ասաց.

—Աօթը վարպապետից աւել գիտէ թշուառականը, ափսո՛ս, մի քիչ խմելու հետ սէր ունի. տեսա՞ք, ինչպէս լաւ կարդաց իմ ապառիկների հաշիւը։

—Տ.ՀրացուԱմենի՞ համար էք ասում, հարցրեց Էֆէնդին,—այ՛ո, շատ լաւ կարդաց։

Բայց Էֆէնդուն չէին հետաքրքրում ոչ տիրացու Ամենը և ոչ էլ նրա ունեցած բարձր գիտութիւնը։ Նա առիթ էր որոնում խօսելու մի առարկայի մասին, որի համար յատկապէս այս գիշեր եկել էր տէրտէրի տունը։

Այդ միջոցին քահանան կամեցաւ հանել կիսամաշ վերարկուն որովհետև մասամբ խմելուց և մասամբ տան տաքութիւնից բաւական շոգ էր զգում։ Անզգուշութիւնից վերարկուի թևքը պատռվեցաւ։ Էֆէնդին ասաց նրան.

—Տէր հայր, վերարկուդ շատ է հնացել, ի՞նչու մի նորը չես կարել տալիս։

—Օրհնած, ի՞նչով կարել տամ, դուք խօ տեսաք իմ ապառիկները։—Այդ վերարկուն էլ լուսահոգի Պարապետ Էֆէնդուն էր, նա մեռաւ, ինձ տուեցին որպէս ''կոլոպուտ,,. եօթն տարի է, որ հագնում եմ։ Նրանից յետոյ, իմ մեղքից, հարուստներից ոչ ոք չի մեռել, որ վերարկուս նորոգէի...

—Ես քեզ համար մի լաւը կարել կը տամ, դուք լաւ քահանայ էք, ասաց Էֆէնդին,—հագէք և միշտ օրհնեցէք ինձ։

—Ներեք հարիւր վաթսուն ու վեց հայրապետաց օրհնութիւնը թող ձեզ վրա լինի, որդի, ասաց քահանան և սկսեց ''պահպանիչ,, կարդալ։

—Բայց մի ուրիշ խնդիրք էլ ունեմ, Էֆէնդի, աւելացրեց նա,—դուք որ կաք, մեր թագն ու պարծանքն էք. մենք ուրախանում ենք և ամեն օր փառք ենք տալիս Աստծուն, որ հայերից էլ ձեզ նման աղաներ կան, որոնք մուդիրի, գայմագամի և փաշայի մոտ համարձակ նիստուկաց ունեն և ամեն բան կարող են խօսել։ Ի սէր ազգի

և ի սէր մեր սուրբ հաւատի աղաչում եմ ձեզ, մի թողէք տանուտէր Խաչօին և նրա ընտանիքը անօրէնների ձեռքում. դուք որ կամենաք, կարող էք նրանց ազատել. խեղճ են, հայ քրիստոնեայ են, օգնեցէք նրանց։ Ինչ էլ որ լինի նրանց յանցանքը, մենք պարտաւոր ենք ծածկել, նրա համար որ, մեր մեից և մեր արիւնից են։ Ես էլ չեմ հաւանում նրանց գործածը, բայց "ոչ մեղեցէ,, ...

Քահանայի խօսքերը, թէև մի առանձին տպաւորութիւն չունեցան էֆէնդու սրտի վրա, բայց նրան պատճառ տուեցին յայտնելու այն, ինչ որ վաղուց առիթ էր ոլոնում ասել տէրտէրին։

Էֆէնդին պատասխանեց, թէ ինքը պատրաստ է և կարող է ազատել տանուտէրի ընտանիքը հասած դժբախտութիւնից, և չի թողնի, որ նրա գլխից մի մազ անգամ պակասի, եթէ տանուտէրը իր կողմից կը կատարէ էֆէնդու խնդիրքը։ Եւ յիշեցնելով քահանային նրա մի տարի առաջ հաղորդած գաղտնիքը Ալայի մասին, էֆէնդին ասաց, որ այնօրից սիրում է այդ աղջկան, և կը ցանկանար, որ նա իր կինը լինէր։ Եթէ տանուտէրը կը կատարէ այդ ցանկութիւնը, էֆէնդին պատրաստ էր օգնել նրան։ Բայց հակառակ դէպքում, նա ստիպված էր թոյլ տալ, որ իշխանութիւնը վարվէր օրէնքի և արդարութեան համեմատ, որ անտարակոյս կը վերջանար տանուտէրի ամբողջ ընտանիքի բնաջինջ լինելով և նրա հարստութեան յարքունիս գրաւվելով։ Եւ յիշելով քահանայի, որպէս հասարակաց հօր պարտաւորութիւնները, էֆէնդին խնդրեց տէրտէրից, որ նա յանձն առնէ դիմել Ծերունի Խաչօին և նրա հետ խօսել այդ մասին, քանի որ դեռ ուշ չէր, քանի որ դեռ կարելի էր գործը ուղղել և գալոց չարիքների առաջը առնել։

—Արդս թող վկայ լինի, ասաց տէրտէրը մի առանձին ուրախութեամբ,—ես էգուց առաւօտեան կը գնամ տանուտէրի մօտ և

բոլորը կարգի կը դնեմ, որպէս ձեր կամքն է: Խաչօն պէտք է փառք տայ Աստծուն և մի քանի մատաղներ թող կտրէ սրբերին, երբ ձեզ նման մարդը ցանկանում է նրա փեսայ լինել:

Էֆէնդու դէմքի վրա երևաց մի խորամանկ ժպիտ, և կատակի ձևով պատասխանեց.

—Երբ կը կատարէք այդ բոլորը, այն ժամանակ ձեր հին վերարկուն կը նորոգվի...

—Իսկ իմ ապառիկնե՞ը...

—Այդ մասին անհոգ կացէք...

ԼԳ.

Դառն և սոսկալի գիշերը անցաւ: Առաւօտեան ծերունի Խաչօի տունը նմանում էր այն սգաւոր տներին, որտեղից մի քանի մեռելներ միանգամից պէտք է դէպի գերեզման տարվէին:

Առաջ դուրս բերին Վարդանին: Նա հանգիստ էր. նրա դէմքը չէր արտայայտում խռովութեան մի նշոյլ անգամ. կարծես, նրա հետ ոչինչ չէր պատահել. միայն շրթունքի վրա կարելի էր նկատել մի արհամարհական հեգնութիւն, որ արտասանում էին՝ ‘‘ի՞նչ են ուզում անել այդ յիմարները,,...: Լինդ զինուորներ պատրաստված էին Վարդանին տանելու փաշայ էֆէնդու մօտ: Երբ նրան նստեցրին ձիու վրա և կամենում էին ոտները ձիու փորի տակով շղթայել, նա առանց ընդդիմադրութեան թոյլ տուեց, թէև դա մի սարսափելի տանջանք էր՝ անշարժ կապված լինել ձիու մէջքի վրա:—Այդ աւելորդ է, նկատեց նա,—եթէ ես ցանկանամ փախչել, ձեր շղթաները չեն օգնի...: Զինուորները ուշադրութիւն չը դարձրին և կապեցին: Դրանով ևս չը բաւականանալով, կապեցին և թևքերը ե-

տեսի կողմից մէջքի վրա, և պարանի ծայրերը երկու ձիաւոր զինուորներ բռնած, պատրաստվեցան տանել։ Բացի երկու զինուորներից, կարգված էին և երեք պահապաններ։

Թէև ռամիկ ամբոխը հետաքրքրվում է այս տեսակ տեսարաններով, բայց գիւղացիներից ոչ ոք չը յայանվեցաւ տեսնելու, թէ ինչպէս են աքսորում Վարդանին, այն մարդուն, որ այնքան աշխատել էր, որ այնքան գործել էր նրանց համար...։ Բոլորը այժմ խորշում էին ծերունու անից, որպէս ժանտախտով վարակված մի բնակարանից։

Կանանցից ոչ ոք չէր մնացել տանը. բոլորը թաղնված էին զանազան տեղերում։ Հայրապետը և Եպոն բանտումն էին. Վարդանից յետոյ հերթը հասնելու էր նրանց։ Խաչի միւս որդիները, որ աղատ էին, ցոյց չը տուեցին իրանց։ Միայն ծերունի հայրը դուրս եկաւ ճանապարհ դնելու Վարդանին։ Վերջին դժբախտութիւններից յետոյ խեղճ մարդը բոլորովին սպանված էր։ Դառն հալածանքը, բռնի անարդարութիւնը և գաղանային անգթութիւնը խապառ մաշել էին նրան։ Նա մօտեցաւ, գրկեց Վարդանին և սրտի սաստիկ շարժմունքից մի բառ անգամ չը գտաւ յայտնելու իր ցաւակցութիւնը։ Մի քանի կաթիլ արտասուք ասեցին շատ բան, ինչ որ չէր կարող ասել լեզուն։

—Սիրտդ պինդ պահիր, ծերունի հայր, պատասխանեց նրան Վարդանը անխռով ձայնով.—ով որ ջրի մէջն է մտնում, թրջվելուց երկիւղ չը պիտի ունենայ... Անցէք բարեաւ։

Զինուորները ոչինչ չը հասկացան, և Վարդանի ձին իրանց առջևը դցած, սկսեցին տանել։ Ծերունին երկար նայում էր նրանց ետևից, մինչև այնքան հեռացան, որ բոլորովին անյայտացան։

Նա խորասուզված տխուր մտածութիւնների մէջ, վերադարձաւ տուն։ Ի՞նչու Վարդանին միայն տարան. ի՞նչու Հայրապե-

տև ին Աստին թողեցին. իրենց իրան ևս չէին կալանաւորում, այլ պահում էին ազատ, թէև Հսկողութեան ներքոյ. դրանց մէջ ի՞նչ գաղտնիք կար։ Այդ հարցերը անհանգստացնում էին նրան։ Ներունուն դեռ յայտնի չէր Թոմաս էֆէնդու ծրագրի բուն բովանդակութիւնը։ Նա այնպէս էր կարգադրել գործը, եթէ Ներունին չընդունէր նրա առաջարկութիւնը Լալայի վերաբերութեամբ, այն ժամանակ միայն իր վրէժխնդրութեան լիակատար դառնութիւնը պիտի թափէր խեղճ Ներունու ընտանիքի վրա։ Նա Արդանին աքսորել տուեց, նա պ. Սալմանին մատնեց, որովհետև դրանց վտանգաւոր էր համարում իր պաշտած Թուրք կառավարութեանը։ Բայց Ներունի Խաչօի և նրա որդիների մասին այս տեսակ կասկած չունէր. նրանց խառնեց մեղադրութեան գործի մէջ այն մտքով միայն, որ մի մեծ և ծանր դժուարութեան մէջ դնելով նրանց, առիթ ունենայ ինքը պաշտպան և ազատիչ հանդիսանալ, և դրանով պարտաւորացնելով նրանց, յետոյ իրաւունք ունենայ որպէս վարձատրութիւն՝ փոխարէնը խնդրել Լալայի ձեռքը։ Ահա որպիսի վանական մտախոհութիւններ դրդեցին էֆէնդուն գործել մի մեծ չարութիւն, որի թշուառ հետևանքը իր բոլոր սատանայական խելքով նախատեսել չը կարողացաւ։

Բայց Թոմաս էֆէնդին այս առաւօտ չը յայտնվեցաւ։ Ներունին ցանկանում էր տեսնել նրան, ցանկանում էր լսել նրա վճռական խօսքը, թէ ինչով կը վերջանայ այս բոլորը։ Նա դեռ հաւատում էր էֆէնդու խոստմունքներին, նա դեռ յիշում էր այն խօսքը՝ ‘‘տանուտէր Խաչօ, չեմ թողնի, որ քո գլխից մի մազ անգամ պակսի,,...

Էֆէնդու փոխարէն յայտնվեցաւ տէր Արուքը—նրա պատգամաւորը, որ խոստացել էր առաւօտեան գնալ տանուտէրի մօտ և խօսել Լալայի մասին։ Դժբախտութեան բոլէներում քահանայի

ներկայութիւնը թէև մխիթարութիւն է պատճառում, բայց ծերունու վրա խիստ անախորժ տպաւորութիւն գործեց։ Նա քահանաների մասին մի առանձին նախապաշարմունք ունէր և նրանց երեսը տեսնելը միշտ համարում էր մի անաջողութեան նախազգացութիւն։ Բայց տէր հայրը զգուշութեամբ մի կողմը տարաւ նրան, յայտնելով, թէ կարևոր խօսելիք ունի, և այդ փոքր ինչ հանգստացրեց ծերունուն։ Երկուսը միասին նստեցին պարտէզի մի խուլ կողմում, ծառերի հովանու տակ։

Տէր հօր տեսպանախօսութեան յառաջաբանը եղաւ մի շարք մխիթարական խօսքեր, մի շարք խրատներ, որ իր ձևով քարոզում էր նա և հաստատում էր սուրբ գրքից բերած օրինակներով։ Նա Յոբ երանելիի չարչարանքները յիշելով, ասում էր, թէ Աստուած շատ անգամ իր ծառաների հաւատը փորձելու համար, գցում է նրանց զանազան տեսակ նեղութիւնների մէջ, միայն պէտք է համբերող լինել, պէտք է չը յուսահատվել, որովհետև Նա վերջը կը փրկէ իր հաւատացեալներին անօրէնի չարութիւնից և յաւիտենական փառքի կարժանացնէ և այլն։

Վերջացնելով իր խրատները, տէր հայրը մօտեցաւ բուն առարկային, որի մասին խօսելու համար եկած էր։ Եւ հարանախօսութեան մէջ բանակցող միջոցների սովորական եղանակով, նա նոյնպէս իր առաջարկութիւնը սկսեց մի առակով.

"Մի թագաւորի որդի, ասաց նա, գնացել էր որսի. գիշերը վրահասնելով, չը կացողացաւ վերադառնալ և մնաց անտառի մէջ մի հովիւի խրճիթում։ Հովիւի հիւրասիրութիւնից շատ գոհ մնաց նա, բայց առաւել գրաւեց նրա սիրտը հովիւի գեղեցիկ աղջիկը։ Միւս օրը թագաւորի որդին դարձաւ իր պալատը, յայտնեց հօրը, թէ ցանկանում է հովիւի դստեր հետ ամուսնանալ։ Հայրը խնդրի տեղ

դրեց որդուն և սաստիկ բարկացաւ նրա վրա։ Բայց երկար ընդդիմութիւնից յետոյ երբ տեսաւ, որ անկարելի է որդուն համոզել, իր նախարարներից մէկին ուղարկեց, որ գնայ Հովիւի հետ հարսնախօսութիւն անէ։ Նախարարը յետ դարձաւ, պատասխան բերեց, թէ Հովիւը չընդունեց իր աղջիկը Թագաւորի որդուն տալ։ Թագաւորը զարմացաւ և ուղարկեց մի այլ նախարար աւելի բարձր աստիճանով, քան թէ առաջինը։ Նա էլ նոյն պատասխանը բերաւ։ Յետոյ Թագաւորը ուղարկեց իր առաջին վեզիրին, նա էլ մերժում ստացաւ։ Վերջապէս Թագաւորը ճարահատվելով, ինքը անձամբ գնաց և միւսների նման դարտակ վերադարձաւ. Հովիւը նրան էս մերժեց։ Թագաւորը զարմացաւ, կանչեց իր մեծամեծներին, նրանց հետ խորհուրդ արաւ։ Նրանցից մէկը, որ աւելի փորձված և խելացի մարդ էր, խորհուրդ տուեց Թագաւորին ուղարկել Հովիւի մօտ իր նման մի Հովիւ, ասելով, թէ Հովիւը կը հասկանայ Հովիւի լեզուն և կարող կը լինի համոզել նրան։ Ընտրեցին Թագաւորի Հովիւներից մէկին և ուղարկեցին։ Հովիւը առանց պատրաստութեան, առանց փառաւոր շքեղութեան, առեց իր հովուական ցուպը և ոտքով սկսեց գնալ դէպի աղջկայ հօր խրճիթը։ Հայրը սիրով ընդունեց նրան, միասին ճաշեցին, կերան, խմեցին, ուրախացան, վերջը Հովիւը յայտնեց Թագաւորի խնդիրքը, ասելով.—Ի՞նչու դու չուզեցիր աղջիկդ տալ Թագաւորի որդուն։ Հայրը պատասխանեց.—Օրհնած, ես էլ մի մարդ եմ, իմ անձնասիրութիւնը ունեմ, Թագաւորը ի՞նչ ուղարկեց ինձ մօտ քեզ նման մի օրինաւոր մարդ, որ ես իմ աղջիկը նրա որդուն կնութեան տայի,,։

Վերջացնելով իր առակը, տէր Հայրը աւելացրեց.—Ես էլ Հովիւ եմ, դու էլ Հովիւ ես, տանուտէր Խաչո, որովհետև մենք երկուսս էլ ոչխարների փոխարէն ժողովուրդ ենք կառավարում։ Ես դիւ-

ղի քահանան եմ, դու գիւղի տանուտէրը, և եկել եմ քեզ մօտ նոյնպիսի մի առաջարկութիւնով, որպէս հովիւը հովիւի մօտ։

—Ի՞նչ առաջարկութիւն, հարցրեց Ծերունին տհաճութեամբ, որին խիստ ծանր էր իր սրտի մի այնպիսի տխուր տրամադրութեան ժամանակ լսել քահանայի անտեղի խօսքերը։

Տէր հայրը պատասխանեց, թէ Աստուած կամեցել է Ծերունու այժմեան նեղութեան մէջ մխիթարել նրան և փրկութեան դուռը բաց անել նրա առջև։ Թոմաս էֆէնդին խնդրում է Աղայի ձեռքը և խոստանում է ազատել Ծերունուն իր տան վրա հասած փորձանքից։—Պէտք է փառք տալ Աստծուն, որ էֆէնդու նման մարդը բարեկամութեան և օգնութեան ձեռք է մեկնում։

Քահանան որքան ճարպիկ կերպով տարաւ իր բնախօսութիւնը, այսուամենայնիւ, սպասած ազդեցութեանը չը հասաւ։ Դուցէ մի ուրիշ ժամանակ և ուրիշ հանգամանքների մէջ նրա խօսքերը համակրութիւն կը գտնէին, որովհետև ինքը Ծերունի Խաչօն վաղուց մտածում էր իր աղջիկը էֆէնդուն տալ։ Բայց այժմ հանգամանքները տարբեր կերպարանք էին ստացել։—Այժմ, երբ նրա երկու որդիները բանակի մէջ էին, երբ ինքը պահապանների հսկողութեան ներքոյ էր, երբ նրա տան կնիկները անպաշտպան թողնված էին օտարների մօտ, երբ իր երկու բարեկամները՝ Աղարդանը և պ. Սալմանը մատնվեցան իշխանութեան ձեռքը, երբ իր տան կայքը իր աչքի առջև թալանում էին,—մի այսպիսի ժամանակ նրան յայտնում էին չարագործի առաջարկութիւնը, որ ինքն էր պատրաստել յիշեալ դժբախտութիւնները։ Ծերունու մինչև այն րոպէն փակված աչքերը միանգամից բացվեցան։ Նա տեսաւ իր առջև անդունդը, որ փորել էր էֆէնդու խորամանկ ձեռքը։ Նա յիշեց Աղարդանի խօսքերը, որ էֆէնդին զանազան տեղերում խարէութեամբ ամուսնացել

է և թողել է իր կնիկները։ Մի՞թէ նոյն խաբէութիւնները նա գործ չէր դնում և Լալայի վերաբերութեամբ։ Նա մտաբերեց էֆէնդու վարմունքը, որ սկզբից մինչև վերջը ունէր մի ներքին գաղտնի կապ, որ ներկայացնում էր մի շարք խորամանկ գործողութիւններ, որոնց բոլորը թեքվում էին դէպի այն նպատակը, որ նա հնար գտնէ Լալային որսալու։ Էֆէնդին առաջինը եղաւ, որ յայտնեց նրան պ. Սալմանի կալանաւորելը։ Որտեղից գիտէր նա. մինչդեռ այդ կատարվել էր ծածուկ, գիշերային մթութեան մէջ, և ամբողջ գաւառում գիւղացիներից ոչ ոքին յայտնի չէր։ Էֆէնդին առաջինը եղաւ, որ լուր տուեց, թէ նրա տանը խուզարկութիւն պէտք է լինի, և իրան բարեկամ ու մտերիմ ձևացնելով, կարողացաւ խաբել ծերունուն, կարողացաւ պ. Սալմանի թղթերը ձեռք բերել, և փակելով ծերունու տան գաղտնի պահարանի մէջ, բալանին պահեց իր մօտը։ Ո՞նչ մտքով։ Մի՞թէ նա չէր կարող թղթերը իր հետ տանել և ոչնչացնել։ Բայց թողեց ծերունու տան մէջ, որ հարկաւորած ժամանակ բաց անէ գաղտնի պահարանը, և թղթերը ոստիկանութեան ձեռքը տալով, ասէ. ահա ձեզ ապացոյց այդ մարդիկների դաւակցութեան։ Ամբողջ անցեալը մի առ մի պատկերացաւ ծերունու աչքի առջև, և նա սարսափելով նկատեց, որ ինքը խաբված է։ Եւ այս պատճառով բաւական դառնութեամբ պատասխանեց քահանային։

—Տէր հայր, ձեր առակը բաւական անյարմար էր ձեր ընդունած միջնորդութեան, բայց Թոմաս էֆէնդին եթէ իսկապէս թագաւոր լինէր, ես դարձեալ այդ շանը աղջիկ չէի տալ։ Թող ինչ լինելու է՝ լինի։ Ես իմ տան քանդվելը և իմ ամբողջ ընտանիքի կոտորածը աւելի բարոք կը համարեմ, քան թէ ազատութիւն գտնել այն չարագործի ձեռքով, որ բոլորը ինքը պատրաստեց մեզ համար։ Ես այդ հասկանում եմ... ես բոլորը հասկանում եմ... նա խաբեց ինձ...

բայց դրանից յետոյ այլ ևս խաբել չէ կարող...

Քահանային անհասկանալի էլն թւում տանուտէրի թէ բարկութիւնը և թէ նրա մթին խօսքերը, որովհետև բուն իրողութիւնից տեղեկութիւն չունէր։ Նա տանուտէրը հարկաւոր չը համարեց նրա հետ երկար բացատրութիւնների մէջ մտնել, մանաւանդ երբ մտածեց, որ նա Ստեփանիկի կնքահայրն էր և նրա աղջիկ լինելը, բացի քահանայից մի օտար մարդ չը գիտէր. ուրեմն ո՞վ պէտք է յայտնած լինէր էֆէնդուն այդ գաղտնիքը, եթէ ոչ ինքը քահանան։

Նա համարեա դժգոհութեամբ հեռացաւ ծերունու մօտից, իր մտքում ասելով. "Ստուած առաջ մարդու խելքը գլխից կառնէ, յետոյ հարստութիւնը,,....

Էֆէնդին տէրտէրի տան մէջ անհամբերութեամբ սպասում էր նրան։ Երբ վերադարձաւ քահանան, նա խսկոյն հարցրեց.

—Ի՞նչ լուր բերեց՛ք։

—Չը գիտեմ, ինչ ասեմ, պատասխանեց քահանան շուարած կերպով.—այդ մարդը ցնորված է։

—Մերժե՞ց։

—Էյ՛ո,

—Նա այդ սպասում էի...

Պարծես, ամբողջ երկինքը փուլ եկաւ էֆէնդու գլխի վրա և ձնշեց նրան իր սարսափելի ծանրութեան ներքոյ։ Նրա աչքերի առջևը սևացաւ, դողդողաց, և ընկաւ դետին։ Երկար այնպէս անմռունչ ընկած էր, և երբեմն անդիտակցաբար ձեռքը տանում էր դէպի շակատը, ծեծում էր գլուխը և փնտռում էր իր մազերը, ասելով. "հիմայ ի՞նչ անեմ...ա՛խ, ի՞նչ անեմ,,...

Ամբողջ տիեզերքի մէջ չը կայ մի բան, որ այնպէս խոնարհեցնէր մարդերին, որպէս սէրը։ Մարդկութեան ամենասարսափելի հրէշ-

ները, որ դղրդում են աշխարհները, որ ներկում են արիւնով երկիրները, որ ահ ու դողի մէջ են պահում ազգերը,—խոնարհվում են, ծունկ են չոքում սիրած կնոջ առջև. այստեղ միայն նրանք մարդ են և հանդիսանում են մարդկային բոլոր թուլութիւններով։

Թոմաս էֆէնդին այժմ սիրում էր Լալային, սիրում էր ճշմարիտ և ջերմ սիրով։ Նրա բոլոր վայրենի և գազանային անդթութիւնները հալվում, մաշվում և ոչնչանում էին այդ սիրոյ առջև։ Դևը երբ սիրում է, հրեշտակ է դառնում։ Իսկ էֆէնդին սիրելով, սկսեց զղջալ։

Նա իր կեանքում երբէք չէր սիրել. և դրանով կարելի է բացատրել նրա բնաւորութեան այն սև կողմերը, որ կեանքի մէջ ոչինչ սուրբ բան չը կար նրա համար։ Աշխարհային գործերի մէջ որքան խորամիտ էր նա, որքան ճիշտ հաշուող էր, և նպատակին հասնելու համար որքան սատանայական վարպետութիւն ունէր,—այնքան հոգեկան շարժումների մէջ անզգայ էր նա։ Լալայի սէրը վառեց հանգած սիրտը, և կաթեցրուց այնտեղ այն հրեղէն շողը, որ խաւար մութի մէջ լոյս է փայլեցնում։ Նա նայեց իր գործողութիւնների վրա և սոսկաց։ "Այդ ի՞նչ արեցի ես,,... մրմնջում էր նա, և դարձեալ փնտռում էր իր մաղերը։

Մինչև այն րոպէն նա չէր հասկանում իր եղեռնագործութեան ահաւորութիւնը, մինչև այն րոպէն նա կարծում էր, թէ նպատակի համար ամեն միջոց կարելի է գործ դնել։ Բայց այժմ զգում էր, թէ ինչ մեծ չարիք գործեց ինքը։ Սկզբում նա մտածեց մի փոքրիկ խաղ խաղալ ծերունու հետ, և երեխայի նման առնելով իր ձեռքը կրակի մի փոքր կայծ, դրանով կամենում էր վախեցնել նրան, որ կատարէ, ինչ որ ինքը կը պահանջէ։ Յանկարծ այդ կայծից առաջ եկաւ մի ահագին հրդեհ, որ հանգցնել ինքը անկարող էր։

—"Էլ, այդ ինչ արեցի ես,,... դարձեալ բացականչեց նա։

Քահանան ահուդողով նայում էր էֆէնդու տանջանքների վրա և կարծում էր, թէ նա հոգեվարքի մէջ է գտնվում։ Ու իրաւ, նա թուլացած, ընկած էր, և մարմնի վրա երբեմն երևում էին տենդային ցնցումներ, իսկ շրթունքը սարսափելի կերպով դողդողում էին։ Երկար այդ դրութեան մէջ չարչարվում էր նա, մինչև աչքերը բաց արեց, և դառնալով քահանային, ասաց.

—Ինչ որ ասաց Ծերունի Խաչօն, բոլորը ճշմարիտ է, տէր հայր.—ես անարժան եմ նրա աղջկան։ Ի՞նչ կապ կարող է լինել մի ինձ նման եղեռնագործի և մի անմեղ հրեշտակի մէջ։ Անիծիր ինձ, տէր հայր, ես անէծքի եմ միայն արժանի...

Նա դարձեալ ընկաւ ուշեղնացութեան մէջ։ Քահանան կարծեց, թէ մեռաւ նա։

—Էլ, իմ ապառիկները... կոչեց նա,—կորա՞ն իմ ապառիկները...

ԼԴ.

Դառնանք դէպի մեր պատմութեան սկիզբը։

Այժմ ընթերցողը, կարծեմ, ճանաչում է, թէ ով էր այն երիտասարդը, որ Բայազէդի բերդի սարսափելի պաշարման ժամանակ ընդունեց բերդապահ Շոկվիչի ձեռքից նամակը, և իրան խենթ ձևացնելով, մտաւ պաշարող քիւրդերի մէջ, անվտանգ անցաւ թշնամու բանակից, և մի քանի օրից յետոյ նամակը հասցրուց գեներալ Տէր-Ղուկասովին։ Ընթերցողը նոյնպէս յիշում է, որ երիտասարդը, չընդունելով գեներալի առաջարկութիւնը՝ մնալ իր մօտ, Թիֆլիսապահի պաշտօն վարել, փառքի և աստիճանի տէր լինել,—թողեց ռու-

սաց բանակը և շտապեց մեկի կեանքը վտանգից ազատելու համար։

Այդ երիտասարդը Ա՛արդանն էր։ Տեսնենք, ուր գնաց նա։

Հեծնելով իր ձին, որ խլել էր մի քրդից, որին սպանեց ձորի մէջ, Ա՛արդանը սկսեց դիմել ուղիղ դէպի Աշչկերտի գաւառը։ Այնտեղ գտնվում էին նրա հոգու ամենամօտ առարկաները։ Այնտեղ էր Ծերունի Խաչօի ընտանիքը, որի մէջ անցուցել էր ոյնքան շատ բախտաւոր ժամանակներ. այնտեղ էր գեղեցիկ Լ՛ալան, որին տուել էր իր ամբողջ սիրտը. այնտեղ էին իր սիրելի ընկերները, որոնց հետ ուխտել էր անձնազոհութիւն մի սուրբ գործի համար,— բոլորը այնտեղ էր, ինչ որ Ա՛արդանի համար պաշտելի էր, ինչ որ նրա համար նուիրական էր...

Բայց ի՞նչ վիճակի մէջ թողեց Ա՛արդանը այդ բոլորին, երբ ինքը շղթայակապ տարվեցաւ Թուրքաց զինուորական գործակատարի մօտ։— Ծերունի Խաչօն իր որդիների հետ բանտարկված էին. նրա ընտանիքը ցրիւ էր եկած և իւրաքանչիւրը մի տեղում թաղված էր. Լ՛ալայի բախտը կախված էր երկու որսորդների՝ Թոմաս էֆէնդու և քուրդ բէկի դաղանային մրցութիւնից. պ. Սալմանը կալանաւորված էր. Մէլիք-Մանսուրը իր խումբով գնաց նրան ազատելու. յաջողեցաւ արդեօք, թէ ոչ, այդ մասին ոչինչ չը գիտէր Ա՛արդանը։

Բոլորին թողեց նա մի թշուառ, օրհասական դրութեան մէջ։ Այն օրից անցել էր մի և կէս ամիս, և նրանց մասին ոչինչ տեղեկութիւն չունէր։ Այդ մի և կէս ամսվայ մէջ ո՛րքան փոփոխութիւններ եղան, ո՛րքան անցքեր անցան։ Ռուսները պատերազմ հրատարակեցին Թուրքերի դէմ. Գեներալ Տեր-Ղուկասովն յաղթական ղրքերը տիրեցին Բայազէտի և Աշչկերտի ամբողջ գաւառները և մօտեցան Էրզրումին։ Ազնված, հարստահարված հայ ժողովուրդը,

անցնելով ռուսաց իշխանութեան ներքոյ, սկսեց աղատ շունչ քաշել։ Յանկարծ պատերազմի բախտը փոխվեցաւ։ Գեներալ Տէր-Զուկասովը սանդվեցաւ թողնել իր տիրած երկիրները և վերադառնալ ռուսաց սահմանի վրա։ Եւ նրա ապրիլի 18-ին տիրած Բայազէտը յունիսի 27-ին կրկին անցաւ Թուրքերի ձեռքը։

Սարդանը անցքերից Սարդանը տեղեկութիւն չունէր։ Նա չը գիտէր, թէ գեներալ Տէր-Զուկասովի զօրքերի տեղատուութեան ժամանակ ի՞նչեր պատահեցան։ Նա չը գիտէր ալաշկերտցոց թըշուառ դաղթականութիւնը և այդ դաղթականութիւնը առաջ բերող տխուր պատճառները։

Անցքերը ամենակարճ ժամանակի մէջ զարմանալի փոփոխութիւն ստացան։

Սարդանը, երկու և կէս ամիս առաջ, շղթայակապ, Թուրք զինուորներով շրջապատված, Ներուանի Խաչի անից տարվեցաւ Թուրքաց զինուորական գործակատարի մօտ։ Դեռ չը հասցրած, ճանապարհին վրահասան Սարդանի երկու ծառաները՝ Սաքօն ու Եղօն և մի յանդուգն կուլից յետոյ կարողացան ազատել իրանց տիրոջը։ Նոյն կուլի մէջ վերք ստացաւ Սարդանը և համարեա իր ծառաների ձեռքի վրա տարվեցաւ ռուսաց հողի վրա, Սուրմալու գաւառը հոյոց մի գիւղի մէջ։ Աղիւ մի փոքր առողջացել էր նա, որպէս կամաւոր մտաւ հայոց միլիցիայի մէջ։ Նոյն ծառայութիւնը յանձն առնցին և նրա երկու ծառաները՝ Սաքօն ու Եղօն։ Դրանք Բայազէտի պաշարման ժամանակ երկուսն էլ սպանվեցան։ Բայց ի՞նչ հնարքով դուրս եկաւ Սարդանը բերդից,—այդ մենք գիտենք։

Այժմ տխուր և միայնակ մտաւ նա այն հովիտը, ուր գտնվում էր Օ...գիւղը։ Ի՞նչ տխրատն էր ներկայացնում այդ հովիտը մի քանի շաբաթ առաջ։ Որքան կենդանի և գեղեցիկ էին այնտեղի

դաշտերը, ձորերը և կանաչապատ լեռները։ Հովիտի ամբողջ տարածութիւնը, պատած հասունացած հունձքի արտերով, ծփում էր, ալեկոծվում էր ոսկեղէն ծովի նման։ Լեռների կուրծքի վրա, մրջնի նման ցրված, արածում էին անասունների հօտերը։ Ընուշ և քաղցը մեղեդիներով լսելի էր լինում անհոգ հովիւի սրինգի ձայնը։ Հարուստ բնութիւնը և աշխատասէր մարդը, ձեռք ձեռքի տուած, արտադրում էին երկրի հրաշալիքը։ Իսկ այժմ,—այժմ ամեն ինչ փոխվել էր։ Այժմ հովտի ամբողջ տարածութիւնը ներկայացնում էր մի սգաւոր անապատ։ Կրակը հրդեհել էր և լափել էր հունձքի բոլոր արտերը, ծածկելով դաշտերի անհուն մակերևոյթը սև մոխիրով։ Ո՞վ էր գործել այդ չարութիւնը. ո՞վ էր ոչնչացրել մշակ մարդու արդիւնաբերութիւնը, որի վրա թափվել էր այնքան շատ քրտինք և աշխատութիւն։ Մարդանը դժուարանում էր հասկանալ։ Նա աչք էր դարձնում մի ժամանակ դեղեցիկ և մարդաշատ գիւղերի վրա. դրանք նոյնպէս ներկայացնում էին մի-մի մոխրի կոյտեր, այստեղ ևս կրակը և հրդեհը թողել էին իրանց կործանիչ հետքերը։ Կեանքը դադարել էր ամեն տեղ. դաշտերից չէր լսվում երկրագործի ուրախ երգը. արօտամարդերի վրա անասուններ չէին արածում. ամեն ինչ լռել էր, ամեն ինչ դանվում էր խուլ մեռելութեան մէջ։ Կարծես ապականութեան դործանիչ դևը դեռ նոր անցել էր այդ թշուառ երկրի վրայով և ոչնչացրել էր բոլորը, ինչ որ ստեղծել էր մարդու աշխատասէր ձեռքը։ Ի՞նչ էր պատահել....

Յուլիսի արեդակը սաստիկ այրում էր։ Կէսօրից բաւական անցել էր, երբ Մարդանը մտաւ Ո...գիւղը։ Նա նմանում էր այն լեգենդական բնակութիւններին, որ չար կախարդի անէծքով միանգամից աւերակ էին դարձել։ Տները, ուր մի ժամանակ կեանք էր շնչում, ուր մարդիկ էին ապրում, այժմ դարձել էին նրանց գերեզ-

մանը։ Ամեն ինչ թաղված էր տխուր և այլանդակ փլատակների տակ։ Վարդանը ուշակորոյս խելագարի նման անցնում էր իր ծանօթ փողոցներով։ Տեղ-տեղ նա տեսնում էր մարդկային մարմնի մնացորդներ։ Անշուշտ այստեղ կատարվել էր մի սարսափելի կատաստրոֆայ, մի աղետալի անցք։ Նա անցաւ եկեղեցու մօտից. Աստուծոյ տունը ոչինչով չէր որոշվում իր շուրջը գտնված աւերակներից։

Նա մօտեցաւ ծերունի Խաչի ամրոցին։ Շրջապարսպի պատերն էին մնացել միայն, այն ևս տեղ-տեղ քանդված։ Ներս մտաւ։ Նրա առջև բացվեցաւ մի ցաւալի տեսարան։ Տան պարտէզը բոլորովին մերկացել էր ծառերից, այն գեղեցիկ և ստուերախիտ ծառերից, որոնց հովանու տակ անցուցել էր նա այնքան քաղցրիկ ժամեր Նաղելի Վալայի հետ։ Այժմ ո՞ւրտեղ էր նա...նրա համար էր եկած Վարդանը...նրան էր որոնում այդ տխուր աւերակների մէջ... Ա՜ի թէ յափշտակեց, տա՞ւաւ նրան քուրդ բէկը...թէ ընկաւ նա տաճիկ զինուորի ձեռքը... Վարդանին տիրեց մի տեսակ սոսկում մի տեսակ քարացնող սառսուռ, երբ յանկարծ բացվեցաւ նրա առջև սարսափելի իրականութիւնը։ Երկաթի մարդը, կարծես, միանգամից փշրվեցաւ մի դառն և ամենածանր հարուածի ներքոյ։ Արիւնը սաստիկ հոսանքով զարկեց նրա գլխին, և լուսաւոր աշխարհը մթնեց նրա առջև։ Նա այլ ևս ոչինչ չէր տեսնում. նա այլ ևս ոչինչ չէր զգում։ Նա իր մարմինը մեքենարար ցած թողեց մի թումբի վրա և երկար, գլուխը երկու ձեռքով բռնած, գտնվում էր խորին-տենդային ապշութեան մէջ։ Յանկարծ նրան երևութացաւ Նաղելի պատկերը, նոյնպէս տխուր, նոյնպէս յուսահատ և նոյնպէս արտասուալից աչքերով, որպէս տեսել էր նրան այն վերջին դիշերում, պարտէզի լուութեան մէջ, երբ նա իր ապաշաւոր թեւքերը փաթաթած սիրած երիտասարդի պարանոցին, ասում էր նրան. "տա՛ր ինձ...

հեռացրու այդ երկրից...ես վախենում եմ քրդերից,...Ի՞նչու չը տարաւ նրա Ա՝արդանը, ի՞նչու թողեց նրան Ա՝արդանը....Ա՝արդանը այժմ այդ խորհել չէր կարող. շուարման մէջ կաշկանդվում է, դադարում է միտքը։

Բայց ո՛րքան դառն յիշողութիւններ զարթեցնում էին նրա մէջ այդ տխուր աւերակները։ Շատ ժամանակ չէր անցել, որ նրանք շէն ու հաստատ էին, շատ ժամանակ չէր անցել, որ նրանց մէջ բնակվում էր մի հոյակապ ընտանիք լի և խաղաղական կեանքով։ Ի՞նչ եղաւ, ո՞ւր էր այժմ այդ ընտանիքը։ Ա՛յս աչք ձգեց կանանոցի վրա, որի ծխից և մուխից մրոտված չորս պատերն էին միայն մնացել. առաստաղը ինքած էր։ Այստեղ ծերունու բազմաթիւ հարսները, աղջիկները և թոռները, ամբողջ օրը մի կենդանի շարժողութեան մէջ, վժվժում էին, գործում էին, աշխատում էին, և միշտ ուրախ էին, որովհետև ապրուստի կարօտութիւն չունէին։ Այժմ այլ ևս չէր լսվում ոչ երեխաների աղմուկը և ոչ էլ հոգատար մայրերի զգուշաւոր ձայնը։ Ա՛յս իր հայացքը դարձրեց ծերունի Խաչօի օդայի վրա, որ բոլորովին կործանված էր։ Ա՛յս յիշեց այն աղմկալի դիշերները, երբ ինքը պ. Սալմանի, տանուտէրի և նրա որդիների հետ, այդ օդայի մէջ, ջերմ ոգևորութեամբ վիճում էին, խորհում էին, և հարիւրաւոր ծրագիրներ էին պատրաստում թշուառ ժողովրդին իր ներկայ տառապանքներից ազատելու, և նրան մի բախտաւոր կեանք ստեղծելու համար։ Իսկ այժմ բոլորը ոչնչացած էր տեսնում, թէ խորհողներին և թէ խորհուրդը....

Ահա այնտեղից մարդիկ են երևում։ Մինչև այն րոպէն ամբողջ գաւառում ոչ մի մարդկային արարած չը տեսաւ Ա՝արդանը։ Աւերակների մէջ մարդիկ էին երևում։ Այդ բաւական ուրախացրեց Ա՝արդանին։ Ա՛յս մօտեցաւ։ Մի քանի ողորմելի քրդեր, բրիշ-

ները ձեռք առած, փորում էին տան փլատակների հողակոյտերը։ Վարդանը ճանաչեց նրանց։ Դրանք ծերունի Խաչի հովիւներն էին իրանց կնիկների և երեխաների հետ։ Տղամարդիկը փորում էին հողը, իսկ կնիկները նրանց մէջ իրեղէններ էին որոնում։ Հրդեհից կործանված տան մէջ դեռ շատ բաներ մնացել էին հողի տակ առանց այրվելու։—

—Ստուած ուժ տայ, ասաց Վարդանը ողջունելու այն ձևով, որպէս ողջունում են բանուորներին։

—Խարով եկար, պատասխանեցին նրան։

—Ի՞նչ էք պտռում։

—Ձեր բարի աչքերով տեսնում էք, պատասխանեցին քրդերը, շարունակելով իրանց գործը։

Վարդանը դառնալով քրդերից մէկին, հարցրեց.

—Ճանաչո՞ւմ ես ինձ, Խլո։

—Ի՞նչպէս չը ճանաչել քեզ, աղա, դու մեր տիրոջ՝ տանուտէր Խաչի բարեկամն էիր, շատ անգամ այս տանը ապրանք էիր բերում ծախելու, և ամեն անգամ չէիր մոռանում քո ծառայ Խլոի երեխաներին մի բան բաշխել։—Տե՛ս, այդ էլ քո տուածն է, նա ցոյց տուեց իր կնոջ հագուստը, որ կարված էր կարմիր զօլաւոր չթից։

Վարդանը սկսեց հարցնել, թէ ի՞նչ պատահեց այս տանը հետ, ի՞նչու այս դիւղը այսպէս աւերակ դարձաւ, ի՞նչ եղան նրա բնակիչները։

Հովիւը բրիչը դրեց դեռնին, սրբեց ճակատի քրտինքը և նըստեց, կարծես, նրա պատմութեան համար բաւական հանգստութիւն պէտք էր։

—Թո՛ղ մեր թշնամիներին էլ չը պատահի այն, ինչ որ պատահեցաւ այս տան հետ, ասաց նա ցաւալի ձայնով։—Մենք, իրաւն

սանմ, չը գիտենք բոլորը. մենք այստեղ չէինք. մենք ոչխարները տարել էինք սարը արածացնելու: Երբ մութը պատեց, հօտը քշում էինք դէպի գիւղը. (այն գիշեր իմ կինը մի վատ երազ էր տեսել ես միշտ սպասում էի, որ մի չար բան պիտի պատահի): Դեռ գիւղին չը հասած, յանկարծ յարձակվեցան մի խումբ քրդեր և սկսեցին թալանել հօտը: Ես իմ ընկերների հետ վազեցինք դէպի գիւղը օգնութիւն կանչելու: Տեսանք կրակը բռնել էր բոլոր գիւղը և ամեն կողմից վառվում էր: Տեսանք՝ քրդերով լցված էր ամեն տեղ: Հասպեցինք դէպի այդ տունը, տեսանք, նոյնպէս վառվում էր. ոչ մի կողմից հնար չը կար ներս մտնելու:

—Ի՞նչ եղան տանեցիք:

—Թող մեր որդիների գլխին գայ, եթէ նրանց մի բան պատահած լինի: Տանուտէր Խաչօն Հայրապետի և Պօղոի հետ տանը չէին: Նրանց դեռ շատ օրեր առաջ տարել էին դատաւորի մօտ: Ասում են, որ բանտումն էին: Անիկներից նոյնպէս տանը ոչ ոք չը կար: Տանը մնացել էին ծերունու միւս որդիները. նրանց հետ ինչ պատահեց,—մեղ յայտնի չէ: Մենք եկանք և տունը կրակի մէջ տեսանք:

—Մեր տէրը՝ ծերունի Խաչօն բարի մարդ էր, շարունակեց հովիւը,—նա այնքան վախենում էր Աստուծուց, որ մրջիմ էլ կոխ չէր տայ: Մենքը այս տան մէջ բարի էին, ճանճերին էլ չէին վշտացնում: Մեղ պահում էին իրանց որդիների պէս: Բայց թո՛ղ անիծվե՞ն էշիրաթները*). ամեն ինչ տակնուվրա արեցին... ամեն բան փչացրին...

*) Էշիրաթ կոչվում են վայրենի, վրանաբնակ քրդերը, որոնք լաւ համարում չունեն իրանց հաստատաբնակ ցեղակիցների մօտ, որովհետև այս վերջիններիս հետ վարվում են նոյնպէս բարբարոսաբար, որպէս օտարների հետ:

—Ի՞նչ պատահեց գիւղացիների հետ։

—Գիւղացիների մէկ մասը կոտորեցին, մէկ մասը գերի տարան, շատերն էլ փախան և ազատուեցան։

"Ջրի մէջ խեղդուող մարդուն չօգնեց բռնելն էլ մեծ մխիթարութիւն է"։ Հովիւի պատմութիւնը որքան ցաւալի և որքան դառն լինէր, այսուամենայնիւ, ազդեց Վարդանի մէջ յոյսի մի փոքրիկ նշոյլ։—Դեռ ամեն ինչ կորած չէ... մտածեց նա։ Վարդանին յոյսն էր, որ Ծերունի Խաչօն իր երկու որդիների՝ Հայրապետի և Աստոյի հետ պէտք է բանտարկուած լինէին. բանտը կարող էր պատսպարան լինել նրանց քրդերի բարբարոսութիւնից զերծ մնալու, եթէ նոյն իսկ բանտի մէջ նրանց սպանած չը լինէին։ Նրան յոյսն էր նոյնպէս, երբ խուզարկուները հսկողութեան ներքոյ առին Ծերունի Խաչօի տունը, նա հեռացրեց իր տնից կանանց սեռը, որոնք անշուշտ պէտք է ծածկուած լինէին բարեկամների և ազգականների մօտ, և Հաղայն անտարակոյս իրանց հետ տարած կը լինէին, և այսպէսով ազատ կը մնային Ծերունու տանը հասած աղէտալի դժբախտութիւնից։ Բայց ի՞նչ կը լինէր նրանց վիճակը, եթէ մի և նոյն դժբախտութիւնը պատահած լինէր և այն տների հետ, ուր պատսպարուած էին նրանք...

Հովիւի խօսքերի մէջ մի մխիթարական կէտ ևս կար. "գիւղացիների մէկ մասը կոտորեցին. մէկ մասը գերի տարան. շատերն էլ փախան և ազատուեցան", ասաց նա։ Դուցէ այդ փախչողների թըւում լինէր Խաչօի ընտանեքը, մտածում էր Վարդանը, դուցէ Հաղան ևս նրանց մէջ լինէր։ Բայց ո՞ւր գնացին, ո՞րտեղ փախան, այդ հարցերը սկսեցին տանջել Վարդանին։ Հովիւները մի որոշ բացատրութիւն տալ չը կարողացան։ Նոցք երը պատահել էին գիշերով և այնքան յանկարծակի կերպով, որ ամեն ինչ թաղնուած էր խաւարի

և մթութեան մէջ։ Բայց Վարդանը իր գալու ժամանակ նկատեց, որ Ալաշկերտի ամբողջ գաւառը դատարկված էր հայերից։ Անկարելի էր, որ բոլորին կոտորած կամ գերի տարած լինէին, ուրեմն, պէտք է տեղի ունեցած լինէր մի սարսափելի գաղթականութիւն, —դէպի ո՞ր կողմը, դէպի ո՞ր երկիրը....

ԼԵ

Հեռանալով Ծերունի Խաչոի տան աւերակներից, Վարդանը չը գիտէր ուր գնալ։ Հովիւներից ստացած տեղեկութիւնները այն աստիճան անորոշ և մթին էին, որ նա դժուարանում էր մի վճռական քայլ անել։

Երեկոյեան ժամն էր արդէն. արևը թեքվում էր դէպի իր գիշերային մուտքը։ Վարդանի աչքի առջև դրած էին մի և նոյն տխուր և տրտում տեսարանները. — աւերակ, անմարդաբնակ գիւղեր, մշակութիւնից զրկված դաշտեր, և աւելի ոչինչ։ Մի՞թէ այդ ամբողջ գաւառում մի հատ հայ չ՞ մնացել, մտածում էր նա։ Յանկարծ դատարկ անապատի մէջ երևաց մի մարդկային կերպարանք։ Նա դանդաղ և անհաւասար շարժումներով բարձրանում էր դէպի լեռան գագաթները, երբեմն կանգ առնելով, երբեմն իր շուրջը նայելով և երբեմն քարերից բռնելով, որ ցած չը գլորվի։ Այսպէս հասաւ նա մինչև սեպացած քարաժայռի գագաթը, որ կախ էր ընկած անդունդի վրա։ Արևի վերջալուսով նկարված էր նրա փոքրիկ մարմնի գծագրութիւնը, որ անշարժ արձանի նման, քարաժայռի գագաթից նայում էր դէպի լայնատարած հովիտը, ուր մի քանի օրվայ մէջ կատարվել էին այնքան շատ եղեռնագործութիւններ, այնքան շատ աւերումներ։ Երկար այնպէս նայում էր նա, և կարծես, մտածում էր

մի բան վճռել, որը խիստ ծանր էր նրան։ Ա՛արդանի ուշադրութիւնը չէր կարող չը գրաւել այդ երևոյթը, որ նախագուշակում էր մի տարօրինակ վախճան։ Ա՛յա իր ձիու սանձը քաշեց և սկսեց հեռուից նայել։

Ա՛արդանը տեսաւ, որ քարաժայռի գլխին արձանացած մարմինը մի քանի յուսահատական շարժումներ գործեց, կրկին նայեց դէպի լայնատարած հովտի աւերակները, յետոյ աչքերը ձեռքով բռնելով, իրան ցած գցեց քարաժայռի բարձրութիւնից դէպի իր առջև բացված անդունդը։ Փոքրիկ մարմինը գնդակի նման գլորվելով, երեսն քարերին զարկվելով, արագութեամբ պտտվում էր, առանց մի տեղ կանգ առնելու։ Ա՛արդանը ձի՛ն առաջ քշեց, մի րոպէում հասաւ լեռան ստորոտը, օգնութիւն հասցնելու։ Մարմինը դեռ գլորվում էր, բայց նա բոլորովին չը հասաւ մինչև անդունդը։ Ծառերի պատռվածքից բուսած թուփերը բռնեցին նրան։ Ա՛արդանը այժմ ուրախ էր, նա յոյս ունէր ազատել անձնասպանի կեանքը։ Ա՛յա վեր նայեց, տեսաւ, որ մարմինը գտնվում էր աւելի քան յիսուն ոտնաչափի բարձրութեան վրա, և անշարժ բռնված էր թուփերի մէջ։ Ի՞նչպէս ցած բերել նրան,—այդ եղաւ երիտասարդի հոգածութեան առարկան։

Ա՛յա ցած լիջաւ ձիուց և սկսեց հետազօտել պարսպի նման վեր բարձրացած քարաժայռի մակերևոյթը, որոնելով մի ճանապարհ, որ մատչելի լինէր թուփերին։ Ոչ մի կողմից ելք չը կար։ Մարմինը տակաւին անշարժ գտնվում էր իր տեղում, առանց կենդանութեան մի նշոյլ անգամ ցոյց տալու։ Արդեօք ի՞նչն էր սակայն այդ թշուառին անձնասպանութիւն գործել։ Ա՛արդանի ոխուր շրջապատը այժմ այն ասելիքների խորհրդաւոր նշանակութիւն էր ստացել նրա համար, որ իւրաքանչիւր ինչին առարկայի մէջ անգամ գաղտնիքներ

էր տեսնում։

Նա նկատեց, որ առանց իր կեանքը վտանգի ենթարկելու անկարելի էր աղատել թշուառին, որը գուցէ դեռ մեռած չէր, որին գուցէ դեռ կարելի կը լինէր օգնել։ Արեկցութեան զգացմունքը նրան մոռանալ տուեց իր անձը և յանձն առեց մի վտանգաւոր ձեռնարկութիւն։ Նա նկատեց, որ ժայռի կուրծքի վրա բուսած թփերից, կամ ցցված քարերից բռնելով, կարելի էր վեր բարձրանալ, եթէ նրանք այնքան ամուր էին, որ կարողանային պահել իր մարմնի ծանրութիւնը։ Սարդանը օձի դիւրաթեքնութիւն և կատուի արագաշարժութիւն ունէր։ Նա ձեռքը տարաւ, բռնեց առաջին սեպացած քարից, և ճանկրտելով սկսեց վեր բարձրանալ։ Մի քանի արշին հաղիւ էր բարձրացել գետնի մակերևոյթից, յանկարծ ձեռքի բռնած քարի կտորը պոկվեցաւ և ինքը ցած գլորվեցաւ։ "Այստեղից յարմար չէ", մտածեց նա, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իր ձեռքերի վրա, որոնք քսվելով քարերի սուր ժանգերին, քերթվեցան և արիւնը դուրս ցայտեց վերքերից։

Սարդանը այն տեսակ բնաւորութիւններից էր, որ դժուարութիւնները աւելի բորբոքում էին նրա եռանդը, և կարծես, վնասուում էին նրա անձնասիրութիւնը, թէ ինչու յաղթել չէր կարողանում։ Նա շտապում էր։ Արեդակը մտնելու վրա էր։ Մի քանի րոպէից յետոյ խաւարը կը թանձրանար և արգելք կը դնէր նրա յաջողութեանը։ Նրա դլխում ծագեց մի միտք։ Նա առեց երկայն պարանը, որ կապած ունէր ձիու թամբին։ Դա նրա զէնքերից մէկն էր և ծայրին կապված էր կապարեայ մի ձուաչափ գնդակ։ Նա գընդակը վեր նետեց և պարանի ծայրը ամուր կերպով փաթաթվեցաւ մի ծառի կոճղից, որ հեռու չէր անձնասպանի ընկած տեղից։ Բռնելով պարանի միւս ծայրից, նա սկսեց սարդի արագութեամբ վեր

բարձրանալ, և մի քանի վայրկեանի մէջ դանվում էր անշնչացած դիակի մոտ։ Նա գրկեց դիակը, և օրքան մեծ եղաւ նրա զարհուրանքը, երբ նկատեց, որ իր գրկում գտնվում էր Թոմաս Էֆէնդին։ Մի բոպէում բարկութիւնը, զզուանքը, ատելութիւնը և վրէժխնդրութեան կատաղի զգացմունքը փոփոխակի կերպով պաշարեցին նրա սիրտը։ Նա պատրաստ էր այդ գարշելի մարմինը կրկին ցած գլորել ժայռի բարձրութիւնից անդունդի մէջ, որ մնացած ոսկորներն էլ ջախջախվէին, որ նա գաղանների ու գիշակեր թռչունների կերակուր դառնար։ Բայց միթէ կարելի էր այսպէս անզթութեամբ վարվել անշնչացած մարմնի հետ.-այդ հեռու էր Պարդանի մեծահոգութիւնից։ Նա զգուշութեամբ դիակը պարանով ցած թողեց և ինքն էլ նրա ետևից վայր իջաւ։ 11

Պարդանի առաջին հոգսը եղաւ ստուգել՝ արդեօք նա մեռած էր, թէ տակաւին կենդանի էր։ Ոսկորները մի քանի տեղ ջարդված էին, գլուխը և երեսը քարերին զարկվելով, քերթվել, այլանդակվել և արիւնով շաղախված էին, բայց շնչառութիւնը դադարած չէր, երևում էր, որ ուշագնացութեան մէջ է գտնվում։ Այդ չարագործը, որ այնքան վշտեր էր պատճառել Պարդանին, որ հաղարաւոր տընների կործանման և մի ամբողջ գաւառի ամայութեան պատճառ էր դարձել, իր այժմեան ողորմելի դրութեան մէջ շարժեց Պարդանի դութը։ Գուցէ աւելի բարերախտ վիճակի մէջ, եթէ Էֆէնդին նրա ձեռքը ընկնելու լինէր, Պարդանը կը սպանէր նրան, բայց այժմ նրա առջև դրած էր մի դիակ, որին պէտք էր խղճալ, որը օգնութեան էր կարօտ։

Պարդանը շատ գործ էր ունեցել վիրաւորների հետ և ինքը շատ անդամ վէրք էր ստացել, և այդ մասին հարկաւորելիք սպեղանիները նա միշտ իր հետ էր մեն ածում։ Նրա առաջին հոգսը և-

ղաւ փաթաթել էֆէնդու ղլխի և երեսի վէրքերը, և դադարացնել արեան հոսումը։ Գիշերային խաւարը պատել էր արդէն. երկինքը ծածկված էր սև թուղպերով. սաստիկ քամին և որոտը գուշակում էին մօտալուտ մրրիկ։ Արդանը մտածում էր այժմ մի օթևան գտնել։ Նա վեր առեց դիակը, կապեց ձիու վրա, բայց չը գիտէր դէպի ո՞ր կողմը գլմել։ Ներձակայ հայոց բաղմաթիւ գիւղերում մի հայ անգամ չէր մնացել։

Արդանը մտաբերեց, որ այնտեղից ոչ այնքան հեռու պէտք է գտնվէր քրդերի մի գիւղ. սկսեց գլմել դէպի այն կողմը, իր ետևից քարշելով ձիու երասանակը, որի վրա կապած էր վիրաւորը։ Այժմ երիտասարդը աղօտ կերպով հասկանում էր, թէ ի՞նչ պէտք է հարկադրած լինէր էֆէնդուն, որ նա անձնասպանութեամբ աշխատում էր հանգստացնել իր խղճի խայթը։ Մեծ զղջացել էր նա, որ այնքան արեան, արտասուքի և այնքան աւերմունքների պատճառ դարձաւ...

Արդանի յիշողութիւնը չը խաբեց նրան. խաւարի միջից նշմարեց լոյսի նշոյները. գիւղը պէտք է այնտեղ լինէր, բայց դեռ բաւական հեռու էր։ Ձնձրևը այժմ աւելի սաստիկ սկսեց տեղալ. նա հանեց իր վերարկուն, որի մէջ փաթաթված էր, և նրանով լնամքով ծածկեց էֆէնդու մարմինը։ Գիշերից բաւական անցել էր, երբ նա հասաւ գիւղի մօտ։ Տները, որպէս առհասարակ լինում են քրդերի գիւղերում, գետնափոր խրճիթներ էին։ Արդանը մօտեցաւ առաջին հանդիպած տանը, ձեռքը մեկնեց դէպի դուռը, տեսաւ, որ բաց էր։—Ահա մի բախտաւոր ժողովուրդ, որ դռներից երկիւղ չունի և քնում է առանց իր տան դուռը կողպելու, մտածեց նա։

Խրճիթում ճրագ չէր երևում. ատենցիք պառկած էին։ Արդանը սկսեց բաղխել դուռը։ Քանի՛ բոպէից յետոյ ներսից լսվի ե-

դաւ կանացի ձայն.

—Ո՞վ ես։

—Աստուծոյ հիւր եմ։

Հիւրի անունը բաւական էր, որ նրանց ներս թողնէին։ Կինը իսկոյն ճրագ վառեց և ընդունեց նրանց։ Երևում էր, որ նա հանված և քնած էր, որովհետև դագին միայն կարմիր շապիկ ունէր, որ իջնում էր մինչև մերկ սրունքները։ Մինիկը օգնեց Ա՝արդանին, երկուսը միասին ներս տարան էֆէնդուն և պառկեցրին օթոցի վրա։

—Հիւանդ է։

—Ոչ, վիրաւորված է։

Մանկահասակ կինը իսկոյն բերեց մի փոքրիկ արկղիկ, որի մէջ կային զանազան տեսակ սպեղանիներ և մի քանի, կոպիտ կերպով պատրաստված, վիրաբուժական գործիքներ։

—Ես մեր տան բժիշկն եմ, ասաց նա բաց անելով արկղիկը,— երբ ամուսինս կռիւի մէջ վէրք է ստանում, ես եմ դարմանում նրան։ Առաջ սկսուրս էր բժշկում, հիմայ նա պառաւել է. ես նրանից սովորեցայ։

Ա՝արդանը որքան մեծ հաւատ ունէր քրդերի վիրաբուժական հմտութիւնների մասին, դարձեալ շնորհակալութիւն յայտնեց, թէ ինքն էլ փոքր ինչ հասկանում է այդ արհեստը, և առաջուց հոգացել է վիրաւորի մասին ինչ որ պէտք էր։

Այդ պատասխանը թէև փոքր ինչ դիպաւ մանկահասակ կնոջ սրտին, որ ցանկանում էր ցոյց տալ իր շնորքը, այսուամենայնիւ, նա հանդստացաւ, երբ տեսաւ, որ հիւանդի վէրքերը փաթաթված էին։

—Այժմ պէտք է ձեր ձիուն խնամք տանել, խեղճը մնաց դրսում։

—Դուք նեղութիւն մի՛ կրէք, ասաց երիտասարդը,—միայն ինձ ցոյց տուեցէք, թէ որտեղ պէտք է կապել։

Մանկահասակ կինը առեց ճրագը, առաջնորդեց հիւրին և բա-

կի մէջ ցոյց տուեց մի տեղ։ Վարդանը նայեց իր շուրջը, տեսաւ, բակը շրջապատած էր խիստ ցածրիկ ցանկապատով։

—Այստեղ երկիւղ չը կայ, հարցրեց նա։

—Ի՞նչ երկիւղ, պատասխանեց կինը ծիծաղելով,—գողը գողի տնից բան չի տանի։

—Երանի՛ ձեզ, ասաց Վարդանը իր մտքում։

Վարդանը աչք ածեց իր շուրջը, տեսաւ, որ խրճիթի մէջ բացի մանկահասակ կնոջից և մի քանի երեխաներից, որ պառկած էին յատակի վրա, ուրիշ ոչ ոք չը կար։ Բայց նրանց ոտնաձայնը զարթեցրուց պառաւ սկեսուրին, որ մնացել էր անկատելի։ Նա գըլուխը բարձրացրուց, նստեց իր անկողնի մէջ, հարցնելով.

—Սարո, դո՞ւն ես,—եկա՞ որդիս։

—Սարօն չէ,պատասխանեց մանկահասակ կինը,մտմտնալով—հիւր է։

Պառաւը լսելով, որ որդին չէ, գլուխը կրկին դրեց բարձի վրա և խսկոյն քնեց։

—Աչքերը չէ ջոկում, կարծում է, որ որդին է վերադարձել,—իմ ամուսինը։

—Որտեղ է ձեր ամուսինը, հարցրեց Վարդանը հետաքրքրվելով։

—Բայազէդի մօտ. գնացել է կուելու. մեր գիւղում մի տղամարդ չես գտնի. բոլորը այնտեղ են։ Ես էլ երկու օր է, որ եկել եմ. գընացել էի աւար բերելու։

—Շա՞տ բերեցիք։

—Ինչ չէր, Աստուծոյ տուածից պէտք է գոհ լինել, թէ շատ լինի և թէ քիչ։

—Աղատ դուռտար աղատ ժողովրդի, մտածեց Վարդանը,—ո՛րքան կեանք, ո՛րքան պարզութիւն կայ քո մէջ։ Դու ինչով ես մեղաւոր, որ քեզ սովորցրին նայել աւարի վրա, որպէս մի արդար վաս-

տակի վրա։ Եթէ դու կրթված լինէիր կեանքի այլ պայմանների մէջ, քո այդ հարուստ ձիրքերով կը լինէիր մարդկութեան հրաշալիքը։

Վարդանը այժմ դարձաւ դէպի վիրաւոր էֆէնդին. մարմինը շոշափեց, բոլորովին տաք էր. շնչառութիւնը այժմ աւելի կանոնաւոր էր. միայն երբեմն արձակում էր խուլ հառաչանքներ։ Քրդուհին կրկին սկսեց թախանձել, թէ ցանկանում է նայել վիրաւորին։ Վարդանը թոյլ տուեց. նա գիտէր, որ վիրաբուժութեան արհեստը շատ առաջ է գնացել քրդերի մէջ, որոնց համար վէրքը և արիւնը սովորական դէպքեր են, և նրանց բժշկութիւնը կենսական անհրաժեշտութիւններից մէկն է։

—Երկիւղ չը կայ, ասաց քրդուհին վերջացնելով իր գործողութիւնը,—վէրքերը աննշան են, բայց ոսկորների մէջ ջարդվածներ կան, երևում է, որ հիւանդը մի տեղից պէտք է ցած ընկած լինի։

Վարդանը ոչինչ չը պատասխանեց։

—Այժմ ձեզ համար պէտք է ուտելու մի բան պատրաստել։

Երիտասարդը այժմ միայն զգաց, որ քաղցած է, որ ամբողջ օրը ոչինչ չէր կերել։ Բայց լինում են բոպէներ, որ մարդը թէև քաղցած է զգում, բայց ուտելու ախորժակ չունի։ Դա այդ դրութեան մէջ էր. վիշտը և սրտի ցաւը կշտացրել էին նրան։

—Ոչինչ պատրաստութիւն պէտք չէ, պատասխանեց նա,—ինձ միայն տուեցէք մի կտոր հաց և պանիր։

Վարդանի համեստ պահանջը վիրաւորեց քրդուհու հիւրասիրական զգացմունքը, որ ցանկանում էր նրա համար մի տաք կերակուր պատրաստել։

—Մի խնայեցէք մեզ, ասաց նա ժպտելով,—մենք այժմ այնպէս աղքատ չենք, որպէս առաջ։

—Այո՛, Բայազէդը հարստացրեց ձեզ....

—Բացի Բայազէդից, մենք այստեղ լաւ հունձ ունեցանք... Ընցեալ տարի հիւանդութիւնը մեր բոլոր անասունները կոտորեց, մնացինք առանց կտոր հացի, բայց այս տարի Աստուած փոխարէնը տուեց։ Այստեղի բոլոր հայերը դաղթեցին, գնացին և իրանց հարստութեան մեծ մասը թողեցին քրդերին։

—Ո՞ւր գնացին։

—Չեմ իմանում. բայց այնքան շտապով և այնքան յանկարծ եղաւ նրանց դաղթականութիւնը, որ ժամանակ չունեցան ամեն բան իրանց հետ վեր առնել, աշխատում էին շուտով փախչել, որ թուրքերը չը կոտորեն նրանց։

—Աղատվեցա՞ն։

—Ինչացածներից շատերին կոտորեցին։

Սարսափելի իրականութիւնը փոքր առ փոքր պարզվում էր Վարդանի համար։ Ընչուշտ կատարվել էր հայերի մի ընդհանուր դաղթականութիւն այս գաւառից։ Բայց դէպի ո՞ր կողմը և ի՞նչ պատճառով,—քրդուհին նրան որոշ բացատրութիւններ տալ չը կարողացաւ։ Վարդանը ընկաւ դառն մտածութիւնների մէջ։ Այս բոլորովին մոռացաւ իր քաղցածութիւնը, և մինչև անդամ չէր նկատում դեղեցիկ քրդուհուն, որ խսկոյն օջախի մէջ կրակ վառեց և սկսեց նրա համար ճուաձեղ պատրաստել։

Ուրիշ ժամանակ, սրտի աւելի ուրախ տրամադրութեան մէջ, որ և իցէ երիտասարդ չէր կարող առանց հիացմունքի նայել դեղեցիկ կնոջ դալար հասակի վրա, որ իր պարզ շապիկի մէջ դարձեալ սքանչելի էր։ Գիշերային անկողնից նոր վերկացած լինելով, դլխին քող չունէր նա, միայն թանձր և թուխ գիսակներ պսակի ձևով կապած ունէր սիրուն ճակատի վրա։ Այսպիսի դլուխ այսպիսի հարուստ մազերով, այսպիսի դէմք այսպիսի փայլուն աչերով, կարող

էլն ունենալ լեռնային կլիսամերկ յաւերժհարսունքը միայն, որոնք աղբիւրների յստակութեան մէջ են տեսնում իրանց գեղեցկութիւնը։

ԼԶ.

Գիշերը անցել էր կէսից։ Վրդի փոքրիկ խրճիթի մէջ ճրագը դեռ վառվում էր։ Պարզ, նահապետական ընտանիքը քնած էր. բոլորը մի և նոյն չորս պատերի մէջ։ Մի կողմում պառաւ սկեսուրը իր անկողնի մէջ խռմփում էր. նրա մօտ պառկած էլն երեխաները և ցերեկվայ անհանգստութիւնից խառն երազներ էլն տեսնում, և քընի քաղցրութեան մէջ անդադար խօսում էլն ու ժպտում։ Իր զաւակների շարքում պառկած էր մայրը։ Լեռնային ազատ և պարզամիտ աղջիկը բոլորովին բնական էր համարում անծանօթ հիւրի աչքի առջև անկողին մտնել։ Խրճիթի տաքութիւնից նա վերմակը մի կողմը էր ձգել և կիսով չափ երևում էր նրա գեղագրական կուրծքը, որ սքօղած էր գլխի խիտ ծամերով։ Նրա քունը հանգիստ էր, որպէս անմեղ այծեամի քունը։

— Այժմ հասկանում եմ, թէ ի՞նչու մարդկութեան առաջին զոյգը բոլորովին մերկ էր ապրում, մտածում էր Վարդանը.—Նրանք սկսեցին ծածկվել այն ժամանակ, երբ զգացին, թէ ինչ բան է մեղքը։ Այդ ժողովուրդը դեռ չը գիտէ, թէ ինչ բանէ մեղքը, և այդ պատճառով նրան անծանօթ է այն դաղափարը, որ աշխարհային լեզուով կոչվում է ամօթ, պատկառանք և պատշաճաւորութիւն։ Այս մի դեղեցիկ ժողովուրդ իր սկզբնական պարզութեան մէջ, դրանից կարելի է հրաշալի բան շինել։ Վայրենի տունկը, երբ պատուաստվում է մշակված և աւելի քաղաքակրթված տունկի հետ, հիանալի պտուղներ է տալիս։ Ի՞նչ կը լինէր, եթէ այդ առողջ և կենդանի

տարրը խառնվէր հայերի հետ....

Բոլորը քնած էին. Վարդանը միայն արթուն էր։ Այսպէս երկար նստած էր նա, և տխուր ու խառն մտածութիւնները անկապ կերպով ամբոխվում էին նրա սրտի մէջ։ Երբեմն նա իր բորբոքված երևակայութեան մէջ նկարագրում էր ալաշկերտցոց աղէտալի գաղթականութիւնը։ "Փոքրիկ ծառը արմատ չէ տարածում մայր հողի մէջ և գոսանում է,,։ Այդ աղգը իր պատմութեան ամբողջ ընթացքում մաշվեցաւ, գոսացաւ և մեծ մասամբ ոչնչացաւ իր անմիտ գաղթականութեան թափառումների մէջ և տակաւին խելքի չեկաւ։—Ահա մի նոր գաղթականութիւն էս։ Ու շատ բնական է։ Մի ծառ, որ խորին և հաստատուն կերպով արմատ չէ ձգել մայր հողի մէջ, չէ կարող դիմանալ աշխարհի փոթորիկներին.—փչեց քամին, կատաղի մրրիկը նրան դուրս կը խլէ արմատից և կը ձգէ կորստեան անդունդի մէջ....Երբեմն նրա երևակայութեան մէջ պատկերանում էր պ. Սալմանի եռանդուտ դէմքը, կարծես, լսում լինէր ոգելից երիտասարդի գեղեցիկ խօսքերը, նա խօսում էր առանց լռելու, քաղցր և անընդհատ կերպով. թէև երբեմն խակ մտքեր էր յայտնում, բայց բոլորը հաստատ հաւատքով, բոլորը ջերմ սրտից բղխած։ Երբեմն մտաբերում էր նա Մելիք-Մանսուրին, այդ կոշտ, արկածախնդիր մարդուն, որ միշտ մի առանձին բաւականութիւն էր զտնում կեանքի վտանգաւոր և փոթորկալից աղմուկների մէջ։ Երբեմն նա մտաբերում էր Ծերունի Խաչոյին, այդ առաքինի նահապետին, որ ունէր այնքան սէր և դութ դէպի իր կառավարութեանը յանձնված ժողովուրդը, որը պատրաստ էր ընդունել ամեն զոհաբերութիւն դէթ մի թշուառի աչքերից արտասուքը սրբված լինէր։ Երբեմն մտաբերում էր նրա որդիներին, որոնցից ոմանք սորկութեան դառն լծի տակ կորցրել էին ամեն զգացմունք դէպի անհատական

աղատութիւն և դէպի կեանքի աւելի բարեբախտ պայմանները, իսկ ոմանք բողոք էին յայտնում տիրող անկարգութիւնների, անարդարութեան և բռնակալութեան դէմ։—Այդ բոլոր խորհրդածութիւնների մէջ նրա միտքը դեգերվում էր, պտրտվում էր, և անցնելով անհուն մթութիւնների միջից, վերջապէս կանգ էր առնում մի կէտի վրա, որից այն կողմը չէր անցնում. այդ կէտը Լալան էր։

Այժմ նրա ուշադրութիւնը գրաւեց էֆէնդին։ Նրա շնչառութիւնը հետզհետէ ծանրանում էր, ձեռքերը անդադար շարժվում էին և սեղմված շրթունքների միջից լսելի էին լինում անորոշ խօսքեր խուլ հառաչանքների հետ։ Նա գտնվում էր տենդային զառանցութեան մէջ։ Արդանը լսում էր նրան, բայց ոչինչ չէր հասկանում. նրան էր, որ նա տանջվում էր հոգեկան սաստիկ պատերազմի մէջ։ Այդ տևեց մի քանի րոպէ, յետոյ փոքր առ փոքր սկսեց հանգստանալ։ Այդ միջոցին գլուխը վեր բարձրացրեց, ուղղվեցաւ, նստեց անկողնի մէջ, աչքերը բաց արաւ, և մի վայրենի հայացք ձգելով իր շուրջը, կրկին գլուխը դրեց բարձի վրա և կրկին փակեց աչքերը։

—Էհ, եթէ այստեղ մի հայ լինէր... լսելի եղաւ նրա խորին նուաղած ձայնը։

—Այ, պատասխանեց Արդանը մօտենալով։

—Տուր ինձ ձեռքդ։

Արդանը զգուանքով յետ քաշվեցաւ։

—Այժմ ո՞ւրտեղ եմ ես...ո՞վ բերեց ինձ այստեղ...ի՞նչու այսպէս շուտ դուրս բերեցին ինձ դժոխքից....այնտեղ լաւ էր, այնտեղ շատ լաւ էր։ Արակի ալիքների մէջ, որպէս մի հրեղէն ովկիանոսում, ծրփում էի ես.... հաղարդլխանի վիշապները իրանց սառը դրկի մէջ ճնշում էին, խեղդում էին ինձ...։ Լմայ էլ տեսնում եմ նրանց, ահա,

այնտեղ հեռաւոր բոցերի մէջ գալարվում են, լեռների նման կուտակվում են միմեանց վրա... Որքան քաղցր է եղեռնագործին այդ հրէշների ճանկերի մէջ տանջվելը, գիշատվելը, բայց բողոքելու համարձակութիւն չունենալ, և նրան արժանի համարել աւելի սարսափելի չարչարանքների....

Նա կրկին բաց արեց իր պղտորված աչքերը, նայեց Վարդանի վրա, բայց չը ճանաչեց, և դառնալով նրան շարունակեց.

—Ինձ վիճակված էր, բարեկամ, ամենասոսկալի մասը Արդարադատի գեհենի մէջ. և դրանով ես պարծենում եմ... Այս աշխարհում ես չը կարողացայ բարձր տեղ բռնելու, իսկ այնտեղ այդ յաջողվեցաւ ինձ... Ոչ ոք ինձ հետ մրցութիւն անել չը կարողացաւ: Ես տեսայ Վասակին, Մեհրուժանին, Վեստ Սարգսին, Պայէնին և այլ դրանց նման չարագործներին, —նրանք նախանձվում էին իմ փառքին... Ա՜խ, որքան մեծ բաւականութիւն է հրեղէն ալիքների մէջ լողալ, զգալ նրա գարհուրելի ջերմութիւնը, այրվելը, խորովել և երբէք մոխիր չը դառնալ... Այդ շատ լաւ է, որ վախճան չունի.—յաւիտենականութեան մէջ ամեն ինչ լաւ է...

Թէ որպիսի երևակայական ցնորքների արտադրութիւն էին այդ խօսքերը, Վարդանին դժուար չէր հասկանալ: Բայց նա այդ խօսքերի մէջ նկատում էր զղջացած սրտի ապաշխարանքը: Այդ պատճառով նա մոռացաւ իր բոլոր ատելութիւնը դէպի այդ թշուառ մարդը, և բռնելով նրա ձեռքից, ասաց.

—Զգաստացէք, էֆէնդի, դուք շուտով կառողջանաք. ձեր վէրքերը այնքան վտանգաւոր չեն:

—Ես լսում եմ մի ծանօթ ձայն:

—Վարդանի ձայնը:

Նա ամբողջ մարմնով դողաց, և հեռացնելով իրանից Վար-

դանի ձեռքը, գոչեց.

— Հեռացրէք ինձանից ձեր ձեռքը, ես կարողեմ պղծել նրան, հեռացէք ինձանից, ես կարող եմ թունաւորել ձեզ... Այրդան, ես ճանաչում եմ ձեզ, դուք բարի, մի և նոյն ժամանակ անողորմ սիրտ ունէք։ Գործ դրեցէք ձեր բոլոր անդթութիւնը և հէնց այս րոպէում սպանեցէք ինձ. դրանով մեծ բարերութիւն արած կը լինէք ինձ. ձգեցէք իմ դիակը Աշչկերտի անապատների մէջ, որ ես ինքս ամայի դարձրի. թող գազանները գիշատեն նրան։ Եթէ այնքան բարի կը լինէք, ձգեցէք իմ դիակը մի փոսի մէջ և ծածկեցէք հողով. այնտեղից ես ճանապարհ կը գտնեմ դէպի անդունդը, դէպի անշէջ հրոյ և տանջանքների յաւիտենական կայարանը։ — Բայց ոչ, ոչ, ես Հայաստանի հողին արժանի չեմ, իմ գարշելի դիակը կը պղծէ նրա սրբութիւնը...

— Օգաստացէք, էֆէնդի, կրկնեց Այրդանը, — դուք չէք մեռնի. ես ամեն խնամք գործ կը դնեմ, որ դուք կենդանի մնաք։

— Ես կարծում էի, թէ ինձ հեշտ կը լինի մեռնել և աչքերս յաւիտեան փակել գործած չարութիւններս չը տեսնելու համար։ Բայց ոչ, երկնային Արէժինդիրը աւելի զօրաւոր է քան չնչին մարդը։ Նա ինձ թողեց, որ դեռ ես երկար տեսնեմ այն երկիրները, որոնց աւերիչներին առաջնորդ դարձայ, որ դեռ ես երկար տեսնեմ թշուառ շինականների խրճիթները, որ ես դատարկեցի բնակիչներից, — տեսնել և տանջվել խղճի դառն խայթից, դա սարսափելի տանջանք է։... Ես ամբողջ գաւառների սպանման գործիք դարձայ, բայց իմ անձս սպանել չը կարողացայ։

Երջին խօսքերը արտասանեց նա խորին մաղձային դառնութեամբ, որ արտայայտում էր նրա բարոյական տանջանքը, թէ որ աստուծան ձանձրացել էր կեանքից և ցանկանում էր հանգստութիւն

գտնել գերեզմանի մոռացութեան մէջ։

Այդ միջոցին զարթնեց տանտիկինը։

—Ձեր հիւանդը անհանգիստ է երևում, ասաց նա,—չէք ցանկանայ մի բան։

—Ոչինչ պէտք չէ. նա ջերմի մէջ է, կարելի է շուտով կանցնի...

Վրդուհին մօտեցաւ հիւանդին, և ուշադրութեամբ նայելով նրա վրա, հարցրուց.

—Ես ճանաչում եմ այդ մարդուն. դա Թոմաս էֆէնդին չէ՞։

—Նա ինքն է։

—Խե՜ղճ, քանի օր առաջ տեսայ բորիկ, գլուխը բաց և պատառոտած շորերով թափառում էր մեր կողմերում։ Նրը մարդիկ մօտենում էին, ճչում էր, աղաղակներ էր բարձրացնում ու փախչում։ Ասում էին, ցնորված է։

Վարդանը նոր մտաբերեց, որ էֆէնդուն հանդիպեց նոյն դրութեան մէջ, որպէս նկարագրում էր նրան քուրդ կինը։ Նրա մէջ երևում էին ցնորվածի բոլոր նշանները, դեռ այն ժամանակ, քանի որ նա իրան դեռ ցած չէր գլորել ժայռի բարձրութիւնից։ Բայց ի՞նչու խելագարվեցաւ նա. մի՞թէ էֆէնդու նման մի փչացած բնաւորութեան մէջ կարող էր բարոյական տանջանքը այն աստիճան հարուած պատճառել։

—Պատմում էին, թէ էֆէնդին սիրելիս է եղել մի աղջկայ, և ալաշկերտցոց գաղթականութեան ժամանակ կորել է աղջիկը. ասում էին, որ անյայտ մարդիկ գողացել են աղջկան։

—Ի՞նչ մարդիկ...ի՞նչ աղջիկ...դոչեց Վարդանը խռովեալ ձայնով և նրա դէմքը ընդունեց զարհուրելի արտայայտութիւն։

—Չեմ իմանում, այդպէս էին ասում։

Վարդանի հարցը աւելորդ էր. նա առաջ եկաւ ակամայ հե-

տաքրքրութիւնից, որ պատահում է յուսահատ մարդերի հետ։ Վարդանը գիտէր, թէ ով էր էֆէնդու ցնորքի առարկան, այժմ նրան կորցրել էր... այժմ նրան գողացել էին...—դրանով ոչնչանում էին Վարդանի մնացած յոյսի նշոյլները, թողնելով նրա հանգած սրտի մէջ տխուր յիշողութիւնների այրված մոխիրը միայն։

Գիշերը աննկատելի կերպով անցել էր. առաւօտեան լոյսը սկսել էր բացվել. դրսից լսելի էր լինում թռչունների ուրախ երգը. փոթորկալից և անձրևային գիշերին յաջորդել էր ամառնային վարդակարմիր առաւօտը։

Յանկարծ խրճթի դռնից ուրախութեամբ ներս վազեց մի աղջիկ. երևում էր, որ նա հեռու տեղից էր գալիս, որովհետև ոտքից ցզլուխ թրջված էր և երկայն հագուստի ստորին մասերը թաթախված էին ցեխի մէջ։

—Ջաւս... կոչեց տանտիկինը և գրկեց նրան։

—Հոյրս... կոչեց աղջիկը և իր կարմրած թշերը մօտեցրուց նրա շրթունքին։

Վարդանը, կարծես, առժամանակ մոռացաւ իր ցաւը և սկսեց նայել երկու քոյրերի ջերմ գրկախառնութեան վրա։ Նկուորը մի բարձրահասակ աղջիկ էր, ցամաք կաղմուածքով և բաւական գեղեցիկ դէմքով։ Նա կրում էր իր քրոջ սև, վառվռուն աչքերը, որոնք ուրախութիւնից աւելի անհանգիստ և աւելի շարժուն էին այժմ։ Նրա թէ դէմքը և թէ անունը ծանօթ էին երևում Վարդանին, բայց թէ ո՞ւտեղ և ե՞րբ էր տեսել նրան,—դժուարանում էր յիշել։

—Գիտե՞ն ինչ կայ, խօսեց գեղեցիկ աղջիկը,—Ջաւն դրանից յետոյ քեզ մօտ կը մնայ, շատ ժամանակ քեզ մօտ կը մնայ. տիկինը արձակեց Ջաւին։

Որքան ուրախալի լինէին այդ խօսքերը, որքան քաղցր լինէր

երէց քրոջը Ջաւօն երկար ժամանակ իր մօտ տեսնելը, այսուամենայնիւ, նա բոլորովին չփոթվեցաւ, երբ լսեց, թէ տիկինը արձակել է նրան։ Ի՞նչ պատճառով պէտք է արձակած լինէր, քանի որ առաջ խիստ դժուարութեամբ էր հեռացնում Ջաւօն, երբ նա ցանկանում էր երբեմն իր քրոջը տեսութեան գնալ։

—Ի՞նչ է պատահել։

—Մի՛ վախիր, չար՝ ոչինչ չէ պատահել։

Եւ Ջաւօն սկսեց պատմել, թէ տիկինը առժամանակ միայն արձակեց, որ բնակվի իր քրոջ մօտ, մինչև կրկին կանչել կը տայ։ Տիկինը Ջաւօն փող տուեց, հագուստներ բաշխեց, շատ-շատ լաւ բաներ ընծայեց, և բոլորը Ջաւօն բերեց իր հետ։

—Տե՛ս, բոլորը ցոյց կը տամ քեզ։

Նա սկսեց բաց անել իր հետ բերած կապոցը, որ ցոյց տայ իր ստացած ընծաները։ Բայց երէց քոյրը չը բաւականանալով Ջաւօի տուած բացատրութիւններից, կրկին հարցրուց.

—Ի՞նչ է պատահել, ի՞նչու արձակեց քեզ։

—Ջաւօն յետոյ կը պատմէ, դա շատ երկար է, այնքան երկար, որքան Լէյլիի և Մաջնունի հէքեաթը։

Յետոյ նա յայտնեց, թէ ինքը խիստ յոգնած է, ամբողջ դիշերը ճանապարհ է եկել, անլծված անձրևը շատ տանջեց նրան, և այժմ սաստիկ քաղցած է զգում. խնդրեց քրոջը որ իրան քիչ կաթ տայ խմելու։ Քոյրը շտապով առեց կովկիթը, վազեց փարախը, որ կովը կթէ և քրոջ համար թարմ կաթ բերէ։

Ջաւօն այժմ միայն նկատեց, որ տանը հիւր կայ և նրա կրակոտ աչքերը հանդիպեցան Վարդանի հետաքրքրութիւնով լցված աչքերին։

—Ասլէլի Ջաւօ, դու Խուրշիդի աղախինն ես,—այսպէս չէ՞։

—Ուղղ այդպէս է։

—Ֆաթթահ-բէկի տիկնոջը։

—Էնց նրա։

Վարդանը այժմ գտաւ խառնաշփոթ թելի ծայրը և դիտմամբ հարցրեց։

—Բէկը մի երկրորդ կին էլ ունէ՞, — այն հայ աղջկան։

— Կունենար, եթէ Զաւօն սատանայի նման չը գողանար նրան։

—Էյ աղջկան։

—Էյ աղջկան՝ — Լալային, Ստեփանիկին — նա երկու անուն ունի։

Վարդանի սիրտը սկսեց ուրախութիւնից բաբախել։

—Զաւօն ո՞ւր տարաւ գողացած աղջկան։

—Զաւօն տարաւ իր տիկնոջ մօտ և տիկինը ծածուկ ուղարկեց նրան ռուսաց երկիրը։

Վարդանի դէմքը պայծառացաւ մի աննկարագրելի բերկրութեամբ, և մոռանալով իրան, գրկեց Զաւօին և չը գիտէր ի՞նչ կերպով յայտնել իր անհուն շնորհակալութիւնը։

—Էամբուրի՛ր Զաւօին, — Զաւօն ազատեց նրան։

—Զաւօն իմ քոյրս է, ասաց Վարդանը և եղբայրաբար համբուրեց նրան։

Նկրս մտաւ երէց քոյրը, բերելով փրփրադէզ կաթնի ամանը։ Զաւօն առեց նրա ձեռքից և միանգամայն մինչև կէսը խմեց։ Տաք կաթը կազդուրեց նրա յոգնութիւնը և քաղցը։

—Էմայ պատմիր, ասաց նրան երէց քոյրը։

Զաւօն իր յատուկ ձևով սկսեց պատմել, թէ իր տիկնոջ ամուսինը՝ Ֆաթթահ-բէկը վաղուց սիրում էր մի հայ աղջկայ, որը Օ... գիւղի տանուտէր Խաչօի աղջիկն էր։ (Տանուտէրը ծանօթ էր բոլոր հարևան քրդերին)։ Տիկնը չէր ցանկանում, որ հայ աղջիկը

բէկի կինը լինի, որովհետև նա գեղեցիկ էր և կարող էր միանգամայն գրաւել բէկի սիրտը։ Նախանձից և խանդոտութիւնից դրդված, տիկինը ամեն կերպով աշխատում էր, որ արգելէ այդ ամուսնութիւնը։ Բայց բէկը սաստիկ ընդդիմանում էր նրան։ Երբ բէկը դարձաւ Բայազէդի կռիւից, պատրաստվում էր գնալ բերել հայ աղջկան, այն ժամանակ տիկինը Ջաւօին իր հաւատարիմ սպասաւորներից երկուսի հետ առաջուց ուղարկեց Օ... գիւղը, որ գնան, և դեռ բէկը այնտեղ չը հասած, գողանան և մի ուրիշ երկիր տանեն Լալային (այսպէս էր նրա անունը)։ Ջաւօն գտաւ Լալային նոյն գիւղի քահանայի տան մէջ, իր եղբօր կնոջ՝ Սառայի հետ թագնված։ Սառան վաղուց գիտէր բէկի նպատակը, և երբ Ջաւօն պատմեց նրան Խուրշիդի դիտաւորութիւնը, նա ուրախութեամբ ընդունեց Լալային վեր առնել և գիշերով մեր սպասաւորների հետ փախչել Օ... գիւղից։ Նրանք տարան Լալային ռուսաց երկիրը, և բէկը մնաց "վայ կարդալով", և "իր գլխին տալով"։ Տիկինը սկսեց ծածուկ ծիծաղել և ուրախանալ, որ խլեց նրանից գեղեցիկ Լալային։ Մեր սպասաւորները մի քանի օրից յետոյ դարձան և լուր բերեցին, թէ անվտանգ տեղ հասցրին աղջկան։ Իսկ Ջաւօն տիկինը ասաց, որ գնայ առժամանակ իր քրոջ մօտ մնայ, մինչև բէկի բարկութիւնը անցնի։

Ջաւօի պատմութիւնը այն աստիճան գրաւել էր իր քրոջը և մանաւանդ Վարդանին, որ նրանցից ոչ ոք չը նկատեց, որ հիւանդը նոյնպէս ուշադրութեամբ լսում էր։ Երբ Ջաւօն վերջացրեց, լսելի եղաւ նրա ձայնը.

—Իմա կարող եմ հանգիստ մեռնել. Լալան ազատված է....

Վարդանը մօտեցաւ և բռնեց նրա տատանվող գլուխը, որ դողդողաց և ընկաւ բարձի վրա։

—"Սոված էշը գալու հոտն առաւ, մինչև գարին բերելը, հոգին տուաւ,,...

Այդ եղաւ էֆէնդու վերջին խօսքը։ Արդուհին և իր քոյրը նոյնպէս մօտեցան հիւանդին։

—Ա՛յս մեռաւ, ասաց Վարդանը։

—Խե՜ղճ, կրկնեցին երկու քոյրերը։

ԼԷ.

Յուլիսի արեգակը սաստիկ այրում էր. կարծես, Մենոլորդի ամբողջ տարածութիւնը լցված լինէր հրեղէն ասեղներով, որոնք կայծերի փոշու նման շողշողում էին, կիզում էին և մեղմ ալիքներով սփռվում էին դէպի ամեն կողմ։ Տօթը անտանելի էր։ Թռչունները յոգնած, թուլացած, ծածկվել էին ծառերի թաւուտներում, որոնց վրա մի տերև անգամ չէր շարժվում մեռած քամուց։ Միայն ճանճերը, մօծակները և մանր միկրոսկոպական մժեղները անամօթաբար ասպարէզ էին մտել, և միլիոնաւոր խումբերով վժվժում էին, ծուծվում էին, շնչառութեան հետ մտնում էին մարդու բերանը, քիթը, ականջները, կամ իրանց թունաւոր խայթոցներով աւելի էին այրում մարդու մարմնի բաց տեղերը, քան թէ արեգակի հրեղէն ճառագայթները։

Ներունի Վաղարշապատը այդ ժամանակ ներկայացնում էր մի տարօրինակ տեսարան։

Որ կողմը և նայում էիր, ամեն տեղ ամբոխված էր մի սարսափելի բազմութիւն։ Ալին և աղջիկ, ծեր և երեխայ,—բոլորը կիսամերկ, բոլորը աղքատ,—թափված էին այնտեղ։ Փողոցները լի էր մուրացկաններով։ Ադիաճնայ վանքի պարսպի շուրջը և ներսը, Ներսէսի լճի շրջակայ ծառերի հովանու տակ, մինչև Գայիանէի

վանքը, մինչև նոյն կաթողիկոսից անկարկված անտառի վերջը, ուր կար մի կտոր ստուերը, որ կարող էր պահպանել արևի կիզող ճառագայթներից,—ամեն տեղ կարելի էր տեսնել նոյն թշուառ և ողորմելի բազմութիւն։—Դրանք ալաշկերտցի գաղթականներն էին։

Երեք հազար ընտանիք, թողնելով իրանց հայրենիքը, թողնելով իրանց տունը, տեղը և բոլոր հարստութիւնը, թուրքերի սրից և կրակից ազատվելու համար փախել, ապաստան էին գտել այստեղ։ Ալաշկերտում չը կար մի տուն, ուր 10—20 ընտանիք այդ թշուառներից միմեանց վրա ածված չը լինէին։ Ընտանեների ախտները, մարագները և բակերը լիքն էին նրանցով։ Բաւական չէր, որ պէտք էր կերակրել այդ ահագին բազմութիւնը, այլ պէտք էր և դարմանել և բժշկել նրանց։ Թողնելով Ալաշկերտի հովասուն լեռնադաշտերը, այդ անբախտ ժողովուրդը յուլիսի դժոխային տօթերի ժամանակ յանկարծ ընկել էր Արարատի մէջ, ենթարկվելով զանազան տեսակ հիւանդութիւնների։

Այսօր էր. ամառնային միջօրէի այն ժամը, երբ գիւղացու աշխատութիւնը դադարում է դաշտերում, մշակ մարդը և երկրագործական անասունները քաշվում են մի հովանաւոր տեղ հանգստանալու համար։ Ալելի բախտաւոր արարածները առատ ճաշից յետոյ քնած են լինում իրանց կոկիկ սենեակներում։ Օրվայ այդ ժամին, բազմաթիւ ալաշկերտցի աղքատների թուում, որ դռնից դուռը ընկած մուրացկանութիւն էին անում, իր վրա առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում առաւելապէս մէկը։ Դա մի մանկահասակ աղջիկ էր, որի տարիքը 16-ից աւել չի պիտի լինէին։ Նիհար և մաշված դէմքը, որ կորցնելով իր բնական գոյնը, ստացել էր մի տեսակ դալկային գեղնութիւն, նայողի վրա այն ազդեցութիւնն էր անում, որպէս թառամած վարդը, որ մօտ էր իր ցաւալի վախճանին։ Սևո-

բակ աչքերի մէջ նկարված էին խորին տխրութիւն։ Գունատ շրթունքը ցոյց էին տալիս, որ նա դեռ ոչ բոլորովին առողջացել էր իրան մաշող հիւանդութիւնից։ Այդ սգաւոր դէմքը, որ մի ժամանակ իր գեղեցկութեամբ պէտք է սքանչելի եղած լինէր, իր այժմեան նիհարութեան մէջ դարձեալ համակրական և կախարդիչ էր։

Կարծես թշուառութեան դեռը կամեցել էր մի չար կատակ խաղալ այդ նաղելի արարածի հետ, և պարուելով նրան իր քրքրված ցնցոտիների մէջ, աշխատել էր այլանդակել և նսեմացնել գեղեցիկ ու պատկառելին։ Բայց դրանով աւելի գրաւիչ և աւելի կարեկցութեան արժանի էր շինել նրան։ Նամաշ և պատառոտած հագուստը հաղիւ սքօղում էր կիսամերկ մարմինը, երևում էր, որ այդ հագուստի ամեն մի կտորը նա մի բարերար ձեռքից պէտք է ստացած լինէր, որով հետև թէ իրանց ձևերով և թէ գոյներով տարբերվում էին միմեանցից. բացի դրանից, մի կտորը լայն էր, միւսը չափազանց նեղ, մէկը սովորականից կարճ էր, միւսը շատ երկայն։

Ահա դանդաղ դողդոջուն քայլերով գնում էր գիւղի փողոցների մէկի միջով. բորիկ ոտները դժուարութեամբ էր կոխում արեգակի ճառագայթներից տաքացած գետնի վրա, որ շիկացած երկաթի նման այրում էր։ Ահա իր հետ ման էր ածում երկու փոքրիկ երեխաներ, որոնք երկու հրեշտակների նման քարշ էին ընկած նրա ձեռքերից։ Երբեմն նա գնում էր, և գլուխը ծռած, լուռ ու մունջ կանգնում էր տների դռների մօտ, և առանց համարձակվելու ներս մտնել, ժամերով սպասում էր, մինչև տանտերերից մէկը նրա վրա ուշադրութիւն կը դարձնէր և մի կտոր հաց կը տար։ Երևում էր, որ նրա հպարտ շրթունքը չէին սովորած ողորմութիւն խնդրելու, երևում էր, որ նա սնվել և մեծացել էր աւելի բարեբախտ վիճակի մէջ, իսկ այժմ տխուր հանգամանքների պատճառով ընկած էր մի տարօրինակ կեան-

քի մէջ։ Ընկճված անձնասիրութիւնը, սեպհական արժանաւորութեան վիրաւորանքը, վաղեմի փառքի կորուստը, բարոյական տանջանքը,—բոլորը միախառնվելով, լցրել էին նրա սիրտը աննկարագրելի դառնութեամբ, որ աւելի էր մաշում և տրորում նրան, քան թէ այն ցաւը, որ արդէն սկսել էր սպանել նրա մարմինը։

Նա դեռ անցնում էր մի դռնից միւս դուռը, բայց նրա վրա ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում։ Վերջապէս նա զսպելով իր ամօթխածութիւնը, ոտքը ներս դրեց մի տան շէմքից, և հանդիպելով տանտիկնոջը, երկչոտ ձայնով ասաց.

—Մի՞ կտոր հաց...

Այդ ձայնի մէջ կային բոլոր հնչիւնները, որ արտայայտում էին վշտալի սրտի դառն և ցաւալի զգացմունքները։

Տանտիկինը կոպիտ ձայնով պատասխանեց.

—Կոտորվէ՛ք դուք, ո՞ր մէկիդ տանք...

Աղջիկը նայեց իր շուրջը, տեսաւ, իրաւ, իր նման շատերը լցված էին այնտեղ։ Նա պատրաստ էր իսկոյն հեռանալ, բայց նրան պահեց մի միտք։ Նա իր մասին չէր մտածում, թէև քաղցած էր, բայց մտածում էր այն երկու փոքրիկ երեխաների վրա, որ ոչինչ չէին կերել, մտածում էր նրանց հիւանդ մօր վրա, որ անօթի պառկած էր։

Նա արտասուքը սրբեց և կամենում էր կրկնել իր աղաչանքը։ Այդ միջոցին փոքրիկ շնիկը դուրս պրծաւ դրան տակից և իր սուր ատամներով քարշ ընկաւ խեղճ աղջկայ փէշերից։ Նա սարսափելով դուրս փախաւ, իր հագուստի մի մասը թողնելով շան բերնում։ Երկու փոքրիկները ցաւալի ճիչ բարձրացրին և փոքր էր մնում, որ սրտաճաք լինէին։

Նա կապկապելով իր հագուստի ծուէնները, այժմ սկսեց դիմել դէպի վանքը։ Երկու փոքրիկ երեխաները ուրախութիւնից մո-

ռացան իրանց լացը և երկիւղը, երբ ճանապարհի վրա ընկած տեսան մի կտոր ձմերուկի կեղև։ Երեխաներից մէկը վազեց, վեր առաւ կեղևը, և իր փէշերով հողն ու փոշին սրբելով, սկսեց կրծել։ Միւս երեխան աշխատում էր խլել նրա ձեռքից, ասելով.—Ինձ էլ տուր, ես էլ քաղցած եմ։ Երկուսի մէջ առաջ եկաւ մի փոքրիկ կռիւ։ Մանկահասակ աղջիկը հանգստացրեց նրանց, և բաժանելով կեղևը, երկուսին էլ հաւասար մասը տուեց։

Այդ միջոցին շտապով անցնում էր նրանց մօտից մի երիտասարդ։ Նա տեսնելով աղջկան երկու փոքրիկ երեխաների հետ, ճանաչեց նրանց, և մօտեցաւ։

—Դու դեռ ոչ բոլորովին առողջ ես, ասաց նա,—ես պատուիրեցի քեզ դուրս չը գալ, դու դարձեալ ման ես գալիս։

Աղջիկը շփոթվեցաւ և չը գիտէր ինչ պատասխանել։ Նա, իրաւ, առողջ չէր, նա այնքան տկար էր, որ հազիւ կարողանում էր իրան ոտքի վրա պահել։ Երիտասարդը նկատեց երկու երեխաներին, որոնք դեռ կրծում էին ձմերուկի կեղևը։ Նա խլեց կեղևը, և մի կողմը ձգելով ասաց.

—Ի՞նչպէս կարելի է ուտել այդ։

Երեխաները աւելի համարձակ դտնվեցան, քան շփոթված աղջիկը, և արտասուքը աչքերում պատասխանեցին.

—Քաղցած ենք։

—Մի՞թէ վանքում ձեզ չեն կերակրում, դարձաւ երիտասարդը դէպի աղջիկը։

Մանկահասակ աղջիկը փոխանակ հարցին պատասխանելու, իր գեղեցիկ, նուաղած աչքերը դէպի գետին ուղղելով, մեծ դժուարութեամբ ասաց.

—Եթէ կարելի էր, մեզ համար մի ուրիշ տեղ ճարէիք, և մենք

դուրս գայինք վանքից։

—Երևի, այն անպիտան վարդապետը ձեզ վանո՞ւ է նայում։

Աղջիկը ոչինչ չը պատասխանեց, և շարունակով նայել դէպի ցած, կարծես, չէր ցանկանում իր բազմիմաստ հայացքը դարձնել դէպի հետաքրքիր երիտասարդը, զգուշանալով, որ նա իր դէմքից չը գուշակէր այն, ինչ որ ինքը ակամայ ստիպված էր թաղցնել սրտում։

—Խնդրանում եմ...պատասխանեց երիտասարդը խորին վրդովմունքով։ Խմայ գնա՝, այդ շոգին լաւ չէ մտնելը, դու հիւանդ ես, կարող ես բոլորովին տկարացնել քեզ, մէկ ժամից յետոյ ձեզ մօտ կը լինեմ, և ամեն ինչ կը կարգադրեմ, որ լաւ հոգ տանեն ձեզ։—Ի՞նչպէս է եղբօրդ կինը։

—Նրա այնպէս է, այս գիշեր աւելի անհանգիստ է, պատասխանեց աղջիկը տխուր ձայնով։ Եւ այժմ իր ամօթխած աչքերը դարձնելով դէպի երիտասարդը, հարցրեց.

—Դուք մեզ չէք թողնի վանքում, այնպէս չէ՞, պարոն։

—Լաւ, ես ձեզ համար մի ուրիշ բնակարան կը ճարեմ, ասաց երիտասարդը և շտապով հեռացաւ, իր մտքում կրկնելով. "խեղճ արարած, ի՞նչ շուտ ճանձրացրեց ձեզ վանքը,...

Երիտասարդը բժիշկ էր, մի հարուստ վաղարշապատցի կալուածատիրոջ որդի։ Նա նոր էր աւարտել իր ուսումը Ս. Պետերբուրգի համալսարանում, և որպէս նոր օրդէնի մէջ մտած ասպետ, ընկել էր աշխարհ, արկածներ էր որոնում, իր արհեստին վերաբերեալ հերոսութիւնները ցոյց տալու համար։ Աշխարհացի գաղթականները, իրանց բազմաթիւ հիւանդներով, բաց արին նրա առջև գործունէութեան մի ընդարձակ ասպարէզ։ Դարմ, բարի ցանկութիւններով լի երիտասարդի անխոնջ եռանդը մեծ բաւականութիւն էր գտնում այդ թշուառներին օգնելու գործում։ Նրա մէջ միացած էին

արհեստը բժշկի առաքինութեան հետ։ Նա ոչ միայն անվարձ այցելութիւններ էր անում և ձրի դեղեր էր բաժանում հիւանդներին, այլ հոգ էր տանում և նրանց բնակարանների և լաւ կերակրվելու մասին։ Այդ էր պատճառը, որ մանկահասակ աղջիկը այնպէս մտերմաբար դիմեց նրան, աղաչելով, որ իրանց համար մի այլ կացարան տնօրինելու հոգ տանէ։

Բժշկի հեռանալուց յետոյ աղջիկը շարունակեց իր ճանապարհը դէպի վանքը։ Օրօրվելով, տատանվելով, նա հաղիւ կարողանում էր փոխել իր քայլերը։ Մի քանի անգամ կանգ առաց, մի քանի տեղ նստեց, մինչև յոգնութիւնը անցնի։ Վանքի հանդէպ գտնվող գիւղացիներից նրան կանչեցին, խոստանալով, թէ փող կը տան։ "Այդ մարդիկը աւելի վատ են, քան թէ քրդերը"...ասաց նա իր մտքում, և կանգնելով, շարունակեց իր ճանապարհը։

Նա անցաւ պարտէզը, անցաւ վանքի գլխաւոր մուտքի մօտից, պտոյտ տուաց պարսպի արևմտեան կողմով և դուրս եկաւ այն դրան մօտ, որ տանում է դէպի լիճը և անտառը։ Այս դռնով նա մտաւ Ղազարապատ։ Վանքի այդ մասը տօն օրերում ծառայում է որպէս հիւրանոց բազմաթիւ ուխտաւորների համար, իսկ այժմ լցված էր աղաշկերտցի հիւանդներով։ Նա մտաւ ներքին յարկի խուցերից մէկի մէջ։ Այդ խոնաւ խորշի մէջ, զրկված օդից և լոյսից, կարմիր աղիւսներով պատած յատակի վրա, պառկած էր մի կին։ Ոչ մահիճ ունէր նա և ոչ մահճակալ. տակին ձգած ունէր մի խուրձ յարդ, իսկ վրան ծածկած ունէր մի փալասի կտոր։ Երկու երեխաները վազեցին և գրկեցին հիւանդ մօրը, և սկսեցին համբուրել նրա ոսկորացած ձեռքերը։ Բայց նա չը պատասխանեց սիրելի զաւակներին գգուանքին, որովհետև այդ րոպէում քնած էր, աւելի ճիշդ ասած, գտանվում էր մի տեսակ անզգայութեան մէջ։

Մանկահասակ աղջիկը նկատեց երկու փոքրիկ երեխաներին, որ չանհանգստացնեն հիւանդ մօրը, այլ գնան դուրսը խաղալու։ Նրանք հնազանդութեամբ դուրս եկան, և նստելով խուցի դրան մօտ, սկսեցին հողով, խճերով և չոփերով իրանց համար փոքրիկ տնակներ շինել, և նրանցով զուարճանալ։ Իսկ ինքը՝ աղջիկը պառկեց մերկ յատակի վրա, և թևքը բարձի փոխարէն նեցուկ տալով գեղեցիկ գլխին, արտասուքով լի աչքերը դարձրուց դէպի հիւանդը, և սկսեց նայել նրա վրա։ Ա՛յ այնքան յոգնած էր, այնքան թուլացած էր և այնքան հոգեպէս տանջված էր, որ ցանկանում էր մի փոքր քնել, մի փոքր հանգստանալ, բայց ակամայ արտասուքը խեղդում էր նրան, վշտալի աչքերը փակել կարող չէր։ Ա՛յ այդ աչքերը կը ցանկանար յաւիտեան փակել և չը տեսնել լոյս աշխարհը, որ այժմ խաւար էր նրա համար։ Ի՞նչ դժբախտութիւններ ասէս, չը կրեց նա, ի՞նչ չարչարանքների չը համբերեց նա։ Ա՛յ կորցրեց հայր, եղբայրներ, հարուստ տուն, աղգականներ,—բոլորը, բոլորը ինչ որ թանգ էր նրա համար, ինչ որ սիրելի էր նրան։ Իսկ այժմ օտար երկրում, անտէր, անպաշտպան, յանձնված դառն ճակատագրի կամքին, թափառում էր նա դռնից դուռ։ Իր միակ նեցուկը, իր միակ պաշտպանը, որի վրա յոյս էր դրել նա, այժմ հիւանդ էր. գուցէ այսօր, գուցէ վաղը կը մեռներ նա, ի՞նչ կը լինէր այնուհետև իր վիճակը, ո՞վ կը պահէր անբախտ մօր անբախտ զաւակներին։ Ոնոնէ ինքը առողջ լինէր, գոնէ կարողանար աշխատել, այն ժամանակ ամեն բան կանէր, ամեն տեսակ ծանր աշխատութիւն յանձն կառնէր և կը պահէր որբիկներին։ Բայց ինքը նոյնպէս ուժից ընկած, նոյպէս թոյլ և տկար, օրըստօրէ հալվելով և մաշվելով, սպասում էր իր ըղձալի օրհասին, որ ուշանում էր մօտենալ իրան։—Այս տխուր մտածութիւնների մէջ ալեկոծվում էր թշուառ աղջիկը և արտասուքի ջերմ կաթիլները գը-

լորվում էին նրա գունաթափ երեսի վրա, երբ դրսից մի ձիչ բարձրացաւ և մի կոպիտ ձայն աւելի խռովեց նրա անհանգստութիւնը։

Երկու երեխաները խուցի դրան մօտ փոքրիկ տնակներ էին շինում և զուարճանում էին։ Այդ միջոցին անցաւ նրանց մօտից մի հաստափոր արեղայ սև վեղարով, սև փարաջայով և սև դէմքով,— սպիտակ նրա մէջ ոչինչ չը՞կար։ — Տեսնելով երկու՞ փոքրիկներին, նա կատաղի կերպով գոռաց.

—Ներս կորէք, լակոտներ, ի՞նչու էք փչացնում գետինը։

Երեխաները ուշ շարժվեցան, և արեղան յարձակվելով նրանց վրա քիչ էր մնում, որ պիտի երկուսին էլ՝ ջարդուփշուր անէր իր ոտների տակ, եթէ նրանք աղաղակելով ներս չը վազէին խուցը։ Զաւակների աղաղակը ուշի բերեց անզգայացած մօրը։ Նա գրկեց երկուսին էլ, սկսեց հանգստացնել, առանց գիտենալու նրանց լացի պատճառը։ Այդ միջոցին խուցի շէմքի վրա երևաց արեղայի տաժան կերպարանքը։

—Այս րոպէիս դուրս կորէք այստեղից, գոչեց նա բարկացոտ ձայնով,—քանի օր է ասում եմ, որ ձեզ համար տեղ ճարէք և հեռանաք այստեղից, դուք էլի մնում էք։

Ումն էր ասում այդ խօսքերը, հիւանդ մայրը ոչինչ չէր լսում, նա միայն գրկած ունէր իր զաւակներին, որոնց, կարծես, առաջին անգամն էր տեսնում։ Երկու ամբողջ օր գտանվում էր նա խորին ուշաթափութեան մէջ. այժմ սիրելի զաւակների ձայնը արթնացրեց նրան։ Ում հետ էր խօսում արեղան։ Այս խուցի մէջ ոչ ոք նրան լսել և հասկանալ կարող չէր։ Մանկահասակ աղջիկը նրա ձայնից սոսկաց, սարսափեցաւ և միանգամայն կորցրեց իրան։ Իսկ փոքրիկ երեխաները երկիւղից կծկվել էին անբաղդ մօր գրկում և դողդողում էին։

Արեղայի բարկութիւնը ընդհատեց մի այլ ձայն.

—Այդ ի՞նչ շանթեր ես արձակում, հայր սուրբ։

—Բարով, պարոն բժշկապետ, ի՞նչպէս էք, լա՞ւ էք, ի՞նչպէս է ձեր քէֆը, ասաց աբեղան ժպտելով, և աւելի խաղաղ կերպարանք ընդունելով։

—Իմ քէֆը հալա թող մի կողմը կենայ, պատասխանեց բժշկապետը ուղիղ հայր սուրբի աչքերի մէջ նայելով,—դու՞ այն ասա՛, էլ ի՞նչ ֆանդեր ունես, հայր սուրբ, ի՞նչու էիր նեղացնում այդ խեղճերին։

—Ո՞ւ արևը վկայ, ոչինչ ֆանդեր չը կայ. ես միայն ասում էի, որ իրանց համար տեղ ճարեն և հեռանան այստեղից։ Ո՞ւղղ յայտնի է, որ կարգադրել են երկու օրից աւել չը պահել գաղթականներին վանքում։ Ամեն օր նոր գաղթականներ են գալիս. պէտք է հները գնան, որ նորերը նրանց տեղը բռնեն։

—Ո՞ւր գնան, դու տեսնում ես, որ մեռնում են։

—Ես ի՞նչ անեմ, ինձ այսպէս է հրամայված։

Հայր սուրբը վանքի հիւրընկալն էր, մի խեղկատակ և շաղակրատ աբեղայ, որի հետ ամեն մարդ թոյլ էր տալիս իրան հանաքներ անել, առաւելապէս պարոն բժշկապետը, որ մի առանձին հաճութիւն ունէր պարսաւել կղերին։

—Այդ խօսքերով ինձ չես խաբի, ասաց նա,—դրուատն ասա՛, հայր սուրբ, ի՞նչ փորացաւ ունես։ Աղջկայ աչքերում լոյս կայ, հա։

—Ը՛հ, թող տուր, հերօրհնած, ի՞նչեր ես խօսում։

—Կոտորվէ՛ք դուք, կոտորվէ՛ք... ասաց բժշկապետը և մտաւ խուցի մէջ։

Բժշկապետի այցելութիւնը մի առանձին մխիթարութիւն աղդեց թշուառ ընտանիքին, երբ նա հարկաւորած դեղերը և պատուէրները տալուց յետոյ, յայտնեց, թէ ինքը կարգադրել է, որ շու-

տով Նրանց կը տեղափոխեն մի առանձին բնակարան, ուր կը դտնեն նրանք ամեն յարմարութիւններ թէ կացութեան և թէ ապրուստի համար։

—Միայն շուտ, եթէ կարելի է, շատ շուտ, ինդրեց հիւանդ մայրը շնորհակալութեամբ չի ձայնով։

—Անոդ կացէք. մի քանի րոպէից յետոյ կը տանեն ձեզ, պատասխանեց բժշկապետը և դուրս եկաւ, վանքի մէջ գտնվող միւս հիւանդներին նայելու համար։

—Լալա՛, տեսնում ե՞ս, զաւակս, դարձաւ հիւանդը դէպի մանկահասակ աղջիկը, որ աչքերը բռնած հեկեկում էր,—Աստուած դժբախտութեան ամենադառն րոպէներում դարձեալ չէ մոռանում թշուառներին և ուղարկում է իր հրեշտակը նրանց մխիթարելու համար։ Մի՛ լաց, զաւակս, փոթորկալից և խաւար գիշերին յաջորդում է լուսապայծառ առաւօտը։ Կը դայ մի օր, որ դու կրկին կը դտնես քո ուրախութիւնը....

—Այդ բոլորից յետոյ, սիրելի Սառա, պատասխանեց Լալան դառն արտասուքով,—այդ բոլորից յետոյ ինձ մնում է մեռնել միայն...

Խուցի դռնից ներս մտան երկու մարդ. Սառայի և Լալայի խօսակցութիւնը ընդհատվեցաւ։ Նկուղները պարոն բժշկապետի ծառաներն էին, որոնք բերում էին իրանց հետ հաց և կերակուրներ, բացի դրանցից մի կապոցի մէջ նրանք բերել էին կանացի հագուստներ Լալայի և Սառայի համար, այլ և երեխաների հագուստներ երկու փոքրիկների համար։ Սառան և Լալան չը մօտեցան կերակուրներին, նրանք ուտելու ախորժակ չունէին, բայց երկու փոքրիկները վրապրծան և սկսեցին ագահութեամբ ուտել։ Ծառաները դրսում սպասեցին, մինչև վերջացաւ ճաշը։

Լալան ինքն հագնվեցաւ և նոյնպէս փոխեց Սառայի ցնցոտի-

ները, հաղնվեցան և երկու էֆսամերկ փոքրիկները, այնուհետև կերպարանափոխված ընտանիքը դուրս եկաւ վանքի ապականված մթնոլորտից, և սկսեց դիմել դէպի բժշկապետի պատրաստած բնակարանը։

ԼԸ.

"Լուսաւորչի քամին,, բարձրացաւ և ցերեկվայ դժոխային տօթը տեղի տուեց երեկոյեան զովութեանը։ Այդ բարերար քամին ոչ միայն Աղարշապատի, այլ ամբողջ արարատեան դաշտի կենսատու ոգին է, որ ամառնային օրերում շարունակ փչում է ամեն երեկոյ։ Եւ զուր չէ ասում ժողովրդական աւանդութիւնը, որ մեր Լուսաւորիչ հայրը նրան սահմանեց իր ժողովուրդը հիւանդութիւնից ազատ պահելու համար։

Վանքի աբեղաները կէսաւուր հանգիստ քնից յետոյ, դուրս էին եկել իրանց որջերից և զոյգ-զոյգ զբօսնում էին Ներսէսի լճի շուրջը, գեղեցիկ ճեմելիքների մէջ, որ հովանաւորված էին ծառերի խիտ կամարների ներքոյ։ Խսկոյն աչքի էր զարկում, որ զբօսնող հայրերը չէին կազմում խումբեր, այլ բաժանված էին առանձնացած զոյգերի, կամ բոլորովին միայնակ էին մեն դալիս։ Դրանք նմանում էին այն արարածներին, որոնք իրանց հեռու են պահում ընկերական կեանքից, այն պատճառով միայն, որ վախենում են միմեանց մօտենալ։ Կասկածը, անմիաբանութիւնը, անհաւատարմութիւնը առանձնացրել էին նրանց, — և այդ կոչվում է վանական եղբայրութիւն։

Լիճը գտնվում էր մի արհեստական բարձրաւանդակի վրա, որ կառուցված էր կոփածոյ քարերից։ Նրա ստորոտից մինչև Գայիանէի վանքը տարածված էր հին դերեզմանատուն։ Մի քանի տեղ փորում էին նոր դերեզմաններ, մի քանի տեղ հողով ծածկում էին

արդէն փոսերի մէջ դրած մարմինները։ Թիները և բրիչները գործում էին։ Քահանան փրփրթալով, աղօթքներ կարդալով, ճիշդ ասած՝ ոչինչ չը կարդալով, մի գերեզմանից դէպի միւսն էր վազում և կատարում էր թաղման խորհուրդը։ Այդ բոլորը գործվում էր խորին լռութեան մէջ։ Ոչ բարեկամի լացը, ոչ աղգականի արտասուքը չէին առաջնորդում հանգուցեալներին դէպի ոգիների աշխարհը, կարծես, նրանք շատ ուրախ էին, որ թշուառ մարդիկ, ազատվելով տաժանական կեանքից, գերեզմանի մէջ վերջապէս պէտք է հանգստութիւն գտնէին։ Թաղում էին աշաչկերտցի գաղթականներին։

—Որքան շատ մեռնում են, ասաց արեղաներից մէկը իր հետ մանեկող ընկերին։

—Մի և նոյն է, պատասխանեց ընկերը սառնասրտութեամբ,— այնտեղ քրդերը և թուրքերը պէտք է կոտորէին, այստեղ գոնէ իրանց մահով են մեռնում։—Բայց մենք հեռացանք հարցից, շարունակեց նա ընդհատված խօսակցութիւնը,—կրկնում եմ քեզ, որ նրան պէտք չէ հաւատալ, ամենևին պէտք չէ հաւատալ։ Նա մոռնում է մեզ, իրան բարեկամ և մտերիմ է ձևացնում, համակրութիւն է ցոյց տալիս, և ուրիշ հաղարումէկ օրիններ է հանում, բայց այդ բոլորը կեղծ է, նա այսպիսով աշխատում է մեզանից գաղտնիքներ որսալ և յայտնել, ուր որ հարկն է։ Նա լրտես է, կատարեալ լրտես։ Եւ այդ պատճառով նա այնքան լաւ ընդունված է ''ի վերին Երուսաղէմի մէջ,,։ Շատ հաւանական է, որպէս ինքը յոյս ունի, շուտով եպիսկոպոս կը դառնայ և մի հարուստ թեմի առաջնորդ կը լինի։

—Բոլորը, ինչ որ ասեցիր, ուղիղ է, բայց վերջին երկուսը չի ստանայ։ ,,Ձորրորդը,, խոստանալու համար խիստ առատաձեռն է, բայց կատարելու մէջ չափազանց ժլատ։ Կամենում են միայն առժա-

մանակ այդ ախմարի գլուխը թափ տալ, որքան իրանց պէտք է, յետոյ պոչը կը կտրեն և բաց կը թողնեն, նրա պաշտօնը աւելի յարմար մէկին յանձնելով։—Տես, երկու նոր մեռելներ ևս հիմայ բերեցին..

—Թող տուր, թէ Աստուած կը սիրես, այդ քո մեռելները,—բայց նա այնտեսակ աղուէսներից չէ, որ շուտ խաբվի։

—,,Խելացի աղուէսը երկու ոտքիցն էլ թաղաքի մէջ է ընկնում,,։

—Սամաց, թող անցնեն...

Ռեմելիքի հակառակ կողմից յայտնվեցան երկու ուրիշ արեղաներ, որոնք մօտենալով առաջիններին, նոյնպէս դադարեցրին իրանց խօսակցութիւնը։ Դրանք երկուսն էլ սինոդի անդամներ էին։ Երբ փոքր ինչ հեռացան, դարձեալ շարունակեցին խօսակցութիւնը։

—Ամուրդը հիմայ պէտք է նշանակել տալ. այժմ ամենայարմար ժամանակն է։

—Ի՞նչու։

—Նրա համար որ, մեզ յայտնի է, թէ այդ եկեղեցական կալուածքները ովքեր են կապալով վեր առնում։ Պարոնները՝ Ն.... Մ.... և Խ.... որոնք միշտ այդ կալուածների կապալառուներ են եղել, այժմ իրանց առանձին ղրծերով զբաղել են մէկը Աղեքսանդրապոլ, միւսը Իգդիր, երրորդը սատանան գիտէ, թէ որ չհանեմը։ Դրանց բացակայութիւնից մենք կարող ենք օգուտ քաղել։ Եթէ ամուրդը այժմ նշանակել կը տանք, շատ պարզ է, որ կապալը կը մնայ պ. Սաթայելեանի վրա, որը իր անունով կը վեր առնի, ի հարկէ, մեզ հետ գաղտնի ընկերութեամբ։

—Բայց, որքան ինձ յայտնի է, պ. Սաթայելեանը այնքան պատրաստի փող չունի, որ կարողանայ դրաւական ներկայացնել։

—Այդ ես էլ գիտեմ, բայց դրանով գործը չի խանգարվի, դրաւականը մենք կը տանք, նա իր կողմից կը ներկայացնէ։

—Դու պատրաստի փող ունե՞ս։

—Տօկօսաբեր արժէթղթեր ունեմ։

—Մի և նոյն է։ Ուրեմն էդուց ժողովի մէջ աճուրդի հարցը կը բարձրացնենք։ Բայց ես վախենում եմ, որ ,,վերևից'' կը խառնեն գործը։

—Չեն կարող, մի թէ այդ ,,հոսոսները,, իրանք մի և նոյնը չեն անում, ինչ բանի վրա որ մտածում ենք մենք։ Եթէ ''փոքր գևը,, մատը կը խառնի, ես նրա ականջին մի բան կասեմ, և իսկոյն կը լուէ։

Այսպէս ոմանք միաբանութեան մէջ կատարվող ինտրիգաների վրա էին խօսում, ոմանք իրանց գաղտնի սպեկուլացիաների վրա էին խօսում, բայց ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում, թէ ինչ է կատարվում իր շուրջը, ոչ ոք չէր մտածում այն բանի վրա, թէ ինչպէս աշաչկերացին, զրկված ընիկ երկրից, պանդուխտ, անտէր և անխնամ, ձանձերի նման կոտորվում էին։ Ոչ ոք չէր հետաքրքրվում այն հարցով, թէ ի՞նչ էր եղել այդ թշուառների դաղթականութեան պատճառը, կամ ի՞նչ կը լինի նրանց վախճանը մի օտար անծանօթ երկրում։

Մի քանի արեղաներ, հաւաքված միասին, իրանց ամենօրեայ երեկոյեան սովորութեան համեմատ, նստել էին անտառում, զեղեցիկ պարսկական խալիչաների վրա և թէյ էին վայելում։ Մանկահասակ փոքրաւորները, նրանցից սակաւ ինչ հեռու, միմեանց հետ քրթմնջալով, ծիծաղելով և հանաքներ անելով, կարդի էին դնում թէյի ահագին պատրաստութիւնը։ Այնտեղ կար սեր, կարագ, սպիտակ հաց, ռոմ և ամեն ինչ։ Երեկոյեան զովը և անտառի մաքուր օդը բաց էին արել սուրբ հայերի ախորժակը։ Նրանք խմում էին, ուտում էին, ուրախանում էին, առանց մտածելու, որ նոյն անտառի ծառերի տակ, խոնաւ գետնի վրա, այժմ ընկած էին հարիւրաւոր քաղցած ընտանիքներ

—Այդ ռոմը շատ լաւն է, ինչ գեղեցիկ հոտ ունի, ո՞ւրտեղից ստացաք, հայր սուրբ, հարցրեց աբեղաներից մէկը խորին զմայլութեան մէջ ճաշակելով ռոմով խառնած թէյի բաժակը:

—Ո՞ւրտեղից ստացայ... կրկնեց հայր սուրբը, որի խցից բերվել էր անուշահոտ ըմպելին,—դու չե՞ս իմանում, որ իմ խուցը այն ուխտատեղներից է, ուր մատաղը իր ոտքովն է գալիս...*)

—Իմանում եմ...լաւ է այսպիսի ձգողական զօրութիւն ունենալ:

Երեկը մտել էր արդէն: Ընտաւի մէջ մեայլը հետզհետէ թանձրանում էր, թէև ոսկեզօծ ամպերը տակաւին վառվում էին արեգակի վերջին ճառագայթներից: ‘‘Լուսաւորչի քամին,, փոքր ինչ մեղմացել էր և ծառերի տերևները հազիւ շարժվում էին մի խուլ, կախարդական սօսափիւնով: Ընտաւի խորին լռութիւնը երբեմն ընդհատվում էր տխուր հառաչանքներով: Պիշերը մօտենում էր: Խաւարի մէջ աւելի շուտ զարթնում են դառն յիշողութիւնները: Բացօթեայ, գետնատարած, մերկ և անօթի ալաշկերտցին, մի սարսափելի երազից սթափված մարդու նման, դեռ նոր սկսել էր զգալ իր վիճակի դառնութիւնը: Այս մտածում էր, որ հարստութիւն ունէր, իսկ այժմ ստիպված է մուրացկանութեամբ ապրել: Այս մտածում էր, որ տուն և օթևան ունէր, իսկ այժմ բաց երկնքի տակ է ապրում: Այս մտածում էր, որ զաւակներ ունէր, իսկ այժմ չը կան նրանք. ո՞ւրտեղ կորան, ո՞վ տարաւ, ի՞նչ եղան,—ինքն էլ չը գիտէր: Բոլորը կորաւ մի խառնաշփոթ և սոսկալի խռովութեան մէջ, երբ մայրը որդուն մոռացել էր, երբ եղբայրը մոռացել էր իր քրոջը, երբ տղամարդը կորցրել էր իր ամուսնին,—երբ ամեն մարդ, հալածված

*) Ամայի և ժողովրդից մոռացված տեղերում գտնված Ֆիսաւեր մատուռների և վանքերի մասին աւանդութիւններ կան, որ նրանց տօնի օրերում վայրենի անասունները երանց յոժարութեամբ գալիս են նրանց դուռը, և անապատի հովիւները բռնելով մատաղ են անում:

թուրքի սրից և հրից, աշխատում էր իր գլուխը միայն ազատել։— Ամեն մարդ սրտումը անդարմանելի վերք ունէր, ամեն մարդ կորցրել էր մի բան, որ նրա համար աշխարհի բոլոր բաներից թանգագին և անփոխադրելի էր։ Այս էր պատճառը, որ ամբողջ Աղարշապատը այս գիշեր թնդում էր դաղթականների հառաչանքներով, որոնք կատարում էին մի ընդհանուր սուգ, սո՛ւգ, որի համար մխիթարութիւն չը կար...

Այդ միջոցին մի պարթևանձնեայ տղամարդ, անցնելով անտառի ծառերի միջով, հետաքրքիր աչքերով նայում էր դաղթականների վրա, մոտենում էր նրանց, խօսեցնում էր և դարձեալ շարունակում էր իր ընթացքը։ Տխուր, մտայոյզ կերպարանքը այդ տղամարդի, երեսի ոյրական արտայայտութիւնը, համարձակ և անձնավստահ շարժմունքը ակամայ ուշադրութիւն էին դարձնում իր վրա։ Նա դուրս եկաւ անտառից, անցաւ Գայիանէի վանքը և կանգնեց գերեզմանատան մոտ։ Այստեղ դեռ աշխատանքը չէր վերջացել.... դեռ թաղում էին...։

Նրա ականջին զարկեց երգի ձայն։

,,Բուլբուլն է հաքեր ի յոտին կոշիկ,
,,Օվարդն կը փնտռէ սիրով, անուշիկ,,..

—Կոտորվէք դուք, ասաց իր մտքում անծանօթ տղամարդը և շարունակեց ճանապարհը։

Երգի ձայնը լսվում էր անտառի խորքից, ուր այժմ աբեղաները, ռօմից ստացած ոգևորութիւնից յետոյ, կատարում էին իրանց գիշերային արարողութիւնները։

Անծանօթ տղամարդը մոտեցաւ լճին։ Այստեղ նոյնպէս մի քանի աբեղաներ սև ուրուականների նման դեռ զբօսնում էին։ Բայց մէկը նստած էր անշարժ, միայնակ, որպէս առանձնացած սգաւոր,

որ իր մխիթարութիւնը գտնում է այն դրութեան մէջ, երբ ոչ ոք չէ հարցնում նրանից մի բան, և երբ ոչ ոք չէ դիպչում նրա սրտի վէրքերին։ Արևից այրված, մռայլոտ դէմքը և հնամաշ հագուստը ցոյց էին տալիս, որ այդ աբեղան պէտք է պանդուխտ և աղքատ լինի։ Անքի քնքոյշ և կոկիկ հագնված միաբաններից ոչ ոք չէր մոտենում նրան, կարծես, վախենում էին պղծվել նրա հագուստներից, թէև այդ պարզ, հովուական հագուստների մէջ ծածկված էր մի մարմին, որ կրում էր իր մէջ գեղեցիկ և ազնիւ յատկութիւններ։ Անծանօթ տղամարդը կիսախաւարի միջից նկատելով անծանօթ աբեղային, մոտեցաւ նրան։

—Աշ, Յովհաննէս հայր սուրբ, դուք էք։

—Աշ, Աղբան, գոչեց աբեղան և գրկեց նրան։

Աբեղան սուրբ Յովհաննու վանքի վանահայր և մի և նոյն ժամանակ Աշակերտի առաջնորդն էր, որ գաղթականների հետ եկել էր ռուսաց հողի վրա, չը կամենալով բաժանվել իր ժողովրդից։

Աղբատեանը և Աղբանը նստեցին մի քարի վրա, որ լճի մոտ ծառայում էր որպէս նստարան։

—Ինչ եկար, հարցրեց վարդապետը։

—Այսօր, հէնց այս ժամիս, պատասխանեց Աղբանը իր շուրջը նայելով, որ նրանց չը լսեն։

—Ոչ ոքի՞ չը տեսար։

—Դեռ ոչ ոքի։—Այդ խառնիճաղանճ բաղմութեան մէջ ո՞ւմը կարելի է գտնել։ Ես շատ կը ցանկանայի տեսնել Մէլիք-Մանսուրին, լսեցի, որ նա էլ գաղթականների մէջն է։

—Ես նրան տեսայ երկու օր առաջ, պատասխանեց վարդապետը,—այժմ պէտք է Երևանում լինի. կարծեմ, այնտեղ պէտք է տեսնվէր մի քանի պարոնների հետ, որոնք մտածում են մի մանա-

ժողով կազմել գաղթականների վիճակի համար հոգ տանելու։

—Թիֆլիսում արդէն կազմվել է մանաժողով։

—Երևանինը պէտք է նրա մի ճիւղը լինի։

—Այստեղ ի՞նչպէս են գնում գործերը։

—Հա՛ատ վատ, պատասխանեց վարդապետը տխուր ձայնով,—մի ամբողջ շաբաթ է, որ այստեղ վէրընկած եմ. Ղազարապատի մի անկիւնում տեղ են տուել. ոչ ոք ինձ վրա չի նայում, ոչ ոք չի էլ ուզում հարցնել, թէ ի՞նչ և ո՞րպիսի դառն հանգամանքներ բերեցին մեզ այստեղ։ Ինձ խոստացան, թէ կը տանեն վեհարանը և այնտեղ հարցմունքներ կանեն։ Բայց դժբախտաբար այսպէս օրերը անցնում են։ Ստիպվեցայ գրաւոր կերպով ներկայացնել թշուառ ժողովրդի գաղթականութեան բոլոր պատմութիւնը, և յոյս ունէի, որ դրանից յետոյ կը կանչեն ինձ և բերանացի բացատրութիւններ կը պահանջեն։ Այդ փորձը նոյնպէս մնաց ապարդիւն։ Ի՞նչ է կարելի է մինչև այս աստիճան սառնասիրտ և մինչև այս աստիճան անգութ լինել։ Ես ցուցակը ունեմ, որ 3000 ընտանիքից մինչև այսօր 1500 հոգի մեռել են, որը հիւանդութիւնից, որը քաղցածութիւնից։ Մնացածները, անտարակոյս, նոյնպէս կը մեռնեն, եթէ նրանց վիճակը այսպէս կը շարունակվի։

Երջին տեղեկութիւնները որքան և ցաւալի լինէին, այսուամենայնիւ, մի առանձին տպաւորութիւն չը գործեցին Արդանի սրտի վրա. նա այդ բոլորը շատ բնական էր համարում. նա առաջուց գիտէր այս տեսակ գաղթականութիւնների կորստաբեր հետևանքները։

—Բոլոր գաղթականները այստեղ՝ Ղազարշապատում են միայն զետեղված, հարցրեց նա։

—Ոչ, Իգդիրից եկան Ղազարշապատ և այստեղից տարածվում են դէպի ամեն կողմեր։ Այժմ Սուրմալու գաւառից սկսած, գաղ-

թականները ցրված են մինչև Նոր-Նայազէդ, մինչև Ֆին-Նախի-ջևան. ամեն տեղ, ամեն գիւղերում կարելի է գտնել նրանց։

—Ժողովուրդը ի՞նչպէս է վերաբերվում դէպի իր պանդուխտ եղբայրները։

—Ժողովուրդը խիստ մարդասիրաբար է վարվում. օթևան է տալիս, կերակրում է, հագուստ է տալիս, և չէ խնայում, ինչ բանով որ կարող է օգնել։ Պէտք է ասած, որ այստեղի ժողովուրդը ինքն էլ սաստիկ կարօտութեան մէջ է. պատերազմի պատճառով այժմ ամեն ինչ թանգացել է։ Բայց գաղթականներին աւելի բժշկական օգնութիւններ են հարկաւոր, քան թէ հաց. զանազան հիւանդութիւններ անխնայ կոտորում են։

Գիշերային մութը բոլորովին պատել էր վանքի շրջակայքը։ Աբեղաները քաշվել էին իրանց խուցերը։ Բայց խորհրդաւոր երգի ձայնը կրկին լսելի եղաւ անտառի խորքից։

,,Բուլբուլն է հաքել ի յոտին կոշիկ,
,,Օվարդն կը փնտռէ սիրով, անուշիկ,,...

—Դու այժմ ո՞ւր պիտի գնաս, հարցրեց վարդապետը Վարդանից, ոտքի կանգնելով։

—Ինքս էլ չը գիտեմ..

—Դնանք ինձ մօտ։

—Ես չէի ցանկանայ, որ այստեղ ինձ տեսնէին։

—Վանքում այժմ քեզ ոչ ոք չէ կարող ճանաչել։

ԼԹ.

Յովհաննէս հայր սուրբի կացարանը գտնվում էր Վաղարապատի վերին յարկի սենեակներից մէկի մէջ։ Վարդանը իր ամբողջ մարմնի մէջ մի ցուրտ դող դդաց, երբ միւսանգամ ոտք կոխեց վան-

քի շեմքի վրա։ Տան տարուց աւել կը լինէր, որ նա հեռացել էր այստեղից։ Այժմ տխուր հանգամանքները կրկին բերեցին նրան այստեղ։ Ի՞նչու աշխարհից անջատված, և իրանց անձը աղօթքի և ճգնութեան նուիրած հասարակութեան այդ մենարանը այնպէս անախորժ տպաւորութիւն գործեց անբախտ երիտասարդի վրա։ Նա յիշեց իր մանկութիւնը, այն յիմարութիւններով լի և դատարկ մանկութիւնը, որ անցուցել էր այնտեղ։ Նա յիշեց այն մթին անցեալը, որի վրա կրկին նայելը զզուանք և սոսկում էր ազդում նրա մէջ։

Վարդանի ակամայ խռովութիւնը չէր կարող չը նշմարել Յովհաննէս հայր սուրբը, նա կարեկցաբար հարցրեց.

—Ի՞նչ կայ, ի՞նչու այսպէս լուռ ես։

—Ոչինչ, երբեմն ինձ հետ պատահում են անտեղի մտայուղութիւններ....

Փոքրիկ սենեակի մէջ կար մի մահճակալ, որի վրա նստած էին հայր սուրբը իր հիւրի հետ. միւս կողմում դրած էր մի սեղան հասարակ փայտից, որի վրա վառվում էր ճրագուի մոմը. իսկ նրա մօտ փոքրիկ սամովարը եփ էր գալիս։ Հայր սուրբը իր ձեռքով ածեց երկու բաժակ թէյ, մէկը տուեց Վարդանին, միւսը սկսեց ինքը խմել։ Տաք ըմպելին կազդուրեց երիտասարդի դրգռված ջղերը։

Երկար երկու կողմից ևս տիրում էր մի տաղտկալի լռութիւն։ Խօսակցութիւնը չէր պատրաստվում, մինչև նա դարձաւ այն առարկային, որ երկուսի սրտին ևս խիստ մօտ էր։

—Այստեղ ի՞նչպէս են նայում ,,գործի,, վրա, հարցրեց Վարդանը։

—Մի կարճ պատմութիւնից դու կարող ես հասկանալ բոլորը, պատասխանեց հայր սուրբը։—Այստեղ եկած էր մի տաճկաստանցի վարդապետ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու համար (նա դեռ այստեղ է, դուցէ կը հանդիպես նրան)։ Առաջին օրերում, երբ դեռ նոր էր ե-

կել, խօսելով Թուրքիայի հայերի մասին, ամենասարսափելի գոյներով նկարագրում էր նրանց դրութիւնը, պատմում էր քրդերի բարբարոսութիւնները, պատմում էր թուրքերի հարստահարութիւնները, և հազարումէկ փաստեր էր բերում, թէ որպիսի եղեռնագործութիւններ են կատարվում Հայաստանում: Նրա խօսքերին անկարելի էր հաւատ չընծայել, որովհետև բոլորը, ինչ որ ասում էր, հաստատում էր անհերքելի ապացոյցներով: Բայց հէնց որ այդ մարդը տեսնվեցաւ ,,հոսոսների,, հետ, այնուհետև լեզուն փոխեց: Այնուհետև սկսեց գովաբանել թուրքերի մարդասիրութիւնը, պաշտպանել նրանց արդարութիւնը և հիանալ նրանց ազնուութեան ու մեծահոգութեան վրա: Ի՞նչ աներ խեղճը, եթէ լեզուն չը փոխէր, եթէ իր խղճի և համոզմունքի դէմ չը ջատագովէր այն, որ իր համար դարշելի էր և ատելի,—գուցէ չէր ստանայ ցանկացած եպիսկոպոսութիւնը: Մի ուրիշ օրինակ և. մի այլ տաճկաստանցի վարդապետ, որի վանքը կողոպտված էր քրդերից, եկել էր այստեղ պաշտպանութիւն խնդրելու: Այդ ողորմելին աւելի ցաւալի կերպով նկարագրում էր իր ժողովրդի կրած նեղութիւնները թէ կառավարութեան պաշտոնեաներից և թէ քուրդ դերեբեյներից: Երբ նրա խօսքերը հասան ,,հոսոսներին,, ոչ միայն ուշադրութիւն չը դարձրին վարդապետի խնդիրքի վրա, որի համար նա եկած էր, այլ հրամայեցին դուրս անել վանքից: Թշուառականը ստիպվեցաւ նոյնպէս փոխել իր լեզուն, և այնուհետև պատուաւոր ընդունելութիւն գտաւ,—մոռացաւ իր վանքը, մոռացաւ իր ժողովուրդը և միանգամ չը յիշեց քրդերից կրած հարստահարութիւնները: Այս աւելին կասեմ, այդ վարդապետը աւելի ևս հաճոյանալու համար, մի տօնախմբութեան օրում, սկսեց խմել սուլթանի կենացը, նոյն իսկ ժամանակ, երբ Բայազէտում և Աշկերտի մէջ թուրքերը կոտորում էին հայերին:—Այդ բոլորից

յետոյ, կարծեմ, շատ պարզ է, թէ այստեղ որպէս են նայում ,,գործի,, վրայ։

Վարդանը չէր հաւատում իր ականջներին, նրան թւում էր, թէ այդ բոլորը լսում է երազի մէջ։ Նա երևակայել չէր կարող այս ասուլիճան անդթութիւն, որ հասնում էր սարսափելի դաւաճանութեան։ Աղդի սոսկալի ճգնաժամի րոպէում, երբ նրա կեանքը, երբ նրա ապագան կախված էր մի մազից, որ կարող էր կտրվել և ձգել նրան յաւիտենական անդունդի մէջ,—մի այսպիսի աղէտալի րոպէում, երբ ամբողջ աղդի աչքը դարձրած էր դէպի փրկութեան Աբարատը,—նա, աղդը, հանդիպում էր իր ծնողի սառնասրտութեանը, և դտնում էր նրան թեքված իր թշնամու, իր սպանողի կողմը..

—Ոչիրը մի և նոյն համոզմունքի են, հարցրեց Վարդանը խռովեալ ձայնով։

—Ոչ, ,,հոսոսները,, միայն։ Դրանք թուրքի կառավարութեան մէջ տեսնում են ամեն ինչ արդար և իրաւացի։ Եւ թէ հայերը բողքում են, կամ դժգոհութիւններ են յայտնում,—բոլորը սուտ է և զրպարտութիւն։

—Շատ հասկանալի է, դրանք էլ մի տեսակ թոմաս էֆենդիներ են. թուրքի անկարդութիւնները միշտ նպաստաւոր են թոմաս էֆենդիներին։ Բայց գոնէ թող օրինակ առնէին Ներսէս պատրիարքից, Խրիմեանից և Նարբէից, որոնք հայոց պատմութեան մէջ պաշտելի անուն պիտի թողնեն։

—Դու խիստ միամտարար ես խօսում, բարեկամ, պատասխանեց հայը սուրբը,—հաւատացնում եմ քեզ, եթէ հնար ունենան, հէնց այսօր կոչնչացնեն Ներսէսի բոլոր գործողութիւնները, գուցէ աշխատում էլ են...։—Այստեղ ձգնում են հաւատացնել, թէ Ներսէսը և իր արբանեակները, բոլորը շարլատաններ են, թէ նրանք խա-

բում են ազգին, թէ նրանք հայի համար չեն մոռանում և (մոռանալու էլ առիթ չը կայ), թէ նրանք եւրոպական այլ և այլ պետութիւնների ներկայացուցիչների ձեռքում անարգ գործիքներ են, որ աշխատում են նրանց քաղաքական շահերի համար, որպէս զի, խեղճ Թուրքիայի վրայ աւելի մեղքեր փաթաթեն։ Այստեղ ծիծաղում են թերեւամտութեան վրա, որոնք Ներսէսի ,,ձեռնածութիւններից,, մի լաւ բան են սպասում։ Այստեղ ասում են, թէ Թուրքից մի նոր բան պահանջելը կատարեալ լրբութիւն կը լինէր հայերի կողմից, թէ Թուրքը տուել է հայ ժողովուրդին ինչ որ պէտք է, որից աւելին նա արժանի չէ։ Եւ եթէ մի բան թերի է մնացել, ասում են, Թուրքը այնքան բարի է, որ ինքը կը բարեհաճի շնորհել— էլ ի՞նչ հարկ կայ ձանձրացնել ողորմած կառավարութեանը։

—Մի՞թէ ամբողջ միաբանութիւնը այդ սոսկալի տրամադրութեան մէջ է գտնվում, գոչեց երիտասարդը բարկութեամբ։

Հայր սուրբը խոկոյն չը պատասխանեց, սենեակից դուրս եկաւ, նայեց դէպի դրսի խաւարի մէջ, և ներս մտնելով, նստեց իր առաջվայ տեղը, և բաւական մեղմ ձայնով ասաց.

—Մենք բաւական անզգոյշ ենք խօսում, այստեղ պատերն էլ ականջ ունեն, վանքի հիւրընկալը կենում է հարեւան սենեակում, սատանայի հոտառութիւն ունի, եթէ մի բան լսեց, առաւօտեան խաբարը կը տանէ...

—Այս հարցրի առհասարակ միաբանութեան տրամադրութիւնը, կրկնեց Վարդանը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու հայր սուրբի վերջին խօսքերի վրա։

—,,Հոսոնները,, միայն բացառութիւն են կազմում, թէ չէ, ամբողջ միաբանութիւնը Թուրքամոլ չէ։ Նրանց մէջ կան ազնիւ մարդիկ ազնիւ ցանկութիւններով, և դուցէ պատրաստ կը լինեն ամեն

զոհարերութիւն յանձն առնել Թիւրքիայի հայի արտասուքը սրբելու համար, եթէ...

—Եթէ ,,հոսոսները,, թոյլ կը տան։

—Այո՛։ Ի՞նչ անեն խեղճերը, նրանք այն աստիճան կաշկանդված են, որ խօսելու անգամ իրաւունք չունեն, ուր մնաց գործելու։ Այստեղ կայ մի Մանկունի, մի կատարեալ հրէշ, որ իր ծանրութեան ներքոյ ճնշում է, խեղդում է բոլորին։

—Ես դարձեալ չեմ հասկանում, այս ի՞նչ դժոխային քաղաքականութիւն է՝ տեսնել մի ամբողջ ժողովուրդ Թիւրքիայի բռնակալութեան ներքոյ ճնշված, որ մօտ է ոչնչանալու,— և դարձեալ պաշտպանել ոչնչացնողին։

—Ինձ համար էլ կատարեալ հանելուկ է այդ, ես էլ չեմ հասկանում, պատասխանեց հայը սուրբը շուարած կերպով։

—Բայց ի՞նչով են բացատրում ալաշկերտցոց դաղթականութիւնը կամ Բայազէդի հայերի կոտորածը։—Ի՞նչով են բացատրում Ա՝նի հրդեհը։

—Թուրքին արդարացնելու համար նրանք միշտ պատրաստի և սերտած բառեր ունեն իրանց բերնում։ Մեղքը գցում են հայերի վրա, ասելով, թէ հայերը մի անհանգիստ, դժգոհ և անշնորհակալ ժողովուրդ են։ Ասում են, ''գայլը մեղաւոր չէ, երբ գառը նրան բարկացնում է,,։ Եւ ալաշկերտցոց դաղթականութեան մէջ տեսնում են՝ ոչ թէ Թուրքի և քրդի սուրը և հուրը, որ ստիպեցին մի ամբողջ ժողովրդի թողնել իր հայրենիքը,—այլ աշխատում են ցոյց տալ մի դաղանի և ղօրեղ ձեռք, որ դուրս քաշեց Թշուառ ժողովրդին իր հայրենիքից։ Թէ որքան սխալ է այդ, քեզ աւելի պէտք է հասկանալի լինի, Ա՝ստղան, դու լաւ սկզբից մինչև վերջը ,,գործի,, միջումն ես եղել...

—Այս բոլորից յետոյ, ինձ դարձեալ անհասկանալի է, թէ դու ի՞նչ յոյսերով ես այստեղ մնում, հայր սուրբ, — ասա՛, խնդրեմ, ի՞նչ պաշտպանութիւն կամ ի՞նչ օգնութիւն կարելի է դտնել դրանցից։

—Ոչինչ, ես ինքս էլ համոզված եմ—ոչինչ։ Բայց ի՞նչ ճար ունեմ, ո՞ւմը դիմեմ, ո՞ւր գնամ, մնացել եմ շուարած։

—Դիմեցէք հայ հասարակութեանը։

Հայր սուրբը ոչինչ չը պատասխանեց և բոլշևական մտածութիւնից յետոյ ասաց, կարծես, ինքն իր հետ խօսելով.

—Այժմ դժուար է բոլորը պարզել...բայց կը դայ մի օր, երբ ժամանակը կը մերկացնէ խայտառակ իրականութիւնը....

Կարծես, արիւնի հետ դուրս բղխեցան այդ խօսքերը անբախտ արեղայի սրտից։ Նա այն ատելաձան յուսահատված էր, այն ատելաձան զայրացած էր, որ իրան զսպել չը կարողացաւ։ Եւ ի՞նչ հարկ կար Վարդանի մօտ ծածկամիտ լինել։ Վարդանը օտար մարդ չէր նրա համար։ Վարդանի հետ նա գործել էր. Վարդանի հետ շատ խորհուրդի մէջ մասնակից էր եղել։

Խօսակցութիւնը կրկին դարձաւ դաղթականների վրա։ Ընկերացող առաջնորդը պատմում էր իր վտարանդի ժողովրդի թշուառութիւնները, նկարագրում իր, թէ որպիսի տառապանքներ են կրում նրանք, առաջարկում էր միջոցներ, որոնցմով կարելի կը լինէր պահպանել նրանց կատարելապէս ոչնչանալուց։

—Ինձ շատ զարմացնում է, որ այդքան ահագին թւով հիւանդներ կան դաղթականների մէջ, կարեց երիտասարդը հայր սուրբի խօսքը—այդ հաշուով կէսից աւելին հիւանդ է։ Ը՞նչից առաջ եկաւ այդ։

—Եթէ դու լսելու լինես դաղթականութեան սարսափելի մներամնանութիւնները, կը զարմանաս, որ այդ թշուառները դեռ ևս կա-

բողացել են կենդանի մնալ։ Դա մի հրաշք է, կատարեալ հրաշք։ Բայց ինձ մեծ ոչ այնքան յիշողութիւն է մնացել և ոչ այնքան լեզուի զօրութիւն, որ կարողանամ բոլորը պատմել քեզ։ Ես միայն կը տամ մի քանի մասնաւոր տեղեկութիւններ։

—Բայազէդի պաշարումից յետոյ, որի մանրամասութիւնները քեզ յայտնի են, զեներալ Տէր-Ղուկասովն ստիպվեցաւ յետ քաշել ռուսաց զօրքերը։ Այդ միջոցին նա կատարեց երկու մեծ քաջագործութիւններ։ Մի կողմից իր փոքրաթիւ դունդերով նա պէտք է պատերազմէր թուրքերի բազմաթիւ զօրքերի հետ (ի հարկէ, նահանջման դիրք բռնելով), միւս կողմից, նա պէտք է ազատէր Ալաշկերտի և Բայազէդի գաւառների հայ բնակիչներին թուրքերի կոտորածից։ Այդ երկուսն էլ ռազմագիտական մեծ ճարպիկութիւնների կարօտ էին, որոնց մէջ զեներալը ցոյց տուեց իր հանճարը։ Նա այնքան ժամանակ կարողացաւ բռնել թուրք զօրքերի սարսափելի հոսանքի առաջը, որ մինչև նրանց հասնելը, հայերը շտապեցին գաղթել։ Բայց ժամանակը խիստ նեղ էր և ժողովուրդը բոլորովին անպատրաստ էր գաղթականութեան համար։ Յանկարծ լուր տուեցին, թէ ռուսաց զօրքերը պէտք է թողնեն այդ երկիրը, գաղթեցէք, փախէք այդ երկրից, եթէ մնալու լինէք, թուրքերը կը կոտորեն ձեզ։ Այդ լուրը կայծակի արագութեամբ անցաւ բոլոր գաւառների մէջ։ Սարսափը և տանջանքը տիրեցին ժողովրդին։ Թշնամին կանգնած էր նրա գլխին։ Այլ ևս յեղդալ կամ յապաղել անկարելի էր. պէտք էր թողնել սիրելի հայրենիքը։ Ինձ դժուար է նկարագրել այն սոսկալի դիշերը, երբ ժողովուրդը բաժանվում էր իր անայլն օջախից։ Մի դարհուրելի խառնութիւն, մի աղէտալի իրարանցում տիրել էր ամբոխի վրա։ Մի դիշերվայ ընթացքում պէտք է գաղթէին։ Ընտանիների մեծ մասը մնացին դաշտումը, տէրերը ժամանակ չունեցան

բերելու։ Այրը չը սպասեց որդուն, որը անից բացակայ էր։ Աղբայրը մոռացաւ եղբօրը։ Տների կարասիքը և ծանրութիւնները կամ մնացին իրանց տեղերում, կամ տէրերը կրակ տուին և այրեցին։ Մայրերը շալակեցին փոքրիկներին, իսկ հայրերը, բեռնաւորված մի քանի անհրաժեշտ իրեղէններով, բռնեցին իրանց որդիներին ձեռքից և դուրս եկան։ Խիստ սակաւ ընտանիքներ սայլեր ունէին, որովհետև սայլերը սարել էին պատերազմական մթերքներ տեղափոխելու։ Սպասելու ժամանակ չը կար, որովհետև թշնամին ետևից հալածում էր։ Ով մնաց, զոհվեցաւ բարբարոսի անդթութեանը։ Ով եկաւ, կարծեց, թէ ազատվեցաւ։ Բայց այստեղ էլ հանդիպեցան նոր դժբաղդութիւնների, որ աւելի անողորմ են քան թէ քուրդ և թուրքը,—ինչպէս են քաղցածութիւնը և հիւանդութիւնը։

— Դէ այդ հիւանդութիւնը հետևանք էր այն դառն չարչարանքների, որ կրեց ժողովուրդը իր գաղթականութեան ժամանակ։ Ամբողջ շաբաթների ճանապարհը նա պիտի անցնէր մի քանի օրվայ մէջ, առանց հանգստանալու և առանց մի տեղ կանգ առնելու։ Ալին, աղջիկ, երեխայ, ծեր և մանուկ, բոլորը դալիս էին ոտով. խիստ սակաւները գրաստ ունէին։ Շատերը նուաղեցան, թուլացան և մնացին կէս ճանապարհի վրա։ Ով էր ուշադրութիւն դարձնում աղգականի, բարեկամի, մինչև անգամ սիրելի զաւակի վրա։ Ամենին տիրել էր մի ընդհանուր խռովութիւն. ամեն մարդ կորցրել էր թէ սիրտը և թէ զգացմունքը։ Աւելացրէք դրանց վրա քաղցը, ծարաւը և օտար երկրի անսովոր կլիման, և դուք հիւանդութիւնը շատ բնական կը գտնէք։ Թշնամուն չը հանդիպելու համար մեղ բերեցին այնպիսի սատանայական և լեռնային ճանապարհներով, որ շատ դժուար էր կնիկների և երեխաների համար անցկենալ։ Դէ այդ էր պատճառը, որ մի քառորդ մասը գաղթականների մնացին ճանապարհ-

ների վրա և բոլորովին ոչնչացան։ Կարճ առած, Շահ-Ազասի Սպահան տարած հայ գերիների պատմութիւնը, որը այնքան սարսափելի գոյներով նկարագրում են մեր մատենագրները, այս գաղթականութեան հետ համեմատելով, մի շատ հասարակ դէպք պէտք է համարել։

Այր սուրբի ցաւալի պատմութեան ժամանակ Աղարդանի միտքը զբաղված էր բոլորովին այլ առարկայով. նա համարեա չէր լսում նրան.—նա մտածում էր իր սիրելի Լալայի մասին։ Իսկար նա էլ այդ գաղթականների մէջ պէտք է լինէր, նա էլ պէտք է ենթարկված լինէր նոյն աղէտներին։ Թէև Զաւան պատմել էր նրան, թէ քուրդ բէկի կնոջ՝ Խուրշիդի կարգադրութեամբ Լալան տարվեցաւ ռուսաց երկիրը, բայց նրա ծառաները խօ չէին կարող անցնել ռուսաց սահմանից, որովհետև իրանք քուրդ էին և թշնամի պետութեան հպատակ։ Ուրեմն, Լալային իր եղբօր կնոջ Սառայի հետ պէտք է թողած լինէին գաղթականների խմբի մէջ։ Բայց ի՞նչպէս գտնել նրանց, արդեօք կենդանի՞ են,—այդ հարցերը սկսեցին տանջել անբախտ երիտասարդին։

—Այր սուրբ, դու ոչինչ չը գիտե՞ս Ծերունի Խաչօի ընտանիքի մասին, հարցրեց նա,—իմ կարծիքով, նրանք ևս պէտք է գաղթականների մէջ լինեն, ո՞ւրտեղ կարելի է գտնել նրանց։

—Գտնել փոքր ինչ դժուար է ձեզ համար, որովհետև գաղթականները զանազան տեղերում ցրված են։ Բայց նրանց հետ եկել են իրանց քահանաները և տանուտէրները, ես յանձնել եմ այս վերջիններին կազմել իրանց ժողովրդի անուանական վիճակագրութիւնը, թէ որքան թւով ո՞ւրտեղ են բնակվում, որպէս զի, նրանց դարմանելու համար հոգածութիւն լինի։ Այդ ցուցակներից հեշտ կը լինի դրտնել, թէ գաղթականների ո՞ր խումբի մէջն է գտնվում Ծերունի Խաչօի ընտանիքը։

—Ինչ կը բերեն ցուցակները։

—Գուցէ վաղը, կամ միւս օրը, ճիշտը չը գիտեմ։

Այդ ,,վաղը,, կամ ,,միւս օրը,, մի անսահմանութիւն էր խեղճ Վարդանի համար, այս պատճառով նա այն գիշեր անցկացրեց անտանելի տանջանքների մէջ։

Խ.

Վանքի զանգակների մեղմ և չափաւոր հնչիւնները ծանուցին առաւօտեան ժամը։ Աւելի բախտաւոր աբեղաները դեռ քնած էին փափուկ սենեակներում, իսկ աւելի անբախտ աբեղաները շտապեցին Աստուծոյ տաճարը աղօթելու համար։

Յովհաննէս հայր սուրբը այս առաւօտ խիստ վաղ զարթնեց, և թողնելով Վարդանին քնած, ինքը դուրս եկաւ կացարանից։ Նա չէր գնում աղօթելու, այլ սովորութիւն ունէր ամեն առաւօտ այցելել Վաղարշապատում գտնված գաղթականներին, և տեսնել, թէ ինչ դրութեան մէջ են նրանք։ Այս առաւօտ տեսած թշուառութիւնները այն աստիճան սիրտ կտրատող էին, որ նա այլ ևս ուժ չունեցաւ բոլոր անբախտներին այցելութիւն անելու։ Ամեն տեղ նը-կատում էր սարսափելի տեսարաններ, ամբողջ ընտանիքը հիւանդ, անխնամ, ընկած էին այս և այն ախոռատան անմաքրութիւնների մէջ, գոնէ մէկը առողջ չէր մնացել, որ միւսներին հոգ տանէր։

Տխուր յուսահատութեան մէջ դառնում էր նա դէպի վանքը, և մտքին դրած ունէր, այսօր, ինչ հնարքով և լինի, մտնել վեհարանը և մահամերձ ժողովրդի համար շուտափոյտ օգնութիւն խնդրել։ Այդ միջոցին անցաւ նրա մօտից մի փայտօն, նստողը, տեսնելով աբեղային, հրամայեց կանգնացնել։

—Լա՛ւ խաբար, ասաց նա մտենալով.—Երևանի նահանգապետը հաստատեց գաղթականներին օգնելու համար կազմված մանաժողը, անդամներ ընտրվեցան բաւական հաւատարիմ անձինք։ Թիֆլիսից նոյնպէս ուրախալի լուրեր ստացվեցան, այնտեղի մանաժողովը եռանդով գործում է. խոստովանում են շուտով փողեր և բժշկական դարմաններ ուղարկել։

—Ուրախալի է, պատասխանեց աբեղան։—Այստեղ էլ մտածում են հրամաններ գրել հոգևոր իշխանութեան գործակալներին նուիրատուութիւններ հաւաքելու։

—Ո՞ր տեղից պիտի գրեն։

Աբեղան ձեռքը պարզեց դէպի վանքը։ Երիտասարդը սկսեց ծիծաղել։

—Այդ ոչինչ նշանակութիւն չի կարող ունենալ, պատասխանեց նա,—Նրանց հաւաքածը ապաշկերտցու փորը չի մանի...

Եկողը Մելիք-Մանսուրն էր։

—Դու ինձ ուրախացրեր բերած լուրովդ, ասաց աբեղան.—ես էլ քեզ պիտի ուրախացնեմ։

—Ի՞նչով։

—Վարդանը այստեղ է։—Իմ սենեակում։

—Իրա՞ւ, ո՞ր տեղից դուրս ընկաւ այդ սատանան. ես չէի հաւատում, որ միւս աշխարհից մարդիկ կարող են վերադառնալ։—Գնանք։

Երկուսն էլ սկսեցին դիմել դէպի վանքը։

Ա՛նապարհին Մելիք-Մանսուրը հարցրեց աբեղայից։

—Դու լաւ ճանաչում ե՞ս Վարդանին։

—Ինձ տարուց աւել կը լինի, որ ես նրա հետ ծանօթ եմ։ Մեր կողմերում նա յայտնի է որպէս մի քաջ կանտրաբանդիստ։ Բայց երկար ժամանակ ոչ ոք չը կարողացաւ հասկանալ, որ նրա պարապ-

մունքը շահասիրական նպատակ չունի։ Նա միայն զէնքեր էր տեղափոխում և շատ անգամ ձրի բաժանում էր գիւղացիներին. և եթէ պատահում էր երբեմն ապրանքներ բերել, այդ անում էր նա իր բուն վաճառքի հետքերը թաղցնելու համար։ Նպատակը շատ բարի էր, բայց տխուր հանգամանքները բոլորը ապարդիւն արեցին....

—Ես մի քանի անգամ միայն կարողացայ տեսնել Նրան, պատասխանեց Մելիք-Մանսուրը,—բայց մինչև այսօր ոչ մի մարդ իմ համակրութիւնը այն աստիճան չէ գրաւած, որպէս այդ եռանդոտ երիտասարդը։ Ես տեսայ, որքան քաջ, որքան անգութ է նա պրիւնոտ գործերում, այնքան աւելի ազնիւ, բարի և հաւատարիմ է բարեկամութեան մէջ։

—Բացի դրանցից, Ա՛ստղանը նշանաւոր է և իր սատանայական խելքով. նա իր կեանքում կատարել է շատ բան, որքան հազիւ կարող էր կատարել մի լաւ գործիչ հարիւր տարվայ ընթացքում։ Մի-այն նա խիստ համեստ է իր գործունէութեան մէջ և սիրում է միշտ ծածկվել հասարակ մարդու կեղևի մէջ։

Ա՛ստղանը, առաւօտեան զարթնելով, գտաւ իրան հայր սուրբի սենեակի մէջ մենակ։ Երեգակի ճառագայթները ներս էլին ծագել խուցի նեղ լուսամուտներից և լցրել էլին նրան խիստ պայծառ լուսով։ Բայց տաքացած օդը խեղդելու չափ անտանելի էր։ Նա մոտեցաւ լուսամուտներից մէկին և բաց արեց. դրսի թարմ և հովասուն օդը ախորժ հոսանքով զարկեց նրա բորբոքված երեսին։ Բայց մի բան, կարծես, ծանրացել էր նրա սրտի վրա, մի բան դարձեալ խեղդում էր նրան։ Մի փոքր սպասեց, մինչև իր հիւրընկալը կը վերադառնար։ Բայց ուշացաւ նա։ Ա՛ստղանը այժմ խիստ անհամբեր էր դարձել, նա դուրս եկաւ մի փոքր աղատ օդ շնչելու։ Ու որովհետև չէր ցանկանում, որ վանքում տեսնէլին կամ ճանաչէլին նրան,

այս պատճառով ետևի դռնից դուրս եկաւ դէպի ըն՛ի կողմերը։ Այնտեղ գտաւ մի ծերունի եպիսկոպոս, որին իսկոյն ճանաչեց։—Դա վանքի նշանաւոր հնութիւններից մէկն էր։

—Բարով, պապի։

Ամբողջ միաբանութիւնը նրան "պապի,, էր կոչում։ Պապին նստած էր ամառնային արեգակի այրող ճառագայթների հանդէպ և տաքացնում էր իր սառած անդամները։ Նա նմանում էր հնդկական ֆագիրներին, որոնք չեն լուացվում, չեն սանրվում, եղունգները չեն կտրում և լաւ չեն հագնվում, որովհետև մեղք են համարում։ Լսելով երիտասարդի ձայնը, նա ձեռքը դրեց ճակատի վրա, որ աչքերից արգելէ լոյսի ուղիղ ճառագայթները, և վեր նայելով, ասաց.

—Այնպէ ծանօթ է գալիս, որդի, բայց աչքերս չեն ջոկում, թէ դու ով ես, որդի։

—Ես Վարդանն եմ։

—Շատ ապրիս, որդի, եկ, համբուրեմ քեզ.—որքան մեծացել ես, որդի։

Վարդանը թոյլ տուաց իրան համբուրել։

—Նստի՛ր, որդի՛, այստեղ, ինձ մօտ,—ահա այսպէս լաւ է։—Ի՞նչ լաւ տղայ ես դարձել, որդի։—Միտդ գալի՞ս է, որ կատուի նման մտնում էիր իմ խուցը և միրգ էիր գողանում։ Այն ժամանակ պստիկ էիր, շատ պստիկ։

—Միտս գալիս է, պապի, պատասխանեց Վարդանը խորին հառաչանքով.—ես գողութիւնը այստեղ սովորեցայ....

—Ո՞վ չէ գողանում, հիմայ ամենքը գողանում են։ Արդարութիւնը ծիծեռնակի կաթն է դարձել, ոչ մի տեղ չես գտնի։ Երկու օր չը կայ, որ անիծվածները իմ խուցէն գողացան մի քանի հարիւր ռուբլի։ Գողուս համար էի պահել։ Ի՞նչպէս գտան.—Ես չեմ հաս-

կանում. սատանան էլ չէր կարող գտնել։ Դրել էի առաստեղի տախտակամածի ետևը։—Բայց սատանաները դրանցից պէտք է դաս առնեն... Ա՜խ, նզովեալներ, նզովեալներ....

Պապլի սենեակից փողեր գողանալը այնպիսի մի սովորական բան էր, որ շատ չէր կարող հետաքրքրել Վարդանին։ Այդ մօտ հարիւր տարեկան ծերունին իր ամբողջ կեանքում ոչինչ չէր ծախսել, և ձեռք ընկածը հաւաքելու ու պահելու սովորութիւն ունէր։ Երբ նրա դանձը հարիւրների կամ հազարների կը հասնէր, յանկարծ մի անբևեռոյթ ձեռք կը յափշտակէր և կը տանէր բոլորը։ Բայց վերջին ժամանակներում յաճախ կրկնվող գողութիւնները պապլին բաւական վարպետ շինեցին։ Նա իր սենեակում հարիւրաւոր ծակուծուկ ունէր, և փողերի ամեն մի մասը մի ծակում էր պահում։ Նոյն պատճառով, երբէք չէր պատահում, որ նրա դանձը մի անդամով յափշտակվէր, թէև ինքը սովորութիւն ունէր երդվել և հաւատացնել, թէ բոլորը տարան։

Պապլին խիստ տիպական ժլատներից էր. և Վարդանը ճանաչում էր նրան իր մանկութեան ժամանակից, նրա ժլատութիւնը միաբանութեան մէջ լեղենդական նշանակութիւն էր ստացել։ Պապլին համարվում էր հարուստ աբեղաներից մէկը, այն զանազանութեամբ միայն, որ ուրիշները իրանց հարստութիւնը դիզել էին աւելի մթին ճանապարհներով, իսկ պապլին սաստիկ խնայողութեամբ։

—Փող շատ ես սիրում, պապլի, ի՞նչ պիտի անես այսքան փողը։

—Ը՜հ, որդի, "աղուէս կայ, որ ուզտ է գուլ տալիս, բայց գայլի անունն է խայտառակ,,։—Հմայ ոչ չէ սիրում փողը, հմայ փողի բազար է, բոլորը փողի համար են աշխատում։

Նա դողդոջուն ձեռքով ծոցից հանեց քթախոտի տուփը, բաց արաւ, տեսաւ, որ դատարկ էր։ Դուցէ հարիւր անգամ նա այ-

սոր բաց էր արել այդ դժբախտ տուփը և ամեն անգամ տեսել էր, որ դատարկ է, բայց դարձեալ չէր հաւատում իր աչքերին, և կարծում էր, թէ գուցէ մի հրաշքով լցված կը լինի։

—Ընիծվի Սիմոն վարժապետը,—դու լաւ ճանաչում ես նրան,—քսան կոպէկ տուեցի, թանիքայէ ղութիս էլ տուեցի, որ տանէ քաղաքից բուրնօթի առնէ, տարաւ, համ փողը կերաւ, համ ղութին։

—Դու բուրնօթի չունե՞ս, Ա՛ղարդան

—Լաս չեմ գործ ածում, պապի։

Պապի բախտից փոքր ինչ հեռու ընկած էր մի կիսաքարշ պապիրոս։ Նա տեսաւ, և վերկենալով, մօտեցաւ, վերառեց պապիրոսի կտորը, և թղթէ փաթոթը պատառելով, մի կողմը դցեց, այնուհետև սևացած ծխախոտը փշրեց ափի մէջ, դողդոջուն մատներով մանրեց, և կծու փոշին քաշեց պնչածակերի մէջ։

—Մի՞թէ այդպէ՞ս են պահում քեզ, պապի, որ բուրնօթու փող էլ չեն տալիս։

—Ը՛հ, որդի, աշխարհս փոխվել է, ո՞ւր են Ներսէս Ա՛ՆՀափառի ժամանակները։ Այն ժամանակ սէր կար, միաբանութիւն կար. այն ժամանակ մեծ կար և փոքր կար։ Իսկ հիմայ ամեն բան տակըռուվրա է եղել։ Ով որ ճարտար սուտեր խօսել գիտէ, ով որ խելացի կերպով խաբել գիտէ, նա է առաջ ընկնում։ Մեր նմանների ուսխին ոչ է նայում։ "Հիմայ նոր հաւեր են եկել, ու երկաթէ ձուաներ ածում"։

Պապին Ներսէսի ամենաջերմ պաշտօնեներից մէկն էր. այդ յաւիտենական յիշատակի արժանի կաթողիկոսի անունը նրա լեզուում սրբութեան նշանակութիւն ունէր։ Ամեն մի զեղծում տեսնելու ժամանակ, երբ նրա սիրտը վշտանում էր, նա միշտ սովորութիւն ունէր յիշել Ներսէսի ժամանակները, որ նրա համար Էջմիածնի ոս-

կեղարն էր։

Պապին այժմ մի առանձն հոգեզմայլութեամբ դարձեալ յիշեց ոսկեդարը։ Նա ցոյց էր տալիս գեղեցիկ լեռը, բացատրում էր, թէ ինչ նպատակի համար էր շինել տուել այն մեծ մարդը այդ գեղեցիկ լեռը։ Ցոյց էր տալիս լճը մօտ մի աւերակ, որ պէտք է թղթի գործարան լինէր, որ վանքը ուրիշ տեղից թուղթ բերել չը տար, իսկ այժմ այնտեղ վանքի գիւղացիները իշաներ էին կապում։ Ցոյց էր տալիս լճի հանդէպ մի ուրիշ աւերակ, որ պէտք է մետաքսի գործարան լինէր, որի համար տնկել տուեց Վեհափառը անտառի մի ահագին մասը, որ բաղկանում էր թթենիներից։ Յիշելով անտառը, նա չը կարողացաւ իր արտասուքը զսպել, և պատմեց, թէ Վեհափառը իր տնկել տուած ծառերը այնքան էր սիրում, որքան հայրը կը սիրէ իր զաւակներին։ Երբ գնում էր անտառը, միշտ մի փոքրիկ կորոց իր մօտ ունէր և իր ձեռքով կտրատում էր ծառերի աւելորդ ճիւղերը։ Եւ նա բոլոր ծառերը ճանաչում էր, և գիտէր, թէ տարվայ մէջ որը որքան է մեծացել։ Այդ տեսնելով Վեհափառը ուրախանում էր, որպէս հայրը, նայելով իր մանուկի աճող հասակին, ուրախանում է և այլն։

Վարդանը նկատելով, որ այդ պատմութիւնը շատ երկար կը ձգվի, կամենում էր հեռանալ։

—Ականջդ մօտ բեր, Վարդան, ասաց պապին։

Վարդանը ականջը մօտ տարաւ և լսեց հետևեալ խօսքերը.

—"Հուտ հեռացիր այստեղից, որդի, քեզ վրա խորթ աչքով են նայում։"

—Ինձ այստեղ դեռ ոչ ոք չի տեսել, պապի։

—Բաւական է, որ մէկը տեսել է։—Դա վատ բաներ լսեցի քո մասին։

—Ձեր ականջները խո լաւ չեն լսում, պապի, ի՞նչպէս լսեցիք։

—Պապի ականջները այն ժամանակ միայն վատ են լսում, երբ խօսքը իրան ձեռնտու չէ, բայց պէտքական խօսքը նա լաւագոյն լսում է։

Վարդանը ծիծաղեց և հեռացաւ։

Պապին նրա ետևից կանչեց։

—Լսիր, Վարդան, եթէ քաղաքը գնալու լինիս, չը մոռանաս ինձ համար մի քիչ բուրնօթի ուղարկել։ Դու իւ տեսար, որ տուփը դարդակ էր։

Այդ միջոցին յայտնվեցան Մէլիք-Մանսուրը Յովհաննէս հայր սուրբի հետ։

—Ի՞նչ էիր խօսում այն պապի հետ, հարցրեց վերջինը։

—Նա միակ աղնիւ մարդն է այստեղ, պատասխանեց Վարդանը, և դառնալով Մէլիք-Մանսուրին, ասաց.

—Ես կը ցանկանայի ձեզ հետ առանձին խօսել, դուք ունէք այստեղ որ և իցէ ծանօթ տուն։

—Ունեմ։

Վարդանը ոչ թէ պապի խօսքերից կասկածի մէջ ընկաւ, այլ առհասարակ աշխատում էր իրան հեռու պահել վանքից։ Բացի դրանից, նա անհանգիստ էր Լալայի մասին, պէտք էր գտնել նրան, պէտք էր մի տեղեկութիւն ստանալ նրա մասին։ Դա խնդրեց Յովհաննէս հայր սուրբից, որ նա հաղորդէ իրան, եթէ որ և իցէ տեղեկութիւն ստանալու կը լինի քահանաներից։

—Ես լուր ստացայ, որ այսօր մինչև ճաշը կը գան քահանաները և ցուցակները կը բերեն, ասաց հայր սուրբը,—անմիջապէս քեզ իմացում կը տամ։

—Գիտէք մեր տեղը, հարցրեց Մէլիք-Մանսուրը։

—Գիտեմ։

—Ուրեմն գնանք, Վարդան։

Այդ միջոցին հրապարակի վրա երևաց մի փոքրիկ խումբ, որ դանդաղ կերպով շարժվում էր դեպի գերեզմանատունը։ Մի քանի ալաշկերտցիներ տանում էին մի դագաղ։ Քահանայ չը կար, որովհետև քահանային կարող էին պատրաստ գտնել գերեզմանատանը։ Նա այնտեղից չէր հեռանում, ի նկատի ունենալով, որ ամեն րոպէ նոր դագաղներ կարող էին բերվել։ Մի կին, յենած երկու ուրիշ կանանց թևքերի վրա, գնում էին դագաղի հետ։ Նա լաց չէր լինում, և ոչ արտասուք էր երևում նրա ցամաքած աչքերում։ Նա գտանվում էր մի տեսակ սարսափելի շուարման մէջ, որ յատուկ է հոգու այն տրամադրութեան, երբ բոլոր զգացմունքները խորտակվում են մի ծանր և անակնկալ հարուածի ներքոյ։ Երևում էր որ այդ կինը հանգուցեալի մօտ ազգականը պէտք է լինի։ Նրա փէշերից քարշ էին ընկած երկու փոքրիկ երեխաներ. դրանք լաց էին լինում։ Աղաղակողներից ոչ ոք չէր գնում դագաղի հետ, բացի մեզ ծանօթ բժշկապետից, որ որոշվում էր այդ ազգատ կլասամերկ խումբի մէջ։

Վարդանը և Մէլիք-Մանսուրը հեռուից տեսան այդ թշուառ յուղարկաւորութիւնը, բայց ուշադրութիւն չը դարձրին և անցան։ —Նրանք ոչ ուշադրութիւն կը դարձնէր։ Ամեն օր, ամեն րոպէ հանդիպում էին այսպիսի տեսարաններ, որոնք արդէն սովորական երևոյթների կարգն էին անցել։

ԽԱ.

Վարդանը, տեսնելով Մէլիք-Մանսուրին, կարծես, առժամանակ մոռացաւ դառն ցաւը, որ այնքան սաստիկ կերպով մաշում էր նրա սիրտը։ Բացի դրանից, Յովհաննէս հայր սուրբի տուած յոյ-

սը, թէ գաղթականների հետ եկած քահանաներից և տանուտէրներից կարելի է տեղեկանալ Ծերունի Խաչօի ընտանիքի որտեղ լինելու մասին,—այդ ուրախալի յոյսը բաւական հանգստացրել էր նրան։ Նա մտածում էր, թէ այդ տեղեկութիւններով կարող է գտնել Ալալին, և իր սիրով կը թեթևացնէ նրա պանդխտութեան տառապանքները։

Բայց այդ՝ սիրտ խոցոտող կսկիծների առժամանակեայ բթութիւն էր միայն, երբ վշտերը գուլանում են, և սրտի վերքերին տիրում է բոլշեական թմրութիւն։

Տունը, ուր տանում էր նրան Մէլիք-Մանսուրը, գտանվում էր Աղարշապատի հին փողոցներից մէկի մէջ։ Շինվածքները թէև մանր էին և խիստ աղքատ, բայց որպէս առհասարակ Աղարշապատի տները, ունէին ընդարձակ բակեր, որ հովանաւորված էին պտղատու ծառերով։

—Դու շատ դոհ չես լինի, ասաց Ճանապարհին Մէլիք-Մանսուրը,—եթէ գիտենաս, թէ որտեղ եմ տանում քեզ։

—Ինձ համար մի և նոյն է, պատասխանեց Արդանը անփոյթ կերպով։—Ես միայն ցանկանում էի մի քանի տեղեկութիւններ ստանալ պ. Սալմանի մասին։ Այնտեղ իսկ մեզ խանդարող չի՞ լինի։

—Ոչ ոք։

Փոքրիկ դրան մուրճը զարկեցին, մի պառաւ կին բաց արեց դուռը։ Դրանք ներս մտան և դուռը կրկին փակվեցաւ նրանց ետևից։

—Այ նանի, քեզ համար մի նոր հիւր եմ բերել, ասաց Մէլիք-Մանսուրը։

Պառաւը մի խորամանկ հայացք ձգելով Արդանի երեսին, պատասխանեց.

—Հաքիս վրան...

—Դէ շուտ, նանի, մեզ համար մի շիշ գինի, սաստիկ ծարաւ ենք, ասաց Մէլիք-Մանսուրը։ Եւ մօտենալով, աւելացրուց.—Հոգիդ կը հանեմ, եթէ մի ուրիշ մարդ ներս ես թողել։

Պառաւը խորհրդաւոր կերպով գլուխը շարժեց և հեռացաւ։

Երկու երիտասարդները մնան մի փոքրիկ, բայց բաւական մաքուր սենեակ, որ կահաւորած էր կիսասասիական և կիսաեւրոպական ճաշակով, և նստան փոքրիկ սեղանի մօտ, միմեանց հանդէպ։ Նանի բոպէից յետոյ մի մանկահասակ կին յուշիկ քայլերով ներս մտաւ և լռութեամբ դրեց սեղանի վրա մի շիշ գինի, երկու բաժակի հետ, և նոյնպէս լռութեամբ հեռացաւ։ Նրա դէմքի հ յկական պաճուճանքը բոլորովին քօղարկել էր դէմքը, երևում էին միայն զոյգ սևորակ աչքերը աղեղնաձև յօնքերի հետ։ Բայց ինչ որ երևում էր, այդ էլ բաւական էր փոքր ի շատէ հասկացողութիւն կազմելու նրա գեղեցկութեան մասին։

Մէլիք-Մանսուրը բաժակները լցնելով, մէկը ինքը խմելով, միւսը Վարդանին տալով, ասաց.

—Ես միշտ ուրախ եմ, որ մեր վանքերը շինված են ըստ մեծի մասին մարդկային բնակութիւնից հեռու, լեռների, ձորերի և անապատների մէջ։ Ոչ մի տեղ չը կան այնքան սրիկայ և անբարոյական պատանիներ, որքան Աղաբշապատում։ Ոչ մի տեղ չը կան այնքան թեթև վարքի տէր կնիկներ, որքան այստեղ։ Ահա այդ գեղեցիկ կինը, որ այնպէս համեստ և ամօթխած կերպով ներս մտաւ և իսկոյն հեռացաւ, մի արեղայի սիրուհի է։ Վանքը, ես մոռացում էի, գոնէ պահպանում է կրօնական ջերմեռանդութիւնը, բայց այստեղ մարդիկ ոչինչի չեն հաւատում։ Արեղաների վարքը պատճառում է ժողովրդի մէջ դայթակղութիւն և թերահաւատութիւն։ Այստեղ արդէն սկսել է բորբոքվել բողոքականութիւնը։ Ինչպէս փոդոցնե-

ՐՒց, Ի հարկէ, դու տեսար բաւական գեղեցիկ տներ, եթէ քննելու լինիս, թէ ովքեր են նրանց տէրերը, կը տեսնես, որ համարեա բոլորը արեղաների հեռու կամ մերձաւոր ազգականներ են, որոնք առաջ աղքատ են եղել և յետոյ վանքի շնորհիւ հարստացել են։ Ես, իրաւն ասեմ, տանել չեմ կարողանում, երբ նկատում եմ, որ այստեղ հարիւր հազարներ են վատնվում, երբ այժմ մեր ամեն մի կոպեկը մեծ արժէք ունի մեզ համար։ Աղարումիկ պէտքեր ունենք, ամենի համար փող է պահանջվում։ Ա. Պոլսում ազգային սնդուկը դատարկ է։ Պատրիարգը գրոշ չունի իր ամենաանհրաժեշտ ծախքերը լցուցանելու համար։ Բայց նրա վրա այժմ ծանրացած են այնպիսի գործեր, որոնց յաջողումը, որոնց յետաձգութիւնը յաւիտենական կորուստ պիտի համարվի ազգի համար։ Այսուամենայնիւ, ես չեմ նկատում Ա. Պոլսի պատրիարգարանի և հայոց Մայր Աթոռի մէջ համերաշխութեան մի նշոյլ անգամ։ Մանկունին Ա. Պոլսում քսան և հինգ հազար կորցրեց կոնսոլիտների մէջ, և որպէս լսում եմ, Երուսաղեմ հազար այս մօտ օրերում ուղարկված է, սատանան գիտէ, ինչ դժոխային նպատակների համար, բայց հայոց պատրիարգը, մեր միակ գործունեայ մարդը, գրոշ չունի....

—Այդ գինին փոքր ինչ թթված է երևում, ընդմիջեց Վարդանը։

—Դու չէիր լսում ինձ, գոչեց Մելիք-Մանսուրը վշտացած ձայնով։

—Լսեցի, պատրիարգը գրոշ չունի....

—Այսպէս չէ կարելի խօսել....

—Ի՞նչ խօսել, ես միայն մի բան գիտեմ,—ինչ ազգ, որ յոյսը դրել է միայն եկեղեցականների վրա, նրա կործանման սկիզբը մօտ է վախճանին։

Մանկահասակ կինը կրկին ներս մտաւ, յուշիկ քայլերով մօտեցաւ սեղանին և դրեց նրա վրա մատուցարանի մէջ դարսած նա-

խաճաշիկը։ Այս անգամ երեսի քօղի ծալքը, որից առաջ երևում էին աչքերը և յօնքերը միայն,—այս անգամ բաւական յետ էր քաշուած, և դուրս էին նայում նրա վարդագոյն նուրբ շրթունքը։

—Մեզ համար մի ուրիշ շիշ գինի էլ, միայն դրանից չը լինի, ասաց Մէլիք-Մանսուրը։

Գինը դարձեալ անխօս հեռացաւ։

—Ես զարմանում եմ, որ դու մի այսպիսի իջևան ընտրեցիր քեզ համար, հարցրեց Վարդանը։

—Եթէ ուզում ես լաւ ճանաչել աբեղային, բարեկամացիր նրա սիրուհու հետ, պատասխանեց Մէլիք-Մանսուրը ծիծաղելով։—Դացի դրանից, այստեղ ամեն գիշեր հաւաքվում է մի հասարակութիւն, որոնք ինձ բաւական հետաքրքրական տեղեկութիւններ են հաղորդում։

—Ի հարկէ, գլխաւորապէս վանքի վրա, աւելացրուց Վարդանը հեգնական կերպով։—Դայց թողնենք առժամանակ վանքը և խօսենք մեր գործի վրա։ Ես կը ցանկանայի քեզանից տեղեկանալ, թէ ի՞նչ վախճան ունեցաւ պ. Սալմանը, և ինչեր պատահեցան իմ բացակայութեան ժամանակ։ Ես դեռ ոչինչ չը գիտեմ, թէև Յովհաննէս հայր սուրբը հաղորդեց շատ բան, բայց ինչ որ պէտք էր ինձ, նա ինքն էլ չը գիտէր։

Կարծես մի սև թուղթ անցաւ Մէլիք-Մանսուրի ուրախ դէմքի վրա և նրա կապտագոյն շրթունքը սկսեցին դողդողալ, երբ յանկարծ յիշեց տխուր անցեալը, որ առժամանակ մոռացութեան էր տուել։ Նա վեր առաւ իր առջև դրած լիքը բաժակը և միանգամով խմեց։

—Կը պատմեմ, ասաց նա խռովեալ ձայնով,—քեզ պէտք է գիտենալ և բոլորը գիտենալ, թէև այդ չի ուրախացնի քեզ։—Պ. Սալմանը կալանաւորվեցաւ գիշերը. ես այդ իմացայ նոյն գիշերվայ ա-

ռաւօտը։ Մատնիչը գործը այնպէս էր սարքել, որ մինչև անգամ տան տէրը ոչինչ չէր հասկացել, ուր նա այն գիշեր իջևանել էր։ Ինձ յայտնեց երիտասարդի ծանօթներից մէկը, որ պատահմամբ տեսել էր նրան տանելիս։ Իմ առաջին հոգսը եղաւ հաւաքել մեր մտերիմներից մի քանի ձիաւորներ և յարձակում գործել։ Դուցէ կը յաջողվէր մեզ ազատել նրան, եթէ ճանապարհին կը հանդիպէինք։ Բայց նրան տարել էին ուրիշ ճանապարհով, որի մասին մենք դրժբաղդաբար չը մոածեցինք։ Ինձ հետ կային քսանից աւելի ձիաւորներ, որոնք պատրաստ էին ամեն տեսակ գործողութեան։ Երկար հարցուփորձից յետոյ ես կարողացայ գտնել այն գիւղաքաղաքը միայն, ուր այն ժամանակ գտնվում էր վենետիական գործակատար փաշան, որի մօտ տարել էին խեղճ երիտասարդին։ Տեղեկացայ, որ տարածին պէս խեղդել էին։ Ինձ չը յաջողվեցաւ մինչև անգամ գտնել անբախտ երիտասարդի մարմինը։ Թէ որպիսի բարբարոսութեամբ էին վարվել նրա դիակի հետ, — այդ կարող են անել միայն գազանները։ Մի այն այդ եղեռնագործութիւնը լցրեց իմ սիրտը կատաղի վրէժինդրութեամբ և ամենայն զոհի արիւնով կնքվեցաւ այն ուխտը որի համար երդվել էինք մենք։

—Պ. Սալմանից յետոյ, որպէս քեզ յայտնի է, կալանաւորվեցան Ծերունի Խաչօն իր երկու որդիների՝ Հայրապետի և Գպօի հետ։ Դրանց անմիջապէս չը սպանեցին, այլ պահում էին բանտում, սաստիկ հսկողութեան ներքոյ։ Որպէս երևում է, աշխատում էին հարուստ տանուտէրի պահած բոլոր ոսկիները առնել և յետոյ սպանել։ Բայց խեղճերը երկար չը կարողացան դիմանալ անտանելի չարչարանքներին, և երեքն էլ մեռան բանտի մէջ։

—Այդ բոլորից յետոյ ես հասկացայ, թէ ինչ վիճակ էր սպասում Օ....գիւղին և անձամբ գիմեցի Իսմայիլ փաշայի մօտ, որին յանձն-

ված էր Բայազէդի կողմերի զօրքերի հրամանատարութիւնը։ Նա բաւական խելացի մարդ է, և վստահութիւն ունէի, թէ իմ տեսակցութիւնը ապարդիւն չի մնայ։ Նա ամենևին չը թագցրի նրանից այն պատրաստութիւնները, որ կատարվել էին իմ և իմ ընկերների ձեռքով։ Նա յայտնեցի, թէ ժողովրդին բաժանված է, այ՛ո, մի նըշանաւոր քանակութեամբ զէնքեր։ Բայց այդ պատրաստութիւնը, ասեցի, ոչ թէ ապստամբութեան նպատակ ունէ, որպէս սխալ հասկացրել են ձեզ, այլ—անձնապաշտպանութեան։ Մահմետական ամբոխի այդ կատաղի մոլեգնութեան ժամանակ, որ վառել է նրա մէջ իսլամի հոգևորականութիւնը, ասացի նրան,—կարող է բոլորովին զոհ գնալ քրիստոնեայ տարրը, եթէ նրան միջոց չը տրվի պաշտպանվելու։ Այդ անհրաժեշտութեան մասին, աւելացրի, ինքը կառավարութիւնը պէտք է նախապէս հոգ տանէր, եթէ չէ ցանկանում, որ այստեղ նոյնպէս կրկնվէին Բոլգարիայի տխուր անցքերը, որոնք Թուրքիային մեծ պատասխանատուութեան տակ ձգեցին։ Ուրեմն, կառավարութիւնը պէտք է շատ զոհ լինի, որ մենք նրա հոգսերը թեթևացրինք,—կատարեցինք այն, ինչ որ նրա պարտքն էր անելու, մենք քրիստոնեաների ձեռքը զէնք տուեցինք, մահմետականների մոլեռանդութիւնից պաշտպանվելու համար։

—Խորամանկ փաշան մեծ համակրութիւն ցոյց տուեց, խոստացաւ, որ ինքն էլ ամեն հնար գործ կը դնէ, որ հայերին՝ ինչպես չը հանի, խոստացաւ, որ նրանց թէ կայքի և թէ կեանքի ապահովութեան համար պէտք եղած բոլոր միջոցները առանց յետաձգութեան կարգադրված կը լինեն։ Այդ ժամանակ ռուսաց զօրքերը յետ էին դառնում։ Նա լսվում էր, թէ հայերը ցանկանում են ռուսաց զօրքերի հետ գաղթել։ Փաշան յանձնեց ինձ համոզել ժողովրդին, որ իրանց տեղից չը շարժվեն։ Նա ուրախութեամբ յանձն առաց։

Բայց ինձ ճանապարհ գնելէն յետոյ, հէնց ինքը ծածուկ հրաման տուաց քուրդ Ֆաթթահ-բէկին, որ իր արիւնարբու հրոսակներով եկաւ և Ա...գիւղը կրակ տուաց, այրեց և բնակիչների մեծ մասը կոտորեց։ Այդ անցքը սարսափ գցեց ամբողջ գաւառի վրա և աւելի խստացրեց դաղթականութիւնը։ Թէ իմ և թէ համախոհներիս բոլոր ջանքերը ի զուր անցան երկիւղով պաշարված ժողովրդին պահել իր հայրենի հողի վրա։ Օրինակը արդէն աչքի առջև էր։ Այնուհետև, եթէ երկնքից հրեշտակի ձայն ևս լսէին, դարձեալ չէին հաւատայ, թէ Ա...գիւղի պատուհասը չէր հասնի բոլոր ժողովրդին։

—Բայց նենգաւոր փաշայի խաբելը, ինձ աւելի համոզեց այն կանխակալ կարծիքի մէջ, թէ թուրք պաշտօնատարները, կողմնակի կամ ուղղակի միջոցներով, իրանք են նպաստում քրիստոնեայ տարրի ոչնչանալուն և Հայաստանի հայերից դատարկվելուն։

—Իմ և համախոհներիս բոլորը ջանքերը կարողացան ժողովրդի միայն մի մասը պահել հայրենի հողի վրա,—բայց շատ աննշան մասը։ Այն ժամանակ Իսմայիլ փաշան թոյլ տուաց դէպի թուրքաց թշնամի ռուսաց կողմը դիմող հայերի վրէժը մնացած հայերի վրա թափել։ Այդ միջոցին քրդերը գործ դրեցին իրանց բոլոր անգթութիւնները, և դանազան տեղերում սկսվեցաւ սարսափելի կոտորածը...

—Ես մինչև այսօր համոզված եմ, և եթէ ժողովուրդը տեղից չը շարժվէր, կարող էր պաշտպանվել։ Թուրքաց կանոնաւոր զօրքերը, շատ հասկանալի է, որ չէին յարձակվի հնազանդ և խաղաղ ժողովրդի վրա։ Տեղային իշխանութիւնը մինչև այդ աստիճան ակներև բարբարոսութիւն չէր անի, մանաւանդ, որ այդ ժամանակ Ալաշկերտի և Բայազէդի կողմերում լիքն էին անգլիական ագէնտներ և եւրոպական լրագրների թղթակիցներ։ Տեղային իշխանութիւնը կանէր այն, ինչ որ արեց։—Այսինքն՝ ծածուկ քրդերին կը գրգռէր

հայերի դէմ և ինքը մատների միջից կը նայեր գործվող բարբարոսութիւնների վրա։ Բայց քրդերի դէմ պաշտպանվելը շատ դժուար չէր լինի։ Մի փոքրիկ, բայց խիստ նշանաւոր դէպք կապացուցանէ, որ իմ ենթադրութիւնը սխալ չէ։ Ես համառօտ կերպով կը պատմեմ քեզ։

—Գաղթականութիւնից յետոյ, երբ ռուսաց զօրքերը բոլորովին թողեցին Բայազէդի և Ալաշկերտի գաւառները, այսինքն, երբ այդ երկիրները կրկին անցան Թուրքաց ձեռքը,—այն ժամանակ, որպէս պատմեցի, քրդերը սկսեցին կողոպտել, կոտորել և տանջել մնացած հայերին։ Այդ միջոցին մի քանի հարիւր ընտանիք թողեցին իրանց բնակութիւնները և ամրացան լեռների մէջ։ Երևակայեցէք, մի քանի հազար քրդեր, մի քանի շաբաթ շարունակ կռվում էին այդ մի բուռն քաջերի հետ, որոնք ոչ միայն յանձն չառեցին անձնատուր լինել, այլ մի քանի յաջող յարձակումներ գործելով, կարողացան խլել թշնամուց հարուստ աւար և պատերազմական պատրաստութիւններ։ Իմ սիրտը և այս րոպէիս թնդում է մի անսահման ուրախութեամբ, երբ մտաբերում եմ այն անմոռանալի օրերը։ Կռվում էին ոչ միայն երիտասարդները, այլ և ծերերը, այլ և կնիկները։ Ես այժմ համոզված եմ, որ ստրկութիւնը չէ կարող խլել մի ժողովրդի քաջութիւնը, որ նախնիքը թափել էին նրա երակների մէջ։ Ստրկութիւնը կարող է միայն ժամանակաւորապէս ճնշել և խեղդել քաջալնական ոգին, բայց սպանել—ո՛չ։ Հարկից յաջող ժամը, նա կրկին կը զարթնի իր վաղեմի ուժով և աւելի սաստիկ զօրութեամբ։ Ես այդ տեսայ իմ աչքով։ Ու միակ ուրախալի երևոյթը, որ վերջին աղէտների մէջ կարող է մխիթարել մեզ,—այդ է։

Հարդանի մաայլված դէմքը փոքր ինչ պայծառացաւ և նա իր տխուր աչքերը ուղղեց դէպի վեր, կարծես, աղօթում էր, կար-

ծես, փառք էր տալիս Աստուծին Հայախնամութեանը։

—Ի՞նչով վերջացաւ, հարցրեց նա։

—Երկար պատսպարվել անմատչելի լեռների մէջ, թէև շատ դըժուար, բայց դարձեալ կարելի էր, եթէ մենք գործ ունենայինք միայն քրդերի հետ։ Բայց շուտով պաշարեցին մեզ կանոնաւոր զօրքեր։ Այդ վերջիններին նոյնպէս կարելի էր ընդդիմադրել. մեր կողմին էր մի անընկճելի զօրութիւն,—Հայաստանի լեռները, որ այնքան խնամքով պահում են իրանց մէջ ապաստանողներին։ Բայց պաշարի և ուտեստի պակասութիւնը վրա հասաւ, որպէս մի թշնամի, որին յաղթել անկարելի էր։ Թէև երբեմն գիշերով մերայինք իջնում էին լեռներից, և յարձակվելով քրդերի մերձակայ գիւղերի վրա, պաշար էին բերում, բայց այդ խիստ սակաւ անգամ յաջողվում էր, աւելի այն պատճառով, որ քրդերի գիւղերը դատարկ էին և բնակիչները իրանց անասունների հետ գնացել էին հեռաւոր արօտատեղիներում։ Ի հարկէ, մեր դրութիւնը երկար շարունակվել չէր կարող, երբ մեր շրջակայքում չէր մնացել ոչ մի հայաբնակ գիւղ, որտեղից կարողանայինք օժանդակութիւն գտնել, գոնէ պաշարի կողմից։ Բայց թշնամին հետզհետէ մօտենում էր։ Այդ ժամանակ մերայինք կատարեցին մի հրաշալի քաջագործութիւն։ Մի գիշեր պատառելով պաշարող շղթան, անցան թշնամու ահագին բանակից։ Երևակայեցէք, որ դրանք կռվող տղամարդիկ չէին միայն որոնց հետ լինէր մի այս տեսակ յանդուգն ձեռնարկութիւն, այլ իրանց հետ ունէին ամբողջ ընտանիքներ, կին, աղջիկ և երեխաներ։

—Յետոյ ո՞ւր գնացին, հարցրեց անհամբերութեամբ Աստղանը։

—Անցան Թուրքաց սահմանից և գնացին Պարսկաստան։ Բայց ճանապարհին ոչ սակաւ վտանգների դէմ ստիպված էին պատերազմել։

—Ուրեմն դու Պարսկաստանից եկար այստեղ։

—Այո, Պարսկաստանից։

—Այժմ դու ի՞նչ դիտաւորութիւն ունես այստեղ, հարցրեց Վարդանը։

—Ես միայն մէկ դիտաւորութիւն ունեմ, և կարծեմ, դու էլ կը համաձայնվես ինձ հետ, պատասխանեց Մելիք-Մանսուրը, աւելի լուրջ դէմք ընդունելով.—Պէտք է աշխատել, որ այստեղ եկած գաղթականների կեանքը պահպանվի և նրանք իսպառ չը ոչնչանան քաղցածութիւնից և հիւանդութիւնից։ Ես հաւատացած եմ, որ ռուսները կը հաւաքեն իրանց ուժերը և կրկին կը տիրեն թողած երկրները։ Այն ժամանակ այն կողմերում խաղաղութիւն կը տիրէ, և այն ժամանակ պէտք է աշխատել, որ ալաշկերտցիք և բայազէդցիք վերադառնան իրանց հայրենիքը։ Եթէ ոչ, Հայաստանի ապագայի համար մեծ դժբախտութիւն կը լինի, եթէ այդ երկու սահմանակից գաւառները, որպէս են Ալաշկերտը և Բայազէդը, բոլորովին կը դատարկվեն հայերից և նրանց տեղը կը բռնեն վայրենի քրդերը։

—Դու կարծում ես, որ այդ գաւառները միշտ ռուսաց ձեռքը կը մնան։

—Դիցուք թէ պատերազմից յետոյ, երբ խաղաղութեան դաշինք կը կապվի, այդ գաւառները կրկին կանցնէ Թուրքաց ձեռքը։ Բայց այն ժամանակ, ես հաւատացած եմ, որ հանգամանքները կը փոխվեն, և միւսանգամ չեն կրկնվի այժմեան անկարգութիւնները.—Ջարդված Թուրքը խելքը գլուխը կը հաւաքէ...Ես դեռ մի ուրիշ յոյս էլ ունեմ...

Այդ միջոցին ներս մտաւ պառաւը, յայտնեց, թէ մի օտարական քահանայ խնդրում է տեսնվել։ Վարդանը մտածելով, թէ դա Յովհաննէս հոյր սուրբի խոստացած քահանաներից մէկը պէտք է լինի, հրամայեց ներս թողնել

Յայտնվեցաւ Օ...դիւղի քահանայ Տէր-Մարուքը։

ԽԲ.

Նախաճաշիկը վերջացել էր և մի քանի շիշ գինի դարտակվել էր, երբ յայտնվեցաւ քահանան։ Վարդանին խիստ ծանր էր թւում միւսանգամ հանդիպել այդ մարդուն, որ Օ...գիւղում այնքան անտխորժութիւններ և այնքան հոգսեր էր պատճառել թէ իրան և թէ իր բարեկամ պ. Սալմանին։ Բայց հանգամանքները ակամայ հաշտեցնում են մարդուն հին թշնամու հետ։ Քահանայի ողորմելի դրութիւնը, նուաղած կերպարանքը, մաշված և քրքրված հագուստը, որ աւելի նմանեցնում էին նրան մի մուրացկանի, քան թէ Աստուծոյ տաճարի սպասաւորի,—խեղճ մարդու այդ բոլոր թշուառութիւնները մոռանալ տուեցին Վարդանին հին ատելութիւնը։ Բացի դրանից, այդ մարդու բերանից պիտի լսէր Վարդանը տեղեկութիւններ այն ընտանիքի մասին, որի վիճակը իրան սաստիկ հետաքրքրում էր։

—Չեզ Յովհաննէս հայր սուրբը ուղարկեց, հարցրեց Վարդանը քահանայից, խնդրելով նստել։

—Այո՛, Յովհաննէս հայր սուրբը...պատասխանեց նա և տեղաւորվեցաւ փոքրիկ սեղանի մօտ, որի վրա դեռ մնացել էր մի շիշ գինի։

Վարդանը լցրեց բաժակը և տուեց քահանային, որը օրհնելով, իսկոյն խմեց։ Ոգելից ըմպելին, կարծես, կաղդուրիչ ցող լինէր, որ թափվեցաւ տօթից թառամած խոտաբոյսերի վրա։ Քահանայի անշարժ դէմքը փոքր ինչ զուարթացաւ։ Մէլիք-Մանսուրը նկատելով այդ, հարցրեց.

—Ը կամենայի՞ք մի բան ուտել։

—Երէկվանից ոչինչ չեմ կերել, պատասխանեց քահանան տխրագին մի ողորմելի ձայնով, որ չէր կարելի չը խղճալ։

Ցա ձայն տուեց պառաւին նախաճաշիկ բերել տէրտէրի համար։

Վարդանը դժուարանում էր իսկոյն սկսել հարցափորձը։ Նրա դրութիւնը նմանում էր այն անբախտին, որի բացակայութեան ժամանակ, գողերը մտան տունը, կողոպտեցին և տարան բոլորը, ինչ որ ունէր։ Վերադառնալով տուն, գտնում է նրան մերկ ու դատարկ։ Բայց մի տեղում նա թաղցրել էր իր գանձը, դեռ յոյս ունի, որ չարագործների ձեռքը այնտեղ հասած չի լինի։ Մօտենում է խորհրդաւոր պահարանին, և սիրտը դողդողալով կանգնում է նրա առջև, բայց չէ համարձակվում բաց անել, չէ համարձակվում նայել։ Ցախապէս պաշարում է նրան մի կանխակալ սոսկում, մտածում է,— ի՞նչ կը լինի իր դրութիւնը, եթէ գանձարանը դատարկ կը գտնէ, նա խօ կը զրկվի իր վերջին յոյսից, իր միակ մխիթարութիւնից։

Այդպիսի մի տնվճռականութեան մէջ օրօրվում էր, տարուբերվում էր Վարդանը։ Ցա դեռ յոյս ունէր, որ կը գտնի Լալային։ Եւ այդ քահանայի մի խօսքիցն էր կախված նրա բախտը և ցմահ անբախտութիւնը։ Արդեօք ունէ՞ր այնքան ուժ և այնքան սրտի զօրութիւն, որ կարողանար դիմանալ քահանայի բօթաբեր խօսքին։ Զարհուրելի նախազգացումներ տիրել էին նրա հոգին և նա ոչինչ հարցնել չը կարողացաւ, թէև շատ ցանկանում էր հարցնել։

Մէլիք-Մանսուրին յայտնի չէր Վարդանի հոգեկան յարաբերութիւնները Լալայի հետ։ Ցա մինչև անգամ ծանօթ չէր ծերունի Խաչօի ընտանիքի հետ։ Բայց նկատելով իր բարեկամի անհանգստութիւնը, հարցրեց.

—Դու ունէ՞ր մի բան խօսելու տէր հօր հետ, դուցէ ես...

—Ո՛չ, քեզանից ծածուկ ոչինչ չունեմ, ասաց Վարդանը և դարձաւ դէպի քահանան.

—Տէր հայր, դու յանձնեցի՞ր Յովհաննէս հայր սուրբին քո ծու-

խի ցուցակը.—ինձ նոյնպէս հետաքրքիր է գիտենալ, թէ Ս...գիւղից քանի ընտանիքներ կան գաղթականների մէջ և որտեղ են բնակվում նրանք։

—Օրհնած, իմ ծուխից ոմքեր են մնացել, որ նրանց համար ցուցակ կազմէի, պատասխանեց քահանան այնպիսի մի եղանակով, կարծես, հաւերի վրա էր խօսում։ Ես մատներով էլ կարող եմ համբարել ինչ որ մնացել է, կամ որտեղ թափառում են այժմ։

Վարդանը ամբողջ մարմնով դողաց։

—Մի՞թէ բոլորին կոտորեցին, հարցրեց նա, գունաթափվելով։

—Եթէ չասեմ բոլորին, դարձեալ պէտք է ասել, որ մարդ չը մնաց։ Ի՞նչ եղան, ես ինքս էլ չը գիտեմ։ Աստուած ոչ մի քրիստոնեայի թող չը տայ այն պատուհասը, ինչ որ հասաւ Ս...գիւղին։ Այդ մեր մեղքերն էր։ Կարծես, Սոդոմ և Գոմորի նման երկնքից կրակ ու ծծումբ թափվեցաւ և ամեն ինչ լափեց։ Ով որ ազատվեցաւ կրակից, քրդերը կամ գերի տարան կամ կոտորեցին։ Այդ բոլորը պատահեցաւ մէկ գիշերվայ մէջ։ Առաւօտեան ամբողջ գիւղը նմանում էր մի հանգած խարոյկի։—Որտե՞ղ իմ ապառիկներ, կորե՞ն... էլ յոյս չը կայ մի բան ստանալու...թոմաս էֆէնդին,—Աստուած թող հոգին լուսաւորէ,—խոստացաւ, որ կը հաւաքէ իմ ապառիկները, բայց նա էլ ձեր չարը տարաւ...Այսպէս մնացի աղքատ և տնանկ, տեսնո՞ւմ էք, ի՞նչ վիճակի մէջ եմ ես...և նա ցոյց տուեց իր քրքրված հագուստը։

Արտասուքը սկսեց թափվել խեղճ քահանայի աչքերից և դառն կլպով հեկեկում էր նա։ Արդեօք նա յիշե՞ց իր հարս Ջուլօին և նրա հրեշտակի նման երեխաներին, որոնք նոյնպէս չը կային գաղթականների մէջ։ Արդեօք նա յիշե՞ց իր փեսայ տիրացու Սիմոնին և նրա կնոջը, որ իր հարազատ աղջիկն էր, որոնք նոյնպէս անհե-

տացել էին ընդհանուր խառվութեան մէջ։ Արդեօք ժողովրդի ցաւն էր տանջում քահանային, որի հովիւն էր ինքը, որի կորուստը այնպէս սառնասրտութեամբ նկարագրեց նա։—Դրանցից և ոչ մէկը չէր տէր հօր արտասուքի պատճառը։ Ա՛յ յիշեց միայն իր ապառիկները, որ պիտի ստանար իր ծուխից, իսկ այն ծուխը այժմ չը կար. ապառիկները կորա՞ն...։Բայց այդ դժբաղդ ապառիկների մասին, որոնք այնքան հոգսեր էին պատճառել տէր հօրը, Վարդանը ոչինչ չը գիտէր, այդ պատճառով, մի առանձին ուշադրութիւն չը դարձրեց։

Ա՛յ այլ ևս չէր համարձակվում հարցուփորձը առաջ տանել, և մասամբ ուրախ էր, որ տէր հայրը իր ,,ապառիկներով,, հեռանում էր բուն հարցից։ Ա՛յ խմեց իր առջև գրած բաժակը, աշխատելով, իր վշտերը ցրվել գինու թմրութեան մէջ։ Բայց գինին աւելի էր բորբոքում այլված սրտի տանջանքը, որպէս իւղ, որ ածվում է բոցավառ կրակի վրա։

Վարդանին իր դժուար դրութիւնից աղատեց Մէլիք-Մանսուրը։ Ա՛յ լսել էր շատ բան Ծերունի Խաչօի ընտանիքի մասին, Նրան յայտնի էր այդ հոյակապ ընտանիքի գլխաւորի և նրա երկու որդիների ցաւալի մահը, բայց մնացածների մասին ոչինչ չը գիտէր։

—Այդ ընտանիքից ո՞վ մնաց, հարցրեց նա։

—Ոչ ոք, պատասխանեց քահանան սառնասրտութեամբ։—Ինքը տանուտէրը իր երկու որդիների հետ մեռան բանտի մէջ։ (Այդ պէտք է լաւ գիտենաք)։ Մնացած որդիներին կոտորեցին, հարսներին և աղջիկներին գերի տարան...

—Ողորմին... դոչեց Վարդանը սարսափելով։

Քահանան, նկատելով երիտասարդի սոսկալի դէմքը, այժմ միայն զգաց, թէ իր պատասխանը որքան անզգոյշ էր։

—Սառան այստեղ է, ասաց նա,—իր երկու երեխաների և Լա-

լայի հետ։

Վարդանի ուրախութեանը չափ չը կար։ Նա այժմ նմանում էր մի մարդու, որ սարսափելի նաւաբեկութիւնից յետոյ, տարուբերվելով կատաղի ալիքների մէջ, մաքառում է մահուան և օրհասի հետ։ Սպառված ուժերը այլ ևս չեն օգնում նրան։ Նա աչքերը գոցում է, որ միւսանգամ բաց անէ անդունդի մէջ։ Յանկարծ գտնում է իրան ցամաքի վրա։ Ի՞նչպէս յայտնվեցաւ այնտեղ,—ինքն էլ չը գիտէ։ Ալիքների մի սաստիկ յորձանք ձգեցին նրան այնտեղ։

—Այստե՞ղ է Լալան...այստե՞ղ է Սառան...ուրեմն ես կը տեսնեմ նրանց,—փա՛ռք քեզ, Աստուած,—գոչեց նա նստած տեղից վեր թռչելով։—Գնանք, տէր հայր, դու իսո իմանում ես, թէ նրանք որ տեղ են բնակվում։ Գնանք, դու էլ բարեկամ, նա բռնեց Մէլիք-Մանսուրի ձեռքից։

Երկու երիտասարդները քահանայի հետ դուրս գնացին։ Բայց Վարդանի ուրախութիւնը կարճատև եղաւ։ Քահանան դեռ չը գիտէր վերջին անբախտութիւնը, որ պատահել էր այդ գաղթականների հետ։

Եթէ Վարդանը այսօր առաւօտեան, վանքից դուրս գալուց յետոյ, փոքր ինչ մօտից տեսնէր այն տխուր յուղարկաւորութիւնը, որ շարժվում էր դէպի գերեզմանատունը, այն ժամանակ նրա համար պարզված կը լինէր դառն իրականութիւնը։ Բայց երևում էր, որ ճակատագիրը կամեցել էր աւելի խիստ պատժել նրան, որ նա երբէք չը կարողանար տեսնել սիրած աղջկան....

Սառան և Լալան վանքից երկուսն էլ հիւանդ տարվեցան այն կացարանը, որ առաքինի բժշկապետը պատրաստել էր տուել նրանց համար։ Բարեսիրտ տանտիկինը, որի խնամատարութեանը յանձնված էին երկու հիւանդները, մի առանձին գութ ունեցաւ նրանց վրա,

մանաւանդ երբ իմացաւ, որ դրանք մի հարուստ և բարեբախտ ընտանիքի զաւակներ էին, և աղետալի պատահարները ձգել էին նրանց վերջին թշուառութեան մէջ։

Բարոյապէս տանջված, ֆիզիկապէս մաշված և բոլորովին ուժաթափ եղած աղջկայ մէջ, հէնց առաջին գիշերը յայտնվեցաւ սաստիկ ջերմ։ Տանտիկինը իսկոյն իմացում տուեց բժշկապետին, որը գալով, գտաւ նրան վտանգաւոր դրութեան մէջ։ ,,Յոյս չը կայ'', յայտնեց նա տանտիկնոջը, և ինքը գիշերի մեծ մասը մնաց հիւանդի մօտ, աշխատելով վերադարձնել սպառված կեանքը։ Այս գիշերից յետոյ նա բաւական հանգիստ էր, այս պատճառով հեռացաւ բժիշկը։ Նա մինչև անդամ խօսում էր, պատմում էր շատ բաներ իր մօտ նստող տանտիկնոջը։

Բայց առաւօտեան, երբ բժշկապետը եկաւ տեսնելու հիւանդին, նրան արդէն մեռած գտաւ։ Առան ոչինչ չէր հասկացել թէև մի և նոյն սենեակում պառկած էր։ Իսկ երբ հիւանդի մուրճի ձայնը դրսից լսելի եղաւ, երբ տեսաւ դագաղը, նա բոլորը հասկացաւ։ Խեղճ կինը մինչև անդամ լաց չեղաւ։ Նա լաց լինել կարող չէր նա։ Արտասուքի համար ևս առողջութիւն պէտք է։ Կարծես, նա ուրախ լինէր, կարծես, նա հէնց այդ էր ցանկանում, որ մեռնի Լալան, որ հանգստանայ նա, որ ազատվի այդ աշխարհից, ուր նրա համար լաւ օր չէր մնացել...

Երբ դագաղը դուրս էին տանում, նա խնդրեց, որ իրան թոյլ տան թաղմանը ներկայ գտնվել։ Նա չը նայելով բժշկապետի ընդդիմադրութեանը, թէ դրանով բոլորովին կը տկարացնէ և կը խանգարէ իր առողջութիւնը,—դարձեալ հնար չեղաւ նրան յետ պահելու։ Կարծես, այդ օտարոտի ցանկութիւնը կրկին վերադարձրել էր նրա սպառված ուժերը։ Նա իրան բաւական զուարթ էր զգում և

գտնվում էր կատարեալ ողջամտութեան մէջ։ Երբ դագաղը դրեցին գերեզմանի մէջ, նա ասաց.—"կը ցանկանայի քեզ հետ թաղվել, իմ նազելի Լալայ,...Այդ միջոցին նրա աչքը ընկաւ իր երկու զաւակների վրա և ձայնը խեղդվեցաւ...

Սառային գերեզմանատնից բոլորովին ուշաթափ տուն բերեցին։ Եւ նոյն իսկ բոպէին, երբ բժիշկը զբաղված էր նրան ուշի բերելով, դրան մուրճը զարկեցին։ Ծառան դուռը բաց արեց, տեսաւ, երկու անծանօթ երիտասարդ և մի քահանայ կանգնած էլն այնտեղ։

—Ո՞ւմն էք ուզում, հարցրեց ծառան։

—Մեզ ասացին, որ այս տանը կենում են երկու աղաչկերտցիներ, հարցրեց Վարդանը,—մէկը կին, միւսը աղջիկ։

—Այո՛, կենում են, բայց աղջիկը...

—Ի՞նչ եղաւ։

—Մեռաւ...

Վարդանը շանթահար ծառի նման խորտակվեցաւ և ընկաւ Մէլիք-Մանսուրի ոտի վրա։

ԽԴ.

Մութ, խաւարային գիշեր էր։ Հողիներով լցված, ամառնային տաք օդը, անախորժ ծանրութեամբ նստում էր մարդու սրտի վրա։ Գիշերային լռութեան մէջ ոչ մի ձայն, ոչ մի շշունջ չէր լսվում։ Կարծես, ամեն ինչ մեռած լինէր։ Միայն Գայլանէի վանքի գերեզմանատան մի անկիւնից լսվում էլն խուլ հառաչանքներ։ Մի երիտասարդ, տարածված բոլորովին թարմ հողաբամբարանի մօտ, դառն կերպով մրմնջում էր։ Աչքերը հեղեղի նման թափվում էր նրա տխուր աչքերից և թրջում էր ցամաք հողը։ Երբեմն նա

գրկում էր փոքրիկ հողաղամբարանը և համբուրում էր նրան. երբեմն իր երեսը և աչքերը քսում էր նրա խոնաւ մակերևոյթին։ "Ալա...անբախտ Ալա,,...բառերը շատ անգամ հնչվում էին նրա շրթունքից, և կարծես, այդ բառերի հետ դուրս էին թռչում նրա սիրտը և հոգին։

Այդ երիտասարդը Վարդանն էր։ Երկար թափառումներից յետոյ, նա գտաւ սիրած աղջկայ գերեզմանը միայն։ Էլ ի՞նչ էր մնում նրան։ Կեանքի ալեկոծութիւնների մէջ, անդադար մաքառելով դժուարին անաջողութիւնների դէմ, նա ունէր մի վառ և պայծառ աստղ միայն, որի վրա յառած էր նրա աչքը, որը առաջնորդում էր նրան դէպի փրկութեան նաւահանգիստը։ Իսկ այժմ այդ աստղը նոյնպէս հանգաւ։ Էլ ի՞նչ էր մնում։— Մնում էր մի խորտակված և վիրաւոր սիրտ, որի համար պակաս էր առողջարար բալասանը, որի մի կաթիլը բժշկում էր բոլոր վէրքերը։ Կորուստը անփոխարինելի էր։ Վարդանը երբէք չէր սիրել։ Սառն և խստասիրտ երիտասարդը քնքոյշ զգացմունքներ չունէր։ Բայց Ալայի սիրոյ առջև, փափուկ մոմի նման, հալվեցաւ նրա բնաւորութեան կոշտութիւնը։ Ալայի սէրը կախարդեց նրան։ Բայց ո՞ւր էր այժմ մխիթարիչ հրեշտակը։— Այն հողաղամբարանի տակ, որ գրկել էր ինքը, որ թրջում էր իր արտասուքներով։— Այն հողաղամբարանի տակ թաղված էր և անբախտ երիտասարդի սիրտը։

Երկար այնպէս տանջվում էր, մորմոքում էր, և անմխիթար կսկիծների հետ մաքառում էր նա, մինչև մի տեսակ թմրութիւնը, որ ոչ քուն էր և ոչ արթնութիւն, տիրեց նրա անդամներին։ Խորրոքված գլուխը ընկաւ գերեզմանի վրա և աչքերը փակվեցան։

Նրա՛վառ երևակայութեան մէջ այժմ սկսեցին ամբոխել խառնափնթոր երազներ։ Ինչե՞ր ասես, չէր տեսնում նա։ Երբեմն սար-

սափեալի դժոխային տեսիլներ սոսկում և արհաւիրք էին տղդում նը-
րան։ Իսկ երբեմն գեղեցիկ, մեխիթարական երևոյթներ հրապուրում
էին նրան։ Կարծես, դարերը մի քանի շրջան առաջ էին դնացել, և
նա տեսնում էր Հայաստանը, աւերակ և անապատ դարձած Հա-
յաստանը, այժմ բոլորովին կերպարանափոխված, բոլորովին վերանո-
րոգված։ Այդ ի՞նչ հրաշալի փոփոխութիւն էր։ Մի՞թէ կորած
դրախտը կրկին վերադարձել էր այդ երկրի վրա։ Մի՞թէ կրկին տի-
րում էին այն ոսկեղէն ժամանակները, երբ չարութիւնը և անիրա-
ւութիւնը տակաւին չէին ապականել Աստուծոյ անմեղ աշխարհը։
Բայց ո՛չ, Վարդանի տեսածը այն դրախտը չէր, որ հիմնեց Նոյ-
ան Հայաստանի չորս գետերի ակունքի մօտ, ուր մարդկային առա-
ջին զոյգը ապրում էր կատարեալ անմեղութեան և կատարեալ տգիտու-
թեան մէջ։ Այդ այն դրախտը չէր, ուր մարդը չէր գործում, չէր աշխա-
տում և չէր արդիւնաբերում, այլ ապրում էր պտուղներով, կերակրվում էր
Աստուծոյ ձոխ սեղանից, որ սփռել էր նրա առջև հրաշալի բնութիւնը։

Դա մի ուրիշ դրախտ էր, մի դրախտ, որ մարդն է ստեղծում
իր համար իր աշխատութիւններով և իր արդար վաստակով։ Ուր
անմեղութեան տեղ տիրում է խելացի գիտակցութիւնը, իսկ անհոգ
պարզ նահապետական կեանքի տեղ՝ զարգացած քաղաքակրթութիւնը։

Այժմ, կարծես, կատարվել էր այն ճակատագրական խօսքերի
իմաստը, որ ասաց Արարիչը նախաստեղծ մարդուն. ''քո ճակատի
քրտինքով պէտք է վաստակես քո հացը,,։ Այժմ մարդը ոչ միայն
աշխատում էր, այլ մինչև անգամ հեշտացրել էր աշխատանքը և նրա
համար շատ քրտինք չէր թափում։ Բայց աշխատում էր իր բարո-
րութեան համար. նրա վաստակը չէր յափշտակվում անդութ հարս-
տահարչի ձեռքով։

Ահա, Վարդանը տեսնում էր մի գիւղ։ Մի՞թէ դա Աշշ-

կերտի Օ...գիւղը չէր։ Շրջակայքը նրան ծանօթ էին՝ —նոյն լեռները, նոյն բլուրները, նոյն գետը, նոյն կանաչազարդ հովիտը—բոլորը նոյն էր։ Դարերի հոսանքը այստեղ ոչինչ չէր աղարտել, միայն կերպարանափոխել էր։ Բայց ո՞րքան փոխվել էր գիւղը։ Այլ ևս չէին տեսնվում այն ողորմելի գետնափոր խրճիթները, որոնք աւելի գազանների որջի էին նման, քան մարդկանց բնակարանների։ Այժմ տները քարաշէն էին, սպիտակ որպէս ձիւն, և շրջապատված էին գեղեցիկ պարտէզներով։ Այն և ուղիղ փողոցները հովանաւորված էին մշտականաչ ծառերով, որոնց մօտով վազում էին բիւրեղի նման յստակ առուակներ։

Առաւօտ էր։

Տներից խումբերով դուրս էին գալիս գիւղական մանուկները, առողջ, զուարթ և մաքուր հագնված։ Տղայ և աղջիկ, խառն միմեանց հետ, գրքերը ուսներին շալակած, շտապով դիմում էին դպրոցը։ Արդանը նայում էր նրանց վրա և հիանում էր։ Ո՞րքան լաւ պահված էին այդ սիրուն երեխաները, ո՞րքան ուրախ էին նրանք։ Երևի, դպրոցը և վարժապետը չէին վախեցնում նրանց։ Մի՞թէ դըրանք այն կիսամերկ և հիւանդոտ երեխաներն էին, որոնց տեսել էր Արդանը։

Արդանը միայնակ կանգնած էր փողոցի մէջ, զարմացած նայում էր իր շուրջը և չը գիտէր դէպի ուր գնալ։ Նրա ականջին կարկեց մի անոյշ ձայն, դա եկեղեցու զանգակի ձայնն էր։ Երևի, առաւօտեան ժամը դեռ չէր վերջացել։ Սկսեալ այն օրից, որ նա թողեց վանքը և հեռացաւ աբեղաների միաբանութիւնից, այդ առաջին անգամն էր, որ Աստուծոյ տան հրաւէրքի ձայնը այնպէս քաղցր կերպով հնչեց նրա ականջներին։ Բարացած սիրտը լցվեցաւ մի սրբազան ջերմեռանդութեամբ, նա դիմեց եկեղեցին, որի շեմ-

քի վրա տան տարուց աւելի ոտք չէր կոխել։

Նա զարմացաւ։ Այդ ինչ պարզ, այդ ինչ անշուք եկեղեցի էր։ Ոչ բեմ, ոչ սեղան, ոչ զարդարած տաճար, ոչ ոսկեզոծ պատկերներ, ոչ արծաթեայ խաչեր և ոչ թանգագին զգեստներ չը կային այնտեղ։ Նա զուրկ էր հայկական եկեղեցու բոլոր շքեղութիւններից։ Մինչև անգամ դպիրներ, սարկաւագներ և տիրացուներ չէին երևում։ Երկու պատկերներ միայն տեսաւ այնտեղ. մէկը Յիսուս Քրիստոսի պատկերը, միւսը սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի պատկերը, երկուսն էլ հասարակ սև շրջանակի մէջ դրված։

Ժողովուրդը նստած երկայն նստարանների վրա այր և կին միասին, իւրաքանչիւրը ունէր ձեռքին մի փոքրիկ երգարան։ Քահանան կանգնած ամբիոնի վրա, սուրբ գիրքը առջև դրած, քարոզ էր կարդում։ Նա իր հագուստով չէր զանազանվում հասարակ ժողովրդից։ Նրա քարոզը այնքան պարզ, այնքան հասկանալի էր, որ բոլորը հասկանում էր Վարդանը։ Ինչպէս մի վտակ, բղխած կենդանի և մաքուր աղբիւրից, Աստուծոյ խօսքը հոսում էր նրա բերանից։ Նա բացատրում էր սուրբ գրքի այն խօսքի իմաստը, թէ "Ճակատի քրտինքով պէտք է վաստակես քո հացը,,։ Վարդանը զարմանում էր քահանայի բացատրութիւնների վրա։ Այդ խօսքի իմաստը մինչև այնօր Վարդանին հասկացրել էին այն մտքով, որ դա մի անէծք էր, որով Աստուած դրոշմեց նախաստեղծ մարդու ճակատը, որ տարածվում էր նրա ամբողջ սերունդի վրա։ Իսկ այժմ հասկանում էր, որ դա մի խրատ էր, որ խլում է մարդուց ծուլութիւնը և պահում է նրան անվաստակելի, աշխատասէր ինքնագործունէութեան մէջ։

Քարոզը վերջացաւ։ Բազմութեան միջից վերկացաւ մի հասարակ գիւղացի, և քարոզի մտքի համեմատ, յանպատրաստից կար-

դաց մի աղօթք։ Նա խնդրում էր Աստուծուց, որ շնորհէ նրանց առողջութիւն, խելք և զօրութիւն, որ կարողանան գործել, աշխատել և արդիւնաւորել Նրա ստեղծած երկիրը, որ բովանդակում է իր մէջ անսահման բարիքներ։—"Այդ ի՞նչ աղօթք է, մտածում էր Վարդանը,—այդ ի՞նչ շահասէր մարդիկ են. դրանք հոգու համար ոչինչ չեն խնդրում. միթէ դրանք գերեզմանի միւս կողմում ոչինչ սպասելիք չունեն և խնդրում են միայն այն, ինչ որ պահանջում է մարմինը, ինչ որ պահանջում է իրական կեանքը,,։

Աղօթքը վերջացաւ։ Բոլոր բազմութիւնը՝ այր և կին, ծեր և մանուկ, միաձայն սկսեցին երգել մի երգ։ Նրա բովանդակութիւնը առած էր Սաղմոսի հետևեալ տողերից. "Հատերը ասում էին, թէ ո՞վ ցոյց կը տայ մեզ Տէրի բարութիւնը։ Մեզ վրա ծագեց Քո երեսի լոյսը, և մեր սրտերին ուրախութիւն շնորհեցիր։ Յորենի, գինիի, և ձէթի պտուղների առատութիւնով լիացրիր մեզ,,։

—"Դարձեալ նոյն նիւթական նպատակը...մտածում էր Վարդանը,—դարձեալ հոգեկան ոչինչ չը կայ...Աշակ մարդը երգում է երկրի առատութիւնները, որ մշակել էր իր ձեռքով, որ շնորհել էր նրան Աստուած։ Զարմանալի է, ի՞նչպէս այդ մարդիկը յարմարացրել են կրօնի վերացականութիւնը իրական կենցաղավարութեան պահանջների և պայմանների հետ,,...

Բայց ի՞նչ գեղեցիկ երգ էր այդ, որին ներդաշնակում էին երգեհոնի անոյշ հնչիւնները. ո՞րքան քաղցր, ո՞րքան սքանչելի եղանակով թռչում էր նա հարիւրաւոր մարդկանց բերանից։ Վարդանին այնպէս էր թւում, թէ մարդերի ձայնը, միացած անթիւ սերովբէների մեղեդիների հետ, վերամբառնում էր դէպի Յաւիտենականի աթոռը։ Նա իր կեանքում առաջին անգամն էր լսում մի այսպիսի սրբազան երաժշտութիւն։

Ժամերգութիւնը վերջացաւ։ Ժողովուրդը սկսեց դուրս գալ

եկեղեցուց։ Այժմ նոյն ամբիոնի վրա, որտեղից քահանան քարոզ էր կարդում, կանգնեց վարժապետը, և նոյն նստարանների վրա, ուր ծնողները երգում էին, աղօթում էին, այժմ շարվեցան նրանց զաւակները։ Աղջիկ և տղայ, խառն միմեանց հետ սկսեցին լսել վարժապետի դասախօսութիւնը։—"Մի՞թէ այդ դպրոց է եղել մտածում էր Վարդանը,—մի՞թ. եկեղեցին միացրել են դպրոցի հետ։ Աշխ. այդ ի՞նչ խնայող մարդիկ են, որ չեն կամեցել դպրոցի համար առանձին շէնք կառուցանել։ Այստեղ ևս դարձեալ նիւթականութիւն,,։

Բայց վարժապետի դէմքը բաւական ծանօթ էր երևում Վարդանին։ Մի՞թէ դա տէր Մարուքը չէր։ Երևսի գծագրութիւնը, հասակը և մինչև անգամ ձայնը նրան շատ նման էին։ Իսկապէս նա էր, թէև քահանայ, բայց աշխարհականի հագուստով։ Վարդանը դժուարանում էր իր աչքերին հաւատալ։ Մի՞թէ դա այն մարդն էր, որ այնքան թշնամի էր դպրոցի, որ այնքան հոգսեր և ցաւեր պատճառեց պ. Սալմանին, իսկ այժմ ինքը կառավարում էր մի կանոնաւոր դպրոց։ Մի՞թէ դա նոյն քահանան էր, որ եկեղեցու խորհուրդները փողով էր վաճառում և անդադար մտածում էր իր "ապառիկների,, վրա։ Այդ երկբայութիւնները այն աստիճան պաշարեցին Վարդանին, որ նա չը կարողացաւ զսպել իր հետաքրքրութիւնը, և մօտենալով, հարցրեց։

—Տէր հայր, դուք ի՞նչ արեցիք ձեր ապառիկների հետ։

Քահանան յիմարի տեղ տնելով անծանօթ երիտասարդին, խիստ սուր կերպով նայեց նրա երեսին և ոչինչ չը պատասխանեց, միայն հասկացրուց թէ շուտով զանգակը կը տան և իր դասը վերջացած կը լինի։ Նրա դասը բնական գիտութիւններից էր, այդ նոյնպէս ոչ սակաւ զարմացրուց Վարդանին։ Քահանան, աստուածաբան և մի և նոյն ժամանակ բնագէտ,—դա, իրաւ, որ զարմանալի էր։

Վարդանը չը սպասեց մինչև դասի վերջանալը և դուրս եկաւ եկեղեցուց, լաւ ևս է ասել՝ դպրոցի բակը: Այստեղ նա ոչ մի գերեզման չը տեսաւ, որպէս սովորաբար լինում է հայոց եկեղեցիների բակերում: Նա զարդարած էր հազուագիւտ ծառերով և ծաղիկներով: Երկար նա կանգնած նայում էր ձեմելիքների գեղեցկութեանը, մինչև գիւղացիներից մէկը տեսնելով, որ նա օտարական է, հրաւիրեց իր տունը նախաճաշիկ անելու:

Նրա տունը այն կոկիկ տներից մէկն էր, որ իր փոքրիկ ծաւալի մէջ բովանդակում է ընդարձակ բաւականութիւններ: Նա ամբողջապէս կորած էր հովանաւոր ծառերի մէջ: Այլին մի քանի սենեակներ, որ յարմարացրած էին կեանքի զանազան պահանջներին, բոլորը պարզ, մաքուր, և իրանց պատշաճաւոր կարասիներով զարդարված: Տան տիրոջ մանկահասակ աղջիկը, շրթունքի միջից մի երգ մեղմիկ կերպով եղանակելով, ուրախ-ուրախ դիմաւորեց հօրը: Պարծես, տխրութիւնը, վիշտը, կեանքի դառնութիւնները երբէք չէին շօշափել այդ գեղեցիկ արարածի սիրտը: Նա, հայ կնիկներին յատուկ ամօթխածութեամբ, չը վախեցաւ, չը թաղնվեցաւ անծանօթ հիւրից, այլ շնորհալի կերպով խօսում էր Վարդանի հետ, ծիծաղում էր, կարծես, վաղուց բարեկամ լինէր: Բայց ո՛րքան նման էր նա Լալային: Այդ զարմանալի նմանութիւնը մի այնպիսի հոգեզմայլութեամբ պաշարեց Վարդանին, որ ցանկանում էր գրկել նրան և ասել. "վերջապէս գտայ քեզ,,...

Նախաճաշիկը արդէն պատրաստ էր սեղանի վրա: Տանտիկինը լցրեց ահագին դաւաթներ սուրճով, թանձր սերի հետ, և դրեց հիւրի և իր ամուսնի առջև: Իսկ մանկահասակ աղջիկը դրեց սեղանի վրա այն առաւօտ ստացած լրագրի թերթը, և ինքնաբաւական ժպիտով ցոյց տուեց մի յօդված:—Ա՜հ, քո յօդվածը արդէն դուրս է ե-

կել, Լալա, խօսեց հայրը, ակնոցները ուղղելով, թերթը մատեցնելով աչքերին։

—"Լալա, գոչեց Վարդանը անլսպելի խռովութեան մէջ։

—"Այդ անունը, պատասխանեց տանուտէրը, խիստ յաճախ է կրկնվում մեր տոհմի մէջ։

Վարդանը փոքր ինչ հանգստացաւ, բայց դարձեալ չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, թէ նա Լալան չէր։ Եթէ նա Լալան չէր, անտարակոյս, նրա յարութիւն առած ուրուականը պէտք է լինէր։ Ի հարկէ, յարութիւնից յետոյ մարդիկ փոխվում են, ուրիշ տեսակ կրթութիւն և ուրիշ տեսակ բնաւորութիւն են ստանում, պահպանելով իրանց իսկական պատկերը։

Բացի գեղեցիկ օրիորդից Վարդանին գրաւում էր այս տան խաղաղ և բախտաւոր կեցութիւնը։ Նա սկզբում կարծում էր, թէ այդ մարդիկը գիշեր և ցերեկ հանգստութիւն չունին, աշխատում են և միշտ աշխատում են։ Իսկ այժմ տեսնում էր, որ դրանք էլ ունեն իրանց հանգստի և ուրախութեան ժամերը, որ դրանք էլ ունեն իրանց համեստ և լի բաւականութիւններով ապրուստը։

—"Գիւղացու երջանկութիւնը, ասաց տանուտէրը, չէ կայանում այնքան ծանր և անդուլ աշխատութիւնների մէջ, որքան գործի գիտնալու և նրան հեշտացնելու հնարների մէջ։ Բնութեան մէջ կան շատ ուժեր, որոնց պարգևել է Աստուած մեզ օգնելու համար, միայն պէտք է ծանօթանալ նրանց հետ, և գիտնալ, թէ ի՞նչ միջոցով կարելի է նրանցից օգուտ քաղել։

—"Այդ իրաւ է, պատասխանեց Վարդանը, բայց եթէ քրդերը թողնէին գիւղացու վաստակը իր ձեռքում մնար, իմ կարծիքով, նա միշտ բախտաւոր կը լիներ։

—"Ի՞նչ քրդեր, հարցրեց տանուտէրը զարմանալով։

—"Այն քրդերը, որ ամեն օր ձեզ կողոպտում են:

—"Օ՜ա, քրդերը...պատասխանեց տանտէրը, կարծես դժուարութեամբ յիշելով վաղուց մոռացված մի ցեղի անուն:—Մեր երկաթի դարերի պատմութեան մէջ կարդացել եմ շատ բան քրդերի մասին, ճշմարիտ է, նրանք կողոպտում էին և մինչև անգամ կոտորում էին մեր պապերին: Իսկ այժմ ո՞ւր են այդ բարբարոսները: Նրանք սպառվեցան, այլ ևս չը կան: Մի այսպիսի ցեղ չէր կարող դիմանալ քաղաքակրթութեան լոյսին, և այս պատճառով լուծվեցաւ, այլասերվեցաւ: Դեռ անցեալ տարու սկզբներում նրանք ընդունեցին մեր կրօնը, սկսեցին սովորել մեր դպրոցներում և հետզհետէ խառնվելով մեզ հետ, անհետացան:

Վարդանը, լսելով այդ խօսքերը, չէր հաւատում իր ականջներին, նրան երազ էր թւում բոլորը, թէև իսկապէս երազի մէջ էր լսում և երազի մէջ էր տեսնում: Տան տէրը շարունակեց.

—"Մեր տոհմագրութեան գրքի մէջ գտնում ենք շատ տողեր քրդերի մասին, որ կարծես, արիւնով գրված լինէին: Մեր նախապապը, որից սկսվեցաւ մեր տոհմը յայտնի լինելը կոչվում էր Խաչօ. նա հէնց այս գիւղի տանուտէրն էր. քրդերը նրա ամբողջ ընտանիքը կոտորեցին. մնաց երկու որդիների հետ մեռան բանտի մէջ: Նրա մեծ որդի Հայրապետից մնաց մի արու զաւակ միայն...

—"Որ ալաշկերտցոց դաղթականութեան ժամանակ իր մօր՝ Սառայի հետ տարվեցաւ Վաղարշապատ, ընդհատեց Վարդանը:

—"Այո՛,—այդ արու զաւակից յառաջ եկաւ մեր տոհմը:

—"Եւ նրա անունը Յովակիմ էր. մի քոյր ունէր, որ կոչվում էր Նաղլու. վերջինս մեռաւ իր մօր հետ, և որը մնացած Յովակիմին մի բժիշկ վեր առեց և մեծացրուց իր տան մէջ:

—"Դրանք ո՞ր տեղ ես կարդացել,հարցրեց տան տէրը,զարմանա-

լով, որ իր տոհմի պատմութիւնը մանրամասն կերպով յայտնի էր հիւրին։

—"Ես չեմ կարդացել, այլ իմ աչքով եմ տեսել, պատասխանեց Վարդանը։— Այդ բոլորը կատարվեցաւ այն ժամանակ, երբ քրդերը ոչնչացրին այդ գիւղը, ոչնչացրին և ամբողջ Ալաշկերտի գաւառը։

—Իսկ այդ մօտ երկու հարիւր տարվայ անցք է։ Իսկ դուք ինձ բաւական երիտասարդ էք երևում, դուք Մաթուսաղայի տարիքը չունէք, որ կարողանայիք ձեր աչքով տեսնել, պատասխանեց տան տէրը բարեսիրտ ժպիտով։

Վարդանը ոչինչ չը գտաւ պատասխանելու, նրան էլ այնպէս էր թւում, որ այդ անցքերի վրայից դարեր էին սահել։

Սենեակի լուսամուտներից, ուր նստած էր Վարդանը, շրջապատած իր հիւրնկալի ուրախ ընտանիքով, երևում էր կանաչազարդ հովիտը, որ վերջանում էր գեղեցիկ լեռներով։ Լեռները պատած էին խիտ անտառներով, և հսկայ ծառերի ծայրերը միախառնվելով երկնքի պարզ կապուտակութեան հետ, ստեղծում էին մի սքանչելի պատկեր։ Աղորդեան արեգակը թափել էր այնտեղ իր ոսկեղէն ճառագայթները, և նրա լուսով, արծաթէ օձերի նման, պտոյտվելով և շողշողալով, վազում էին զանազան գետեր, և ճեղքելով անց էին կենում հովիտի հարթութեան միջից։ Վարդանը չէր կարողանում աչքերը հեռացնել այդ հրաշալի տեսարանից։ Այրենի և անմշակ բնութիւնը մարդու աշխատասէր ձեռքի տակ այնպիսի գեղեցիկ կերպարանք էր ստացել, որպէս կտաւի կտորը պատկերահանի հրաշակերտ վրձինի տակ։

—"Դուք խօսում էիք քրդերի և թուրքերի տխուր ժամանակներից, շարունակեց տանտէրը մի առանձին ուրախութեամբ,—բայց այն ժամանակներից յետոյ շատ բաներ փոխվեցան։ Տեսնում էք այդ սքանչելի լեռները. մի և կէս դար առաջ դրանք բոլորովին մերկ էին, մի փոքրիկ թուփ անգամ չը կար այդ սարերի վրա։ Այն ժամանակ

բարբարոսների ձեռքը, որպէս անդթաբար կոտորում էր մարդերին, այնպէս էլ անխնայ կոտորում էր ծառերին։ Բոլորը սպառված էր. ժողովուրդը վառելիքի համար գործ էր ածում աթարը, իսկ շինված-քի համար փայտ չը կար. այդ պատճառով ստիպված էին բնակվել գետնափոր խրճիթների մէջ։ Բայց երբ տիրեցին խաղաղութեան ժամանակները, այնուհետև աւերակ գիւղերը լցվեցան բնակիչների բազմութեամբ, իսկ մեր լեռները ծածկվեցան անտառներով։ Այդ բոլորը տնկվել է գիւղացիների աշխատասէր ձեռքով։ Տեսնում էք այդ կանաչազարդ հովիտը, առաջ նա մի ցամաք և անջուր անապատ էր, մի փոքրիկ գետ միայն ունէր, որը բոլորովին ցամաքում էր՝ ամառնային տօթերից։ Իսկ այն օրից, երբ անտառները աճեցին, մեր հովիտը ստացաւ ջրի առատութիւն։ Այժմ նա մեր գաւառի պտղաբեր և ամենաարգաւանդ երկրներից մէկն է։ Այո, շա՛տ բաներ փոխվեցան.... Առաջ այստեղ ճանապարհներ անդամ չը կային, իսկ այժմ ամեն տեղ կը տեսնէք հայելու նման հարթ ճանապարհներ, որ միացնում են մեր երկրի բոլոր քաղաքները. և այդ ճանապարհների վրա սլանում են կառքեր, որ տարվում են ոչ թէ անասունների ուժով, այլ շոգու զօրութեամբ։ Մեր երկրի արդիւնաբերութիւնները մենք վաճառահանում ենք հազարաւոր մղոններ հեռու և փոխարէնը ստանում ենք՝ ինչ որ մեզ պէտք է։

Աղարքանը զարմացած լսում էր այդ բոլորը, բայց երբ նրա աչքը ընկաւ գեղեցիկ Աղայի երեսին, յայտնի չէ թէ ի՞նչու նրա խելքին եկաւ հարցնել, թէ ո՞ւր է սովորել օրիորդը։

—"Մի շաբաթ հաւիւ կը լինի, որ աւարտեց Նոր-Աղաքաղաքի ճեմարանում, իսկ այժմ պատրաստվում է համալսարան մտնել բժշկութիւն սովորելու։ Առողջութիւնը թոյլ է, ես կը ցանկանայի, որ մի քանի ամիս անցկացներ գիւղում, բայց նրան ոչինչով չես կա-

ղող համոզել։

—"Իսկ քանի՞ որդիք ունիք դուք։

—"Մեր տոհմը միշտ բազմածին է եղել. մեր նախապապ տանուտէր Խաչոի ընտանիքը բաղկանում էր աւելի քան յիսուն հոգուց, իսկ ես միայն հինգ զաւակներ ունեմ։ Լալան միակ աղջիկ զաւակս է, մնացած չորսը տղամարդիկ են։

—"Ի՞նչով են պարապվում։

—"Մէկը անտառապահ է մի և նոյն անտառների, որ տեսնում էք, մէկը պրոֆեսոր է Պարիզի համալսարանում, երրորդը գնդապետ է Լանի զօրաբաժնի մէջ, իսկ չորրորդը դեռ սովորում է Նոր-Բադրևանդի գիւղատնտեսական ուսումնարանում։

Պարդանին անծանօթ երևեցաւ քաղաքի անունը և հարցրեց։

—"Այս կողմերում ես չեմ յիշում մի այս անունով քաղաք։

—"Դա հին Բայազէտն է, այժմ այս անունն է կրում։ Մեր քաղաքներից, գիւղերից և գաւառներից շատերը փոխել են իրանց անունները, մի քանիսը իրանց վաղեմի պատմական անուններն են կրում, իսկ մի քանիսը նոր անուններ են ստացել։

Տանտէրը կրկին ձեռքն առաց լրագրի թերթը և կարդում էր մի յօդուած, որը, որպէս երևում էր, սաստիկ անհանգստացնում էր նրան։ Պարդանը հետաքրքրութիւնից շարժված հարցրեց.

—"Ի՞նչ նորութիւն կայ։

—"Ընանձին ոչինչ...եղուց քաղաքում պիտի գումարվի երեսփոխանական ընդհանուր ժողով...մի քանի վիճելի հարցեր պէտք է քննութեան ենթարկվեն...չը գիտեմ ի՞նչով կը վերջանայ...կուսակցութիւնները սաստիկ յուզված են երևում....

—"Դուք ևս կը լինէք այնտեղ։

—"Չեմ կարող չը լինել։

Խօսակցութիւնից երևաց, որ Պարդանի հիւրընկալը, այդ հովիտի գիւղացիներից ընտրված, երեսփոխան էր։

Նախաճաշիկը արդէն վերջացել էր. Պարդանը վերկացաւ, և շնորհակալութիւն յայտնելով, կամենում էր հեռանալ։

—"Եթէ դուք կը ցանկանայիք տեսնել մեր գիւղում մի քանի հիմնարկութիւններ, ասաց նրան տանտէրը,—ես սիրով յանձն կառնէի առաջնորդել ձեզ։

—"Շնորհակալ եմ, պարոն, պատասխանեց Վարդանը։

—"Եթէ միւս անգամ կը պատահի ձեզ անցնել մեր գիւղից, խոսեց տանտիկինը,—մեր դռները միշտ բաց կը լինեն ձեր առջև։

—"Շնորհակալ եմ, տիկին, ասաց Վարդանը գլուխ տալով։

—"Եւ մեր տունը չի ձանձրացնի ձեզ, աւելացրուց տանտիրոջ գեղեցիկ աղջիկը անկեղծ ժպիտով։

—"Շնորհակալ եմ, օրիորդ, ասաց Վարդանը, աւելի խոնարհ կերպով գլուխ տալով։

Վարդանը դուրս գալուց յետոյ, այժմ նոր սկսեց զգալ իր նեղված դրութիւնը գիւղական ընտանիքի մէջ։ Նա գտնում էր իրան որպէս մի բոլորովին վայրենի, որը աւելի քաղաքակրթված հասարակութեան մէջ տանջվում է, թէ ի՞նչու ինքը անտաշ և անկիրթ մնաց, թէ ի՞նչու ինքը չէր կարող այնպէս խոսել, այնպէս դատել և այնպէս պահել իրան, որպէս միւսները։ Այդ ինչ հրաշք էր։ Տանուտէր Խաչօի տոհմը, անցնելով դարերի բովի միջից, զտվել, մաքրվել և կերպարանափոխվել էր, ստեղծելով մի նոր և ազնիւ սերունդ։

Վարդանը և իր հիւրընկալը միասին գնում էին գիւղի փողոցով։ Նրանց մօտից անցնում էին մաքուր և տարազ կերպով հագնված շինական կնիկները, իւրաքանչիւրը ձեռքին հիւսելով մի բան, և նրանց տղամարդիկը գործաւորի հագուստով։ Ոչ մէկը անգործ չէր, ամեն մարդ իր զբաղմունքն ունէր։ Զարմանում էր Վարդանը տեսնելով, թէ ո՛րքան փոխվել էր կեանքը, թէ ո՛րքան վայելուչ կերպարանք էր ստացել նա։ Աւաջվայ գռեհկական կոշտութիւնները այլ ևս չէին երևում, ամեն տեղ շնչում էր կրթութեան ոգին իր ջերմ, վերադարձող զօրութեամբ։ Մի բան որ մնացել էր անփոփոխ, դա էր հայկական խոսքը—լեզուն։ Բայց ո՞րքան մշակվել, ո՞րքան կոկվել էր այդ լեզուն, և ո՞րքան գեղեցիկ դարձուածներով այժմ հնչում էր նա հայ մարդու բերանում։

Վարդանը իր հիւրընկալի հետ այժմ գտնվում էին գիւղից դուրս

սում։ Դէպի ամեն կողմը, ուր և նայում էր Վարդանը, երևում էին հարուստ ագարակներ, գեղեցիկ այգիներ, յաւ մշակված դաշտեր և ճոխ արօտամարգեր։

Նրանք անցան մի գործարանի մօտից, որտեղ տախտակներ էին սողոցում։ Այստեղ գործում էին գլխաւորապէս մեքենաներ և շոգին։ Սղոցարանը մատակարարում էր բոլոր գիւղերի և մերձակայ քաղաքի համար տախտակներ զանազան ձևերով և զանազան մեծութեամբ։

—"Այդ ո՞ւմն է պատկանում, հարցրեց Վարդանը։

—"Մեր գիւղում, ինչ գործարան որ տեսնելու լինէք, առանձին մարդու սեպհականութիւն չէ, պատասխանեց նրա հիւրընկալը, – գործարանները այստեղ պատկանում են գիւղական համայնքին, ամեն մի գիւղացի մասն ունի նրանց մէջ։ Դերանները ստացվում են մերձակայ անտառներից, որոնք նոյնպէս գիւղացիների սեպհականութիւն են։

Նրանք անցան սղոցարանից։

—"Այդ ահագին շինուածքը, ցոյց տուեց Վարդանի հիւրընկալը,— դա պանրագործութեան գործարան է. այստեղ պատրաստվում է մեր գաւառի ամենաընտիր պանիրը. դա նոյնպէս պատկանում է գիւղական համայնքին։ Իւրաքանչիւր գիւղացի ներկայացնում է այստեղ իր անասուններից ստացած կաթը, և ընդհանուր արդիւնքի բաժանման ժամանակ, նրա համեմատ ստանում է կամ պանիր կամ արծաթ։

Նրանք գնվում էին այժմ դաշտում։ Հասունացած հունձքը արտերից քաղվում էր, բայց քաղվում էր ոչ թէ գիւղացու մոնդաղով կամ գերանդիով,—այստեղ նոյնպէս գործում էր մեքենան, որ մենակ հարիւրաւոր մշակների գործ էր կատարում։ Այդ ի՞նչ էր նշանակում հեշտացնել աշխատութիւնը.—այժմ հասկանում էր Վարդանը։

Նրանք անցան մի ահագին շինութեան մօտից, դա աղօրիք էր։ Այստեղ նոյնպէս հեշտացրած էր աշխատանքը և ջրի փոխարէն գործում էր շոգին։ Խաղաղութիւ գիւղերի ցորեանը այս հիմնարկութեան մէջ տրցվում էր, և մաքուր, ձիւնի պէս սպիտակ ալիւրը վաճառահանվում էր դէպի օտար երկրներ։ Դա նոյնպէս պատկանում էր գիւղական համայնքին։

Բայց մի բան, որ աւելի զարմացնում էր Վարդանին, այդ այն էր, որ բոլոր գիւղացի բանուորները որտեղ և հանդիպում էին նրան, աչքի էին ընկնում իրանց համարձակութեամբ, անձնավստահութեամբ և այրական անվեհերութեամբ։ Կարծես, դրանք սնվել և մեծացել էին կատարեալ ազատութեան մէջ, կարծես, դրանք երբէք թուրքի ապտակը չէին կերել կամ քրդի նիզակը միանգամ գոնէ չէր վախեցրել նրանց։ Դա տեսնում էր, որ այդ աշխատող բազմութիւնը ընդունակ էր հարկը պահանջած ժամանակ, թողնել բահը և արօրը, և նրանց փոխարէն զէնք կրել, և նոյնպէս հմուտ, և նոյնպէս յաջողակ կերպով գործ ածել։

—"Պատերազմի ժամանակ այդ մարդիկը զինուոր են դառնում, ասաց Վարդանի հիւրընկալը,—աշխատանքը մեծ մասամբ դադարում է, և այս պատճառով պատերազմը միշտ կորստաբեր հետևանքներ է ունենում մեր երկրի համար, թէև նա ունենում է և իր առանձին օգուտները...

Ընցնելով դաշտերից, նրանք դարձեալ մօտեցան գիւղին։ Նրանց առջև դրած էր մի նոր հիմնարկութիւն։ Դա աւելի նման էր այն շէնքերին, որ կառուցված են լինում օրինակելի ագարակների մէջ։

—"Այդ մեր գիւղատնտեսական դպրոցն է, ասաց Վարդանի հիւրընկալը։—Այն, որ տեսաք առաւօտեան, տարրական ուսումնարան էր։

Այս ի՞նչ դպրոց էր, այսպիսի դպրոց Վարդանը երբէք չէր տեսել, թէև ինքն էլ մի ժամանակ վարժապետ էր եղել։ Դա բովանդակում էր իր մէջ գիւղային տնտեսութեան վերաբերեալ բոլոր պարագայքը։ Դրա ամբողջ շինութեան առջև տարածված էր ընդարձակ ագարակ զանազան բաժանմունքներով, որ մշակվում էին աշակերտների և աշակերտուհիների ձեռքով։ Աշխարհի համարեա բոլոր բոյսերի, տունկերի և ծաղիկների տեսակից կային այնտեղ զանազան օրինակներ։ Այստեղ գիրքը և մեռած տառը աւելի չէին պրպտեցնում ուսանողներին։ Մեն ինչ սովորում էին նրանք բնութեան հրաշալի գրքի մէջ։ Այստեղ որոշեալ ժամերում ուսանողները պարապվում էին մարմնամարզութեամբ և զէնք գործ ածելու վարժութիւններով։

"Ահա այսպիսի դպրոցը կը պատրաստէ լաւ երկրագործ և լաւ զէ-

նուոր՝՝, մտածում էր Վարդանը։

Վարդանը շնորհակալութիւն յայտնելով իր հիւրընկալին, բաժանվեցաւ նրանից։ Այժմ ո՞ւր պէտք էր գնալ, ինքն էլ չը գիտէր։ Նա տեսաւ հանրակառքի նման մի բան, որի երկու կողմերի վրա շարված էին մարդիք։ Ինքն էլ նստեց, երբ իմացաւ, որ տանում է գէպի երկաթուղու կայարանը։

Երկաթուղու կայարանում նա գտաւ մեծ բազմութիւն, որ սպասում էին գնացքին։ Յանկարծ նրա ականջին դիպաւ մի ծանօթ ձայն։

—՝՝Վարդան....

Վարդանը յետ նայեց, նրա առջև կանգնած էր պ. Սալմանը։ Երկու վաղեմի բարեկամները գրկախառնվեցան։

—՝՝Ահա այդպէս, բարեկամ, խօսեց պ. Սալմանը չը թողնելով Վարդանի աջը իր ձեռքից,—մենք դարձեալ տեսնվում ենք միմեանց հետ ուղիղ երկու հարիւր տարուց յետոյ...բաւական երկար ժամանակ է...Դու դեռ նոյնն ես մնացել, Վարդան, դու ամենևին չես փոխվել...Բայց այս երկու դարերի ընթացքում մեծ փոփոխութիւններ եղան մեր երկրում....Յիշում ես, Վարդան, մի անգամ քեզ ասում էի, թէ Հայաստանը մարդկութեան տղայական հասակի օրօրոցն է եղել, նրա անմեղութեան ժամանակների դրախտն է եղել,—բայց մի օր կը դառնայ նրա այրական հասակի, նրա զարգացման ժամանակների դրախտը։ Այժմ բոլորը կատարվեցաւ։ Այժմ հայ մարդու ապրուստը խիստ ապահով, ուրախ և խաղաղ է հայրենի հողի վրա։ Բայց եթէ գիտենայիր, թէ ո՞րքան աշխատեցինք մենք, մինչև նրան այս վիճակին կարողացանք հասցնել...շատ աշխատեցինք ...այս երկու հարիւր տարվայ ընթացքում հաղարաւոր փորձանքների միջից անցանք...բազմաթիւ արիւն և առատ քրտինքի գնով գնեցինք մեր հանգստութիւնը...

—՝՝Իմայ ո՞ւր ես գնում, հարցրեց Վարդանը։

—՝՝Բաղաքը, այնտեղ երեսխոխանական ժողով պիտի գումարվի, ես պատգամաւոր եմ մեր գաւառի կողմից։—Գնանք մի տեսնենք, Վարդան ես պիտի խօսեմ, մեր վիճաբանութիւնները դուցէ կը հետաքրքրեն քեզ։

Հնչեց գնացքի վերջին շշվոցը։ Նրանք մտան վագոնի մէջ։ Գիշեր էր։ Առաւօտեան լոյսը չը բացված, նրանք հասան քաղաքը։ Դեռ քնած էր դեղեցիկ, աղիկալի քաղաքը։ Փողոցներում երևում էին միայն բանուորներ, որոնք շտապում էին զանազան ֆաբրիկաներում ապրանքները։

—"Նոյեան Աղաւնու" պանդոկը, հրամայեց պ. Սալմանը կառապանին։

Կառքը սլանում էր ուղիղ և հարթ փողոցների միջով. երկու կողմից բարձրանում էին հոյակապ շինութիւններ զանազան գոյներով։ Վարդանը կարծում էր, թէ պալատների միջով է անցկենում։ Պ. Սալմանը ցոյց էր տալիս նրան անաւոր սները.—"Հա այդ համալսարանն է"—"ահա այդ գիտութիւնների ակադեմիան է"—"դա հին թագաւորական պալատն է, որ այժմ ծառայում է որպէս մուզէում"—"դա քաղաքի նշանաւոր թատրոններից մէկն է"—"դա մի հիւանդանոց է"—"դրանք այն ֆերոսների արձաններն են, որ նշանաւոր եղան վերջին յեղափոխութեան ժամանակ"—"դա մի լրագրի խմբագրատուն է, ուր օրեկան 150,000 օրինակ է տպվում"—"դա...

—"Օլնուորանոց չը կա՞յ, նրա խօսքը կտրեց Վարդանը։

—"Չը կայ, այստեղ ամեն քաղաքացի զինուոր է։

—"Դեղեցիկ քաղաք...հրաշալի քաղաք...բացականչեց Վարդանը խորին յափշտակութեան մէջ։

Կառքը կանգնեց "Նոյեան Աղաւնու" հիւրանոցի առջևը։ Պ. Սալմանը Վարդանի հետ մտան մի առանձին փոքրիկ սենեակ, որ կից էր հասարակաց դահլիճին։ Այստեղ Թոմաս էֆէնդին Մէլիք-Մանսուրի հետ սաստիկ վիճում էին։

—"Դա կատարեալ էշի մարտիրոսութիւն կը լինի", ասում էր Թոմաս էֆէնդին։

—"Դմ կարծիքով, դա ամենաուղիղ ճանապարհն է, որ կը հասցնէ ցանկացած նպատակին, պատասխանում էր Մէլիք-Մանսուրը տաքացած կերպով։

—"Այդ ճանապարհը մեզ շատ հեռու կը տանէ և ցանկացած

նպատակին կը հասնենք գուցէ էշի զառակին, ասում էր Թոմաս Էֆէնդին ծիծաղելով։

—"Ահա Սալմանը, լսենք նրա կարծիքը, ասացին նրանք, դադարեցնելով վիճաբանութիւնը։

Մեծ եղաւ նրանց զարմացքը, երբ տեսան Վարդանին, որը, կարծես, գեռնից դուրս եկաւ։

—"Դու ո՞ւտեղից լոյս ընկար, հարցրեց Թոմաս Էֆէնդին իր յատուկ հեգնական ժպիտով։

—"Մի և նոյն երևոյթը զարմացնում է և ինձ, պատասխանեց Վարդանը նրա ձեռքը սեղմելով.—ես քո խորտակված դիակը գտայ Ալաշկերտի լեռների ստորոտում և յետոյ Թաղեցի քրդերի գերեզմանատան մէջ, իսկ աՀիմ...

—"Այժմ ես կրկին յարութիւն առայ, պատասխանեց նա ծիծաղելով։ - Մի՞թէ դու չես հաւատում հոգեփոխութեան վարդապետութեանը։ Իմ թշուառ հոգին անցաւ ամենաանմաքուր կենդանիների մարմնի միջից.—մի քանի տասնեակ տարիներ գայլի մարմնի մէջ կեղեքում էի, յափշտակում էի, ապրում էի որսերով...մի քանի տասնեակ տարիներ շան մարմնի մէջ հաչում էի, քծնվում էի և պոոյտ էի գալիս այն մարդիկների շուրջը, որոնք ինձ հաց էին տալիս...մի քանի տասնեակ տարիներ օձի մարմնի մէջ ոլորվում էի, սողում էի գետնի վրա և պատահած ժամանակ խայթում էի...մի քանի տասնեակ տարիներ էշի մարմնի մէջ զուում էի, ականջներիցս այնքան քաշեցին, որ գլխումս խելք չը մնաց...վերջապէս իմ թշուառ հոգին մտաւ առիւծի մարմնի մէջ, այստեղ բաւական մաքրվեցաւ և սրբվեցաւ նա։—Այդ շրջանը կատարեց նա երկու հարիւր տարվայ ընթացքում։ Եգիպտոսի մումիաները հազարաւոր տարիներ մնում են պիրամիդների տակ, անհամբերութեամբ սպասելով հոգիների վերադարձին, բայց իմ հոգին աւելի շուտ կատարեց իր շրջանը։

—"Եւ ես բախտ ունեցայ կրկին տեսնել կերպարանափոխված Թոմաս Էֆէնդուն, կորեց Վարդանը նրա խօսքը։

—"Այո՛։ Ձեր տեսած առաջվայ Թոմաս Էֆէնդին իր դարու

հարազատ զաւակն էր, բայց ժամանակները փոխեցին նրան։ Այժմ նա ներկայ սերնդի լաւ ներկայացուցիչներից մէկն է։ Բայց ներկայ սերունդը մե՞ծ յառաջադիմութիւն է գործել, սիրելի Վարդան։ Յիշում ե՞ս, Մէլիք-Մանսուրը մի ժամանակ ''լաւ ասեղներ,, էր կանչում, և թափառում էր Աշչերտի գիւղերում, բայց նա այժմ մի առանձին զօրաբաժնի գէներալ է։

Վարդանը դարձաւ դէպի Մէլիք-Մանսուրը և պատկառանքով սեղմեց նրա աջը։

—''Մենք ուշանում ենք, պարոններ, նիստը շուտով կը սկսվի, շտապեցնում էր պ. Սալմանը։

—''Դա մեր կուսակցութեան՝ ազատամիտների պարագլուխն է, ասաց Թոմաս էֆէնդին շշնջալով Վարդանի ականջին, և ցոյց տալով պ. Սալմանին վրա։ – Մի երևելի ճառ է պատրաստել այսօրվայ ժողովի համար։ Էլ, որքան լաւ խօսում է նա...

—''Գնա՛ էլ տարէք, պարոններ, ես էլ ցանկանում եմ լսել...գոչեց Վարդանը ուրախութեամբ։

—Գնանք...լսելի եղաւ նրա մօտ մի օտար ձայն։

Վարդանը աչքերը բաց արաւ, զգաց, որ իր տեսածը բոլորը երազ էր։ Նրա շուրջը դեռ պատում էր գիշերային խաւարը, և նա գտնվում էր անբախտ Լալայի հողադամբարանի մօտ։ Բայց այն ի՞նչ օտարոտի ձայն էր,որ զարթեցրուց նրան.այն ո՞վ էր,որ ասաց ''գնանք։,,

Յանկարծ չորս զօրեղ ձեռքեր յափշտակեցին նրան և ամեն ինչ թաղվեցաւ գիշերային մթութեան մէջ....

ՎԵՐՋ

Գումարով առնողներին զեղչում կը լինի.

Ծախվում է միայն Շուշում հրատարակչի մոտ։ Օտարաքաղաքացի ցանկացողները կարող են ուղղակի դիմել „Шуша. Абелю Давидовичу Апресяницъ"